Бекi Сейтәков

2

Беки Сейтәков

АЛТЫ
ТОМДАН
ЫБАРАТ
ЭСЕРЛЕР
ЙЫГЫНДЫСЫ

Редакцион коллегия: Х. Деряев, К. Гурбаннепесов, Б. Худайназаров, М. Аннанепесов, К. Танрыгулыев, Ж. Аллаков, С. Өрэев, Н. Хожагелдиев, Г. Гелдиев, Х. Мелэев, О. Аннаев.

Беки Сейтәков

ИКИНҖИ ТОМ

ДОГАНЛАР

Роман

АШГАБАТ
«ТҮРКМЕНИСТАН»
1988

Сейтәков Б.

С34

Эсерлер йыгындысы: 6 томлук (Ред. коллегия: Х. Дерьяев, К. Гурбаннепесов, Б. Худайназаров ве башг. — А.: Түркменистан, — 1988.

Том 2: Доганлар: Роман, 2-нжи китап.

Элиңиздәки китапда автор «Доганлар» романының биринжи китабындакы вакалары өсдүрйәр. Романың биринжи китабында йүзе чыкан сынпы гаршылыклар бу китапда хас йитилешйәр, өсүп етжек дережесине етйәр. Революцион херекет барха гүйчли герим алып, Түркменистаның демьогазык районларына-да өз ялыны чабрадып башлаяр. Композиция хем чеперчилик тайдан өрән уссатлык билен дүзүлен бу романы оканыңда Түркменистанда болуп гечен революцион херекетлериң ве сынпы гөрешиң тарыхы хас айдың суратда гөз өңүне гелйәр.

Топлап чапа тайярланлар: М. Сейтәкова, А. Мәммедов, К. Кулыев, Т. Садыков.

Сейтаков Б. Собрание сочинений в 6 томах. Том 2. Братья.

Роман 2-ая книга.

4702540200—024
М 551(14)—88 65—88

84. Түр7

© Түркменистан девлет неширяты, 1961 й.
© «Түркменистан» неширяты, 1988 й.

АТМЫРАТ ГОТУР

1918-нжи йылын октябрь, ноябрь айлары гаты совук болды. Хорезмиң тарыхында сонкы йигрими йылың ичинде шейле газаплы гыш гөрүлмәнди. Октябрың орталарында дыз бойы гар дүшди. Обаларың ойлы-бейикли ерлери текизленди. Әпет улы кагызың йүзүне чекилен гара нокатлара меңзейән тамлар, хүтдүжек чатмалар узак ерлерден айыл-сайыл болуп гөрүнйәрдилер. Хич вагт хич затдан басылып, башыны эгмедик белент гүжүмлер үстлерине яган гарлары гөтерип билмән, текепбир башларыны ашак салып отырдылар. Октябрың аякларында гүн гөрүнди. Бирбада совугың бады ятан ялы болды. Ики-үч гүнден соң совук тәзеден бир газаба мүнди вели, гижелерине ер, агачлар сесленип, чат ачып башладылар. Гүндизлерине, гөзүң өңүнде, гаргалар агажың башындан доңуп гачярдылар. Түйкүлигиң ере даш болуп дүшйәрди. Көне дүнйә гөйә өмрүниң соңуна етип, замана ахыр болана меңзейәрди.

Эмма вели бир дүйп гызыл гүл бу совукдан басылман, шахырана гөзеллигини йитирмән, пажарлап өсүп отырды. Ол эртекилердәки ажайып умытлара меңзейәрди, шонуң үчин-де оңа совук-да, гар-да, буз-да тәсир эдип билмейәрди. Думанлы, булутлы гүнлерде ол гызыл гүл улы обаның ичинде яңы доган ай ялы болуп ялдырап гөрүнйәрди. Онуң йити нурлары гадымы яп араларына ченли барып етйәрди. Ол ердәки бир яш гөвне түкениксиз гүйч-кувват берйәрди.

Ол гүл Гурбанмәммет сердарың галасындакы икинжи бир бетнебсиң — Атамырат готурың хем йүрегини мынчгалаярды, алдым-бердиме салярды.

Бу гүл — Акжагүлди...

Атамырат готурың гулларың обасына барып, оны якып-яндырып гайдалы бәри көп гүнлер гечди. Улы вакалар, ынжалыгыны гачырыжы түкениксиз ишлер билен гечен бу гүнлериң хеммесинде гара гашлы, нурана йүзли, хорезм топрагында еке-тәк гөзел гызың сураты онуң хыялындан екеже гезегем чыкмады. Гайтам, Акжагүл гүн гечдиги сайын пикир этмегиң нәмедигини билмейән Атамырадың башыны ашак салып, хырчыны диншлетмегини довам этдирди.

Мундан хем бетери Акжагүлүң дең-тайсыз овадан гыздыгы барада адамлар Атамырат готура агызларыны сувжардып гүррүң берйәрдилер. Соңра Атамырат мыдама оба арасында гезип йөрен бир гарры аялы чагырып, ондан Акжагүл барада жикме-жик сорашды. Бурнунын ужы ашакы додагына етип дуран, били ики бүкүлен, гөзлери шыпбык гарры аял, гөйә хеммәниң Акжагүл хакындакы пикирини жемлейән ялы болуп шейле дийди.

— Вах, дөвлетиң артсын, Атамырат жан! Илки-хә худай, галыберсе-де Жүнейит хан билен сен! Мен бу үчиңизиң өңүңизде ялан сөзлемен! Мен көпи гөрендирин. Сениң ялы батыр, гөрмегей йигит гөрен дәлдирин. Сен Жүнейит ханың саг элисиң. Саңа мен гөнимден гелерин. Хава... көп ишлери башдан гечирендирин. Ягшыдан-ямандан гөрмедигим ёкдур. Эмма вели, Атамырат жан, Акжагүл ялы овадан гыз гөрен дәлдирин! Ол гыз дәл, түйс женнетде гүлден-гүле гонуп йөрен перишделериң биридир! Ай дийсең агзы бар, гүн дийсең гөзи! Гашлары галам ялы гыйлан. Бармаклары көсүк ялы! Сачларынын хер өрүминден гыр ата ногта иширмели! Биллери переңи йүзүкден гечжек. Мен ол хакда башга нәме дийжегими билемок! Ол сен ялы ил үстүнде гезип йөрен илагасынын өйүниң төрүни беземек үчин дөрән машгаладыр. Онун билен гечирен гижәң эдил женнетде гечен ялы болар!

Соңра кемпир агач ялы гатап галан будуна шапбатлап гүлди. Кемпириң яшлыкда башдан гечиренлери хыялында жанланып, шыпбарып дуран гөзлери бир цем ялдырап гитди.

Бу сөзлер Атамырат готурың гонжуна гор гуйды. Дердини артдырды.

Ылайта-да гызың алнып гачылмагы, онда-да оны Касым гулуң алып гачмагы Атамырат готурың гөзүни ханасындан чыкарара гетирди. Оны чыкгынсыз ар-намысың ашагында галдырды. Готур бу хабары эшиденде дице бир өлүп-дирелмеди, галан әхли сүтемлери өз янындан чекип чыкды. Готур гуллардан ар алды. Бүтин бир обаны гыран-жыран эдип, өйлерине от берди. Көп адамлары атды. Көпүсини зындана ташлады. Ол бу ишлери эдйәркә онуң йүз-гөзүнде рехим-шепагат диен затдан нам-нышан ёкды, ол кейп эдип ар аларды. Эмма вели бу затлар оны канагатландырмады. Шундан соңкы гечен вагтларың хеммесинде ол «Болжак иш болды,боясы сиңди» дийлиши ялы, Акжагүли итдан чыкармага сынанышды. Гызың тарыпы хыялына, ады дилине геленде ол «Хүв!» дийип, окдурылып дашары чыкярды. Синекден горанян ялы эллерини силтеләп, Акжагүлли дертден «горанмакчы» болярды. Эмма бу оңа башартмаярды. Акжагүл онуң йүрегинде агыр дерт болуп ерлешди. Бу дерди беренем, оны ызына гайтарып алжагам Акжагүлиң өзүди. Бу дерде башга хили дерман тәсир эдип билжек дәлди.

Галаның гүндогар дервезесиниң голайындакы кичижик хүжрелериң биринде Атамырат готур соңкы гүнлерде яралы ёлбарс ялы награ тартып башлады. Касымың бу «этмиши» мәрекеде, тойда-томашада онуң яңагына шапбат чалнандан бетер этди. Товугына ток дийилмейән, эденине сениңки бимамла болупдыр дийилмейән Атамырат готуры хорлук, намысжаңлык басмарлаярды. Ол масгарачылыкдан яна гирере дешик тапмады. Оны дер басды. «Вах, харамзадажык! Сен бир элиме дүшсендиң. Сен гулдан болан гул оглуның этини чише дүзүп, сазак одуның үстүнде түтедердим. Вах, сен ким, мен ким?! Инди сен хем мениң агзымдакы авумы алып гачярмың? Сен мениң газабымдан горкмадыңмы? Сен ол газабың нәхилидигини өз гөзүң билен гөрүп, өз эгниң билен чекәйсең герек!» дийип, Атамырат юмрукларыны дүвүп хайбат атярды. Агзындан ак көпүгини сачярды.

Иш кәнди. Ханың еринде отурмак, арз сорамак, ичкиң хем-де дашкы ишлери ербе-ер этмек аңсат дәлди.

Иң эрбеди-де Дөртгүлден соңкы ярым айың ичинде хич хили хабар гелмейәрди. «Ол ериң ягдайы нәхиликә?Хан агамызың сөвдасы күшатмыка?» диен пикирлер оңа хич хили ынжалык бермейәрди.

Эмма шу затлар билен бирликде Акжагүлли меселе-

-де онуң келлесинден чыкмаярды. Соңабака Акжагүл хакындакы пикир онуң элини ишден совадып уграды. Ол көп келле девүп, хичден гич ягшы дийлиши ялы, Акжагүле ника гыйлан хем болса, оны алып гачып, Касымың йүрегини дагламалы диен нетижә гелди.

Бу айылганч нетижә геленине Атамырат готур хем гынанды, хем бегенди. Кишиниң агзындан галан, онда-да гул оглы Касымың агзындан галан ашы ичмеклик, әлбетде, Атамырат үчин ашагындан чыкып болмажак намысды. Иң эрбеди-де ол өзи ялы адамларың янында, шол гыкылыклы-говгалы вагтларың арасында: «Сапармырадың женнетиң жүйжеси ялыжак гызыны шол пәклигинде гойнума алшымы гөрүң!» дийип, хондан бәрси болуп паңкарыпды. Инди олар нәме диер? Ил нәме диер? «Атамырат бег шейдип, агыздан галан ашың эеси болды отурыбердимп?» дийип, хыкыр-хыкыр гүлмезлерми?

Шу хили пикирлер онуң йүрегини мынчгаланда, ол бу айылганч ниетинден ыза чекилмеги-де өз янындан макул гөрмән дурмаярды. Эмма бир әдимликдәки зады гөрмейән, диңе өз пейдасының гулы болан Атамырат готурың йүреги барха чишйәрди. «Ёк, бейдип иле масгара боландан, ол гырнагы алып гайдып, өйүмде чоры әдип сакланым йүз эссе говы. Гой, одум билен гирип, күлүм билен чыксын. Онуң нәзижек акжа эллери дүйәниң дабаны ялы болуп габарсын. Ёк, ёк, оны бейдип болмаз. Оны төрде, алтын билен күмше гаплап сакларын. Элини ыссы сувдан совук сува урдурмарын. Оны багрыма басарын. Гой, гул оглы мениң гүйжүми гөрсүн. Гой, ол гелмишек Атамырат бегиң аркасында даг ялы гүйжүң сарсман дурандыгыны гөрсүн! Гой, онуң йүреги ярылсын! Өлмезден өң жаны чыксын! Илем, нәме, оны диер-муны диер, ахырсоны агзына сув алар. Геплерини көпелдибержек болянлары болса Непес пешаба табшырарын. Шонуң билен хемме зат гүлала-гүллүк болар. Мен еңерин, үстүн чыкарын Гул оглуның болса багры янар... Шейдейин. Болмаса болмаз. Мениң, нәме, оңа пулум чыкярмы, хеммеси бир агыз сөзүме битип дуран затлар...

Атамырат готур өтен агшам мыхманчылыкда болуп, өйүне гижәниң бир вагтлары доланып гелипди. Чекилен тиръек, ичилен гөкнар, ачылан чүйше көп болды. Бу затлар онуң бедениии говшатса-да, келлесине тәсир әдип билмәнди. Акжагүл велин бу кейпи-сапалардан-да белентди.

Атамырадың яшажык, кейгиниң ашыгы ялыжак овадан аялы ярым укулы халда хүжрәниң гапысыны ачып, онуң өңүнде ики бүкүлип дурды. Атамырат онуң йүзүне ала гөзлерини өңкүсинден-де бетер алардып, газаплы серетди. Аялы онуң гөзүне Акжагүл барадакы әхли хорлугың себәпкәри ялы болуп гөрүнди. Готур ичини хүмледип төре гечди. Ичмегини яшыл йүпек ёрганың үстүне оклап гойберди. Соңра халының үстүнде отурып, аякларыны өңе узатды. Дүшби аял ылгап гелди-де, онуң чеп әдигине япышып, чыкармакчы болуп чекип башлады.Ол диңе:

— Саг аягымдан башла ахыры! — диен богук сеси эшидип галды. Соңра нәме болуп, нәме гояныны билмеди. Ичи янгынлы Атамырат өе гирип-гирмәнкә бахана агтарыпды. Эмма аялы гапыны ики гезек какдырман ачды. Өңүнде яллаклап, әхли буйрукларыны бержай этмәге тайын болуп дурды. Овадан гөзлери әриниң гар ягып дуран йүзүне дүшенде, аялың инжиклери сандырап гитди. Акылы чашан ялы болды. Шу арада хем сат аягың әдиги дийип япышаны чеп болуп чыкды. Атамырат готур ярылды. Аялы чеп аягына япышан бадына уллакан, сүңклек эли билен онуң дулугына берди. Аялың овадан, монжук ялы гөзлеринден от ялпылдап чыкды. Соңра готур еринден турды-да, нәзик бедени рехимсизлик билен депип башлады. Аялы шол бада хушундан гитди. Атамырат хенизем депип дурды. Ол хумардан чыкды. Йүки еңлән ялы болды. Соңра аялының келлесинден ики эли билен тутуп, оны тернавың янына, ызгар керпижиң үстүне ташлады. Шейдип, өзи аякгабыны чыкарып, ерине гечип ятды. Эртеси гүн догуп асмана галандан соң оянды. Аялы бичәре гөйә хич зат болмадык ялы чайыны гайнадып, башужунда онуң оянарына гарашып отырды. Атамырат ожагың башында отурып, демини алан гөк чайы өңүне сүйшүрди. Чай дегди. Онуң кәшир ялы гызарып дуран эңеги, инче йүзүниң хемме ерини тутуп дуран уллакан бурнуның үсти чыгжарды. Соңабака йүзүндәки маманың галдыран ызлары-да дерден долуп, хүнжи ялыжак болуп йылдырашып башладылар. Ол чайың башында аграслык билен дымярды, әхли пикири ичиндеди. «Шу гүн еңил аяк бирини тапып, онуң гөзлегине иберейин. Гой, асмана учан болса аягындан

чекип душурсин, ере гирен-де болса гулагындан чекип чыкарсын. Тапып гелсин. Вада берейин, пул берейин. Худая шукур, етмейән задым-ха ёк» диен нетижә гелди. Ол шу пикирини иш йүзүне гечирмек үчин чайыны ичип болуп, аякгабыны гейди, диванхана уграмагы йүрегине дүвди.

Эмма оңа бу гүн башга ишлер гарашярды.

Бу вагт ясавулбашылардан бириси йүзүни ак там эдип гапыдан гирди. Деми-демине сыгман:

— Атамырат бег, бәш-он атлы билен Кақабай гелди. Сана диванханада гарашып отыр! — дийди.

Бу сөз жайың ичинде топ атылан ялы болды. Атамырадың гушанжак болуп дуран йүң гушагы ики аягының арасына гачды. Эмма ол әхли гүйжүни сарп эдип, бирбада өзүни эле алды.

— Хәзириң... Хәзириң өзүнде баржак. Бар, шейле дийип айт! Хава,тиз бол! Гөзүме гөрүнме!..

Атамырат өзүни хер нәче парахат саклажак хем болса сеси титрәп гитди. Ясавулбашы сыртына кесек деген ялы болуп хүжреден чыкды. Галаның ичи ёлбарс гирен женңеллиге дөнди. Кақабайың ады пышырдап тутулярды. Эмелдарларың, ясавулбашыларың, хызматкәрлериң реңклери агарды. Горкулы, нәмәлим эревде-беревлик башланды. «Кақабай гелипдир» диен хабар дөрт төвереге йылдырым чалтлыгында яйрады. Эмел етенлериң әхлиси дараклыгына басышып, пышырдашып геплешйәрдилер. Ягдай галагоплуды. Сүрә мөжек даран ялы болды.

Бу хабар Атамырадың ысгыныны гачырды. Гөзлериниң өңүни учганаклатды. «Бу нәме болдугыка? Худай сакласын... Ханың саг эли болан Кақабайың шейле вагтда чапар болуп гелмеги нәмәниң аламатыка? Я-да хан агамыз газаба мүнүп, мениң келләми алдырмага ибердимикә? Худай сакласын... Бетеринден сакласын... Я-да Дөртгүлдәки ишлер гаты булашлымыка? Хан агыр ягдая дүшдүмикә? Бейле болан болса ол Кақабайы янындан айырмазды. Эйсем нәмекә? Хәй, йирик бидөвлет, мениң гара келләмиң кастына гелен болаймасаң ягшыдыр... Бу нәмәниң аламатыка? Худай жан, саг аман алып галсаң, бир гойны сениң ёлуңа гурбан эдейин...» дийип, Атамырат готур етишибилдигинден ичине түйкүрйәрди,худайы чагырярды, ондан делалат ислейәрди.

Ол шейле бир басгының астында галды вели, өзүни бүтинлей йитирди. Бир гөрсе, элинде гушагыны тутуп, жайың ортасында сув бойлажак ялы болуп дикелип дур. Шейле ягдайда ол хушуна гелди. Нәче вагт дураныны билмеди. Нәме дийип, нәме самраныны хем билмеди. «Нәме-де болса маңлая языландыр, ондан гачып гутулып болмаз» дийди-де, ховул-халат гейинди. Шол арада хем: «Вах, ханың иши ровач болман, Кақабайы шу зерарлы иберен болайса ягшыдыр, онда-ха элимден гелениңи яман хызмат эдип, ишини дүзедердим» дийип пикир эдйәрди. Өз-өзүне гөвүнлик берйәрди. Гижеликде чакан йылдырым ялы болуп, ене-де Акжагүлүң сураты гөз өңүнде пейда болды. Атамырат: «Худай-эй, бу дерт мени дирилигиме габра дыкжак-ов!» дийип якасыны тутды.

Шаммы кел билен болан сөвешиң ахырында, ерде гана булашып ятан Кақабайы гөрүп, Гурбанмәммет сердарың:

— Жаны бармы? — дийип соранy окыжыларың ядындадыр.

Хан шол газаба мүнүп дуран вагты бу ягдая шейле совукганлылык билен гараса-да, агшам, гоша геленлериндеи соң, Кақабайы өз хүжресинде төрде ятырды. Чар тарапа атлы ёллап, «мен диен» тебиплери йыгнады. Ол тебиплери хайына-вайына гараман, өзи билен деря аркасына әкитди. «Кақабайы ат үстүне чыкаран гүнүңиз сизе жогап» дийип,, олара кесгитли айтды. Кақабай бирнәче вагтдан соң аяк үстүне галды. Өңки дережесини эеледи. Кақабай ханың хут өзүниң жаныны ынаняң еке-тәк якын адамы хем хызматкәриди. Хан адатдан дашары бир ягдай болмаса, Кақабайы бир дем хем янындан айырмаярды.

Кақабай йиригиң өзүниң чапар болуп гелмеги, элбетде, йөне ерден дәлди. Кақабайың Гурбанмәммет сердарың янындакы абрайы гаты улуды. Муны Атамырат готур гаты говы билйәрди. Соңкы бәш-он гүнде чапар гелмән, хандан хич хили буйрук алмандыгының өзи Атамырады бүтинлейин ынжалыкдан гачырыпды. Кақабай йиригиң гелмеги болса, өңкиниң үстүне урна болды.

Ол хүжресинден чыкып, диванхана нәхили барып етенини хем дуйман галды.

ИКИЧӘК

Диванхананың иң ички ишигини ачмак билен Атамырат башга хич зада серетмән, илки билен назарыны Какабай йиригиң йүзүне дикди. Онуң йүзүнден өзүне нәхили ыкбалың гарашяныны аңламак иследи. Какабай узын эллерини, узын аякларыны ниреде ерлешдирҗегини билмейән ялы, тагашыксызрагада ханың арз сораян күрсүсиниң саг тарапында, өңки өз отуран еринде башыны ашак салып отырды. Атамырат гапыдан гиренден, Какабай оклав ювдан ялы дикелди. Атамырадың зарын назарына назары дүшенде бир хили йылгырҗак ялы этди-де, ене өңки хетдине гелди. Олар гөрүшдилер. Саглык-аманлык сорашдылар. Эмма Атамырат бу дәплери эндиги боюнча, өзүнден ыгтыярсыз берҗай эдйәрди. Онуң әхли пикири-ойы онуң гөзүндеди. Гөзлери Какабайың йүзүнден айрылып билмейәрди. «Худая шүкүр, худая муң бир гезек шүкүр. Какабай иш билен гелен болмага чемели. Мениң кастыма гелене меңземейәр. Аладасы гүйчли болмага чемели. Өзи-де ядав. Гөзлери чылпыклап дур. Габаклары чишипдир. Укусы гелйәр. Гөрнүп дур. Галамасының хеммеси аңсат...» Атамырат өз янындан шейле чак этди. Эмма ол инди Какабайың сөз башламагына гарашярды. Җаныны барлап гөрмәге ховлугярды. Какабайың болса ичини якайын диен ялы шол дымып отурышы. Геплемәге дерманы ёк ялыды. Шонуң үчин-де Атамырадың өзи илки сөз сөзледи.

— Хан хезретлери гургунмы, Какабай ага? Хал-ягдайларыңыз нәхили?

Хениз-де хич бир зады аныклап билмәни үчин, Атамырат готурың сеси аладалы, кә богуграк, кәте ёгынрак чыкярды. Какабай онуң дадына етишди.

— Шүкүр худая, хан хезретлери гургун. Ишлери яман дәл. Хал-ягдайларам, нәме, өвер ялы-ха дәл, эрбет дәл...

Какабайың агзыны хатап ялы ачып, улудан паллап айдан бу сөзлери Атамырады канагатландырып билмеди. Какабайың сесинден, әхеңинден хич зат аңлар ялы дәлди. Ол бу сөзлери гөйә межбур эдилен ялы гөвнүли-гөвнүсиз хем-де ысгынсыз айтды-да, ене палланды.

Атамырат өзүнден ыгтыярсыз бир болуш билен гүрледи.

— Херне хан хезретлериниң иши ровач болсун. Онуң ызында галан бенделери өз сердарларының гылыҗының кесгир болмагыны арзув эдйәрлер. Бу хакда худайдан дилег эдип, даңларыны дога билен атырярлар. Омын...

Какабай бу сөзлери эшитмедими я-да эшитсе-де ядавлыгы зерарлы муңа үнс бермедими, гараз, нәмәлим ягдайда йүзүни Атамырада өвүрди.

— Бир чәйнек чай гетирт. Мениң ягдайым агыр. Ики гүнден бәри ат үстүнден дүшемок...

Атамырат аясына шапбатлады. Шол демде гапы ачылды. Башы селлели, репиде йүзли, семиз хызматкәр дагдан гапының ич йүзүнде пейда болды. Буйрук алып, ызына доланды. Гөз ачып-юмасы салымда чай билен сачак ховадан инен ялы болуп, Какабайың өңүнде хәзир болды. Атамырадың өзи-де бу гезекки чалтлыга хайран галды. Хызматкәр ики бүкүлип, гөтинҗекләп чыкып гитди.

Кәбир адамлар нәбелли бир задың нетиҗесине гарашмагы говы гөрйәрлер. «Гарашылып гечирилен вагт гызыклы боляр. Адамы толгундыряр. Толгунмак болса хыжувлылыга пейда эдйәр» диййәрлер. Атамырат муның терсинеди. Шу вагт чайыны гайтарып отуран Какабайың нәме үчин геленини аныгына етсе, оңа башга хич зат герек дәлди. Ол отурҗагыны-да, дик дурҗагыны-да, тама сөенҗегини-де билмән, терслин-оңлын язылан галың пенди халыларының үстүнде ода басан ялы болуп зовзулдаярды.

Какабай бир кәсе чай ичип, өзүне гелди. Икинҗи кәсәни элине алып, онуң дүйбүнде йылдырап дуран гойы гөк сува тешнелик билен серетди-де, Атамырада йүзленди.

— Атамырат бег, отур. Эдилмели ишем кән, гүррүңем...

— Он-ов бәш гүнден бәри хич бир хабарыңыз гелмеди — дийип, Атамырат күрсүсини онуң гаршысына чекип отурды. «Эдилмели иш кән» диен сөз оңа эйям гүйч-кувват, ынам берипди.

Какабай икинҗи кәсе чайдан соң хас җанланды.

— Мен яраг уссаларыны гетирдим. Олары эмир хезретлери иберипдир. Яраг ясамак ишини гиже билен гүндизи деңләп алып бармалы. Бу уссалар ынанчлы, өкде, гаты инче ишлери-де эдип билйән адамлар. Сердер яраг ясамак ишиниң үстүнде хут өзи дурсун дийип, саңа берк табшырды...

Гечиси дага яйран готур ер боюна галды-да, ики элини дөшүне гоюп:

— Гуллук ага! — дийип тагзым этди. Ене-де өз еринде отурды.

Какабай сөзүни довам этдирди.

— Уссаханaның голайында саяк-сандырак, аял, оглан-ушак гөрүнмели дәл. Уссаханaның дашының диварыны ене-де ики гез гөтерсин дийди.

— Гуллук, ага! Жаным билен, ага!..

— Күмүш хем-де йүпек пуллары реседи билен көпрәк чыкармалы. Мунуң хасабыны-да диңе өзүң алып бармалы. Якын араларда ярым миллион күмүш пулы ынанчлы адамлап иберип, хан хезретлериниң хут өз элине етер ялы этмели. Кагыз пулуң йөргүни ёк. Шонуң үчин-де күмүш пул чыкарт. Ясалан яраглары айратын буйрук гелйәнчә еди гулпуң ашагында сакламалы.

Атамырат ене-де туруп, ики элини дөшүне гоюп:

— Гуллук ага! — диймек билен Гурбанмәммет сердара гайыбана тагзым этди.

Какабай ядав гөвресини курсиниң аркасына яплады.

— Шу ишлери башга хич киме табшырмалы дәл. Хеммесиниң хасабы дүзүв болмалы.

— Гуллук, ага!..

— Ынха, мениң ики гиже-гүндизләп ат үстүнден душмән гелшимиң дүйп манысы шу табшырыклардыр.

Атамырат хас батырланды.

— Какабай ага, бу ишлери эдилди биләй. Хана ак йүрекден хызмат этмек мертебеси хер бир кишә етдирйән дәлдир. Биз муны өзүмизе әгирт улы дереже дийип билйәрис. Йөне вели, Какабай ага, чай-пай ичип язылышан болсаң, өз ягдайларыңыздан гүррүң бер. Ондан соңра мениң-де маслахатлашмалы ишлерим бар. Йөне ондан өңинчә мениң йүрегими ерине дүшер ялы эт. Ёгсам, эдил салымыз сув үстүнде... Иен-ичենимиз ипимизе синенок.

Какабай ахыркы кәсе ажы чайы леззет билен ичип болды-да, телпегини чыкарып дызының үстүнде гойды. Чыгжаран маңлайыны, яңы сырылан келлесини рахатланмак билен сыпалап чыкды.. Соңра телпегини гейди ве ыкжамланып шейле дийди.

— Атамырат бег, догрусыны догры сөзлешсек дерәның аркасындакы ишлеримиз өверлик дәл. Хенизе ченли уруш довам эдйәр. Эмма Дөртгүли алаймак аңсат дәлмикә диййәрин. Оларың бир Шайдаков диен белалары бар вели, ол гаты хилегәр тилки болара чемели. Тутдум-тутдум дийип, умыдына ганат бекләп-беклеменкән элиңден сыпяр-да, башга бир ерден зомап чыкяр. Гарашмадык ериңе яра саляр. Хан ага белли бир хүжүме гечип, өңкүлери ялы тутан ерини гопарып биленок. Бу ягдая хем гаты гахары гелйәр. Дөртгүлден ярым гүнлүк узакдакы бир обаны үч гүн муңдан озал эеледик. Бир обаны алмак үчин үч гүн урушдык! Гөрлүп-эшидилмедик зат! Эмма Шайдаков оны эртеси ене гайтарып алды. Биригүни биз ене-де алдык. Мен шол обадан гайтдым. Хәзир онуң нәхили ягдайдадыгыны билемок. Хан ага әхли гүйжүни йыгнап, шу якында Дөртгүле айгытлы хүжүм этмәге сынанышяр. «Я аларыс, я өлерис!» дийип, гөвнүни бире баглапдыр. Шыхым сүлгүни галаның ичине ашырмагың пикирини эдйәр. Шол иши эдип болайса, гаты гowы боларды. Шыхым сүлгүниң өңүнде мүшгил иш ёк ахырын. Ол хиледен югрулып ясалан адам. Оны саңа айдып отурасы иш ёк. Ол гала аралашып билсе, онуң бир өзи мүң атлының эдип билмежек ишини эдер. Онсоңам, Дөртгүле Дашкентден йөрите ынамдар бир адам иберилипдир, онуң хабарыны бир сөвдагәр» гетирди. Ол адам Дөртгүлүң иң улусы болуп гелипдир. Онуң билен хенизе ченли арагатнашык гурап билмейшине хан агамыз гаты өкүнйәр. Гараз, Атамырат бег, шу вагтлар ханың голайында болаймак аңсат дәл...

Атамырат горкубрагада сораг берйәрди. Какабай онуң әхли сорагларына жогап гайтарярды. Көп затларың гүррүңини этдилер. Көп отурдылар. Дөртгүл меселеси башдан-аяк чинтгелди.

Инди Какабай сорага гечди.

— Гара геймими тапмадыңызмы?

— Дерек тапылан дәлдир Какабай ага. Ол өзүни Дашховза атанмыш. Черригиң еринде отураның үстүне шунча адам ёллаян вели, ондан хенизе ченли вададан башга гөрйән задым ёк. Онсоңам, Какабай ага, гара геймлилериң әхлисиниң гөзлери гызарыпдыр. Олар Дөртгүлден гылав алярлар. Харман Ногаям кән батырыныпбиленок. Хекимем. Юрт эеси өз юрдуның үстүнде белмаса, кын болжак экен...

Какабай айгытлы сөзледи.

— Биз дине шол гара гейимли дәл, әхли гара гейимлери мынжырадарыс. Ханы,вагт бир гелсин бакалы. Хан ағаның газабындан гачып гутулжак душман болмаз. Ондан аркайын бол. Ене нәме гүррүң бар? Ил ичи парахатчылыкмы? Оба арасында саяк-сандырак ёкмы?

Атамырат хасабат берди.

— Гара гейимиң Сараны өлдүрен адамыны алып гачандыгыны билйәрсиңиз. Олар билен гуллардан бир йигит Байраммырадың оглунын гызыны-да алып гачды. Мен гуллары гетирип, зындана салдым. Олар хенизем зынданда. Шу затларың өзи бирхили гөвнежай дәл. Гуллар иглериң машгаласына эл етирсе, мундан-да агыр ват болармы? Мусулман бендеси муңа чыдап билерми?

Бу ишден Какабайың чала хабары барды. Шонуң үчин-де ол:

— Гуллары хенизем бошадаңокмы? — дийип сорады.

— Бошадамок, Какабай ага. Шол гызы өңкүси ялы гетирип машгаласына табшырмасалар, гул оглуны гетирип өңүмде гөгертмеселер, мен олары зындандан бошадып билмен ахырын...

Какабай гөйә «Бу адам ар-намысың ашагында галан диңе өзүммикәм диййәрмикә?» диен ялы бир маңыда чалажа йылгырды-да, йүзүни өврүп жогап берди:

— Гуллары хәзириң өзүнде бошат. Ишли-иши билен болсунлар. Гәгиришип, гарынларыны сыпалашып ятандан, гой, ишлесинлер. Илсиз уруш алып бармак болмаз. Оларың сәхелче эден иши урушда еңмегимизе улы гошант болар. Шулар ялы ишлере хан ағаның гарайшы ялы пәхимлирәк гарамак герек.

— Гуллук, ага...

Какабай сөзүни довам этди.

— Сапармырадың гызыны алып гачаны-да вагты билен тапарыс. Ол хем хан хезретлериниң элинден сыпмаз. Инди шейле: мен гидип биразрак уклайын. Сен болсаң ишиң угруна чык. Мен шу гүн ене ызыма доланмалы.Деря аркасына тиз етмели. Уссалары чайлап, нахарлап ише сал. Башга нәхили ишлериң болса, хан агамыза нәме саргыдың болса ятлап гой. Мен отурып билемок. Гөзлерим юмлуп баряр... Бүтин эндамым сока салнып енжилен ялы.

Ол шу буйругы берди-де, Атамырадың муны макуллап-макулламазлыгына гараман, аграс әдимләп чыкып гитди.

Атамырадың үстүнден дагың гара дашы айрылан ялы болды. Ол улудан демини алып, жайың ичини гөзден гечирди.

Диванхананың төрүнде үч күрси дурды. Оларың ортакысы бейлеки икисинден хас белентди. Арка диредйән ери, ики гапдалындакы эл гоюлян ерлери тылладанды. Отурылян ерине-де ики гат сары махмал чекилипди. Бу — Гурбанмәммет сердарың арз сораян күрсүсиди. Тамың диварларының көп ерини төрүнден тә нагышлы даглан гапа ченли болан хемме ерини йүплек, галың пенди халылары тутуп ятырды. Гөк сырчалы диварларың йүзүнде овадан текжелер барды. Оларың биринде сары бүрүнчден ясалан күндүк, бейлекисинде чын кәсе-чәйнеклер барды. Ишикден гирен еринде, чеп бурчда бишен керпичден ясалан тешнав, онун үстүнде күндүк дурды. Жайың ичиниң халы, алтын-күмүш безеги герегинден артыкды. Какабайдан яңа жаны арам алнандан соң, Атамырадың бу затлара болан гарайшы хас үйтгешди. Бу затлар онуң гөзүне инди ыссы гөрүнди. Жанына рахат берди. «Какабай агамыз догры айдяр, гой, гуллар гитсинлер, ишлесинлер, салгыт төлесинлер. Шейдип, бу байлыклары ене-де артар ялы этсинлер. Хан агамызың дөвлетини артдырсынлар. «Гурт аркасындан гуш дояр» дийипдирлер. Ханың дөвлети артса, бизиң дөвлетимизиң артдыгыдыр. Гой, онуң иши ровач болсун!..»

Шу сүйжи арзувлар билен Атамырат ерине гечди. Элини шарпылдатды. Репиде йүзли хызматкәр ериң ашагындан чыкан ялы болуп, ишикде пейда болды.

— Ясавулбашылары чагыр!

— Лепбей, ага...

Бирсалымдан гара телпекли, гырмызы доңлы, биллери терслин-оңлын хатарлы, аяклары ак әдикли, гөзлери янып дуран, улулы-кичили, узынлы-гысгалы баш саны ясавулбашы эллерини дөшүне гоюп, Атамырадың хузурында пейда болдулар. Атамырат белент күрсүде отуран ериндеи:

— Ашырмәт диен адамы ким танаяр? — дийип, улумсылык билен, кинаяли әхеңде сорады.

Келтерәк бир ясавулбашы бир әдим ене сүйшди-де ики бүкүлип тагзым этди.

— Ашырмәди мен танаян. Онуң тамы гумуң этегинде. Көне галаның түнбатарында болар, бег ага!

БИБЛИОТЕКА

Атамырат:

— Ики чайнек чай ичеси салым гечип-гечмэнкэ, ол мениң хузурымда пейда болсун. Тиз ёла дүш! — дийип, кесгитли буйрук берди-де, ол ясавулбашы лазырдап чыкып гиденден соң, бейлекилере юмуш буйруп уграды. Ясавулбашыларың бирине шу гүн агшам, гаранкы аралашандан соң гуллары бошадып гойбермеклик, бейлекисине уссалары нахарламаклык, үчүнжи бирине там салян уссалары йыгнап, яраг ясалян уссаханаларың диварларыны бейгелтмек ишине гиришмек... ялы юмушлар табшырылды. Галанларына хем башга хили буйруклар берилди. Атамырат бу иши-де гутарып, бир салым пикире гидип отурды. Пенди халысының гөлүни сынлады. Оны гөлүң овадаплыгы, читимлериң улы сенеткәрлик билен читилиши гызыкландырмады. Белки, ол шу вагт, хут шу демиң өзүнде Акжагүлүң шу халының үстүнде болмагының арзувыны этди. «Гапыны ичинден илип, эдил шу ериң өзүнде онуң билен далаш гурсамдым» дийип гөвүн йүвүртди. Бу арзувы шейле бир сүйжүди вели, онуң агзындан сув акды. Шапбылдадып додагыны ялады-да: «Ол гүн хем узак дәлдир» дийип ериңден турды.

Атамырат ики-үч сагатлап гүдүз ачан ялы болуп ишледи. Оңа Какабайың өңүнде өзүни гөркезмек ислегинден-де бетер, Акжагүли эле салмак арзувы ганат бекледи.

Ашырмәди гетирмәге гиден ясавулбашы доланып геленден соң, Атамырады галаның демиргазык дервезесине голай бир ерден тапды.

— Бег, буйругың берҗай эдилди. Ашырмәт диванхананың даш ишигинде, сизиң хузурыңыза гарашып отыр.

Атамырат сакга аяк чекди.Саг эли билен гызыл энегини сыпалашдырды-да, ичини геплетди: «Гой, гарашсын отурсын. Мен илки Какабай аганы ёла салайын. Ишлери бир йүзли эдейин. Элими бошадайын. Ашырмәт билен соңундан аркайын гүрлешейин. Бу вагт ховул-халат оңа чинтгәп табшырып билмериң». Ол шейле карара гелип, ясавулбаша шейле дийди.

— Гарамаякларың гелип-гидйән жайларының биринде отурдың-да, өңүнде бир чәйнек чай гоюң. Мениң өзүм хабар эдерин.

Адат боюнча ясавулбашы бегиң шу сөзүни эшиденден соң ызына доланып, өз иши билен болубермелиди. Эмма бегиң гөзүне говы гөрүнмегиң мыдама арзувында болан бу адам бейтмеди. Ол Атамырада гаты етикди. Шонуң үчин-де ондан бир вагт бир зат ёнуп болмазмыка диен умыт билен:

— Бег, бир сөзүм бар — дийип сәгинди.

Атамырат гүррүңи гутарандан соңам ясавулбашының гитмән дуршуна гаты геңиргенди-де, гөзлерини алардып, йигренч билен оңа серетди.

Онянча ясавулбашы:

— Бег ага, гүнәми геч. Зерур гүррүң — дийди.

Атамырат өңкүден-де бетер гахарланды.

— Бол ахыры!

Ясавулбашы горкусыны зордан басып шейле дийди.

— Бег ага, онуң бир аялы бар экен вели, мен-ә агзымы ачайдым Күлли Хорезминде бейле аяллары бармак басып санаймалы. Мен Ашырмәдиң аялы ялы овадан аялы гаты аз гөрдүм. Оны гөренден хушум башымдан учуп гитди...

— Угра!

Ясавулбашы гитди.

Атамырат готур саг элини гызыл энегине етирди. Ичини гүлдүрди. «Элимиз бир азрак бошайса-ха, Ашырмәт гелмедими дийип, хабар тутуп гайдаймалы болды-хов...»

Соңра өз иши билен мешгулланмагыны довам этди.

Какабай гүн батмазының өң янында оянды. Атамырады чагырып, биле нахар эдинди, чай ичди. Элилмели ишлериң хеммесини башдан-аяк ене бир гезек табшырды. Атамырат хем хана дийҗек затларыны екән-екән айтды. Шейлелик билен олар турдулар. Атамырат Какабайы ёла салмак билен болды.

АШЫРМӘТ

Ашырмәт йигрими бәш яшына гадам басанда онуң атасы-да, энеси-де арадан чыкды. Адамлар огул эклэп, гыз саклап, олара гуванса, Ашырмәдиң атасы оглы ели яшына етен гүнүнден бәйана гөзүнден ганлы яшыны дөкүп башлады. Ашырмәт гуҗурлы, басан ериңден от чыкян оглан болды. Он бәш яшына етенде, өз яранлары

билен огурлык этди. Гавун огурлады, товук огурлады. Көп гезек огурлыгың үстүнде тутулды. Өлер ялы таяк ийди. Еринден галып билмән, ики гүнләп салманың ичинде гана булашып ятан вагтлары-да болды. Он секиз, йигрими яшына етенсоң жалатайлыга башлады. Бир гезек оны тутдулар. Өлер ялы урдулар. Бир айлап дүшекден туруп билмән ятды. Оба адамлары онуң атасының янына барып:

— Оглуны өйлендир. Белки, шундан соң адам болар. — дийип, маслахат бердилер.

— Ил агзы керамат! — дийип, онуң атасы бу ишиң угруна чыкды. Берга батды, гөтеримине алды, доган-гарындашларына сала салды. Ахыры Ашырмәди өйлендирди. Ашырмәт бирки айлап бурны дешилен ялы болуп гезди. Сонра ене көне хеңңамына башлады. Тагтадан сыгыр огурлап, Бедиркент базарында сатды. Акдепеден ат огурлап, Гарайылгында сатды. Деря аркаларыны-да вагтал-вагтал дарап гайдярды. Оглуның сүтеми ата-энәни инчекесел этди. Оларың икиси-де бахар айларының бир гүни бир хепдәниң ичинде арадан чыкдылар.

Ил ичинде:

— Пахырлар дындылар. Хезил этдилер — дийшип гүррүң этдилер.

Шундан сонра Ашырмәт огурлык эдип газананжаларыны йыгнады-да, ат билен яраг эдинди. Инди хайсы-да болса обаның бир эмелдарының янында болмагы, онуң атлыларының бириси болуп, өңкүден-де аңсат эклеңч газанмагың кул-кулуне дүшди. Эмма нәме үчиндир эмелдарларың хич бириси оңа йүз бермеди. Бәри гел диен болмады. Оңа хырыдар тапылмады. Шейдип ол өзүнден песрәклере гыңралып, ери гелсе, огры-жүмрүликден-де гайтман, ярым дайханчылык билен дурмуш арабасыны шакырдадып башлады.

Дашховуз базарында болан гозгаланда Ашырмәт Аман пәлван билен агыз алардып, онуң атлыларының арасындан бөлүнип чыкды-да, ягдайдан пейдаланып, янындакы үч-дөрт саны жалатай билен бошап галан дүканлара барып етди. Ханкалы, үргенчли жерчилери горкузып, оларың затларыны талады. Чай-теммәкиден хоржунларының гөзлерини депип долдурды. Бирнәче вагта ченли нәче совсаң-да етер ялы пулам эдинди-де, йүзүни гижә тутуп, обасына тарап ёла дүшди. Шол гүн

газанан затларыны ийип, кейп эдип йөркә, ине, бела ялы болуп ясавулбашы пейда болды.

Ясавулбашы геленде Ашырмәт мыкраз-мүчеңегини шыркылдадып, репиде ялы галың, гызыл йүзүндәки сакгал-муртуны тимарлап отырды. Онуң тегелек сары сакгалы, ёкары гарап, ичяның гүйругы ялыжак жайтарып дуран мурты барды. Гыздырманың дешиги ялыжак гаража гөзлери ойнаклап дурды. Гашлары-да сарыдан гелен гүрди. Йүзүниң хамы галыңды. Бурны япбашыкды. Ики яңагы хем салпарып дурды. Умуман, онуң йүзүнде, келтежик ёгын гөвресинде хич хили тертип-дүзгүн ёкды. Ол бөлек-бүчек затлардан йыгналып ясалан ялыды. Шонуң үчин-де отуз бәш яшлы адама меңземейәрди. Оңа бир вагтың өзүнде йигрими бәш яшы-да, кырк бәш яшы-да бермек болжакды.

Дашардан ат аягының сесини эшиден бадына, онуң ини тикенекләп гитди. Якасыны ачды-да, ичине үч гезек чүфледи. «Бу нәмәниң аламатыка? Худай жан, өзүң саклавери» дийип, шол демде ики гезек дагы отурып турды. Онянча:

— Хабарлаш! — диен сеси эшидип, моржук ялыжак кичижик гөзлерини гөйә баки хошлашян ялы өйүниң ичине айлап чыкды. Халы дүшеклер, чәйнек-кәселер пырланып гиден ялы болды. Ол галың йүзүни ак там эдип, эллерини сандырадып, гара өйүң килимини гөтерди. Илки билен онуң гөзлери гөвүсбендиниң күмши ялдырап дуран дор атың ер пешейән аякларына дүшди. Эййәм зәхреси ярылды. Усул-усуллык билен башыны ёкары галдырып, атың үстүндәки ясавулбаша әңетди-де, «Салавмалейким» хем дийип билмән, онуң билен гөрүшмек үчин ики элини-де узатды. Дили тутулды. Диңе гөзлери ойнаклады.

Ясавулбашы гамчысының күмүш чайылан сапындакы гызыл-ала гашларыны гүне ойнакладып, әвмезлик билен сөзледи.

— Атамырат бег чагыряр, өңүме дүш!

Шундан сонра Ашырмәдиң ягдайы оялы-укулы ятан адамыңка меңзеди. Үстүнден совук сув гуйлан ялы болды, дили тутулды. Бокурдагы гурады. Дем алмасы кынлашды. Огры горкак боляр. Шонуң үчин-де ол ясавулбашының өңүне дүшүп, дигденеклэп баршына, башындан гечен әхли ишлери екән-екән хыялында айлап чыкды. Он бәш йыл мундан өң эден бир огурлыгы эдил

дүйн эдилен иш ялы болуп ядына дүшди. Бәррәкде эдилен огурлыклар яңы эдилен ялы болуп дуюлды. «Мени ёк эдерлер. Непес пещаба табшырарлар...» диен пикир келлесине пугта ерлешди. Шунча жан этсе-де, ол бу пикири башындан чыкарып ковуп билмеди. Хер дем сайын бу пикир даш ялы болуп, онуң депесинден ашак басып башлады. Аяклары диен этмежек болды. Эмма буйрук дүйпли ерден гелипди, шонуң үчин-де йөремелиди.

Ясавулбашының бимахал чак гелши, онуң месавы гүррүң этмән, атың үстүнде сортдурып отурышы Ашырмәдиң ховсаласының одуны барха өлчерйәрди. Егсам онуң бу ясавулбашы билен чаларак салам-хелиги-де барды ахыры. Шу себәпли-де үстүни гара булут өртүп дуран әпет галаның думанлы судурына гөзи дүшенде, онуң инжиклери сандырап гитди. Ол гаража гөзлерини зарын ойнакладып, төверек-дашына әнетди. Йүзүне күл урлан ялы хапа гар бүтин гөзъетими тутуп ятырды. Ёлуң гыраларындакы агачлар гөйә Ашырмәди ахыркы ёлуна уградян ялы, башларыны эгип отырдылар. Төверекде гөзе якымлы хич бир зат ёкды. Бу ягдай онуң суссуны басды. «Вах, тозап ятан гара топрак билен-де хошлашып билжек дәл-ов! Соңкы гезек онуң суратыны-да гөрүп билжек дәл-ов! Эй, адам бетбагт болса, онуң алажы болмаз экен. «Худай ураны пыгамбер хасасы билен дүртүпдир» дийип, йөне ерден айтман экенлер...» Бирденкә ериң доңлугы онуң хакыдасына гелди. «Мени жайларлармыка? Мен шу доң ериң ашагында ятмалымы? Мениң сүңклерим хем доңар» диен пикир онуң дишлерини шакырдатды. Бүтин гөвреси гагшап, титрәп гитди. Ол шундан соң илерки дервезелериң биринден нәхили гелип гирендигини, диванхананың өңүне гетирилип отурдылышыны-да аңшырмады. Ол диңе ясвулбашының гөркезиши боюнча, өзүнден бибыгтыяр херекет эдйәрди. Соңра оны палас дүшелен гиң жая гетирдилер. Өңүнде чай билен чөрек гойдулар. Эллери көп вагтлап диен этмеди. Шонуң үчин-де Ашырмәт чай билен чөрегиң йүзүне середип, оларың нәмедигини-де долы аңшырып билмән узак отурды.

— Чай ич, чөрек ий. Бегиң янына соңрак бармалы болды — дийип, ясавулбашының айдан сөзи оны өзүне гетирди.

Ашырмәт шу ягдайда Атамырат готурың өңүнде пейда болды.

Атамырат готур оны чаларак танаярды. Огурлыклары барада кән эшидипди. Көп ерлерде оңа душ гелйәрди. Ашырмәдиң аңсат экленжиң есиридигини, ломайрак пул үчин дининден-иманындан хем гечмәге тайярдыгыны Атамырат говы билйәрди. Бу хакда-да көп гең-энайы гүррүңлер эшидипди. Акжагүли Касымың элинден алып гайтмагың пикири келлесинде бишишенде, илки билен Атамырадың ядына дүшен Ашырмәт болды. «Оңа пул берсем, үстесине-де пугта горкузсам, онуң алмажак галасы болмаз. Өзүм четде дурарын. Не чиш көйсүн, не кебап!..»

Атамырат арз сораян күрсүсинде отурып алкымының ашагыны чиширди. Гөзлерини алартды. Гапының агзында реңкини агардып дуран Ашырмәде улумсылык билен серетди. Оны гөренде, аңырсындан жошуп гелен гүлкүсини дилини дишләп, зордан саклады.

Соңра кинаялап йылгырмак билен сораг берди.

— Ашырмәт дийилйән сенми?

— Хава, хава, агам, шол мен — диен сөз зарынжы гүлкүнч чыкды.

Сорагчы ичини гүлдүрип, сорагыны довам этди.

— Хәзирки вагтда хан агамызың нәме иш билен башагайдыгындан сениң хабарың бармы?

— Бар, бар... Хан агамыз деряның аркасында урушяр... Балчабик билен урушяр.

— Онда бу вагт илиң башында уруш бар-да?.

— Хава, хава, агам...

Бирден Ашырмәдиң акылы дурланып гиден ялы болды. «Мени хана атлы эдип алжак болян болаймасын?..» диен пикир оңа гүйч берди. «Худая шүкүр... Өңки гетиренлерим гутарып-гутарманка ене бир чешме ачылжагов... Гарагалпакларың үстүне гитсем, бирнәче йыллык газанжымы гетирерин...»

Онуң гөвнүне гара булутлы асман әлемине нурлы гүн галкып чыкан ялы болды. Эмма велин булут ене гүнүң йүзүни гаплады.

Атамырат өңкүсинден хем хайбатлы гөрнүше гечди.

— Илиң уруш билен мүбтела болуп йөрен вагтында оба арасындакы огры-жүмрүлер нәме эдилйәндир? Шундан сениң хабарың бармы? Хей, бу угурда азакөпде ойланып гөрдүңми?

Ашырмәдиң башы айланды. Гөзлериниң өңи учганаклады. Асман ере дүшди. Ер асмана чыкды. Ол зордан:

— Билмедим — дийди-де, дуран ериңден өзүни ашак гойберди.

— Билмесең, билип гой! — дийип, Атамырат сөзүниң үстүни етирди. — Билип гой: ил уруш алып барярка, огры-жүмрүлер душмана сатылмаз ялы, душман ичинден дөремез ялы олары зындана ташламалы ман итден чыкармалы боляр. Инди билдиңми? Бу бир я-да итден чыкармалы боляр. Инди билдиңми? Бу бир билип-билмез ялы кын зат дәл...

Хапасына булашып отуран чага ялы, гапының өңүнде отуран Ашырмәт әжизлигиң иң ахыркы дережесине барып етди. Онуң агзындан гарым-гатым болуп бирхибарын етди. Аралары гаты голай-да болса Атамылы сес чыкды. Аралары гаты голай-да болса Атамырат онуң нәме диенини аңшырмады. Шейле-де болса ол өз янындан: «Бу харамзада-ха етжек дережесине етди. Инди юмуш буйрубермели болды» диен карара гелди-де:

— Сен нәме бу ере отурмага гелдиңми? Тур ериңден! Сен ханың диванханасындадыгыңы унутдыңмы? Бу нәхили масгарачылык! — дийип гыгырды.

Ашырмәт дивара япышып, зордан дикелди.

Готур сөзүни довам этди.

— Сени зындана ташлап, соңра-да итден чыкармалы диен перман гелди. Эмма өзүң эрбет йигит болманлыгың үчин саңа бир юмуш буйруп гөрмеги йүрегиме дүвдүм. Эгер шол юмшы битирибилсең-ә жүбиңи хан теңңесинден долдурарын. Битирибилмесең-де, Непес пещап геленсоң сени онуң элине табшырарын вели, еди жаныңдан бириси-де галмаз!

Ене-де асманда гүн гөрнен ялы болды.Ашырмәт инди ол гүнүң булуда гизленмезлиги үчин хер зат этмәге тайынды.

— Агам, бег ага, эгер шол юмшуңызы ики аяклы битирип билйән болса, мен башым билен йөрәп битирейин. Йөне мениң бир чемче ганымы геч. Дөвлетиң артсын агам! Элиң-гөзүң дерт гөрмесин! Ики дүнйәң абат болсун! Оглуң-гызың көп болсун! Оларың эйгилигини гөр... Айт, агам. Бир юмшуңы он эссе артыгы билен бержай эдейин.

Атамырат бу сөзлериң айдылышына-да, әхеңине-де пугта үнс берди. Бу сөзлере ынанмазлык мүмкин дәлди.

— Сапармырады танаярмың?

— Гаты танаярын, агам... Гуллугыңа тайын!

— Онуң гызыны ким алып гачды?

— Гуллардан Ремезаның оглы Қасым алып гачды, агам. Мен оларың хеммесини-де танаярын... Гуллугыңа тайын!

— Олар нирә гачандыр өйдйәрсиң?

— Олар я Гарапорсанда, Ремезаның бир таньшыныңкыдадыр, я-да Дашховуз галасында, шол шу ере гелип симчыра чекен гара гейиминкидедир, агам! Башга хич ерде дәлдир, агам. Гуллугыңа тайын! Дөвлетиң артсын, бегим...

— Сен Сапармырадың гызыны шол гул оглуның элинден алып гачып билермиң? Шол гыза ника гыйланам болса, гыйылмадыгам болса шу ере гетирип билермиң? Гетирибилсең, көп пул берейин. Хор этмәйин. Болмаса-да... болмаса-да нәме, яңкы айданым-да... Непес пещап-да... Онсаң нәме болжагы өзүңе мәлим... Пикир эдип гөр! Зорлады дийме. Дөвталап болсаң гит. Болмаса-да болмажагыны айт. Йөне вели угруна чыкмагы боюн алансоң, иши булашдырайсаң, өңкүден-де эрбет болар. Хемме иши гизлинликде, хич киме дуйдурман ягдан гыл согрулан ялы этмели. Шейдип билмежек болсаң, муртуңы булама. Иши булашдырма. Онда мен башга адам тапжак.

Ким өлмек ислейәр. Ылайта-да Ашырмәт ялылар? Ашырмәдиң догабитди ислейәни шейле питурлыкды ахыры.

— Агам, шу гара келле эгнимде дурса, бирян эгниме тарап гышарайммаса, сенем маңа бир хепде пурыжа берсең, Сапармырадың гызы сениң өңүңде гөгерер. Шол гөгермесе-де мениң хелей болдугым. Онда мени я Непес пещаба табшыр, я өзүң ат-да гойберибер, ит ялы эдип...

Ашырмәт бегенжинден яңа бирсалым гөвүн йүвүртди-де, соңра сөзүни довам этдирди.

— Булар ялы иш мениң элимден геләйжек ишдир, агам, Түвелеме, Атамырат бег, худай өзүңе акыл билен хуш-а берип билипдир-ов (Ол чалажа йылгырды)! Кимиң хайсы иши оңарып билйәнлигини хич кимден сораман биләйшиңи! Ол гызы инди өз гашыңда дий-де хасап эдәй. Ашырмәде табшырылан иши битди бил, бег!

Атамырат сесини ёгналтды.

— Бейле өвүнмек нәмә герек? Худайдан улы геплеме...

— Ёк, Атамырат бег, эдилмели шу иш болса, мениң худайдан улы гепледигим болмаз. Хеммеси эдил өз айдышың ялы: ягдан гыл согрулан ялы эдилер. Аркайын бол... Бирже хепде пурыжа бер. Онсоң менден разы боларсың. Сениң юмшуңа ярасак, биз яла башга нәме герек?!

— Бир хепде пурыжаң бар. Өзүң шу гүн ёла дүш.

— Боляр, боляр, бег ага. Шу гиҗе ёла дүшерин.

— Ал, хәзир-ә шу. Галаныны-да иши битирип гелен гүнүң аларсың! — дийип, Атамырат ите сүңк ташлан ялы ичи пулдан долы кичиҗик халтаны Ашырмәдиң өңүне оклады. Ол аякларының арасына гунт дүшен ялы болуп дүшен халтаны эллерини сандырадып гарбап алды. Гөйә бири элинден какып алайҗак ялы, төверек-дашына гаранҗаклады-да, пулы деррев голтугына салды. Инди Ашырмәдиң җаны арам тапды. Ол инди өзүни бүтинлей эле алды.

Атамырат меселәни хас беркитмек максады билен шейле дийди.

— Гызы гетирсең, дөвлетиң артар, оңарман ики элиңи бурнуңа сокуп гелсең-де, башың өлүмли, малың таланлы. Угра. Ёла дүш...

Ашырмәт өйүне гелип, аялына гүпләп гүррүң бермәге дурды.

— Хелей, худай диен еримиз бар экен. Бир өлүмден-ә саг-аман башымы алып галдым. Мени ханың галасына элтип, улулы-кичили ханларың ортасында отуртдылар. Ине гөрсең бир тарапдан келлебашаяк гелйәр, бир тарапдан палав, бир тарапдан гарма, бир тарапдан говурма... Догрусыны айтсам, хич вагт, хич кимден гөрмедик хеззетими гөрдүм. Ал-яшыл өвсүп дуран шерап герекми, гушдырнак чай герекми, гараз, гушуң сүйдүнден башга нәме ислесең бар. «Алавери, невери, Ашырмәт ага!» дийип, дөрт тарапымдан чекелейәрлер. Өз гүнүме гоймадылар. Мен болса сыпайычылык билен геленини душумдан гечирмән отырын. Ине, хеззет-хормат гутарды. Онсоң ише гечдилер. Маңа деряның аркасына гидип, хан аганың атлысына гошул, көмек эт, болмаса ягдай агырлашып баряр дийдилер. Мен өзүми герексиредейин диен максат билен: «Әй, ёк, агалар, мен муны эдип билмен. Мениң өйүм адамсыз галяр. Аялым хорланар» диенимем шолды вели, ханлар ясавулбашыларыны чагырдылар-да, мени гөркезип: «Ханы, шу адамы ёла салың» дийдилер. Ясавулбашылар гелип маңа япышҗак болдулар. Менем еңими чермәп гирдим оларың бир четинден! Бирини урдум, бирини йыкдым, бириниң гарнына, бириниң бөврүне депдим. Ине, болды бир гыран-җыранлык. Онсоң он саны атлы гелип, элими зынҗырладылар. Аягыма күнде салдылар. Шондан соңам маңа голайлашыбилмән сандырашып, узаграк дуруп геплешдилер. Мен хас гыздым-да: «Эдишиңиз шу болса, инди өмүрем гитмен. Озал-а гитмек хыялымам ёк дәлди. Инди гитҗек дәл» дийдим. Онсоң ханлар улы эладаның ашагында галдылар. «Нәтсеккәк» дийшип, бири-бирлерине сала салдылар. Яшулырак бири: «Элиңи-аягыңы бошадалы вели, сен оңатҗа бол. Гыкылык этме. Йөне ондан енилрәк бир ишимиз бар, шоны эдип берәй» дийди. Мениң йүрегиме худай рехим салдымы-нәтдими, гараз, бейдип дурмайын, юмшуңызы айдың дийдим. Айтдылар. Ыхха, өңүнден биразрак пулам бердилер. Инди мен хәзир шол юмшы битирмәге гитҗек. Саг-аман отур. Горкма. Мен гич галсам, шу хепдәниң ахырында бир ерден чыкарын. Бу пулы ал-да, шол ерде гөмүп гой. Ынс-җынс билмесин... Ишиң угруна харч эт дийип, башга-да биразҗык пул бердилер. Оны бу җүбиме салдым...

Ашырмәдиң йигрими бәш яшлы овадан, узын бойлы, ак йүзли аялы барды. Онуң ады Зыбагүлди. Ол әриниң мыдама берйән шейле гүррүңлерине ынанандыгыны-да, ынанмаяндыгыны-да билдирмезди. Йөне «Нирә гитсе шоңа гитсин, ач-сувсуз болман, хорланман гезсе боляр» дийип, мыдама дилег эдерди. Әриниң узак ерлере, көп гүнләп гиденини кем гөрмезди. Сачагында чөреги болса, ол чөрегиң хем әри гелйәнчә етҗекдигине гөзүни етирсе, Зыбагүле бесди. Галан затлар онуң янында мүшгил дәлди.

Зыбагүл Ашырмәди:

— Саг бар, аман гел — дийип, ёла салды-да, төверегине серетди. Гүн батып, гаранкы дүшүпди. Хова совукды. Зыбагүл гапысыны гулплап, о ян-бу янына ялтаклап гарады-да, мурты товлы ойнайшыны чагырып гелмек үчин, ёкаркы өйлере тарап газ йөришини эдип уграды...

Ашырмәт Гарапорсандан хабар тутуп, эгер-де ол ерде Акҗагүлден дерек тапмаса, Дашховуз галасына гит-

меги йүрегине дүвди. Ол бу ишиң угруна чыны билен чыкды. Атамырат готур билен ойнуның дең гелмежегини, өзүниң болса галан өмрүниң диңе шу иши битирип билшине баглыдыгыны ол ягшы билйәрди. Шонуң үчин-де обадан сайланандан соң жоннук ябысыны гамчылап башлады. Бу ябы Сапар көсәниң атына меңзейәрди. Онуң тойнаклары гызар ерде гызмады. Көп гамчылардан соң ахыры гызды, бурнуны пышгырдып, тойнагындан чыкян палчыклары дөрт тарапына пытрадып, ёлуң танапыны күлтерләп башлады. Ашырмәт болса хем атыны гамчылаярды, хем гызы нәхили ёл билен эле салмагың угур-ёлларының пикирини эдйәрди.

Гөзедүртме гаранкыды. Онуң үстесине-де, демиргазыкдан тениңи кесип гелйән шемалың өвүсйәндигине гарaман, хованың йүзүни гуршун ялы агыр гара булут гаплап алыпды. Диңе ердәки гар чалажа агарып, ёлуң гыраларындакы чөп-чаламлары гаты голайдан сайгармага мүмкинчилик берйәрди.

Даң атыберенде Ашырмәт Тагта билен Дашховзуң арасындакы гума гелип етди. Соңра атының башыны гүнбатара тарап бурды, гүн догмазының өң янында Гарапорсаңа гелип дүшди...

ЧЫКГЫНСЫЗ ЯГДАЙ

Аман пәлваны жайлап, ики гүнден соң бәш саны эшекли «сөвдагәри» саг-аман Дашховза етиренден соң, Касым көне яп араларында өз янында галан йигрими атлысы билен гош басды. Хова гүнсайын соваярды. Гара гыш әхли апы-тупанларыны йыгнап, диңе шуларың кастына сүрнүп гелйән ялыды. Илки билен Касымың өңүнде дуран меселе өзлерине хем-де атларына йылы жай эдинмек меселесиди. Бу, биринжи тарапдан, дурмуш үчин гаты зерурды. Икинжи тарапдан болса, адамларың бош отурмазлыклары үчин, айнамазлыклары үчин гүйменже герекди. Агзыбирлик билен ише гиришдилер. Бәш адам бирнәче гижеләп оба гатнады. Пил, палта, башга-да герек-ярак затлары гетирди. Соңра атлар үчин хем өзлери үчин еркүме газып башладылар. Иш барха гызышды. Адамлар диңе еркүме барада гүррүң эдйәрдилер. Жай эдинйәрдилер.

Аман пәлваның өлүми Қасыма агыр дегди. Хениз-де

ол еке галан вагтларында Аман пәлваны ятлап, уллакан ала гөзлериниң окарасыны яшдан долдурярды. «Адамам шолар ялы болса. Ондан хич ким ямалык гөрмеди. Пахыр, өлүминиң өң янжагазында-да маңа хич вагт ятдан чыкмажак ягшылык эдип гитди. Сапармырат ага билен икимизиң йүзүмизе бакып: «Агзыбир болуң, агзыбире таңрыбир, агзаланы гаңрыбир» дийип, бизи өмүрлик гарындаш эдип гитди. Ятан ериң ягты болсун, Аман ага! Сениң ганыңы йүз эссе артыгы билен алмасам, шу дүнйәден арманлы гечерин...» диен сөзлери Қасым миннетдарлык билен отурса-турса гайталаярды.

Онуң пикириче, Аман пәлваның өлмеги бүтин бир неслиң гутарып, икинжи неслиң дурмуша аяк басмагы ялы бир маны берди. Улы несил дурмушдан алан әхли тежрибесини кичилере хениз өвредип билмән, дийжек затларыны дийип гутарман, өмрүни тамамлан ялы болды.

Бу ерде сайланып галан атлылар ак йүрек адамлардыр. Қасыма бир зады ики гезек айтдырман эдйәрдилер. Оларың ичинде яшулылары-да, яшкичилери-де барды. Йөне велин хенизе ченли адамың йүзүне дуруп гөрмедик Қасым адамлара юмуш буюрмагың, олар билен гатнашык этмегиң ёлуны билмейәрди. «Анружы өлмели болаянда-да, Аман ага хич болманда бу ерде ене-де бир-ики ай яшап, онсоң өлсе-де боларды. Ол шу вагтың ичинде маңа-да, бу адамлара-да көп зат өвредерди. Бизиң йөремели ёлумызы салгы берерди. Вах, исләниң болуп дурмы нәме? Көп затлары башындан гечирен пәлван бивагт дүнйәден өтди-дә...» дийип, Қасым хырчыны дишлейәрди.

Адамлар Қасымы эдеплилиги, сап йүреклилиги, хакыкатчылыгы үчин говы гөрйәрдилер. Онсонам, Шайдаковың «сөвдагәрлери» ики гүнләп йигрими адама гөрешмек үчин нәмәниң зерурдыгы барада, бири-бирини хорматламагың, хер бир иши агзыбирлик билен этмегиң әхмиетли меселедиги барада ынамлы гүррүң бердилер. Олар: «Сизиң ёлбашчыңыз яш, сизиң хеммәңизиң-де гөреш тежрибәңиз ёк. Шейле-де болса бу затлар сизиң башлан ишиңизе чигит ялыжак-да зыян берип билмез. Өвренерсиңиз. Биз өвредерис. Бейлеки ёлдашлар өвредерлер. Бириңиз бейлекиңизе өвредерсиңиз. Сизиң үчин шу вагтлар иң зерур зат өвренмек, тертип-ызамы

ёкары дережеде горамакдыр. Диңе шейле эден вагтыңыз утарсыңыз» дийип, адамларың гулакларына гуюп гитдилер. Бу гүррүңлер, ол акылдар адамларың Касымы говы гөрендиклери, оңа ылайта-да кән зат өвредендиклери атлыларың арасында Касымың абрайыны хас белент дережә гөтерди. Галыберсе-де, белент рухлы Байраммырадың оглы Сапармырады бу адамларың хеммеси-де танаярды. Касым билен Сапармырадың арасында болуп гечен ишлери атлыларың хеммеси билйәрди. Оларың бирнәчелери өз янларындан Сапармырат билен Касымың душушыгындан айылганч затлара-да гарашыпдылар. Эмма бу икисиниң достлуклы душушыгы, ылайта-да Сапармырадың Касыма огрын-догрын алада билен чемелешмеги хеммәни гең галдырды. Атлыларың бирнәчеси якаларына түйкүрдилер. Илкибада бу затлар дүшнүксиз ялы болды. Эмма вака оларың гөзлериниң өңүнде болуп гечипди. Атлылардан бири бейлекисине: «Байраммырат ага болса Касым билен гeплешермиди? Ол оглы Сапармырадың бейдип отурышыны халармыды?» дийип сораг берди. Онуң бу сорагына бейлеки атлы шейле жогап берди: «Гардаш, хәзирки заманда хич зада гең галар ялы болмандыр. Инди «гул» диен зат ёкмушын. «Гарып, бай» диен ики зат бармышын. Сапармырада-да, Касыма-да, Аман пәлвана-да Ефим шейле дийип сапак беренмиш. Биз буларың ёлуны тутушымыз ялы, булар хем шол Ефимиң ёлуны тутярлар. Алма бишип ере гачанда, агаҗындан узага дүшйән дәлдир. Шондан тымсал алай. Сапармырат шейле эдйән болса Байраммырат ага-да шейлерди. Ол Сапармыратдан-да гиң гөврүмлиди ахыры... Гараз, дост, өлмесек, мундан-да гең-энайы затлары гөрермикәк диййән. Мен-ә шу болуп йөрен затлара бегенйән. Биз өмрүмиз бойы укуда ятан ялы экеник. Яңы-яңы гөзүмиз ачылып баряр. Биз мундан-да гең затларың шаяды боларыс...»

Нәме-де болса, Сапармырадың Касымың гүнәсини гечмеги атлыларың гөзүниң өңүнде сакгал-мурты яңы тегеленип угран, яш, гужурлы, дүшбй Касымың абрайыны хас артдырды. Эмма онуң мундан хабары ёкды. Догрусы, ол муңа үнс хем бермейәрди. Сапармырат билен болан ярашыгыны Касым гечен иш хасап этди. Сапармыратдан миннетдар болды. Йөне ики зат Касымың ынжалыгыны гачырярды. Буларың бириниҗиси, атлыларың агзыны алартман, нәхили-де болса тизрәк херекете гечмекди. Ар алмакды. Гулларың якылып-яндырылан обасының, атылан адамларың, Ягмырың, Аман пәлванының арыны алмакды. Шу затларың үсти билен болса Ефимиң, Шайдаковың адамларының өвйән тәзе дурмушына тизрәк етмекди. Гүнлер гечип барярды. Гөвүн деңлиги, парахат дурмушы, азат яшамагы арзув эдйәрди. Ол өз атлылары билен еркүме газып йөрен вагтында-да я-да бу ямларың арасында башга хили пейдалы ишлер билен мешгулланып йөрен вагтында-да: «Эгер Ефимден буйрук геләйсе, биз атланып ёла чыкыбермәге тайярмы?» диен сорагы ядындан чыкармаярды. Ол әхли ишини «Хәх!» дийленде, «Мәх!» дийлер ялы этмек үчин чалышярды.

Онуң ынжалыгыны гачырян бейлеки бир зат, Акжагүлди...

Акжагүл!..

Бу ат Касымың дилинден дүшмейәрди. Акжагүлүң йүреге язылан сураты жанланып, ояка-да, укудака-да Касым билен далашярды, ойнашярды. Акжагүлүң дабарасы даг ашан гөзеллигине Касым гуваняpды. Эмма онуң гуванжы гызың диңе бир гөзеллиги дәлди, белки, онуң белент адамчылыгыды, эдерменлигиди, мертлигиди, мәхирлилигиди... Газаплы ханың ялхорларының элинден бу перишдәни Касымың алып гачалы бәри кән гүн гечди. Онуң билен Гарапорсаңда соңкы гезек гөрүшип гайдалы бәри-де эсли вагт гечди. Эмма Касым ол гызы обасындан алып гайдып, Гарапорсаңда ташлап гайтмак үчин ёла чыкыпмыды? Оны ят ерде гоюп, өзи-де япларың араларында яшамак үчин гызы өйүнден алып гачыпмыды? Гыз Касымың вада берен дурмушына гуванып гайдыпды ахыры... Инди онуң нәме пикир этмеги мүмкин? «Мени өйүмизден алып гайдып, ят ере ташлап гитди. Инди болса мениң хабарымы-да алмаяр» дийип дады-перят этмеги мүмкин. Белки, шейле хем эдйәндир. ..Ким билйәр оны?.. Шейле пикир келлесине геленде, Касым ызгар еркүмесинден ылгап дашары чыкарды, өзүне отурмага-турмага ер тапмазды. Аягы бишен товшан ялы, ондан-оңа зовзулдап башларды.

Дүйн онуң ягдайы гаты агырлашды. Йүреги гысды. Гөйә бири Акжагүлүң кастына чыкан ялы, оны атың өңүне басып әкидип барян ялы болуп дуюлды. Гечен гиҗе хем Касым ынҗалыклы ятып билмеди. Гөзи юм-

лан бадына айылганч дүйш гөруп оянды. Касым дүйә-дәң атан вагтлары гайракы райышлардан ашып, гиң шорлук мейдана чыкды. Шол бада-да ики ёлуң чатрыгында бири-бириңден горкушып, әтиячлы гүрлешип дуран ики эшеклини гөрди. Эшеклилер оны гөрмедилер. Касым деррев акбашлыгың ичинде гизленип, оларың сөзүне гулак салды.

Ёгын сесли бейлеки яш йигиде йүзленди.

— Бимахал чаг бу ерлерде нәме эдип йөрсүң?

—Әй, илерки обадакы гарындашымызыңка барярын...

— Она нәме үчин гиже уградың?

— Гүндиз элим дегмеди.

— Йүкүң нәме?

Сораглар яш йигидиң йүрегине дүшдүми-нәмеми, ол гахарланып башлады.

— Сораг барыны берйәрсиңайт, яшулы. Менде нә сораг ёкмудыр?

— Ягшы йигит, гахарың гелмесин, заманасы шейле — дийип, яшулы говшап уграды. Мен өз болуп гелшимден горкуп, саңа шу сораглары берйәрин. Онда «Ак дүйәни гөрдүңми? — гөремок» дий-де, ёлуңа дүш. Мен гелжек ериме гелип етдим.

Яш йигит яшула гөдекси даранлыгындан утанан болса герек:

— «Танамадык — сыламаз» дийлипдир, яшулы, гөвнүңе гетирме. Мен хем гелжек ериме етдим — дийди.

Бу сөзлери диңләп ятан Касым ичинден: «Бизиңкә гелйән адамлар болмага чемели» дийип чак этди. Онянча яшулының бегенчли сесини эшитди.

— Бу япларың арасында бизиң гочакларымыз бар. Оба адамлары олара галла билен чай-теммәки ибер-ди.

— Мен хем олара галла гетирдим — дийип, яш йигит хем бегенчли айтды.

Касым олары гаршылады. Саглык-эсенлик сорашып, таншанларындан соң, яшулы Касымың сорагына гысгача жогап берди.

— Оглум илиң бар умыды сизде. Өңки гөрен обаңдан зат галмады. Хер гүн үстүмиз депешек. Бүтин обаны айланып, сачагы битин загаралы өй тапмарсың. Худай сизиң ёлуңызы ак этсин...

...Шу гүн ериңден туранда, Касымың агзыны үчүкбасды. Ол: «Нәме-де болса белли бир алажыны этмели. Болмаса болжак дәл. Бизиң бу болшумыз ики жахендемиң оваррасы боляр» диен нетижә гелди.

Сапармырадың Касымың гүнәсини гечмеги онуң Акжагүл билен никасына ругсат бердигиди. Диймек, гечилмеси кын болан улы бөветлериң бириси йыкылыпды. Эсасы бөвет йыкылыпды. Онда Касым инди нәмә гарашяр? Өйлериниң отланан, атасының зындана ташланан хабары Касыма гелип етипди. Диймек, Касым бу ишиң нетижесинде гедайың хем гедайына өврүлди. Сәхел вагтың ичинде хемме затдан махрум болды. Өйленмек үчин болса кән пул герекди. Той этмелиди. Гөреше, ат чапышыгына, багша, тоя хызмат эденлере пул бермелиди. Нәче гоюн, нәче батман түви, нәче батман яг, нәче батман бугдай герекди. Хич болманда, гыза хем өзүне бир лай гейим этмелиди... Бу затлар үчин пул герекди. Оны нирeден алмалы? Киме йүз тутмалы? Ене-де Ефимеми? Илки билен-ә әхли оншугыны онуң үстүне атып отурмак ашагындан чыкып болмажак утанч болар. Галыберсе-де, Ефим бичәрәниң өз ягдайы-да өверлик дәлди. Касым онуң өйүни, яшайшыны өз гөзи билен гөрүпди ахыры. Онда киме йүзленмели? Сапармырадамы? Касым хер бир зада разы болар вели, муңа разы болмаз. Илки бириниң гызыны алып гач, онсоң оңа галың төлеме, ахырсоңы-да: «Бизиң-ә той этмәге задымыз ёк, сен шонуң харажадыны-да өз үстүңе алсана...» дийип, оңа йүзлен!.. Бу дүйбүнден акыла сыгжак зат дәлди...

Онда нәме этмели?

Ине, соңкы гүнлерде Касымың башыны ерден гөтермейән агыр бела шу үч сөзден ыбаратды. Касым атасының той үчин йыгнап-йыгшыранжа задының шу гүнки гүнде нәхили дережеде әхмиете эе боландыгыны инди хас аныклады. Ол хич хили чыкалга тапмады. Эмма вели йигит рухдан дүшмейәрди. «Дердини берен дерманыны-да биле берермиш» диен ялы, онуң гөвнүне болмаса, бу агыр ишден-де чыкалга тапылжак ялыды. Бу диңе хыялдады. Иш йүзүнде болса төверекдәки белент райышлардан, газылып йөрлен еркүмелерден башга гөзе гөрүнйән зат ёкды. «Эртир я-да биригүн Ефими гөрейин. Өзүмиң хем-де Акжагүлүң ягдайы билен оны таныш эдейин. Шонуң маслахаты билен мен

бу ишиң угруна чыкайын. Миве бишенден соң, оны йыгнап ягшыдыр. Болмаса чүйрәр я-да аяк астына гачар...»

УКУСЫЗ ГИЖЕ

Гиже ярым болуберен вагтлары Салай жерчи гапысындан төрүне ченли гүлли кече дүшелен аресса мыхманханасына гирип, элине алып гелен чайлы чәйнегини ортарада гойды. Соңра чәйнегиң голайына гелип отурды-да, текжелэки кәсәни алып, оны эллиглыгы билен сүпүрмишдирип башлады. Чайыны үч-дөрт гезек гайтарып, чәйнегиң үстүне яглыгыны япды. Какынып-силкинип ене-де гаранкы коридора чыкды. Сага доланды. Бәш-алты әдим йөрәнсоң, чепдәки гапыны ачып, ичери гирди. Уллакан ожагың үстүнде гара газан пессай лыкырдап гайнаярды. Этиң, ягың, кәширсоганың мелул эдижи ысы гөвүн ачярды. Жерчи газаның гапагыны гөтерип, онуң дузуны датды. Бир чилим чеммәкиси ялы дуз атды-да, газаның ашагындакы гүйчли оды ожагың гыраларына язып гойберди. Инди газан ызыны кесмән, бирсыхлы гайнап дурар ялы болды. Салай жерчи мыхманханасына гелди-де, гирен еринде көвшүни чыкарып, чәйнегиң гапдалына гечди. Айбогдашыны гуруп отурды. Бир кәсе чай гуюп алды.

Соңкы вагтларда жерчи агыр пикирлериң дензине батыпды.

Ефимов билен, Мария Павловна билен йыгы-йыгыдан душушмагы, оларың табшырыкларыны ерине етирмеги, соңра болса Ягмырың өлүми, Дашховуз базарында болан гозгалаң, Аман пәлваның өлүми, Шайдаковың адамларының гелмеги — бу затларың хеммеси — Салай жерчиниң өз гатнашыгында, гөзүниң өңүнде болуп гечен затлардыр. Жерчи Ефимов, онуң машгаласы билен жана-жан достды. Ефимовдан хич бир задыны аямаярды.

Бу достлугың башы он йыл мундан озал, томсуң иссы гүнлериниң биринде, Шабат ябының боюнда башланыпды. Шол гүн Салай жерчи Ханкадан ядап, тозана батып гелипди. Чай-чөрегини ийип боландан соң, дүңйрилип акып ятан Шабадың кенарына гелип, сува дүшүнмекчи болды. Эмма ол йүзүп билмейәрди. Шонуң үчин-де кенарың сай ерине дүшди. Келтежик эллерини, аякларыны херекетлендирип, булашчак сув билен ювунып башлады. Салкын сув яра мелхем япылан ялы леззет берйәрди. Гожа чүмди, оюн этди. Бирден чыкмакчы болуп, аңгыны хайсы ере басжагының пикирини эдиp-де, кенара серетди. Кенарың бу еринде уллакан сөвүт агажы барды. Сувуң гүйчли акымы сөвүдиң көклерини ялаңачлапды. Ине, гожаның гөзлери илки билен шол сых-сых болуп дуран көклере дүшди. Бирден ол көклериң бириси гымылдап гиден ялы болды. Салай жерчиниң депе сачлары дүйрүлип, ини тикенекледи. Реңкини агдарып, яңкы гымылдан «көке» горка-горка тәзеден серетди, бүтинлейин хушуны йитирди: ол көк дәлди-де, ёгынлыгы уйлук ялы әпет сув йыланыды. Йылан йити, ичиңден гечип барян совук гөзлерини гожа дикип, барха келлесини ёкары гөтерйәрди. Салай жерчи болса йыландан өлүмденем бетер горкярды. Шейдип, Салай ыза, ябың ичине тарап чекилди. Гагшап, саңдырап башлады. Бирсалымдан онуң аягы ерден үзүлди. Дагдан акян сил ялы зарплы акым онуң кичижик, хоржа гөвресини йыгып-дүйрүп голтугына салды-да, гүнбатардакы көпрә тарап алып уграберди. Жерчи көпрә етйәнчә он гезек дагы чүмүп чыкды. Бүтинлей ысгындан дүшди. Бу вагт завод ишчилериниң бир топары көпрүден гечип барярдылар. Оларың арасында Ефимов хем барды. Ишчилерден бириси:

— Бе, халха бир адам гарк болупдыр, халха, серединг! — дийип гыгырды.

Хемме бирден алланичигси болды. Оняңча Ефимовың гөзлери Салая дүшди. Ол ягдайың өрән агырдыгыны деррев аныклады-да, хич зада гарамазан, өзүни көприниң үстүнден сува оклады. Салай жерчини ахыркы демде лакгабалык тутан ялы эдип сувдан чыкарды. Өзүне геленден соңра Салай Ефимова: «Оглум, шу галан өмрүмде саңа бир ягшылык эдип билмесем, гөзүми ачып гидерин. Йөне мен шу ягшылыга мынасып болжак ягшылыгы тапып билэйсем ягшы... Сениң бу эден ягшылыгың бахасы ёкдур» дийди. Ефимов оңа: «Сениңки дири галды, мениңки үчин ягшылык» дийип жогап берди.

Салай шу гүнден башлап, Ефимовы өзүниң иң якын

адамсы хасаплады. Булар шундан соңра баршып-гелшип уградылар.

Жерчи гадымы Хорезминиң улулы-кичили әхли шәхерлерине гидип гелйәрди. Хер гидип гелен еринден кә гезек Ефимовың өзүне, кә гезек болса аялына овнуклы-ирили совгатжыклар гетирйәрди. Бужагаз совгатлар үчин гожаның чыкарян пуллары онуң гирдежисине гаранда хич затды. Гожа бу затлары чыкдажы дийип хасап этмейәрди. Эмма вели бужагаз совгатлар Ефимовы-да, онуң аялы Мария Павловнаны-да кын ягдая салярды. Олар хер гезек бу совгатлары кабул этмекден боюн гачырярдылар я-да онуң өвезине бир зат бермекчи болярдылар. Шейдип хем Салайың гөвнүне дегердилер. Салай сортдурып чыкып гидерди. Көп гитсе бир хепделәп гелмезди. Эмма велин мундан артык чыдап хем билмезди. Ене-де бир бахана билен гелерди. Соң-соңлар ики тарап хем нәме этжеклерини билмән, бу ягдай билен разылашмалы болдулар.

Машгаласыз, огул-гызсыз Салай жерчи Ефимовың машгаласыны сөйди. Эмма вели жерчи Ефимовың ишине гатышмаярды. Ефимовың гизле диен адамсыны гизләрди, эт диен ишини эдерди. Тап диен задыны тапарды. Эмма оңа: «Сениң ишиңе гошулжак дәл. Инди мен гаррадым. Бейле затлара баш гошуп йөрмәйин» дийип, үзүл-кесил суратда айдыпды. Гошулмазлыгы шерт эдипди.

Иш йүзүнде болса онуң ягдайы бүтинлей башгачады. Ол тәзе дурмуша тарап аяк басан адамларың хич бирисинден аз иш эденокды. Шайдаковың иберен адамларындан бирини йөрите Порса алып гитди. Оны ол ердәки пагта арассалаян завода элтип ише салды. Бу оңа ансат дүшмеди. Порсуда он гүн галмалы, көп адамлары гөрмели, каерде болса пара-пешгеш бермели болды. Гожа бу затларың хич бириндеи басылмады. Хеммесиниң хөтдесинден гелди. Ол бу ишлери достярлыгың хатырасы үчин дийип этди. Бу эден ишине башга хили маны бермеди, берип билжек хем дәлди.

Ягмырың өлүми Салай жерчиниң йүрегини сарсдырды. Аман пәлваның өлүми болса оңа онданам гүйчли тәсир этди. Ине, шу ики вака оны агыр пикирлере алып гелди. Салай әкәниң дүнйә гарайшы сада-

ды, чылшырымлы дәлди: хер ким худайың беренине шүкүр этмели, кайыл болмалы. Кишиниң задына киши гөз галдырмалы дәл. Бай-да болсаң, гарып-да болсаң элиңден гелен ягшылыгыңы бири-бириңден аямалы дәл. Байлык, гарыплык худайың эмри билен болян затлардыр.

Жерчи соңкы вакалар йүзе чыкянча, Ефимов билен гатнашыгы хас йыгылашдырып башлаянча, Шайдаковың тарапындан гелен адамларың гүррүңлерини эшидип ганянча өзүниң дүнйә гарайшына көрлүк билен гуллук эдйәрди. Эмма соңкы вагтларда йүзе чыкан вакалар онуң сада философиясыны дүйп-тейкары билен күл-пеекун этдилер. Ол гарагалпак Атамырат Жапаков билен Порса арабалы гитди. Елы гечмек гаты кынды. Ики гиже ятып Порса етдилер. Ол ерде хем он гүн бир жайда биле болдулар. Озалдан ички дүнйәсинде гопгун туруп угран гожаны шу он гүн өңкүден-де кын, чылшырымлы, душнуксиз бир ягдая салды.

Салай жерчи шу затлары хыялында айлап чыкып отурышына чай ичйәрди. «Догрудан-да Гарагалпакда шейле ишлер болян болса, бу ишлериң угрунда көп гурбанлар берлен болса, Ефимиңем бейлекилериңем эдип йөрен ишлериниң манысы бар болмага чемели. Ягмыр говы йигитди. Ол бүтин базара гелен адамлары халас этмек үчин гөрешип өлди. Аман пәлван-да өз гара небси үчин өлмеди. Адамларың аладасыны эдип өлди. Ефимем, докторам, Аржановам, Машаровам, Атамырат Жапаковам, бейлекилерем өз пейдалары үчин бир келеме сөз хем айтмаярлар. Мыдама эдйәнлери илиң аладасы. «Ягшылык эт-де деря ат балык билмесе, халык билер» дийлиши ялы, буларың иши ёл алса, бу адамларың атлары-да, эден ишлери-де хич вагт ятдан чыкмаз. Оларың иши хакында гелжекде гуванч билен гүрләрлер, оларың атларыны сөйги билен тутарлар. Диймек, бу адамларың йүрегине худай шу максады саландыр. Худай шуны халаяндыр...»

Гожа чайдан хем-де бу пикирлерден алан леззети билен дерчиреди. Телпегини гапдалына атып, рахатланмак билен бойнуны, йүзүни, келлесини сүпүрди. Гапдалында ятан уллакан телпегинден сәхелче улурак гөвреси өңкүден-де еңләп, елгамак ялы болды. Гөв-

күне, жайың ичи гиңеди, чырапың ягтысы өңкүден-де йитиленди. Салай гаража, кичижик гөзлерини ачалак-юмалак эдип, арасса, гөвүн гөтерижи жайың ичини мәхир билен назардан гечирди. Бирден акылы дурлашып, йүреги жошды. «Ил үчин жаныны аямаян адамлардан мениң нәмәм артык?! Я-да мен бир затдан горкярынмы? Аялым, бала-чагам етим галар дийип горкярынмы? Менде оларың хич бири-де ёк ахыры. Сапармыратда болса огулам, гызам, аялам, ер-юрт хем бар. Ол нәме үчин горкмаярка? Мен нәме горкярками?»... Онуң әхли пикири, бүтин үнси хәзир шу сорагың дашына жемленди. Ол өз-өзүни акламак иследи. «Ёк, мен горкамок. Мен шу вагтлара ченли гафлат укусында галыпдырын. Ине, мунуң себәби...» Таплан җогабы онуң гөвнүне җай гелди. Ол бегенди. Ахыркы кәсе чайыны овуртлады-да: «Гой, мениңем галан өмрүм ил-гүн үчин гурбан болсун» дийип, гөйә хәзирин өзүнде дашары чыкып, гөреше гиришиберҗек ялы еңиллик билен еринден турды. Келтежик, оваданҗа эллерини гинден яйып геринди. Оняңча гапы үч гезек какылды. Җерчи ховул-халат көвшүни гейди. Ховла чыкды. Дашкы гапыны ачды.

— Сениңки ятды ёк? — диен якымлы сеси эшидип, гөйә агыр ягдайдака хоссарына душан ялы, өзүнден ыгтыярсыз бир ягдайда Ефимовы гуҗаклады. Гоҗаның әхли бегенҗи, бүтин гүйҗи бирден хыҗзап келлесине урды. Ол хамсыкды. Дамагы долды. Гөзи немленди.

Сергей Михайлович Ефимов гоҗаның ягдайына дүшүнди. Ол хем бирден эҗизледи. Өз гезегинде Салайы гуҗаклады. Соңра, оны гуҗагындан яздырман, йүзүне чиңерлип бакды-да:

— Сениңки инди чын адам болды бар... Сениңки багтлы болды бар — дийди.

— Ефим, сен багт диен зада нәхили дүшүнйәрсиң? Багт диен зат бармы? — дийип, гоҗа толгунып сорады.

— Багт диен зат гаты улы зат болды бар — дийип, Ефимов гоҗаны гуҗаклап дуршуна сөзледи. — Багт мал болды ёк пул болды ёк. Багт — иле ягшылык этди бар, ол ягшылыкдан ил лezzет алды бар, өзүң лezzет алды бар. Ине, багт шейле болды. Башга багт болды ёк.

Салай җерчи шейдип, яшының ахырларында хакыкы революционерден ак пата алды.

Икиси мыхманхана гирип ерлешип отурып-отурманкалар гапы ене-де үч гезек какылды. Бу гезек дәяп аксакгал Архип Петрович Арҗанов гелди. Җеми ярым сагадың ичинде буйра сачлы доктор Григорий Андреевич, инче буруплы Машаров, маңлайында тыгың ызы гызарып дуран Каратов дагы җерчиниң кичиҗик мыхманханасына йыгнандылар. Чай-нахар гелди. Сергей Михайлович Ефимов сагадына серетди-де:

— Онда башлаберсек нәдйәр, Архип Петрович? — дийип сорады.

Ол:

— Башлабер. Инди гелҗек адам ёк ахыры — дийди.

— Бу гүн биз ики меселәни чөзмели — дийип, Ефимов сөзе башлады. — Биринҗиден-ә, Касымы, онуң атлыларыны нәме этмели? Йигрими адамыны хич бир херекетсиз яп араларында сакламак кын болар. Адамларың ишсизликден яңа айнамаклары мүмкин. Оларың арасында хер хили герекмеҗек мейиллериң дөремеги мүмкин. Ине, илки билен шунуң өңүни алмак герек.

— Бу хакда сениң өз пикириң нәхили? — дийип, Архип Петрович сорады. Ефимов сөзүни довам этди.

— Мениң пикирим хениз белли дәл. Мен, догрусы, нәме этмелидигини билемок. Атлыларың саныны көпелдип, Хыва көшгүне чозалы дийсек я-да Җүнейит ханың галасына чозалы дийсек, бу-да акыла сыгҗак зат дәл. Илки билен-ә, йигрими атлының алҗак галасы ёк. Ене атлы йыгналы дийсек, оны нireден тапҗак? Хемме өзүниң дерди билен башына гай.Бу затларың гүйҗи билен ханың тылыны говшатмак мүмкин дәл. Гөзе гөрнер ялы иш эдип болмазмыка диййәрин. гүйч гаты аз. Ине, достлар, шу гүн биз илки билен шу меселәни чөзмели. Салай эке, сен мениң диййән сөзлериме дүшүнйәрсиң герек?

Җерчи еңиллик билен җогап берди.

— Хава, хава... менден аркайын бол. Мен дүшүнйәрин!

Салай рус дилине йүзлейрәк дүшүнйәрди. Хәзирки гүррүң болса бу вакаларың ичинде боланы үчин, она хас хем дүшнүклиди. Кәбир ят, нәтаныш сөзлерини эшиденде болса: «Әй, Ефим бир зады билмән айтмаз-ла. Соңра сораярын» дийип канагатланярды.

Аржанов муртуны, сакгалыны сыпалашдырып, бир салым пикир эдип отурандан соң шейле дийди.

— Касымың янына Сапармырады-да берелин. Өзлерини-де Шайдаковың адамларына көмекчи эдип берелиң. Галан ишлери болса бу ерде биз өз үстүмизе алалың. Шуны нәхили гөрйәрсиңиз?

— Гаты говы пикир! — дийип, Григорий Андреевич макуллады.

Каратов маңлайындакы тыг ызыны гызардып:

— Архип Петровичиң бир теклибине мен разы. Олам болса Касымың атлыларыны Шайдакова көмекчи эдип ибермек теклибине. Йөне Сапармырады ибермек герек дәл — дийди.

Архип Петрович:

— Нәме үчин? — дийип, Каратова тарап гүр гашларыны гөтерип серетди.

— Сапармырат бу ерде герек — дийип, Каратов ыкжамланды. — Ол бизе гелен көмекчилер билен арагатнашык саклап дурмак үчин герек. Ёгсам-да, Сергей Михайлович, ол хачан гелмелидир?

Архип Петровичиң теклиби барада ойланып, бу теклиби башында айлап-өврүп отуран Ефимов Каратовың соңкы сөзүни эшитмәнди. Өз пикири билен гүмра болуп отурышына, ол диңе өз адының тутуляндыгыны эшитди-де:

— Хә? — дийди.

Каратов сорагыны гайталады. Шондан соңра Ефимов жогап берди.

— Ол ики гүн мундан озал гелмелиди. Эмма хениз геленок. Белки, Көнеүргенчде Хожабек Айымбетовы ише ерлешдирмек аңсат дүшйән дәлдир. Ол хем Салай билен Атамырат Жапаковың ягдайына дүшендир. Мениң ченим чен болса бу шейледир.

Ол Архип Петровичиң теклибини халады. Эмма бу теклиби нәхили эдип амала ашырмак болжакдыгының пикирини эдип башлады. Онсоңам Сапармыратлы меселе онуң ынжалыгыны гачырды.

Инче бурунлы Машаров Ефимовдан гөзүни айырман отырды. Ол гөйә онуң пикирини йүзүнден окан ялы:

— Мен ёлдаш Каратов билен разылашмаярын — дийди. — Себәби биз бу гизлин ишде мыдама бир адамы пейдаланып дуруп билмерис. Оны аңтап, тиз вагтда

әле салмаклары мүмкин. Бизиң арагатнашык меселесинде тәзеден-тәзе адамлары пейдаланмагымыз герек. Биз, онсоңам Сапармырат ялы эпей адамының даш гөрнүшини үйтгедип йөрүп билмерис ахыры.

— Онда, ханы, белли бир нетижә гелелиң-дә? — дийип, Архип Петрович Ефимова тарап бакды. — Сергей Михайлович, биз-ә өз пикиримизи айтдык. Сениңкинем эшиделиң? Ханы, сөзләп отур!

Ефимов өз пикирини айтмаздан өңинчә:

— Каратов, Машаровың делиллери билен разылашярмың! — дийип, оңа йүзленди.

Каратов бирбада нәме дийжегини билмейән ялы отургыжың үстүнде горжанан ялы этди-де, пикирини жемледи.

— Разылашярын. Пикир эдип отурсам, Сапармырат ол ерде көпрәк пейда берәйжек ялы...

Ефимов:

— Мен хем шейле пикир эдйәрин — дийди. — Атлы-ярaглы адамлары бош сакламакдан эрбет зат ёк. Гой, Касым хем, Сапармырат хем, атлылар хем гитсинлер. Урушсынлар. Пәхимдар революционерлерден тәлим алсынлар. Бу говы зат. Гарагалпаклара-да бизиң көмек этдигимиз болар. Олар хем герек еринде бизе көмек эдерлер. Онда шу карары кабул эдйәрис. Инди эдил шунуң билен баглы бир меселе бар. Ол хем болса Касым билен Акжагулүң өйленмек меселеси. Бу тойы гечирмән, түркмен адаты боюнча ника гыйдырман, Касымы хич яна иберип болмаз. Сапармырат хем муңа разы болмаз. Озалам онуң зордан доңы чөзүлди. Тойы говы тутуп, Сапармырадың гөвни етер ялы этмесегем болмаз. Чала-чула тутулан той онуң намысына дегер. Шу инче затлара гаты сересаплы янашмак герек. Сапармырадыңам, Касымыңам, Акжагулүңем адамларың янында дили келте болмаз ялы болсун...

Сапармырат ил ичинде днени эдилйән, гепине гулак салынян адам. Онуң шу абрайы хас бейгелер ялы, биз оны голдамалы. Ёгсам соватсыз, урп-адата көрлүк билен боюн эгйән адамларың арасында онуң гөзден дүшмеги мүмкин. Муңа биз хич хачан ёл бермели дәлдирис.

Меселе шу ере геленде, Ефимовың йүзи гызаран ялы болды. Икинжи меселә гечилели бәри Ефимовдан гө-

вүпи айырман, онуң агзына бакып отуран Салай жерчи муны илки билен анлады. Эмма хич зат диймэн, өңки отурышына отурмагыны довам этди.

Ефимов кынлык билен сөзледи.

— Хэзирликче буларың хеммеси хыялдакы зат. Ягны арзув. Эмма арзувы иш йүзүне гечирмек үчин пул герек. Касымың хич зады ёк. Атасының йыгнан-йыгнан затларының хеммесини онуң элинден алдылар. Ине, достлар, инди шу кын иши-де чөзмели. Кимиң нэхили теклиби болса айтсын.

Архип Петрович:

— Сапармырат галың сорар дурармыкан-айт? — дийип, хич киме йүзленмэн сорады.

Ефимовың ядына гүлкүли бир зат дүшен ялы болды. Ол чалажа йылгырып шейле дийди.

— Ёк, галың сорамаз. Бу хакда Сапармырат икимизиң арамызда бүтин бир гиже чекелешме гитди. «Сен эрбет адам. Мениң башымы-гөзүми айлап, илки билен-э гызымы гула бермэге разы этдиң. Инди-де галың болмаса нэхили болар» дийип, шол гиже элини чермэп, мениң үстүме гыгырды. «Мен өмүрбойы довам эдип гелйэн адаты нэхили бозарын?» дийип бир чыкды. «Галың болмаса ника дүшмез» дийип бир чыкды. «Ил-гүн мени масгара эдер!» дийип гыгырды. Ахырсоны болмандан соң, мен оңа: «Хэзир ника гыялы, той эдели, ил абаданлашандан соңра галыңы галынрак берерис» дийдим. Гайтам, ол: «Сен мени масгара эдйэрсиң!» дийип, үстүме чөвжэп башлады. Гараз, гепиң гысгасы, мен оны галың алмазлыга боюн этдим. Йөне, илиң гөзи үчин, онуң өзүнин, аялының, оглуның. Акжагүлүң бир лай гейимини тэзелемели, оңа бирки гоюн, бирки сыгыр тапып бермели болар. Түркменлериң намыс-ара нэхили гараяндыкларыны-ха мен сизе айдып отурмалы дэл. Оны өзүңиз менден говы билйэрсиңиз.

Салай жерчи шу сөзден соң гөзлерини Ефимовың йүзүнден айырды-да, ашак бакды. «Хэ, Ефимов агыр ягдая дүшүпдир-ов...» диен пикир оны чусланмага межбур этди.

Архип Петрович ене-де:

— Хава, Сапармырат өрэн намысжаң адам. Говы түркмен. Онуң бу шертлери билен разылашмасак болмаз. Биз онуң ил ичинде абрайыны хем сакламалы. Ол хемме зады ойланып, өлчэп-бичип гөренден соң шейле шертлери гоюпдыр. Шу шертлери кабул этмели дийип, мен теклип гиризйэн. Нэхили гөрйэрсиңиз? — дийди.

Дине Салай жерчиден башгалары:

— Догры, догры! Бу шертлери кабул этмели! — дийишдилер.

Салай жерчи болса бир отурышыны бозмаярды.

Адамларың арасына дымышма дүшди.

Соңра Ефимов бу хакдакы өз пикирини айтды.

— Достлар, бу чыкдажылары хайсымыз-да болсак биримиз өз үстүмизе алаялы дийсек, хич биримизиң муна гүйжүмиз етжек дэл. Шонуң үчин-де көплэп, агыз бирикдирип, бу ишиң хөтдесинден гелмегимиз герек. Хаvы, иши узага чекип отурмалың. Ким нэче берип билсе, орта атсын. Мениң-э шундан артык эдип билжек көмегим ёк — дийип, ичи йүз элли манатлык күмүш теңңели гызыл гапжыгыны орта атды. — Ине, мен көмек кассасының агзыны ачярын. Гүйжүңизиң етдигинден атыберин...

Архип Петрович хем, бейлекилерем жүбүлерини барлап башладылар. Каратов билен Машаровың янында пуллары ёк экен.

Оларың икиси-де:

— Өйүнден дуйдурмалы экениниз — дийип, гөвүнлерине алдылар. Архип Петрович шейле дийди.

— Менинкем отуз манат экен. Йөне, ене ким нэче тапса, гетирип Салай экэ табшырмалы. Тойы бүтин дэплери боюнча гечирмеги-де Салай экэ табшырмалы. Бизиң ол ерде ишимиз ёк. Шейле дэлми?

Ефимов:

— Хава, бизе тоя бармак герек дэл. Салай эке онарсын. Адамлар, шуңа сиз хем разымы? — дийди.

Хемме бирден:

— Хава! Хава!

— Макул! — дийишдилер.

Салай жерчи гөзүниң астындан орта атылан пуллара өңетди. Гөйэ бир зат ядына дүшен ялы, оны-да шу отуран адамлара айтмалы ялы болуп, горжанып, ыңжалыксызланып башлады. Бу арада хүжредэки отуранлар өз дост-ярларындан ене-де пул йыгнамак хакында, киме йүз тутуп, киме йүзленмели дэллиги хакында өзара гүрлешип, кэте жеделлешип отурмакларыны довам эдйэрдилер.

Архип Петрович:

— Адамлар биз хәзир пула гарып-да болсак, достярлара, оңат адамлара бай. Онуң үчин-де хич зады гайгы этмән. Өзүмизе голай адамларың үсти билен хайсы бир ишчә йүзленсек-де, бизи бош гойбереси ёк — дийди.

— Онуң гүррүңи нәме! — дийип, Сергей Михайлович гуванчлы айтды. — Пикир эдип гөрүң, биз машына элини алдыран, иш үстүнде майып болан, шейдип хем ишден чыкан адамларың нәчесини нәче вагтдан бәри эклән-саклап гелйәрис! Ишчи хич вагт өз ёлдашыны гөзүнден салмаз. Ине, олар билен ишлемеги башармак герек. Меселе шунда.

Кичижик хүжреде отуран бири-бирине мәхрибан адамларың хер хайсы өз янындан өз биле ишлейән ишчи ёлдашларының говы тараплары хакында пикир эдип башладылар. Кәвагт бир ишчиниң оглы болярды. Деррев пул йыгнап, онуңка огул гутламага гитмек үчин совгат алярдылар. Я-да бириниң бир якын адамсы өлйәрди. Шейле вагтларда-да ишчилер оңа шол демде көмеге етишйәрдилер. Бир ерде ишлемек, хемме үчин бирдең болан агыр гүни башдан гечирмек, дини башга, дили башга, хер хайсы бир юртдан гелип шу ерде жемлешен адамлары барха бири-бирине голайлашдырярды.

Соңкы вагтларда уруш зерарлы йүзе чыкан агыр ягдай ишчилери хас якынлашдырыпды. Үч-дөрт адамың башы чатылса, гүррүң деррев уруш хакында гидерди. Уруш болса хер кишиниң йүрегине бир дерт салыпды. Хер ким өзүниң ол дердини айдып башларды. Бириниң сөзи бейлекисиниң дердини гозгаярды. Шейдип хем адамлар бир угра йыкгын эдип уграпдылар.

Касым билен Акжагүлүң тоюна харч эдилмели пул барада буларың аркайын гүрлешип отурышларының-да себәби шундан гелип чыкярды. Салай жерчи диңе оларың сеслерини эшидйәрди. Эмма нәме хакда гүррүң эдйәндиклерине я үнс бермейәрди, я-да онуң муңа үнс береси гелмейәрди. Ол хәзир өзүниң келлесине гелен айгытлы бир пикири билен башына гайды. «Озалда бир молла бирине: «Саңа кыямат гүни көмек эдерин» диен экен. Шол диен ялы мен овал-ахыр көмек этмели болсам, шу ерде, шу гүн көмек этмелидирин. Ёгсам мениң бу болшум боланок.» Соңра жерчи яны аз пуллы, пулсуз адамлары-да назардан гечирди. Башыны ерден гөтерип:

— Мен разы дәл — дийип, Ефимов билен Аржановың арасына гечип отурды-да, оларың эгинлерине элини гойды. Рус дилинде говы гепләп билмеди. Сөзүниң ярсыны русча, ярсыны өзбекче айтды. Эмма онуң сөзүне дүшүндилер.

— Мен бу эдип отуран ишиңизе разы дәл. Бу болмаяр. Мен алтмышдан гечдим. Огул-гызым ёк. Дүнйәде сизден башга гуванжым хем ёк. Шонуң үчин-де, гелиң, шейделиң! — дийип, жерчи эллерини оларың эгнинден чекип алды-да, өңе сүйшүп, ортадакы пулларың янына барып отурды. Ефимовың орта атан гапжыгыны ене-де онуң өңүне атды. Аржановың отуз манадыны, Григорий Андреевичиң пулларыны-да оларың өңүне сүйшүрип, сөзүни довам этди.

— Касымың тоюның хемме чыкдажысыны, Сапармырада берилмели затларың хемме чыкдажысыны мен өз үстүме алярын... «Ёк! Ёк!» дийип, төверек-дашдан чыкан гаршылыклы сөзлере кесгитли жогап берди. — Ёк! Мен шу иши эдейин. Худайың хакы үчин эдейин. Өмрүмде худай халар ялы бир ягшылык эдейин. Шуңа гаршы болмаң. Гаршы болсаңыз хем өйкеләрин. Мен бир гөвнүярым адам. Маңа бир сөз аз, ики сөз кән... Ефим гаршы болмаз. Мениң оңа жан бергим бар... Мен галан өмрүм үчин оңа борчлудырын...

Отуранлар гайдышмак үчин даш чыканларында даң атып, жахан ягтылыпды. Йөне ятанлар хениз укудан оянмандылар.

ЯПЛАРЫҢ АРАСЫНДА

Пиргулы аганың еркүмесиниң бейлекилеринкиден үйтгешик ери ёкды. Ол даражыкды. Белент райышың даш йүзүнде, бу ики адам бойы чуңлукда газылан «жайың» гапысы басганчаклыды. Дашына чыканыңдан соң, я-да ичине гирениңден соң, дашы йүп билен боглан бир петде яндагың йүпүнден чексең, «гапы» берк япылярды. Дем чекери болса райышың ич йүзүндеди. Түссе ябың ичине тарап чыкмалыды. Жайың ичини ене бир гезек депдилер-де, райышдакы уллакан-уллакан тоюн кесеклерден гетирип дүшедилер. Кесеклериң үстүне ак-

баш басдылар. Онуң үстүнден-де чыпды дүшедилер. Ожагы чоюн палчык билен сувадылар. Оды белент якып, түнчелери гапдалында гойдулар. Ине,шу «жайдакы» тәзе дурмуш шейдип башланды. Шейдип хем довам эдйәрди. Төверекдәки хемме еркүмелер хем шейле гөрнүшде салныпды. Үмүрли-думанлы гүн ябык ичине чыкян түсселер гөрүнжек дәлди. Ачык гүнде болса «гүнүң гызгынына ябың ичи бугаряндыр» дийип чак этжекдилер. Ине, шу еркүмәниң гиже-гүндиз адамсыз вагты ёкды. Пиргулы ага хәзир, агшам шамыны элиниип, атының от-иймини берип гелип, төрде аркан дүшүп ятырды. Узын эллерини, аякларыны узадып гойберипди. Гушаклыгына етйән чув-ак сакгалы сечеленип, ики тарапа дөкүлипди. Муртлары гулагына етйәрди. Яңы сырылан келлеси агарып дурды. Телетин чокайың ужы готазлы гара багы хер аякдакы бир гулач ак долагың дашына оваданланып, режеленип саралыпды. Ак мыткалдан тикилен балагың дызлары ачыкды. Хыва донуның сыйлары икияна серпилип ятырды.

Хәзир еркүмәниң диварындакы бир нокада ойнаклап дуран гөзлерини дикип, Пиргулы ага гечен-гелжек гүнлер хакда ойланярды.

Атамырат готурың иберен ясавулы үстүне геленде, Пиргулы ага еринин гайра четинде жөвен чинриклерини йыгнап йөрди. Ясавул онуң билен саламлашды-да, Атамырат готурың чагыряндыгыны айтды.

— Эдип отуран ишини ташлап гайтсын дийди.

— Иним, бейле нәме гыссаг дүшдүкә? Йөр,ее баралы, чай-пай ичели. Онсоң барсагам Атамырат бегиң юмшуны битирерис.

— Ёк, Пиргулы ага, хәзир бармалы. Буйрук шейле...

— Хә, иним, буйрук шейле дийсене... Әй, иним, шейле болса, онда шейледир. Гидибермели болар. Атамырат бег чагырян болса, онда-да гаты гыссаглы болса, оны гарашдырып болмаз, иним. Ханы, онда. сүр, иним. Гидели.

— Ёк, бу болушда гидип болмаз. Атлы-ярaглы гелсин дийди.

— О-хо! — дийип, Пиргулы ага гыссанжына орагыны билинден алды-да, элинде ойнадып башлады. — Хә, иним, шейле дийсене, атлы-ярaглы гелмели дийди дийсене. Иним, бу нәмәниң аламатыка?

Пиргулы аганың бәшатарыны яглап, көне эсгә чолап,

диварыда дешип гизләп гоялы бәри кән вагтлар гечипди. Бу ясавул оңа бу хабар билен бирликде онуң яшлыгыны хем алып гелен ялы болды. Гожа гөз ачып-юмасы салымда бәшатарыны ялпылдадып, атыны ойнаядап девүрлерини гөз өңүне гетирди. Онуң гүйжи артан ялы, бедени еңлән ялы болды.

— Хә, хм... атлы-ярaглы дийсене... Боляр, иним. Бегиң гашына атлы-ярaглы хем барарыс... — дийип, Пиргулы ага өйүне тарап өврүлди. Ики оглы, гелинлери билен хошлашды. Саг-аман отурың, оны эдиң, муны эдиң дийип, зерур ишлериң хеммесини дүшүндирди. Соңра ясавулың ызына дүшүп, ханың галасына барды. Атамырат готур оны Аман пәлваның гарамагына берди. «Шунуң айланы билен бол» дийди. Пиргулы аганың гөкдәки дилеги ерде говушды. Ол Аман пәлваны говы гөрйәрди. Ол икиси бүтин бир гижәни геплешип гечирмәге-де тайынмадылар. Ораза айларында бири-биринникә гелип агыз ачышардылар. Биле намаз окардылар. Селәлик бердилер. Гижәниң галан ярымыны геплешип гечирердилер. Ине, Пиргулы ага ялларың арасына шейлелик билен гелип дүшди. Бу ерде-де Аман ага билен көп гиже-гүндиз биле болдулар.

Бу вагт Пиргулы ага Аман агадан эшиден сөзлериниң пикирини эдйәрди. «Ханы, гөрели, нә-ничик боляр! Инди бу ише ягшы-яман башымызы гошупдырыс. Орта ёлдан гайтмак болмаз. Шу йигитлериң өли еринде өли, дири еринде дири болмак герек. Намартлык эдип болмаз» дийип, тирсегине сөенди. Шол бада онуң гөзлери лыкырдап гайнап дуран түңчә дүшди, йүреги авап гитди. «Вах, сакгалдаш, бу жайда отурып бир чәйнек чай ичишмән, арманлыжа гитдиң-ә... Әй, худайың халаныдыр. Етен гүни муна алач болмаз. Сениңки ялы абрайлы өлүм хеммә миессер болуп хем дурян дәлдир...» дийип, гожа гамланды. Ол гаты хаял гүрлейәрди. Херекетлери-де хаялды. Онянча басганчагың ёкарсындан, еркүмәниң гапысындан аяк сеси эшидилди. Бирсалымдан ики йигит гелди-де:

— Гич ягшы, Пиргулы ага — дийип, ожагың башында ерлешди.

— Гелен ягшы, огланлар. Айны герек вагты гелдиңиз. Хәлиден бәри Аман агаңыз ядыма дүшүп, гамланып ятырдым. Говы этдиңиз, огулларым, инди гүррүңлешип, гөвүн ачышып отуралың. Ханы, Сейит жан, чәйнек-

лере серет. Чай гүррүңиң кебширидир — дийип, Пиргулы ага йигитлериң гапдалына гелип отурды.

Сейит дийилйән йигрими-йигрими ики яшларындакы гараягыз йигит чәйнек-кәселери ювуп, сүпүрип башлады. Онуң ёлдашы ак әдигиниң гоңжуны сыпалашдырды-да, ожакдан гайрарак чекилди. Соң Пиргулы ага йүзленди.

— Пиргулы ага, Сейит икимиз-ә атлары чалшайсак диййәс. Шоны сениң билен маслахатлашалы хем-де яшулы билен биразажык лакгылдашаялы дийип гелдик.

Гожа маңа айдярмың, дивара айдярмың хем диймеди. Гөйә ол йигидиң сөзлерини эшитмедик ялы, аркайынлык билен сакгал-муртуны сыпалап чыкды, ожакдакы оды өлчеришдирди. Түңчәни гайрарак чекип гойды. Бир хаюкдан соңра болса:

— Хә, атымызы чалышжак болярыс дийсене... Хә, шейлеми? — дийди. Йигитлериң икиси-де бирден:

— Хава,хава — дийишдилер.

— Хә, шейле дийсеңиз-ле — дийип, Пиргулы ага созукдырып гойберди.

Соңра ара бирнәче минута чекен дымышма дүшди. Пиргулы ага ахырсоңы йигитлере жогап берди.

— Чалшың, огулларым. Хаял этмәң, деррев чалшың. Гөвнүңизе дүвдүңизми, бес. Шол бада чалшың...

Аягы гара әдикли, эгни ики гат хыва донлы, билине ики хатар ок гушанан, гапдалындан маузер асынан, башы гара телпекли Касым йылгырып ичери гирди. Йигитлер ерлеринден бөкүшип турдулар.

Пиргулы ага чусланан ялы болды-да, усуллык билен еринден турды.

— Гел, оглум, гел. Гелен ягшы! — дийип, Касымың еңинден тутуп, төре гечирди.

Отурышдылар. Касым төверек-дашына чалт назар салды-да:

— Әй, ичим гысыберди. Яшулының янына барайын-ла дийип гелэйдим. Хал-ягдайлар нәчик, Пиргулы ага? — дийди

— Яман дәл,оглум. Хал-ягдайлар яман дәл. Нәме бейле ичиң гысяр? Ичиң гысмасын, оглум. Сениң ишиң хак ишдир. Хак иш эдйән адамың ичи гысмалы дәлдир.

Касым бирден гамлы сөзледи.

— Вах, Пиргулы ага, ич гысмаз ялымы нәме? Обадакылар зынданда чүйрәп ятырлар, ол бенде ят иллемениң ёлума гөзүни дикип отыр. Мен мунда. Онсоң бир

өзүң бир ерде отурар ялымы нәме...? «Хув» дийип чыкып гидибересиң гелйәр.

Пиргулы ага гөвүнлик берди.

— Оглум, башың яш боляр. Сен хениз бу дурмушың задың ажысыны-сүйжүсини гана дадып гөренок. Әй, оглум, өмүр узакдыр. Дурмушың хер хили оюнлары кәндир. Хемме зат ислейшиң ялы болуп дурса, онда жан дәлми нәме. Ёк, бейле болян дәлдир. Дурмушдан хемме зады диш-дырнак болуп, чекелешип алмалыдыр. Шейдип газанан газанжы адамың жанына сиңйәндир. Какаң дагыны хем бошадарлар. Ол бендәңе хем етерсиң. Хеммеси вагты билен гүлала-гүллүк болар. Гамланма, оглум... «Мүң гайгы бир иш битирмез» дийипдирлер.

Сейит отуранларың өңүне чай чекди. Өзи-де ёлдашы Новрузың гапдалында отуруп, өңүне бир чәйнек чай алды. Новрузам, Сейидем яшкичидилер. Шонуң үчин-де бир зат соралмаса, оларың гошулыбермәге хаклары ёкды.

Чай ичилип башланансоң гөвүнлер хем гөтерилен ялы болды.

— Пиргулы ага, мен биразрак әжизләйдимми? Гең гөрмәвери — дийип, Касым гелен вагтындакы болшундан утанды-да, яшула гарап йылгырды.

Гожа локгулдап гүлди.

— Ине, оглум, асыллы йигитлер шейле болмалыдыр. Өз етмез ерини гизлемели дәлдир. Әжизледиң, оглум, әжизледиң. Шоны билмегиң өзи-де говы зат. Инди әжизлемезиң ялы... Етмез ерини билип, оны дүзетмек говы затдыр. Әр йигидиң ишидир.

Сейит билен Новруз чай ичйәрдилер. Хер бир айдылян сөзден сапак алярдылар. Гожаның маңлайы чыгжарды. Гөвни гөтерилди. Геплемек мейли артды.

— Бир гүн Гөроглы Хармандәли гызың дабарасындан гулагы камата геленсоң, онуң үстүне уграяр. Хармандәлиниң мүлкүне етип, бир беленде чыкяр-да, атының жылавыны чекйәр. Хармандәли болса бу вагт тамың гапдалында отуруп, чар тарапа назар салып, кейп чекйән экен. Онуң гөзлери бирден бейикде дуран атла дүшйәр. Дырнагына середйәр-де онуң Гөроглыдыгыны танаяр. Соңра янында отуран кенизлерине: «Середиң, гызлар, эгер Гөроглы дийилйән йигит асылзада, көпи гөрен, пәхимдар адам болса, хәзир атыны йөришине

сүрүп гайдяр. Эгер-де гувкелле, харамзада, еди или гезип йөрен жалатай болса-да, бәри тарап атына гамчыны басар. Гелиң оны сынлалың» диййәр. Харманделиниң оваданлыгы хакдакы гүррүңлерден, роваятлардан келлеси гечен заңңар бейикден оя гарап, гыр атыны гамчылап башлаяр. Йүврүкликде деңи-тайы болмадык ат атылан ок ялы сүйнүп гайдяр. Шейдип, Гөроглы бу гезек Харманделиден басылып, башыны алып гайдабилсе разы боляр. Соңкы гезек баранда, ол өңки ялңышлыкларындан сапак аляр. Ине, оглум, әр йигитлер шейле болярлар. Сенем шундан тымсал ал — дийип, гожа телпегини чыкарып, келлесини сыпалады.

Гожа дерләп, агзыны ачып, өз йүзүне бакып отуран Сейиде:

— Оглум, Чай-пай ичип хамыны юмшадан болсаң, нахарың угруна чык. Ханха, хол бурчда кәшир гөмүлгидир. Соган хол бош гапарың ашагындадыр. Түви-де шол ерделир. Касым оглумың гөвнүни меле палав билен хем бир ачжак болалы. Белки пейда эдер — дийди.

Соңра гөйә бу теклиби ядындан чыкаран ялы, ене-де Касыма йүзленди.

— Ханы, оглум. Ефимден нәме хабар бар? Гересимизем гелипдир. Онсоңам биз хакда нәме пикир эдйәркә? Биз мундан бейләк нәме этмеликкә?»

Касымың өз адамларыны гөренде горкян заты — гожаның шу соңкы берен соргусы. Себәби шу сораг бу гүн болмаса эртир берлер дийип, ол гиже-гүндиз пикирленйәрди. Онуң өзи муңа жогап тапмаярды. Шоңуң үчин-де ол хемме затдан бетер Ефимовың гелмегине гарашярды. Ишсизлигиң адамлара эрбет тәсир этжеклигини өзалдан хем билйәрди. Бу ерде, яшулының еркүмесинде аркайын гүрлемек болжакды. Яшулы онуң иң ынамлы, якын адамсыды. Сейит билен Новруз болса сөзи дашары чыкаржаклардан дәлди. Шоңуң үчин Касым йүрегиндәкисини орта атды.

— Пиргулы ага, догрусыны айтсам, мен нәме эдип, нәме гойжагымы билемок. Ефимем көпден бәри гара беренок. Ол инди геләйсе, белли бир хабар билен гелер. Онуңам гиже-гүндиз аладасы биздирис. Хава, ол чекман элли бир хабар гетирер. Йөне вели, яшулы, эл-ә гижейәр.

— Говы дийдиң, оглум — дийип, Пиргулы Касымың сөзүни тассыклады. — Догры дийдиң. Сув хем бир ерде

көп ятса порсаяндыр. Шу дережә етмез ялы, тизрәк бир беллисин эдиләйсе говы болар.

— Буларың хеммеси Ефимова баглы-да, Пиргулы ага. Ол бизиң аладамызы өзүмизден говы эдйәр. Бизиң ягдайымызы бизиң өзүмизден говы билйәр.

— Хава, оглум, оны бизе худай берипдир. Хава, дост диениң хем шонуң ялы болса-да... Дост диениң хер хили боляндыр, оглум. Ефим ялы дост аз-аздыр. Өрән сейрек душ гелйәндир.

Касым яшулының «Дост диениң хер хили боляндыр» диен сөзүне гең галды. «Дост диениң достдур, душман диениң душмандыр. Бу нәхили болуп дост хер хили болярка? Достлук достлукдыр-да... Гел, шу көпи гөрен адамдыр, бир зада эсасланып шейле диййәндир. Сорап гөрейин-ле» дийип йүрегине дүвди.

— Яшулы, дост нәхили болуп хер хили болярка? Мен душүнмедим-ле?

Яшулы гөзүниң астындан Сейит билен Новруза серетди. Оларың бири соган ардярды. Бейлекиси гойнуң бир будуны кесишдирйәрди. Эмма гулаклары болса бу икисиниң тарапындады. Соңра Пиргулы ага булардан назарыны айырды-да, Касыма тарап бакды.

— Оглум, мениң ол айданым догрудыр. Ынха, мен саңа достлугың нәме үчин хер хили боляндыгыны айдып берейин. Бир адамың екеже оглы бар экен. Ол адам оглундан хич задыны аямаз экен. Оглы йигит чыкяр. Ил ичинде ады тутулып башлаяр. Эмма оглан еңилрәк экен. Онуң кырк-элли саны таныш дең-душлары бар экен. Олар билен отурышар экен. Бай атасының задыны гайгырман олара ийдирер экен. Ансат эклеңч тапан адамлар ол оглан билен гаты «достлашыпдырлар». Шейдип, ол йигит: «Мениң шунча мәхрибан достум бар» дийип бегенйән экен. Бир гүн аталы-огул икиси чай ичип отыркалар, оглы атасындан:

— Кака, сениң достуң кәнми — дийип сорапдыр.

Атасы оңа ак йүрекден жогап берипдир.

— Оглум, мениң достум кән дәл. Екеже достум бар. Олам алтмышдан гечди.

Оглы атасының бу сөзүне жакгылдап гүлйәр.

— Әй, түвелеме, кака! Достуң-а бар экен-ов! Өзи екеже болса, ол хем алтмышдан гечен болса, түвелеме, дост экен-ов! Мениң үстүмде жан алып, жан бер-

Жек әллә голай достум бар. Өзлерем мениң яшытдашларым.

Какасы оглунының бу сөзүне хич зат диймәндир. Соңра бир гүн, гүн батып гаранкы дүшенсоң, йигидиң какасы бир гечиниң келлесини кесйәр-де, бир халта саляр. Оны аркасына атып:

— Ханы оглум, йөр, шол әллә голай достуның иң говусының өйүне — диййәр. Оглы атасының өңүне дүшүп, иң говы хасаплаян достунынка баряр. Досты гапыны ачандан, огланың какасы оңа йүзленип шейле диййәр.

— Сен мениң оглумың иң говы досты экениң. Ине, сениң достуң, мениң оглум шу гүн бир айылганч иш этди. Ынха, бир адам билен уршуп, онуң келлесини кесипдир. Инди ясавуллар муны агтаряр. Сен шу келле билен өз достуңы эртире ченли өйүңде гизле. Эртир келләни ёк эдиң достуңы серхетден гечирип гойберҗек.

Огланың «досты» гапыларының өңүнде дикленип дуряр-да:

— Гелен ызыңызы ел чалманка угран. Мениң сизиң ялы достумам, таньшымам болмаз! Деррев угран! Мен сиз зерарлы зынданда чүйрәп билҗек дәл! — дийип булары ковуп гойберйәр. Шейдип, ол оглан шол гиҗе атасыны әхли «достларынынка алып баряр ве хеммесинден хем я шунуң ялы, я-да шуңа меңзеш җогап аляр. Ахырсоны атасы оглуна:

— Йөр, инди мениң достумынка барып гөрели — диййәр.

Булар геленде атасының досты уклап ятан экен. Туруп гапысыны ачяр. Саглык-аманлык сорашыландан соң, янкы яшулы өз достуна:

— Сакгалдаш, бизиң башымыза-ха бир иш дүшендир. Оглумыз өтен агшам бирини өлдүрип, келлесини алып гелипдир. Инди-де оны ясавуллар агтарып йөрлер. Оглумы-да, шол келләни-де сениңкә гетирип гизләйин дийдим. Башга чыкалга галмады — диййәр.

Ол адам болса:

— Ханы, деррев ичери гириң. Оглуны-да, кесип гетирен келлесини-де еди йыл агтарсаларам тапмаз ялы эдип гизләрис — дийип, олары тамына саляр-да, гапысыны ичинден берк илдирйәр. Соңунданам: «Дост-доста шулар ялы ерде герекдир» диййәр.

Ине, оглум, гөрдүңми, достлугың хер хили болшуны!

Зат үчин, пейда гөрмек үчин дост боляң адамларың ады достдур. Эмма хакыкы достлук аңсат дәлдир. Менем Ефимиң бизиң хакыкы достумыздыгына ынандым... Бизем оңа мынасып дост болмага чалышмалыдырыс.

Бу роваят йигитлере, ылайта-да Касыма дегерли тәсир этди. Яшулы гүррүңини гутарандан соң, олар дурмуш басганчагындан бир диш ёкары галан ялы болдулар. Соңра өзара месавы гүррүң башланды.

Гиҗе ярыма голайлашыберенде еркүмәниң агзында бир шатырды пейда болды. Соңра бирки адамың сеси эшидилди. Эмма нәме диййәндиклерини хич ким аңшырып билмеди. Еркүмедәкилер ыкҗамлашдылар. Ярагларына япышдылар. Онянча еркүмәниң агзындакы бир петде яндак гөтерилди.

— Мениңки тапмады, азара галды — диен сес айыл-сайыл болуп эшидилди.

Касым элиндәки бәшатарыны дуран еринде ере ташлап:

— Ана гелди! Ана гелди! — дийип, «гапа» тарап окдурылды. Басганчагы орталан Ефимовы гуҗаклап, ашак алып дүшди.

Пиргулы аганың, палавың демини алдырып отуран ики йигидиң, Касымың, Сергей Михайлович Ефимовың өзүниң-де бегенҗи айдып-диерлик болмады.

Шагалаңлы отурышма узага чекди.

Чай ичилип, нахар ийленден соң Ефимов Салай җерчиниң өйүнде болан маслахатың карары билен Касымы хем-де Пиргулы аганы танышдырды. Сейит билен Новруз деряның аркасына гитҗекдиклерини эшиденде, бегенчлеринден яңа донуна сыгмадылар. Касым билен Пиргулы ага-да гаты бегенди. Адамларың әллериниң гиҗейәндигини Ефимов аныклап гөзүни гүлдүрди.

Соң Ефимов шейле дийди.

— Бейлеки адамлара дүшүндирди герек. Инди ыза гайтды утанч болды. Шуны адамлара айтды герек...

Пиргулы ага кесгитли җогап берди.

— Оны гайгы этме, иним. Бу ерде ятан адамлар сениң сөзүңден чыкҗак адамлар дәлдир. Әй, онсоңам бизем айдарыс. Башбозарчылык этҗек болянлары хөреләп-көшеләрис. Йөне бейле адам тапылмаз. Түркмен башында дураның, яшулысының сөзүне гулак асгычдыр. Худай ак ёл берсин, иним. Хеммесини айдышың ялы эдерис.

— Сеницки саг болды, көп яшады, Пиргулы ага! — дийип, Ефимов гожаны ики эллэп гужаклады.

Соңра ол Касымың тойы хакындакы меселә гечди. Касым бу хабары ере бакып, утанып диңледи. Ефимов хачан-да Салай жерчиниң теклиби хакындакы хабары айдаңда, ол бирден башыны гөтерди-де:

— Муныңыз боланок, Ефим! — дийди.

Соңра бу жогаба аңк-таңк болан Ефимиң элинден тутуп:

— Салай жерчи нәме үчин бейдйәр? Ол мени-де мениң атамы-да танамаяр. Белки, ол муны маңа рехим эдип этжек боляндыр. Бейле болжак болса онуң бу ягшылыгы маңа герек дәл! Мунуң өзи бирхили гедайчылыга мензәп баряр... Ёк, мен муңа разы болуп билмен — дийди.

Ефимов агыр ягдая дүшендигини аңды. Элини Касымың элинден чекип алды-да, бүтин гөвресини Пиргулы ага тарапа өврүди. Жаны яңгынлылык билен шейле дийди.

— Пиргулы ага мениңки дүшүнди ёк. Сениңки көмек этди герек. Касым нэгэ я улы адам? Салай эке бизиңки адам. Касым бизиңки адам. Икиси доган. Хемме доган. Ики доган көмек этди бар. Бу ерде нәме яман, мениңки билди ёк?

Соңра Касыма йүзленип:

— Сениңки Сапармыратданам яман адам болды бар. Мениңки инди шуны билди бар. Сениңки яман! — дийди. Чилим ясанып башлады.

Касым өзүне гарадылып гахарлы айдылан бу сөзүң ашагындакы түкенниксиз мәхри, аталык аладасыны, элбетде, аңшырды. Эмма келлеси гөчгүн яш йигит муңа дүшүнсе-де, бу теклип билен разылашмагы нәме үчиндир өзүне намыс билди. «Догры-да, адам өмрүнде бир гезек өйленйәр. Онуң эхли харажадыны өзи тапмалы. Кишиниң миннетини чекмели дәл. Эмма башга адамың хасабына өйленмек болмаз ахыры» дийип, өзүниң йүрегинде эмеле гелен нетижесини аклады. Дашындан:

— Ёк, Ефим, мен сениң аладаңы хич вагт ятдан чыкармарын... Йөне бу сөзүне «Хава» дийип билжек дәл. Менде-де ар-намыс бар ахыры — дийди.

Пиргулы аганың геплемән, ашак бакып дымып отурмагы, Касымың жылавыны чекдирмән өңе зыңып отурышы Ефимовы бирбада гыссанмага межбур этди. Ол дельминип, яшулы тая бакды. Пиргулы ага онуң ягдайына дүшүнди-де, гыссанмалы болды.

— Касым жан, оглум, иним, Ефимиң сөзүниң жаны бар. Эгер сен муңа разы болмажак болсаң, мен саңа бир ёл өвредейин. Ил ичинде карз-ковал дийилйән зат бардыр. Сен Салайың харч эден затларыны ондан карз алдым дийип хасап эт-де, ахыр бир гүн, элиң агзыңа етенден соң, Салайың харч эден затларының дерегини долдурай. Мунуң шундан говусы болмаз. Онсоңам инди гарашып отурмага вагт ёк. Гыз өйүнде отуран болса башга геп. Сен оны алып гачдың. Инди-де бир оба гетирип, халыңдан хабар алмасаң, вагты билен ниңка гыйдырып, онуң башына бүренжек атмасаң, ил-гүн нәме диер, оглум? Гайтам, сен шулар ялы эдип, сениң угруңда жан яндырып йөрен адама таңрыялкасын айт. Онсоң Салайыңам гөвнүни йыкмак герек дәл. Бир адам герек вагты көмек эдип саңа элини узатса, сен нәхили эдип онуң элини алмарсың? Разы болмасаң, Салайың гөвнүне гелер. Пикир эдип гөрйән вели, ол гөвнүне дегер ялы адам дәл болмага чемели. Онсоңам огулсыз-гызсыз адам худайың хакы үчин бир говы иш эдейин дийип йүрегине дүвүпдир. Гой, этсин. Ол пахырам инди о дүнйәсиниң гайгысыны эдйәндир. Бир зат диениңде, ойланып дий... Биз инди бири-биримизе доганданам зыяда якын адамлардырыс. Доган догандан көмек алса, ол утанч болмаз... Пикир эт. «Еди өлчәп, бир кес» дийилендир.

Ефимов агыр ягдайда өзүне көмеге етишен Пиргулы агадан хетденаша миннетдар болды.

— Сениңки келле улы... — дийип, яшулының саг элини ики эли билен гысды.

Касым яшулының гетирен делиллериниң хич бирини-де ялана чыкарып билмеди. Эмма тутарык гөзләп, гаты жан чекди. Догрусыны айтсак, инди ол бу ёлуң тапыланына бегенди.

— Карз болса мен разы...

Ефимов улудан демини алып рахатланды. Соңра Касымың йүзүне гүлүп бакып:

— Мениңки Акжагүли гөрди, сени яманлады. Сениңки шуны билди герек. Мениңки Акжагүле айтды. «Касым тойислемеди. Сени ягшы гөрмеди...» Шонда сениңки оңа нәме жогап берди бар?.. — дийди.

Касым гызарып ере бакды. Бейлекилер хезил эдишип гүлүшдилер...

Даңа голай шейле карара гелдилер: тойы Гарапорсанда, гызың болян еринде, Сапармырат геленден соң өтмели. Касым мәрекеде гөрүнмели дәл. Диңе ника гыйланда чыкып, ене гизленмели. Әтияч үчин атлылардан он бәш адам ярагларыны ичинден дакынып, мәрекәниң ичинде, Касымың отуран өйүниң голайларында болмалы. Ника гыйлып, бәш-алты гүн гечениден соңра отряд Касымың ёлбашчылыгында деряның аркасына гечмели. Шайдаковың адамларына гошулмалы. Отряд билен Сапармырат хем гитмели. Себәби, ол Шайдаков билен таныш. Шайдаковың бу адамлара ынанмагы үчин, булары өз атлыларының арасына икиржиңлемән алмагы үчин, Сапармырадың гитмеги гаты зерур дийлип хасап эдилди.

Иш бир яңасы боландан соң, Касымың йүреги тәзеден уруп башлады. Онуң гөвни эййәм Акжагүлүң янындады.

МӨҖЕК АВУНЫҢ УГРУНДА

Совук деген ерини кесип барярды, асманың йүзи чәкмен билен сүпүрилен ялы арассады. Илерден хем-де гүндогардан Гарапорсаның үстүне абанып дуран гум депелериниң үстүндәки гар күмшүң гырындысы ялы болуп ялдыраярды. Середенинде гөзүңи дешип барярды. Әлем совук-да болса гөзелди. Җанлы-җансыз тебигат рухланан ялы-ды.

Хожамухаммет арслан шейле гүнлерде тамының өңүне чыкып, төверек-дашына әңедип, гүнешләп отурмагы сөййәрди. Ол бу гүн даң билен оянды. Ызлы-ызына ики чәйнек чай ичди. Соңра элине пилини алып, тамың өңүне гиже яган гарлары арассалап башлады. Гүн галкып асмана чыкды. Хожамухаммет арсланың арассалан еринден буг чалажа гөтерилип уграды.

Сакгалына яңы ак гирип угран, обаның бейлеки адамларындан хас узын, эгинлек, даяв (Шонуң үчин-де оңа адамлар «арслан» хем дийййәрдилер),эпей Хожамухаммет бу ишлерини гутарды-да, ховла гирип гитди. Бир салымдан силкме ичмегини эгнине елбегей атып чыкды. Тама аркасыны берип, гүнешлемәге отурды. Ол отуран-да-да орта бойлурак адам дик дуран ялыды. Буйралары сәхелче херекете шаграшып дуран гара телпеги гүнүң йити нуруна хас гаралып гөрүнйәрди.

Бу обада агач гаты сейрекди. Барларының-да шахалары ялаңачды. Шонуң үчин-де ак мейданың үстүндәки аралары сес етим ачыклыкда отуран тамларың хас узакдакылары-да голая гелен ялы болуп гөрүнйәрдилер. Ол тамларың гапдалларындакы уллакан яндак күделериниң төверегинде эшек, дүе, гоюн-гечи барды. Олар күдеден башыны гөтермән от иййәрдилер. Гара өйлерден, хүтдүжек чатмалардан, тамлардан түссе буругсап чыкярды. Совукдан горкуларына чагалар, етгинҗеклер дашда-ичде гөрүнмейәрдилер. Итлериң гүңлеч сеслери эшидилйәрди.

Гүндогардакы тамларың бириниден геринип чыкан ичмекли адам төверек-дашына әңетди. Соңра Хожамухаммет арсланың тамына аркасыны берип отуранына гөрди-де оңа тарап асса-юваш йөрәп гайтды. Обаның илери четинден хем бир адам шейле этди-де, өйүнден чыкды хем-де Арсланынка тарап уграды. Бу адамлар атыз-чилден аяк йыгнанандан соң, бүтин гыш бойы шейдип, Хожамухаммет арсланың тамының гапдалына үйшердилер, ызы үзүлмейән гүррүңе башлардылар. Гечени ятлардылар. Гелҗегиң гүррүңини эдердилер. Башга хич зат тапмасалар, эртеки айдышардылар, в..рсакы отарышардылар. Шейле узак гүррүңлерден соң, олар еңлән ялы болардылар. Гөвүнлери ачыларды. Эмма вели бу гүнки гүррүң дүйбүнден башга зат хакында гитди.

Илерки гумуң этегинден чыкып угран адам гелип, Хожамухаммет арслан хем-де онуң янындакы адам билен саламлашды. Соңра хер гүнки өз отурян ерине барып отурды-да, нас кәдисини чыкарып, доң ере тыркылладып урды, кәдиден нас атды. Соңра кәдисини янындакылара узатды. Олар хем атдылар.

Хожамухаммет арслан:

— Худайберди, сениң нас танайшыңа йөне телпек гояймалы.Сениң насыңы күртдүрмән атса боляр. Эмма вели мен нас сайламагы башарамок. Говы дийип аланым өт ялы болайяр — дийип, уллакан, йити гара гөзлерини гырпылдатман, Худайбердиниң депесинден узаклара серетди. Сакгалдашларының чагыртман гелмеклери, онсоңам гүйчли нас онуң кейпини гөтерди.

Дери ичмегиң ичинде гаралып отуран Худайберди хүнжи ялы овадан дишлерини ялдырадып гүлди.

— Бәй, Арслан, сенем хилегәр-ов! Шейдип, өз насыны атман, мениңки билен оңшук эдәйжексиң вели, менем-ә сенден галышмасам герек.

Худайберди гаражаның бу сөзүне сакгалдашлар хезил эдишип гүлдүлер. Гүндогаркы өйлерден гелен Пири гүленде, агзындакы насы пүркүлип, ак сакгалына сычрады. Гытык сакгалың ики бармак ялы ери гоңрас ренке өврүлди. Шейлеликде, онуң гелшиксиз, йыгырт-йыгырт йүзи алабедер болды.

Худайберди муны гөрүп жакгылдап гүлди.

— Сакгалдаш, йүзүң эдил перишдәниң йүзи ялы болды. Әй, өзүң-ә гөрмегей-ов! Эдил йүзүңден нур дамып дур.

Ене гүлүшдилер.

Пири:

— Бәй, Худайберди, худай саңа дил-ә берипдир-ов — дийип, гүлкүсиниң арасы билен хүңүрдеди.

Хожамухаммет арслан Худайбердиниң насыны йөне ерден өвмейәрди. Сакгалдашлар вагтал-вагтал Тагтаның, Бедиркендиң базарларына биле гидердилер. Илки билен башларыны бозман, балык говрулян ере барардылар. Хезил эдишип, варсакы уршуп, говрулан балыкдан доярдылар. Соңра чайчыныңка барып, ики чәйнекден чай ичердилер. Бу олар үчин дүзгүнди. Шу ики иш ерине етириленден соң, хер хайсы өз алжак затларының угруна чыкарды. Худайберди нас базарына уграрды. Гүн батмазының өң янында Пири билен Хожамухаммет арслан беллешилен ере гелердилер. Бирсалым гарашардылар. Эмма Худайбердиден дерек болмазды. Соңра икисинден бириси гөни нас базарына барарды-да, хениз-де нас сатанлар билен давалашып йөрен Худайбердини алып гайдарды. Базар совлуп, гич өйлән боландан соң, Худайбердиниң илиң сарып гойберен затлары ядына дүшерди. Шейдип ол диңе нас алып гайдып гелерди. Онуң базардан гелен гүни өйүнде хөкман гыкылык турарды. Шаңны сесли аялы:

— Инди мен дузсуз нәхили чөрек биширейин? Бир атым чаям-а ёк. Сен базара барып уклап ятырмын? Сен нирелерде болярсың ахыры!? — дийип, улы или билен гыгырарды.

Қәвагт Худайбердиниң-де:

— Арслан билен Пири икиси гыссадылар. Онсоң хич зат алмага етишмедим... — диен сеси эшидилерди. Онуң сесини обаның хемме адамсы танаярды. Шонуң үчин-де бу базар агшамының гыкылыгыны геңләбем дуранокдылар.

Хожамухаммет арслан насыны түйкүрип, онуң үстүне бир пенже топрак атды. Соңра дишлериниң арасындакы, дилиниң ашагындакы нас галындыларыны айырмак үчин үч-дөрт гезек түйкүрди-де, овадан гөзлерини узаклара айлап, гар басып ятан мейданы назардан гечирди.

— Худай халап, гыш-а ыгаллы гелендир, адамлар. Херңә соңы хайырлы болсун, гелжек йыл сувдан хорланмасак герек.Сувам нәме, хемме задың жаны-да...

Худайберди-де:

— Адамлар, сувам-а сув вели, хей, оба-гарада нәкес адама-ха душян-а дәлсиңиз? — дийип, насыны түйкүрип, үстүни гөмди.

Хожамухаммет арслан бу сөзден соң ыжжамланды. Себәби бу сорагы беренде, Худайбердиниң сеси галавутлы чыкды, бир совук хабар айдайжак адамыңка меңзеди.

Хожамухаммет арслан хич вагт адамың йүзүне догры серетмезди. Узынлыгындамы я-да өврендеклилигинденми, мыдама йүзленйән адамсының үсташыры узаклара середерди. Бу гезек хем шейтди.

— Егайт, сакгалдаш. Биз-ә хич бир дел адам гөрбән дәлдирис. Пири,сен нәхили? Хей, бейле адама душмадыңмы?

Хениз-де сакгалына дамян насыны арассаламак билен башагай болуп отуран Пири:

— Ёк, ёк, менем адам гөремок — дийип, жогап берди-де, ене сакгалы билен болды.

Худайберди бирсалым дымды. Онда-да гаты алададан дымды. Хожамухаммет арслан: «Әй, ене бир болар-болмаз сөзүң башыны жемләп, вәши бир зат дийжек болярдыр-да» дийип, өз янындан чак этди. Пири-де Худайбердиниң йүзүне гөз астындан бакып, ичини геплетди. «Худай сакласын, илиң салы сув үстүндекә, дел адамдан худай сакласын...»

Худайберди бирхаюкдан соңра ене-де гүмүртикли сораг берди.

— Әйт, Арслан, хол йигидиң сениңкә бәяки нәчәры шол гетирип ташлап гидиши болдумы? Ол хениз амазадына эелик эденокмы?

Бу сораг Хожамухаммет арсланың соңкы эден чакыны дыр-пытрак этди. Ол ичмегиниң сыйлрыны чекишдирди, сакгалыны чалт-чалт сыпалап чыкды. Соңра Худайбердә:

— Ёк, аманадына эелик эденок. Догрусыны айтсам, бу иш мени аладаландырманам дуранок — дийди.

Худайберди:

— Аслында сен ол йигиди танаярмың бери? Гызы танаярмың? Сен олара етикми? — дийип, ичгин-ичгин сорап башлады. Өзүниң аладалы әхеңиниң янындакы сакгалдашларыны барха ынжалыкдан гачыряндыгындан онуң хабары ёкды.

— Йигидиң-де, гызың-да аталарыны танаярын. Икиси-де мениң говы гөрйән, сылаян адамларым. Бу оглан-лар-да гаты эдепли ялы. Гыз-а инди хут өзүмизиң машгаламызың бир адамсына өврүлди. Гаты пәхимли, гепи-сөзи еринде. Мен-ә онуң аягыны гышык басаныны гөремок. Йөне вели, гараз, гыз машгала етишенсоң, тизрәк элиниң жайлашдырылайса кем дәл-дә...

Пири:

— Хава, хава — дийип, Хожамухаммет арсланың сөзүни тассыклады. Худайберди вели өңки әхеңини үйтгетмеди.

— Арслан, мен саңа бир зат диейин вели, гөвнүңе алма, болярмы?

Арслан гызды.

— Худайберди, нәме дийжек болсаң деррев айт! Мус-мус дийип отурма-да, Мустафа дий-де гой! Бу нәхили болуш? Илки гелдиң, гүлүшдирдиң. Гөвнүмизи гөтердиң. Инди-де осмаклап, өлүмиң өйүндәки затлары сорап отырсың. Айт ханы, нәме дийжек болсаң! Салымызы-ха сув үстүнде гойдуң.

— Айтсам, Арслан, таңка ялы гызыберме. Сен шол гызы тизрәк эесине табшыр! — дийип, Худайберди Хожамухаммет арсланың хайбатындан чекинмән, гайтам хүжуме гечди. Онуң бу болшы Хожамухаммедиң аладасыны өңкүден-де артдырды. Себәби ол Худайбердиниң әхениңден хакыкаты сызып башлады. Эмма шейле-де болса ян бермеди.

— Эесине ислән вагты элтип табшыраяр ялы, онуң эеси икимизе меңзәп, тамы гүнешләп отуранок. Онуң нәхили ишлер билен мешгулланып йөренини сен мендең говы билмесең, пес билеңок ахыры.

— Бу сөзүң хак, Арслан! — дийип, Худайберди гаража сөзүни довам этди. — Хак сөзлейәрсиң. Йөне вели сениң эрбет бир гылыгың бар. Таңка ялы бир гызсаң, асла совар ерде совмаярсың. Гайтам, барха бетерләберйән. Сенем бири бир зат диенде «хә» диймеги башар. Мен бу затлары йөне ерден айдамок. Сен бу ишиң алажыны тапарсың, көпи гөрен адам дийип айдярын. Ил-гүн-ә сенден акыл сорап гелйәр. Хей, обада саңа маслахатлашман бири бир зат эдйәрми?

Худайбердиниң соңкы сөзи Хожамухаммет арсланың бадыны ятырды. Ол ичинден сакгалдашының бу сөзүне гуванды. Шонуң үчин-де пессайлады.

— Ханы, такал окап отурма-да, нәме дийжек болсаң айтсана, Худайберди?

— Айтсам шейле: бу обада үч-дөрт гүнден бәри бир дел адам пейда болупдыр. Ол ашаклык билен кими-де болса бирини агтарян болмага чемели. Йөне хич киме белли бир зат айтмаярмыш. Мен оны бир гезек гөрдүм. Өңңин. Агшамара. Бир оглана пүрчүкли кемпут берип дуран экен. Мени гөрди-де, гыссагара саламлашып кибтини гысыберди. Мениң келләмем көне кәди ялы болупдыр. Ичинде хич бир зат дуранок. Эййәм шол огланың кимдигини хакыдамдан чыкарындырын. Онуң янында болса ол огландан бир зат сорап болярмы нәме? Икимиз саламлашып дуркак, эййәм, ол оглан зым-зыят болайса нәтжек? Мегерем шол адам йөне, кейпине гезип йөрен адам-а дәл. Нәхак төхметден худай сакласын вели, шол адам-а йөне дәл... Мениң чакым мыдама догры чыкгычдыр өз-ә...

— Шол адам-а менем гөрдүм — дийип, Пири сакгалындан элини айырды. — Дүйн гөрдүм. Сары мурты жайтарып дуранжа, келтежик, ёгын адам дәлми?

Худайберди бу сөзден соң гөйә агыр бир ишде өзүне ынамдар шаят тапынан ялы болды. Батыргай гепледи.

— Хава, хава. Түйс өзи. Эли бир ерден, аягы бир ерден, келлеси бир ерден, гарны бир ерден алнып, соңра сепленен ялы бир бетгелшик адам. Гөзлерем жүйжерипжик дурандыр...

Пири Худайбердиниң сөзлерини тассыклады.

Хожамухаммет арслан хас гызыкланып башлады.

— Маңа-ха бейле адам душ геленок. Йөне, Худайберди, сениң айдян затларың мундан урдум гылыжы арапда шаңлар ужы диен ялы болуп баряр. Сары мурт

нире, Касым нире, Акжагул нире?! Бу затларын асла бири-бирине баглы ери бери бармы? Өгегчи затдыр. Гелер гечер-дә.

Худайберди келлесини яйкады.

— Хәй, Хожамухаммет арслан, шейле пәхимдәрам болсаң кәвагтлар бәррәкден гайдян вагтларынам болярын-ов! Эгер мениң чакым чак болса, шол сары бидәвлетден Гөроглының атыны огурлан кемпириң ысы гелйәр. Ол Акжагулуң кастына геләен болса герек...

— Хәх?! — дийип, Хожамухаммет арслан ики элини-де дызына диреди. Онуң гөзлери ханасындан чыкайын-чыкайын дийди.

— Өзүң бил-дә, Арслан. Мен-ә шейле чак эдйәрин. Ёгсам нәме, мениң хелейимиң кастына гелендир дийип чак эдйәрмиң? Шол гыз гелмәнкә бу обада бейле саяк-сандыралага душ гелинмейәрди. Гелен адам ачык гелйәрди ахыры...

Пири илки Худайбердиниң, соңра Хожамухаммет арсланың чанап гран йүзүне сиңе сын этди-де:

— Сакгалдаш, Худайбердиниң шу айданларының жаны бар болаймасын? Ене болмасы бир иш болуп, соңуна галаймавери — дийди.

Худайбердиниң чакы, Пириниң тассыклайжы әхеңде айдан соңкы сөзи Хожамухаммет арсланың бөврүни диңлетди. Ол сәхелче арка гайдан телпегини маңлайрагына сүйшүрди.

— Сиз-ә мениң энтер-пелегими чыкардыңыз, адамлар. Бейле затлар еди укланда мениң ядыма дүшжек затлар дәл. Йөне вели ол адам түркменми?

— Хава!

«Хава!» дийип, икиси-де бирден жогап бердилер.

Хожамухаммет сөзүни довам этди.

— Дийсеңизем-ә ол чын түркмен дәлмикә диййәрин. Ол түркменем болса урп-адат диен зады билйән дәл болмага чемели. Онуң мениң маслыгымың үстүнден басалап гечмән, Акжагули әкидип билмежекдигине акылы етмейәрмикә? Гыз мени пеналап геленден соң, ол тә хак жайына говушянча, онуң ары-намысы мениңки боляндыгыны ол сары мурт билмейәрмикә?..

Гүррүңиң-де, отурышманың-да мазасы гачды. Адамлары алада гуршап алды. Бирсалымдан даргашдылар.

Хожамухаммет арслан өйлерине тарап угран сакгал-дашларының үстүнден аңырлара середенде, гүмүн этегинден бир атлының гөни өз тамына гарап гелйәндигини гөрди...

МӨЖЕК АВУНЫ ТАПДЫ

Хожамухаммет арслан Ашырмәди дервезесиниң өңүнде гаршылады. Гелен өйүниң эесини гөренден, Ашырмәдиң инжиклери саңңылдап гитди.

Оңа бу ере уграмазлан өңинчә Хожамухаммет арсланың гүррүңини берипдилер. «Оны гүйч билен алып болмаз. Ол дашындан гораймага дерәниң гурды ялы бир беладыр. Эмма гаты ынанжаңдыр» дийипдилер. Шонуң үчин-де Ашырмәт оны гөрен бадына: «Айлышлары ялыда бар экен. Тилкиниңки ялы муң-де бир сапалагыңда бар экен. Тилкиниңки ялы муң-де бир сапалагың болмаса, голайына гелер ялы адам дәл экен. Муны диңе хиле билен алмак болар. Я худай, өзүң бир гаршык эт» дийип, ичини гепләтди. Өңүнде дагың бир бөлеги ялы болуп, кесерип дуран Хожамухаммет арсланың әхли херекетлерини сынлап, өврсимәге башлады.

Олар узындан-узак саглык-аманлык сорашыпуградылар.

Акжагул бу вагт гышюртдакы гапысы илери бакып отуран өйлериң биринде Хожамухаммет арсланын аялы Бикә ёрган сырашярды. Дашардан ат аягының сесиниң эшидилмеги гызың йүрегини өңкүден бетер сарсдырды. Ол иңңесини ёрганың күти ерине саңчды-да, Бикәниң йүзүне бакды. Мылайым Бике гызың бу зарын бакышындан ынжан ялы болды. Өзүни Акжагулуң өңүнде гүнәли ялы дуйды. Акжагулуң хәзирки ягдайына гөйә өзи себәп болан ялы бир дуйгы оны гаплап алды. Бике кырк бәш яшан-да болса, отуз яшлы вагтының дуркуны элинден бермедик, юка йүрекли, узын бойлы, инче биллы бир аялды. Онуң йүз кешбиниң, даш гөрнүшиниң шейле сакланмагының дүйп себәби-де Хожамухаммет арсланды. Бу адам Бикә йүзүң үстүнде бурнуң бар диймезди. Эдениңи нәдогры-да болса багышларды. «Бала-чагаларыңы хор этме. Одуныңы-да, сувуңы-да гетирип берерлер, нәме ишиң болса-да эдишерлер» дийип, Хожамухаммет бир вагтлар оңа сөз берипди. Шол сөзүниң ызында болса өмүрбойы дуруп гелйәнди. Арсланың доган-гарындашы, дайы-егени кәнди. Оларың етишен гыз-

лары, йигит чыкан огуллары мыдама Хожамухаммедиңкиден чыкмаздылар. Бикәниң-ә дәл, белки, Хожамухаммедиң-де этмели ишлерини олар эдердилер. Ине, шейле дурмушда яшаян аял Акжагүли халады. Эдил өзүниң перзенди ялы сөйди. Бир гүн Акжагүл бейлеки өйдекә Хожамухаммет арслан аялына:

— Бике, биз шу аманады алып галып, галат иш эден болаймалы? — дийип йүзленди.

Бике өр-гөкден гелди.

— Гояверин, Арслан, бейле сөз диймәверин! Бу бичәрелериң башыны бирикдирмек, тоюны тутмак, булары шейдип ил хатарына гошуп гойбермек худай тарапындан бизиң маңлайымыза язылан экен. Хей, язылана-да гаршы гидип болармы? Бу мусулманың этжек ишимидир? Ёк, хемме эдилмели ишлери эдип, хеззет-хорматы өз чагамыза эденден-де ёкары эдели. Гөвүнлерине гетирмесинилер. Ил-гүнем шейтсен: «Саңа сениңки болмандыр» диймез. Гайтам, ат-абрайыңа пейда эдер... Оларың хоссарлары алкыш окарлар. Бу дүнйәден алкышдан башга нәме әкитжек, адам пахыр?..

Хожамухаммет арслан аялының сөзүни макуллады.

— Боляр-да, Бике, сен бир зат дийсең, онуң нәдогрусы болмаз. Эдил гөвнүңе дүвшүң ялы эт. Онсоңам бу затлар аял иши... Мениң бу ики арада мурт булап отурасы ишим ёк. Өзүң бил.

...Бике Акжагүлүң делминип бакышының манысына деррев дүшүнди. Өзүнде дөрән эжизлиги-де деррев басды.

— Олам бир гүн шейдип гелер, айым, гам чекме. Худайың өзи башыңызы бирикдирмек үчин, сизи деңе ёла чыкарыпдыр, ызынам дүзедер. Хич задың гайгысыны этме. Хожамухаммет арсланың жаны саг болса ол хеммесини дүзедер. Өз оңармадыгыны иле ялбарып этдирер вели, сизиң гөвнүңизи галдырмаз. Йөне, бу гелен кимкә? Арслан-а гелжек-гойжак адам бар диймәнди. Ханы, айым, сен отур бакалы, мен бир даш-ичден хабар алып гелейин — дийип, узын бойлы, сыратлы аял бүтин гөзеллиги билен дикелди. Өйүң ичи гелшиге гелен ялы болды. Акжагүл шунча аладаның ашагында-да болса, Бикәниң өйден чыкып гидишини сынлады. Ичинден: «Вах, худай жан, шунуңкы ялы гөзеллик, шунуңкы ялы багт берсең боляр. Шунуңкыдан артыкмач чигит ялыжак-да задың герек дәл» дийди. Деррев ене-де гөйә

бу дилеглери эййәм кабул болан ялы, эсасы дилегини ятдан чыкаран ялы болуп: «Адамчылыгым хем эдил шунуңкы ялы болсун» дийип, өңкүлериниң үстүне гошды.

Он секиз яшына етен тегелек ак йүзли Акжагүл өңкүлеринден кән эссе гөзеллешипди. Гара гашлары чалажа бурмаланыпды. Алма ялы долужа чеп яңакдакы гара хал, үстүне сәхериң чыгы дүшен гарамык ялыжак болуп, нурана ак йүзе гөзеллик үстүне гөзеллик берйәрди. Гара хал гызың йүзүниң нәзижек тибирдемесинден бир геңси-бир геңси херекетленйәрди. Гүнүң нуруна, чырагың ягтысына оюн эдйәрди. Оюнларына болса гөз илмейәрди. Шейдип, гара халың бу оюнларына, ак йүзүң чалажа гөзе илйән херекетлерине, өңе чыкып дуран дөшүң үстүнде толкун атып ятан товлам-товлам ёгын сачлара, деңиз ялы дүйпсүз, гөвүн ялы арасса, гиже ялы гара гөзлере ховсала дүшмән середип болмаярды. Бу гөрнүше илки гөзүң дүшенде, демиң тутулан ялы болуп хопугярсың. Бу ажайып гөзел мениңки болсун диймәге дилиң бармаяр, белки, оңа бир гезек серетмәге мүмкинчилик тапаның үчин худайдан мүң эссе разы болярсың! «Ол кимкә? Перимикә, пейкермикә?» дийип,якаңы тутярсың. Онуң сыратыны бир гезек гөрсең, ол саңа гүндиз дынчлык, гиже укы бермейәр.

Беземен гейнен, орта бойлурак, чаласын херекетли гыз гарапорсаңлыларда, айдан дүшен ялы болуп, улы тәсир дөретди. Ол гупбасыны гүн билен чакнышдырып, акжа, оваданжа, дыкызжа эллери билен сувкәдини эгнине атып, гуйының башына геленде, малларыны сува якып дуран чопанларың чепеклери гуя гачарды. Бикәниң гапдалы билен йөрәп тоя баранда, ортада айдым айдып отуран багшының хушы башындан учуп, дутарының киришини үзүлерди. Ол бирине йылгырып середенде, ол адам өзүни еди гат гөгүң үстүнде дуярды. Ол болса середенде мыдама гүлүмжирәп середерди. Онуң йүзи мылайымды, рухы белентди.

Акжагүлүң овадан гөзлери мыдама ёлдады. Акжагүл бу оба гелйән хем-де обадан чыкып гидйән әхли ёл-ёдалары бәш бармагы ялы өвренипди. Онуң гөзи хемише шол ёлларда-ёдалардады. Ол көп гарашды. Гиже-гүндизиниң әхли сагатларыны гарашып гечирйәрди. Ояка-да гарашярды, укуда-да гарашярды, чай ичип отырка-да, сачыны дарап отырка-да, тамдыра от гойберйәркә-де,

сува гиденде-де... гарашярды. Бу гарашмаклык онуң даш гөрнүшини бирнеме үйтгедипди. Ол инди тез марал ялы, сәхелче сесе тисгинип гидйәрди. Гөзүне илишен сәхелче херекети Касымың херекетине кыбапдаш гетирмәге чалышярды. Чалышмаса-да гөвни шоны ислейәрди. Чалшасы гелйәрди. Шу затларың нетижесинде онуң йүзүнде чалажа гам аламатлары пейда болды. Бу енилжек, гамлы гөрнүш-де онуң өңки гөзеллигини хас артдырды. Инди онуң йүзүне бир гезек бакан адам ондан назарыны айрып билмейәрди.

Бике бүтин салыхатлылыгы билен өе гирди. Эсерденлик билен үчжак гуш ялы болуп отуран Акжагүле серетди.

— Айым, бир бетнышан-а гелипдир вели, йүзи-гөзи тозап дур.Адам сыпаты ёк. Хемише өйүне адам геленде онуң өңүнде чага ялы болуп бөкжеклейән Арсланыңам угруны тапмадым. Олам оны совук гаршылады.

Акжагүлүң йүрегине ховсала дүшди.

— Хожамухаммет агамам танамадымыка? Сенем ол гелени озал гөрмәнмидиң, гелнеже?

— Ег-эй, айым, гөрмәндимем, шейле адамлары гөркезмесинем. Гөзлери гурсун, гыздырманың дешиги ялы гарны улумы, аяклары келтеҗикми, сакгал-мурты-да сарымы, мелеми, гараз, дүшүнер ялы дәл. Агаңам: «Бар, чай-пай гоюшдыраң бол» дийип, гөвүнли-гөвүнсиз айтды. Ханы, мен бир чайың угруна чыкайын, хер ничигем болса, таңры мыхманыдыр, айым...

Бике ене даш чыкды.

Акжагүл делминди. «Ене-де Бедиркентден гелен бири болаймасын? Әй, шейледир. Ёгсам, нәтаныш адам нәхили гелип билер? Вий, мениң диййәним нәме? Өйдүр, таншам гелер, нәтаншам... Бу сөзе онуң йүрегиндәки ховсала азаҗык-да болса басылан ялы болды. Эмма башга тиреден болан бир йигидиң сыртына мүнүп гайдан, соңра-да ят ере гетирилип ташланып гидилен бир гызың йүрегиндәки ховсаласы аңсатлык билен басылжакмы нәме? «Какам гудуз ачандыр... Ол «Касымы я Акжагүли алып гел, я-да өлдүрип гел» дийип иберендир. «Бу гелен какамың иберен адамсыдыр» диен пикир бар гүйҗи билен гелип йүрегине доланда, элиндәки иңңесини ташлап, бирден дим-дик болуп аяк үстүне галаныны онуң өзи-де дуйман галды. Бу аралыкда өе гирен Бикәниң эдил алкымына симап ялы титрәп барды-да:

— Гелнеже, бу гелен адам сизиң обаңыздан-ам дәлми? — дийип сорады.

Бике гызың ховсаласына дүшүнди, узын бармаклы, юмшак эллерини Акжагүлүң эгнине гойды.

— Ёк, ёк, айым, ол бизиң обамыздан дәл. Ол бизиң аягымызың етйән еринден хем дәл. Йөне, сен горкма. Нәме титрейәрсиң? Агаң келлеси эгнинде дурса, сени хич киме хорлатмаз. Горкма. Онсоңам, нәме, бир өтегчидир. Чай ичер, чилим чекер, өтер гидер. Бейдип хер өтегчиниң өңүнде сандырап дурҗак болсаң, өзүңе зыян эдерсиң...

— Ёк, гелнеже, бу йөнекей өтегчи дәлдир. Мениң йүрегим ичиме сыганок! Бу гелен бедиркентлидир. Какамың иберен адамсыдыр. Мен горкярын, гелнеже — дийип, Акжагүл бейик гаядан маңңаллаклап гайдып баряң ялы бир ягдайда хемаят исләп, Бикәниң гуҗагына долды. Бикәниң йүреги дилинди. Эмма гөврүмини гиң тутды.

— Бейле дийме, эзизим. Кака — какадыр. Өз перзендине онуң эли гөтерилмез.

— Вах, гелнеже, мен какамы танаярын ахыры. Онуң бир эрбет гылыгы бар. Отурып-отурып бирден гызыберйән гылыгы бар... Шол вагт онуң гөзүне хич зат гөрүнмейәр.

— Бейле дийме, балам. Какаңа бейле дийме. Онсоңам үстүмизде худай бардыр. Ол яманың йүрегине рехим салар, ягша хемаят берер. Гайгы этме. Бар, ишиң билен-жик болубер. Мен мыхмана чай тайярлайын.

Бике шейле дийип, гызы хөреләп-көшеләп өз ерине элтип отуртды. Эмма Акжагүлүң соңкы сөзлери онуң гулагына гаты ынамлы болуп дегди. Шонуң үчин-де ол бүтинлей ыңжалыкдан гачды. Бу ягдайыны гыздан гизлемек үчин азар барыны чекйәрди.

* * *

Ашырмәт дервезәниң өңүне гелип, атының жылавыны чекенде, Хожамухаммет арсланың ини тикенекләп гитди. Бу шолды. Бу гелен яңыжа Худайберди билен Пириниң салгыны берен адамсыды. «Бу нәме үчин мениңкә гелдикә? Херне худай сакласын, болар-болмаз бир ишиң үстүнден барайма билсек ягшыдыр» диен

пикир оны бирбада алдым-бердиме салды. Онянча Ашырмәт саглык-аманлык сорашыландан соң:

— Эгер ялңышмасам, бу там Хожамухаммет арсланыңкы болмалы, шейле дәлми? — диййип, ит йылгырышыны эдип сорады.

Хожамухаммет арслан мыхманың эхеңинден онуң жайлыжа гелениңи аңлады. Эмма мыхманың өңүнде өзүни нәхили ягдайда алып бармалыдыгыны аныклап билмән азара галды. Ахырсоны:

— Хава, шу тамам шоңкы. Шу дуран хем онуң өзүдир — дийди.

Ашырмәт өзүни аркайын, ынамлы гөркезмәге чалышды.

— Биз-ә бир ишли адам. Таңры мыхманы алсаңыз, шу гүн сизиңкиде болуп, эртир ёла дүшәйсек диен максат билен гелдик...

Хожамухаммет арслан, әлбетде, адатың терсине гидип билжек дәлди. Эгер гандарың хем келлесиниң этегине салып гапындан гелсе, оны мыхман алмазлык айып боларды. Онсоңам Ашырмәдиң: «Эртир ёла дүшжек» диен сөзи онуң гулагына якман дурмады. Өз ичинден: «Гидевери! Гидевери! Бизиң ынжалыгымызам гачырдың. Сен гитсең, йүрегимиз өңки ерине дүшер» диййип, Хожамухаммет арслан гапының өңүнде бейдип дурмагы услып гөрмеди-де, адат боюнча мыхманың атының жылавындан япышды.

— Ханы, мыхман, атдан дүш. Таңры мыхманыны ала-ала гелйәндирис... Ол хакда сорашып дурмак нәмә герек?

Өй эеси өзүни хер нәче парахат саклажак болуп чалышса-да, бу оңа башартмаярды. Эгер бу гүн Худайберди билен Пири бу нәмәлим пикирли нәтаныш адам хакында гүррүң бермедик болсалар, онда бүтинлей башга хили боларды. Хожамухаммет арслан Ашырмәди атдан гөтерип диен ялы дүшүрерди. Мыдамалык адаты боюнча элини чермәп, бу гелене хеззет-хормат эдерди. Ашырмәдиң хәзирки ягдайда гелмеги өй эесиниң тамына йылан гиренден кем болмады. Дура-бара онуңам хыялына Акжагүлли меселе гелип башлады. Эмма Арслан ахырсоны өзүни әле алды, «Ханы, бир тарына какып гөрейин... Онсонам еке гелипдир. Ики болуп гелеңем болса ниетине гөрә жогап алар. Булар ялыдан икисиниң-үчүсиниң өңүнде дурса болар-ла» диен нетижә гелип, мыхманың атыны баглады. Өзүни мыхманхана алып гирди.

Чилим чекдилер. Бике сачак билен ики чәйнек чай гетирди. Гелин ялы-да чыкып гитди. Чөрек ийип, чай ичип башладылар.

Хожамухаммет арслан көп ойланып отурандан соң шейле дийди.

— Мыхман, әлешдирме, адыңы билемок. Өзүңем танамок. Эгер кын гөрмесең, таныш болсак нәдйәр?

Ашырмәт бүтин хилесини пейдаланып жогап берди.

— Хожамухаммет ага, мениң адыма Гулдурды диййәрлер. Өзүмем Яныяплы.

— Яныяпда кимлерден боларсың?

Бу совал Ашырмәди бирбада алңасадан ялы болды. Ол бейле сораг берер диййип гарашмазды. Эмма хилегәр бидөвлет билдирмеди. Чөрегиң аркасына тамдырдаки ябышан кесежиги айран киши болуп, бу сорага әхмиет берменикскирән болуп бирсалым отурды-да: «Хәй, агзыма гелен бир ады айдып гойберейин. Яныяпдан кими танаяндыр диййәрсиң» диййип пикир айлады-да, дашындан шейле дийди:

— Эй, агам, сен мениң какамы танаян дәлсиң. Ол пакыр бир вагтлар өлүп гитди. Оңа Гурбан диййәрдилер...

Хожамухаммет арслан каңагатланмады. Эмма ол шейле-де болса билдирмезлиге салып, сие-де:

— Угур нирә, Гулдурды? Мениң биэдеплик эдип сорап отурышымы айып гөрме. Хич ере чыкмаян оба адамлары билесигелижи боляр... Онсонам ягшының ниетини билмеклигиң өзи говы зат — диййип, өз гөвнүндеи берип отуран сорагыны гөдегрәк гөрен өй эеси сөзүни ювмарлады.

— Онуң нәме айбы болсун, яшулы? Таңышмак говы зат. Йөне, мениң угруна чыкан ишим бирхили гең иш. Бәш-он гүнлүкде бизиң обамызың ишаныңың дүеси огурланды...

Хожамухаммет арслан өр-гөкден гелди. Онуң эндамы жүммүшүлдап гитди. Ол, ериң йүзүнде, онда-да хәзирки ялы аласармык вагтда ишаның малына эл етирилер диен пикири дүйбүнден гөвнүне-де гетирип билжек дәлди.

— Ишаның дүеси огурланды?!.

— Хава, хава, Хожамухаммет ага, бу заманда гең гөрер ялы зат галмандыр. Гүн гиже догяр, ай гүндиз догяр дийселерем ынанып отурмалы болупдыр инди...
Худайың өзи сакласын...

Арслан ене-де:

— Эй тоба, эй тоба! — дийип, якасына түйкүрди. Ашак бакып, башыны яйкады.

— Хава, ишан аганың дүесини огурлапдырлар. Ине, шол огры ашакы обалардаӊмыш диен хабар дүшди. Ишан ага мени чагырып: «Гулдурды, бу нә-ничик замана болды? Инди өвлат адамларың зады-да огурланып башлан болса, биз-ә нәме дийип, нәме айтжагымызы билемзок. Йөне муны ил эшидип адам дуйманка сен дүйәниң угруна чык. Тапып гетир. Огурланың кимдигини бил, Онуң билен соң өзүм бир яңасы болшарын» дийди. Ине, яшулы, бизиң ишимиз-ә шу. Шейдип, мен ёла чыкдым...

Яланчы, гара йүрекли адамлар хер хили ялан сөз тослап тапмага, оны-да яныңдакы ынанар ялы эдип айтмага өкде болярлар. Ашырмәт бирден келлесине гелен бу пикире, оны-да ынанжаң Хожамухаммет арслана говы эдип айдып беренине бегенди. Ашырмәт бу сөзи тапанына эдил гызыл тапан ялы болды. Шунуң билен ол эййәм Хожамухаммет арсланың инжигини саидырадандыгыны-да аңыклады. Шатланды. «Худай берсе гулуна, гетирип гояр ёлуна» дийди-де, инди бу пикириниң ызыны беркитмәге аркайынлык билен гиришди.

Ашырмәт гелели бәри Хожамухаммет арсланы сынлап: «Бейле адамлары гүйч билен дәл-де, сөз билен еңип болар. Бу тетелли, адамлар ынанжаң болярлар» диен догры нетижә гелди. Эмма инди ол хас эсерденленип башламалыдыгыны-да унутмады. Хожамухаммет арслан ялы адамлар алданмагы өлүм билен деӊ гөрйәрлер. Олар сәхел ерде гепиң ики чыкса, өмүрбойы сенден йүз дөндермеги эшекден палан аланча-да гөрмейәрлер.

Ашырмәт бу обада өзүни бир-ики адамың гөрендигини ядына салды-да, өз гара максадының үстүни хас берк басырмак үчин сөзүниң ызыны етирди.

— Мен хер оба геленимде ол ерде ики-үч гүн огрындогрын гезйәрин, ишан аганың тагмасы басылан дүйә гөзүм дүшмезмикә дийип... Бу эдишим бирхили геңрәгем болса боляндыр вели, гараз, нәтжек, бойнуңа алып гайдан ишиңи бержай этжек болсаң, хемме зада-да боюн болубермели-дә... Онсоңам, бу иши буйруп гойберен өвлат адам. Онуң хатырасына худай көп гүнәлери гечермиш...

Хожамухаммет арсланың шу гүн эртирден бәри бу адам барада гөвнүнде пейда болан әхли ынамсызлыклары, гүмансыратмалары эл билен алнып ташланан ялы болды. Ол ичинден: «Пәхей, бу Худайберди билен Пириниң сув гөрмән тамман чыкарышларыны дийсене! Бу бичәре-хә гурбаны болдугым ишаның мөхүм ишини битирмек үчин, өйүни-илини ташлап гайдан адам экен. Олар болса муңа гөр нәхили гүнә йүклейәрлер... Хей, шейле-де бир хаясызлык болармы!» дийип, сакгалдашларына кәйинди. Инди Хожамухаммедиң гепи-сөзи-де, мыхманына болан арагатнашыгы-да дүйбүнден үйтгешди.

Ашырмәдиң диңе өз атасының адыны айтмак билен чәкленендигини, атасының лакамыны, кәрини айтмадыгыны, умуман, атасы хакында хөвес билен, миннетдарлык билен гүррүң бермәндигини Хожамухаммет арслан илкибада халаманды. Инди ол мыхманының бу гүнәсини-де багышлады. «Хей, гурбаны гидейин ишаның юмшы билен гелер-де, ол саңа хемме зады айдар отурармы? Галанларына өзүң дүшүнибермелидиң ахырын» дийип, өзүне-де кәеди. «Танамадык сыламаз» диенлери чын экен» дийип, ачык гөвүнли, ынанжаң, дүнйәде хич киме яманлык эдип гөрмедик Хожамухаммет арслан бүтинлейин мыхманының тарапына гечди. Ол өмрүнде, өзүни билип угралы бәри адам алдап гөрмәнди. Ол өзүниң шу ажайып гылыгыны чагаларына-да, доган-гарындашларының зүрятларына-да илкинжи гүнлерден башлап өвредйәрди. Онуң яшлара берйән сапагының башы, элипбиси догручыллык хем-де догры сөзлүликди.

Олар ондан-мундан гүррүңлешип кән отурдылар. Хожамухаммет арслан көв-сөв эдип даш чыкды. Ашырмәт өзүниң ойлап тапан бу хилегәрчилигине өз ыныңдан әгирт улы баха берди. Шейтмезче-де дәлди. Ол дүйпсүз гаяның гыражыгында дурярды. Эгер Акжагүли эле салып, шу гүнлериң ичинде оны Атамырат готурың хузурында хәзир этмесе, Ашырмәт өзүниң шол гаядан башашак гайтжакдыгына гөзүни етирипди. Бу икучлы дәлди. «Мениң ялыларың мүңүсини ер ювутдыраңда Атамыратдан хасап соражак адам бармы? Ол нәме шейтмән йөрми?» диен пикир оны бу ишинде хас серепаплы херекет этмәге итеклейәрди. Эгер Акжагүли саг-аман элтип табшырса-да, оңа бу дүнйәде женнет гарашярды. Ашырмәт муны-да бәш бармагы ялы билйәрди. «Атамырат готурың янында мен ялы бир йиги-

ди дөвлетли этмек дагы нәме? Ол жайлырак бир сөз айтса, мениң багтым ачылар. Аягымың астында йыланың дамагындан чыкан ялы ат хәзир болар, сейисханамдакы малларың хетди-хасабы болмаз, гоюнларымың сүрүси отлук ерлериң үстүни булут болуп өртерлер...» Небисжең бидөвлет өз яңындан шейле гөвүн йүвүрдйәрди.

Хожамухаммет арслан көв-сөв эдип ишиге тарап ураңда, Ашырмәт бу пикирлериң арасы билен өй эесиниң енсесинден середип галды. Өй эесиниң әгирт гөвреси, пәлванынкы ялы ёгын, гүйчли балдырлары, ёгын эллери, гапак ялы ягырнысы, ёгын бойны Ашырмәдиң суссуны басды. «Бу нирелерде доглуп, нирелерде өсдүкә? Арсланмыка, ширмикә? Әй, адамларам бир зады билмән айтмаярлар-ов! Түйс, Хожамухаммет арслан дийсең арслан экен» дийип, Ашырмәт ичини гепледи. Ене-де, «Хәй, Ашырмәт, сөвешмели адамың-а душан болсаң герек! Муны гүйч билен еңип болмаз. Муны хиле билен алмалы болар» дийип, гелен нетижесини хас беркитди.

Ашырмәт өй эеси эглененден соң, аяк ёлуна чыкмак бахана билен ховла чыкды. Бу вагт гара өйүң гапдалында эййәм соки дөвүп башлан Акжагүли гөренден, лаглы-гөвхер харманына середен ялы болуп, онуң кичижик гөзлери гамашды. «Бу хут шонуң өзи!» диен пикир онуң йүрегинде харасат гопдурды.

АКЖАГҮЛ

«Ёк, гелнеже, мениң йүрегим ичиме сыганок!» дийип, Акжагүлүң Бикәниң өңүнде боюн алмагы йөне ерден дәлди. Соңкы вагтларда онуң халы барха теңлешйәрди.

Өз сөййән йигиди билен гачып гиден гызы Акжагүл хениз гөрмәнди. Йөне вели бу хакда кән гүррүң, кән ровaят эшидипди. Вагтың гечмеги билен бу гүррүңлер онуң хыялында эртекә өврүлипдирлер. Бир вагтлар болуп гиден я-да болмагы арзув эдилен гөвүн ислеги ялы бир нәмәлим сыпата гечдилер. Шонуң үчин-де Касымың атының сыртына мүнүп угран бадына Акжагүлүң йүреги жошды, өзүни халк дессанларының гахрыманы ялы бир халда дуйды. Гөвнүне диңе азат сөй-

гүден башга хемме зат аңсатлык билен етдирәйжек ялы, өңлериңде душ гелен даг ярылып, өзлерине ёл берәйжек ялы болуп гөрүнди. Онуң яш хыязан жошан хыялы барха гүйжейәрди. Ине, Касымың аты бурнуны еллендирип учуп баряр. Өңден гүйчли акын дерйә чыкяр. Касым бу дерйә бакып, элине дутарыны алып, бир газал айдяр:

Ёл бер маңа, дали дерйә,
Совуп бизиң ёлдан индин,
Йүрегим ярылып баря,
Хабар алсаң халдан инди...

Касымың сесини эшидип, бирден дерйәниң сувы чекилйәр. Касым атыны гордурып, дерйәниң аңры кенарына чыкяр. Ол ене-де дерйә бакып: «Ене жошуп ак, дерйә, ызымыздан гелйән душманларың өңүнде бөвет бол, дерйә!» дийип гыгыряр. Дерйә онуң сесини эшидип шейле бир бат билен сеслеңип акып башлаяр вели, кенарына гелен ковгунчылары-да зарбына алып гидйәр...

Дессаның бу ери говуды, жана леззет берйәрди, гөвнүңи гөтерйәрди. Эмма вели дессанларың «хак ашыклар еди йылда говушды» диен икинжи тарапы-да барды. Акжагүл озаллар бу сөзлери эшидеси гелмән, гулагының душундан гечирип гойберерди. Шейле-де болса олар инди ене-де жанландылар. Акжагүлүң инини тикенеклендирдилер. Акжагүли бир рехимсиз адам буз ялы сувдан чыкарып, гайнап сува чүмдүрип дуран ялы болды.

Хер ничик-де болса хыял говы затды. Хыял дүнйәсинде баша дүшен агыр иши еңиллешдирмек хем аңсатды. Ишиң эрбет тарапыны ташлап, говулык тарапыны йүрегиңде беслэберсең, хемме зат гүлала-гүллүк болар дурубирди. Кын затлар аңсатлашарды. Аңсатлары болса хыялы багт гушы ялы болуп, келләңе гелип гонуп башлардылар.

Гарапорсаңа геленден соң Акжагүл бүтин болшы билен хакыкатың ыгтыярына гечди. Хакыкат ажыды. Гүн догярды, батярды. Төверегини хер хили пикирдәки адамлар гуршап алыпдылар. Аглаянлар-да барды, гүлйәнлер-де барды. Хожамухаммет арслан ялы сагат жанлылар-да барды, демлерини санап ятан кеселлилер-де барды. Бике ялы өзи хем-де дурмушы оваданлар-да барды, геп гездирип йөрен гыбатчылар-да бар-

ды. Эмма Касым вели бу ерде ёкды, Акжагулуң ят илде тәк өзүди. Ине, хакыкат шейледи...

Акжагул ики тарапыны деңләп ёла чыканда, узак ёлуң гечилмелидигини билйәрди. Ол бу ёлуң әхли агырлыкларына боюнды. Эмма бу ёл нәче узак-да болса, ахыры бир ере барып тогтамалыды. Онсоң... мәхрибан адам билен оюн-далаш башланмалыды. Голлар боюнлара чолашмалыды. Гараңкы гижелер ики йүрекден чогуп чыкян ялкым билен ягтыланмалыды. Әдик чыкарылмалыды, гушак чөзүлмелиди. Даңың көп-көп ваглап атмазлыгының арзувы эдилмелиди... Бу затларың хич бири-де болмады. Шонуң үчин-де Акжагул хениз-де өзүни ёлдамыкам дийип хасапларды.

Эгер Бике билен Хожамухаммет арслан болмадык болса, бу айралыгың Акжагулуң башына нәхили айылганч белалар салжакдыгы белли дәлди. Белки, ол «Хув!» дийип, башыны алып, обадан чыкып гидерди. Гиденде нирә гидерди? Белли дәл... Эмма вели Бедиркенде-хә гитмезди. Бедиркент билен аралыкдакы ёл бекленипди. Онда нирә? Худай билйәр. Белки, ол Касымы агтарып, онуң ызындан гидерди. Эмма оны нирeден тапжак? Хорезмде улулы-кичили шәхер-де кән, даш-якын оба-да кән. Ичинде мөр-мөжеклер чогушып йөрен женнелликлер-де, көне яплар-да кән. Касымы буларың хайсы бириндеи агтаржак? Хайсы ерден тапжак? Эмма яш гызың йүреги өз сөйгүлисиниң ызындан гитмегиң тарапына йыкгын эдйәрди. Ол мунуң айылганч горкулы эдимдигини-де билйәрди. Етишен гызың еке өзүниң ёла чыкмагының нәмелериң үстүнден элтжегини-де ол пикир эдйәрди. Эмма Акжагул горкмаярды. «Касымың угрунда өлсем шехит боларын» диен пикир онуң голтугындан гөтерйәрди.

Эмма Акжагулуң башына бу ажы айралыгы салан хакыкат, оңа Бике билен Хожамухаммет арслан ялы ики саны мәхрибан адамы хем берди. Хожамухаммет арслан билен Бике икиси дурмушың ажысыны-да, сүйжүсини-де башдан гечире-гечире гелйәрдилер. Олар үстлерине гелен яшлары гужак ачып кабул этдилер. Бу иш барада бири-бирлериниң дүшүнишмейән затларына дүшүнишдилер. Соңра Касымың ягдайына-да дүшүндилер. Шейдип, Акжагули алып галдылар. Онуң иң якын хоссарына өврүлдилер. Оңа гөвүнлик бердилер. «Чыда. Дине чыдан еңер. Гыссанмак билен ёл алып болмаз» дийдилер. Булар Акжагуле дине бу маслахатларың, сөзлериң азлык эдйәндигини-де деррев аңладылар. Шонуң үчин-де хер әдимде иш билен, херекет билен оны голдап уградылар. Онуң гөвнүни гөтермәге чалышдылар. Оны еке гоймадылар. Дашына өзи ялы гызлары үйшүрдилер. Гызларың онуң билен этжек гүррүңлерини илки билен олара өвретдилер.

Эмма вели дүшек салнып, чыра өчүрилендеи соң, Хожамухаммет арслан билен Бикәниң элинден хич зат гелмейәрди. Акжагул яссыга башыны гоюп, үстүне ёрган чекерди. Шундан соңра тә даң атып, жахан ягтылянча Касымы ятларды, ол хакда пикир эдерди. Дурдымыратжык гөз өңүне гелерди. Хыялында эжеси Нәзик хәзир боларды. Дүнйә дараларды. Гижәниң гараңкысы гара яг ялы болуп гояларды. Гөзяш хыналап гелерди. Бирсалымдан гызың яссыгы ягшының ашагына галан ялы боларды. Акжагулуң дурмушында хич хили үйтгешиклик йүзе чыкмады диен ялыды. Түркмен дурмушы Бедиркентде-де, бу ерде-де бир меңзешди. Ылайта-да Хожамухаммет арслан билен Сапармырадың дурмушы меңзешди. Шонуң үчин-де Бедиркентдәки дурмушда уланылян хемме зат бу ерде-де барды. Булар хер әдимде Акжагулуң өйлерини күйседерди. Оны хорлук басып, агламага межбур эдерди. Эдилйән гүррүңлер-де меңзешди: ханың зулумы, деряның аркасындакы уруш... Бу обада урушда өлен гоч йигитлериң хабары йыгы-йыгыдан дүшүп дурарды. Агламак ызанда-чуванлык, яка йыртмаклык бу ерде-де барды. Акжагулуң гулагына базарларда нырх-нованың бирден гөтерилмеги, урша әкидилен адамларың, ишледилйән малларың обаның дурмушына етирен зыяны хакындакы хабарлар хер демсайын етип дурарды. Шу затларың хеммеси үйшүп, гижелерине укы бермездилер. Шейле вагтларда Акжагул гайданына пушман эдерди. Онуң агысы өңкүсинден-де гүйжәрди.

Дүнйәден умыдыны үзүп, «Нәме болса шол болсуна»салып, чыкып гидибермәге ченли гелип етенде, бирден Касым гөз өңүнде пейда боларды. Ефимовың бир вагтлар гелжекки дурмуш хакында эден гүррүңлери ядына дүшерди. Дине шу ики хакыкат оны айгытлы, акылсыз херекетден саклап галарды.

Акжагул өзүниң овадандылыгына дийсең буйсанярды. Муны оңа хер әдимде диен ялы эшитдирйәрди.

лер. Эмма бу онун акылыны чашырмаярды, оны хетден ашырмаярды. Гайтам, ол бу овадანлыгының башыны бозман, белки, оны мүмкингадар кәмиллешдирип, өз эесине — Касыма говшурмага чалышярды. Бу-да өзбо-луңлы хакыкатды. Бу хакыкатдан ол ылхам алярды. Шейдип, яш гөвүнде пейда болан умытсызлык билен гелжеге болан ынам хер демсайы сөвешйәрди. Кә ги-желер умытсызлык үстүн чыкярды. Акжагүл букжа-сыны голтуклап, өйүң агзына барярды. Дашары серед-йәрди. Даң атыпдыр. Даңың ягтысы билен гелжеге болан ынам бирден гүйже мүнүп, оны ызына өврүлмәге меж-бур эдйәрди. Гыз шейдип, от билен ялның арасында делминип, говгалы гүнлерини башындан гечирйәрди.

Ине, шейле толгунмаларың үстүне Ашырмәдиң гелмегем урпа болды.

Мәжек авуның үстүнден дүшүпди. Инди диңе оны эле салмаклык галыпды. Ол бу обада гечирен гүнлери-ниң хеммесини гызы өз гөзи билен гөрмек арзувында гечирипди. Гарапорсаңа гелен бадына: «Хожамухаммет арсланыңкыда бир гыз бар вели, гөзелликде хениз оңа тай гелжек гыз дөрән дәлдир» диен сөзи эшитди. Соң-ра ол гызың Бедиркентден бир йигит билен гачып ге-лендигини аныклады. Ондан соңра болса Ашырмәт нәхили эдип Хожамухаммет арсланыңка өзүни атмагың пикирини этди. Ине, ол өзүни атды. Өзүниң ягшы адам-дыгыны Хожамухаммет арслана ынандырды. Акжагүли гөрди. Инди диңе Акжагүли алып гачмаклыгың ёлуны агтармак галыпды... «Инди, шунча гүнләп угруна чыкып, ахырсоны, тапан авуңы агзыңдан гачырмак бигайрәтлык болар. Мен я өлмели, я алмалы... Башга хили ёл ёк. Өзүни-де шу гижеден аңры гечирмели дәл. Худай сакласын, хер задың йүзе чыкмагы мүмкин. Ха-ны, онда мен бейдип, агзыма сиңек гондурып йөрмәйин. Тизрәк угруна чыкайын...»

Ол гөзлерини ачалак-юмалак эдип, ене-де сокы дәзүп угран гыза серетди. Ене-де онуң гөзлери гамаңды. Авуның үстүнден бармагының бегенжи онуң хушуны башындан учурыпды. Ол тас өзүни йитирипди. Ол түке-никсиз байлыгын үстүнден барыпды. Ол әлаймесе бу байлыгы элден бержек дәлди... Бу арада Бикәниң өйүнден Хожамухаммет арслан чыкды.

— Хә, Гулдурды, даш чыкдыңмы?

Бирбада Ашырмәт өй эесиниң совалына дүшүнме-ди. Оңа тарап йөне агзыны ачып серетди. Шол бада-да сырың ачылмагындан горкмагы оны «укудан» ачды.

— Хә, хава, аяк ёлуна чыкыпдым, Хожамухаммет ага.

Хожамухаммет арсланың кейпи көкди. Бикәниң янына барып, «гурбаны болдугымың» юмшы билен гелен Гулдурдыны өвүп, арша чыкарды. Бейле адамла-ра хемме ерде улы хормат гоюляндыгыны айтды. Бике бу сөзден соң бир тири долдурып, Акжагүле шазы берди. Палавың угруна чыкды. Сокының «гүмп-гүмп» эдип чыкян сеси өз өйүнде-де, мыхманчылыкда-да бол-са, Хожамухаммет арсланың гөвнүни гөтерйәрди. Шалының дөвлүп башланмагы ачык гөвүнли, сада, ынанжаң Хожамухаммеде узак вагтлап гүррүңлешип отурмагы, чай ичмеги, чилим чекмеги, гөвүн, ачышма-гы вада берйәрди. Адатча, палав гич етишйәрди. Палав етишйәнчә, гепе-сөзе дүшүнйән адам билен сөз-лешип отурмаклыгам бир леззетди. Өз аягы билен гелен мыхман шейле әхмиетли адам болуп чыкды. Сокының сеси ховлының ичини долдурып башлады. Ине, шу ики зат Хожамухаммет арсланың гөвүн гушуны учурды.

Хожамухаммет арслан хер ничик-де болса Гулдур-дының Акжагүлден гөзүни айырман дуршуны халамады.

— Гулдурды, йөр, мыхманхана гирели. Совук урай-масын...

Ашырмәде башга хич хили сыпалга галмады. Ол шонуң үчин-де:

— Йөр, Хожамухаммет ага, гирсең гирели. Хова-да совап башлады — дийди.

Олар тама гирип гитдилер. Йөне вели мунуң билен Ашырмәдиң ягдайы еңиллешмеди. Өзүниң өңүнде диңе ики ёлуң бардыгы: оларың биринжисиниң, дүйпсүз гаядыгы, икинжисиниң түкениксиз байлыкдыгы тәзеден Ашырмәдиң ядына дүшди. «Нәме этмели? «Галан ише гар ягар» диййәрлер. Бу ише гар ягдырайсам, мениң ишимиң гайтдыгы... Ёк, өлерин вели, бу ише гар ягдыр-марын. Бу ише гар ягдыгы — мениң өлдүгимдир. Хә, болды, болды... Хениз гүн батманка, мен илерки кемпи-рин өйүне барайын. Акжагүли алдап-огшап, гүн батан-соң Хожамухаммет арсланың дервезесинден чыкарсаң, саңа агзыңа сыган пулуңы берейин диейин. Гарры адамлар, ылайта-да гарры аяллар небсевүр боярлар.

Пул учин ол хич затдан гайтмаз. Йөне мен нәхили бахана тапып, ол кемпириң янына гидип гелсемкәм? Муңа бир ынанчлы делил герек. Ханы, бир пикир эдип гөрейин...»

Ашырмәт өе гирип, ожагың башында отуран бадына ашак бакып пикире гитди. Хожамухаммет арслан болса онуң гаршысында отурып, мыхманыны сынлаярды. Ол Ашырмәдиң өзүни алып баршыны ене-де сынлап башлады. «Ене, бу бидөвлет Акжагүли гөрүп, акыл-хушундан азан болаймасын? Мен бу гиже ятмайын. Бирден, ене бир масгарачылыгың үстүнден бараймайын... Худай сакласын. Хер ничигем болса, ят, нәтаныш адам. Башына хер хили хыялларың гелмеги мүмкин...»

Дашындан шу сөзлер билен мыхманына йүзленди.

— Гулдурды, гөрнүшиң яман гамлы-ла? Я-да әййәмден ызыңы күйсәп башладыңмы?

Ашырмәт өй эесиниң сынлаяндыгыны дуюп, өзүниң-де ягдайыны ондан гизләп билмәндигине гахарланды. Шонуң үчин-де Хожамухаммет арсланың гөвнүне хич зат гелмезлиги үчин элинден геленини этди. Улудан демини алды. Додагыны дишләп, башыны яйкады. Түкениксиз гайгының ашагында галан ялы болуп сөзледи.

—Вах, Хожамухаммет ага, мениң дердимден агыр дерт ёкдур. Худай халап, гурбаны болдугымың мөхүм ишини битирип билсем не ягшы, битирип билмесем-де, мен улы гүнәниң, улы масгарачылыгың ашагында галарын-да... Ондан соң мен гамланман ким гамлансын ахыры? Мундан-ам бетери, обадан гайданыма бирнәче гүн болды. Икимиз ялы бир чене етен адам машгаласының үстүнде болса ягшы. Янкы сокы дөвүп дуранжа гыздан экабыррак гызжагазым бар. Дүнйәде екеже чагамыз шол. Хава, шол сокы дөвүп дуран гызжагазы гөремде, өз гызымы гөресим гелди. Мениң өзүм гаты әжиз адам. Ине, шол гызымың элине тикен урса, үч гүнләп өзүми алып билмейәрин. Шейле болансоң мен гамланман, ким гамлансын ахыры, Хожамухаммет ага?..

Ол өй эесини бүтинлей ынандырандыгыны анықландан соң, хүжүмини довам этдирди.

— Хава, Хожамухаммет ага, мениң ягдайым барха агырлашяр. Мен бир о яна, бу яна айлан-чайлан эдип гелмесем болжак дәл. Ёгсам-да, янкы гыздан башга нәме бала-чагаң бар, Хожамухаммет ага?

— Әй, худая шүкүр. Гулдурды, ики оглум, ики гызым бар. Ол гыз бизиңки дәл. Ол бир ерден гелен гырнак.

Ашырмәде гереги-де шу соңкы анықламады. Эмма ол дине ичини гүлдүрмек билен канагатланды. «Хеммесиң эдил гүндизлиндәки ялы айдың болды» дийип, өз янындан ыңжалды.

Дашындан шейле дийди.

— Түвелеме, түвелеме. Чагаларың әйгилигини гөр. Дөвлетиң артсын.— Бирсалым дымман ялы этди-де: — Әй, чага башга ерден гелен-де болса өз чаган ялы боляр. Гайтам, онуң гөвнүне дегмежек болан болярсың. Онуң шу тарапларам бар — дийди.

— Хава, бизем шонуң гөвнүни галаймасын дийип, эдил өз чагамыздан кем тутамзок. Өзи-де, түвелеме, асыл ериң машгаласы экен. Бике гелнежесиниң элини совук сува урдуранок.

Гыз хакында мундан артык сорамагы услып гөрмеди-де, Ашырмәт еринден турмакчы болуп тиженди.

— Онда мен биразажык айлан-чайлан эдип гелейин, Хожамухаммет ага.

Хожамухаммет арслан онуң бу болшуна нәме дийжегини билмән, бирхили агыр ягдая дүшди.

— Гулдурды, мен-ә сениң билен кейп чекип, чайың башында гүррүңлешип отуржакдым. Муның-а болмады...

— Әй, агам, мен узак эгленмен. Чай кемимизем галмады. Бирнеме ичим гысжак ялы боляр. Ят ере гелсең, шейлерәгем болуберйәр. Сен эленширме. Мен деррев гелерин.

Ол сыйыны силкип, ичмегини эгнине елбегей атып, мыхманханадан чыкды. Мыхманың ягдайына дүшүнмедик Хожамухаммет арслан бу болшы өзүне намыс билди. Эмма хич зат дийип билмеди. Оны дервезеден чыкарып угратды, тамдырдан гечйәнчә, ызрагындан йөрәп барды. Ашырмәт болса гөйә гезеленже чыкан киши болуп, асса йөрәп, төверек-дашына гаранжаклап, өз угруна гитди. Ол шу вагт ассырынлык билен төверек-дашыны белент-песлерини гөзден гечирйәрди.

Гүнбатар гөзъетимиң үстүни гуршуя ялы агыр булут гаплапды. Шемал гүйжейәрди. Хожамухаммет арслан вагтың гич өйләндигини чен эдип билди: товуклар кетегиң агзына үйшүпдилер. Бошлагда гезип йөрен

маллар өйлере тарап өврүлипдилер. Мыхманындан гөвни галан өй эеси онуң ызындан ене бир гезек әңетди--де, дервезә тарап доланды. Бирден Дашховуз ёлуна середенини дуйман галды. Аяк саклады. Ол уллакан телпекли, кичижик гожаның өңүне ики сыгыр, ики гоюн ве үсти йүкли бир эшек салып, өз өйүне догрулап етип гелшини гөрүп геңиргенди. Арслан доңан ялы болуп галды. «Бу кимкә? Бу гелйән-де тутгайлымыка? Бу-да сыгырларыны, гоюнларыны, эшегини бу ерде гоюп, гезмәге гидермикә?» дийип, гөвнүгалыжылык билен йылгырды. Эмма кичижик аксакгал нәме-де болса етип гелйәрди. Ол хакында-да алада этмелиди. Шонуң үчинем Хожамухаммет арслан гелйәниң өңүни габатлап, тамының диварына аркасыны берип дурды. «Бу кимкә? Өтегчимикә? Сөвдагәрмикә? Әй, кимем болса говусы болсун...» Ол шейле дийип-диймәнкә, кичижик адам дервезәниң өңүне гелди-де:

— Чөш! Чөш! — дийип, эшегини саклады. Гоюнлар билен сыгырларын йүпүниң ужы хоржуна баглы боланы үчин, олар азарсыз тогтадылар.

Гожа элини бошадып, үстүне абанып гелен адамың йүзүне серетмек үчин сag эли билен телпегини тутды--да, агажың башына середйән ялы дик ёкары гөзледи.

— Салавмалейким-эссалам, Хожамухаммет! Мен сени танадым. Яңы бир адам билен даш чыкан бадыңа танадым. Маңа берлен салгы шейледи...

Хожамухаммет арслан бейикден оя середйән ялы, башыны ашак эгди. Кичижик яшулы билен ыхласлы саламлашды. Яшулының чаласын херекетлери, геплейшине гөрә ачык гөвүнлилиги, мылайым йүзи, перипте ялыжак танжа гөрнүши онуң гөвнүне ярады. Саглык--аманлыкдан ягшы бирсалым гечендеп соң:

— Хош гелдиң, яшулы. Сиз ялы мыхмана биз мыдама шатдырыс. Йөне ким боларсыныз? Соранымы элешдирме, бу гүнлер ягдай шейле — дийди.

Гожа гөвүнженлик билен жогап берди.

— Маңа дашховузлы Салай жерчи диерлер. Мен той тутмага гелдим. Мени сениң достларың Сапармырат билен Касым иберди.

Бу сөзден соң Салай жерчи Хожамухаммет арсланың гөзүне догрудан-да асмандан дүшен периштеден кем гөрүнмеди. Әпет гөврели адам жерчиниң үстүне абанып гелди-де, онуң эгнине элини гойды.

— Агзыңдан худай эшитсин, Салай эке! Дур, дур, ол Сапармырат билен Касым иберди диймәң нәме? Олар барлышдыларммы нәме? Бу нәхили болды? Олары нәхили гүйч барлышдырды. Ханы, айт-ла, Салай эке? Олар хайсы өвлүйә барып гайтдылар?

Салай йылгырды.

— Олар хәзир бир кәсе чайы ики бөлүшип ичйәрлер. Гөз ачып-юмасы салым бири-бирлерини гөрмесселер, йүреклери үзүлип баряр. Олары барлышдыраның кимдигини сораярмың? Ол хем эдил мениң ялыжак кичижик, токгажа адам. Эмма акылы бүтин Хорезмиңе етйәр. Олар хич хили өвлүйә гитмедилер...

— Ишанмы, хожамы? Пирми? Өвлатмы, ол айдян адамың?...

— Оларың хич хайсам дәл. Бойы-да эдил мениңки ялы! — дийип, жерчи ак йүрекден гүлди. Соңра шол бегенжи билепем сөзүни довам этди. — Ол хакында аяк үстүнде гүррүң берер ялы дәл. Ол адамың гүйжи, пәхими хакында бүтин бир гиже сөзлемели. Йөне сен мени гөрене гөз эдип дурма-да, ховлыңа алып гир. Сениң билен хениз эдилмели гүррүң кән...

Эмма Хожамухаммет арслан гожаның соңкы сөзлерини эшитмеди. Ол Акжагүли, Бикәни бегендирмек үчин, эдил чага ялы болуп, ичерик ылгады. Салай эке онуң ягдайына дүшүнди. Шонуң үчин-де гойтулдап бардыда, дервезәниң бир тарапыны ачды. Малларыны жайың ичине салды. Сейисхана тарап барярка, гышюртдакы гара өйлерден чыкян бегенч сеслерини эшидип гөзүне яш айлады...

* * *

Худайберди гаража Ашырмәдиң Хожамухаммет арсланынка гелип душендигини оглан иберип барладандан соң ынжалды. «Бу Хожамухаммет арслан диен нәхили адам-айт! Хей, мунуң досты билен душманыны танажак вагты бармыка? Оңа улалып оңалмадык дийип хем болжак дәл. Акылы-хушы еринде... Дөвлетли адам. Шейле боландан соң мунуң бейдип йөрмеси ассла боланок!» дийип, гахар эдип, хырчыны дишләп, бир өйүне гирйәрди, бирем даш чыкярды. Бир ерде дуруп билмейәрди. Ол шейдип гүнүни батырды. Соңра бирсалым пикир эдип отурды-да, аялына йүзленди.

— Хелей, мениң нәче донум бар?

Аялы гүлди.

— Яп-яңыжа-да акылың еринде ялыды-ла? Бирден нәме болайды?

— Гепиңи көпелтме! Нәче донум бар?

— Сары гачан-гачмадык үч донуң бар.

— Бәри бер!

— Ене нәме герек?

— Гүпбими-де бер?

Аялы бу затлары орта атды. Худайберди гаража слары үсти-үстүне гейди-де, ики гулач йүп билен билини-де гушады. Буларың үстүнден-де ичмегини гейди.

— Ашпычагыны-да чыкар!

— Хиви, нәме болды саңа? Арвах урдумы, жын какдымы? Нәме болды ахыры?

— Ашпычагы чыкар! Чыкар дийдигим чыкар!

Аялы әриниң йүзүне сиңе сын этди. Бу затларың оюн эдилип айдылмаяндыгына гөзүни етиренден соң, ыкжамланып уграды. Ол шаңны-да болса, әриниң үстүне гыгырыбермеги хич затча гөрмейән-де болса, ондан этияч эдйәрди. Ылайта-да хәзир. Худайберди гаража йүзүни хырсызландырып, гөзлерини ойнакладып дурка, ондан горкмазлык хем мүмкин дәлди.

Худайберди пычагы билине гысдырды.

— Мени сорап гелселер, нирә гиденими билемок дий.

— Нирә гитжек ахыры? Бизиң башымыза бир бела гетирмегиң күйүне дүшдүңми? Хей-вай-эй, мен гурайын... Бу нәме этдигиң? — дийип, аял ярым чын, ярым жөгүлик билен гөзүне яш айлады.

— Сениң башыңа бела гелмез. Ондан аркайын бол! Сениң башың мениң үчин гызылдан-да гымматлыдыр— дийип, Худайберди гаража нас кәдисине дик дуран еринден нас салып уграды.

— Эйсе нирә барярсың ахыры?

— Саңа дуз гетирмәге... Ёгсам, хер базар гүни мениң башыма ала ябылының гүнүни салярсың.

Худайберди гаража шейле дийип, гапысыны шакырдадып чыкып гитди. Ёлда: «Хәй, нирә, нәме үчин баряндыгымы айдайсам хем болжак экени» дийип, гөвнүңи бөлжек ялы этди. Ене-де: «Ёк, айтманым говы болды. Хелее айдылан сыр, мениң баржак ериме өзүмден өңинчә етер» диен пикири гөвнүнде бесләп, Хожамухаммет арсланыңка уграды. Онун ховлусының гүнбатар-илерсиндәки бир күле яндагың ичинде гизленип, Хожамухаммет арсланы хем-де онуң намысыны горамак үчин гаравулчылык чекип башлады.

Нәме үчиндир, Худайберди гаража Ашырмәдин Акжагүлүң кастына гелендигине бүтинлейин ынанынды. Оны совук ичинден гечип барян гиҗеде шу ере гетиренем шол ынанчды.

САПАРМЫРАТ

Шайдаковың көмекчи эдип иберен дөрт адамсы Дашховузда бирнәче вагт болды. Бирнәче гүн Салай жерчиниң өйүнде ятып, Ефимов, Григорий Андреевич, Архип Петрович, Аржанов, Машаров, Каратов, Сапармырат, Салай жерчи дагы билен якындан танышдылар. Заводың ишчилери билен арагатнашык гурадылар. Көп гижелер укусыз гечди. Окадылар, өврендилер, өвретдилер. Ахырсоны болса Салай жерчиниң өйүнде партия гурамасының дүйби тутулды. Салай гурама гечмек ислемеди. Сапармырады вагтлайынча алмадылар. «Энтек сакланмалы. Табшырык берип гөрмели. Гельстимини гиңелтмели» диен нетиже чыкардылар. Оңа Ефимов билен Хожабек Айымбетовы беркитдилер. Ерли ишчилерден еди адамы гураманың хатарына кабул этдилер. Гурамада тертип-дүзгүни ёкары дережеде гурамак, йыгнакларың, аз адамлы гыссагара гечирилйән маслахатларың гечирилмели вагтларыны белледилер. Гарагалпагыстандан гелен ёлдашлар өз ишлериниң мысалында кән гүррүң бердилер. Ишчилериң, оларың ёлуны талапларының аркасыны тутмагың, шейдип, көпчүлик арасында гураманың абрайыны гөтермегиң, гурама болан ынанжы артдырмагың ёлларыны өвретдилер. Маслахатлашдылар.

Сапармырат өзүниң гурама гөтерилмедигине гынанмады. Ол, биринжиден-ә, гураманың агзасы болуп-болмазлыгың әхмиетине дүшүнмеди, икинжиден болса, Ефимов онуң гөтерилмедигиниң себәбини оңа өз «дилинде» гаты мылайымлык билен дүшүндирди. Оңа берлен илки табшырык: Хожабек Айымбетовы Көнеүргенҗе элтип, ише еплешдирмеклик юмшы болды. Сапармырат бу везипәни хөвес билен бойнуна алды. Ефимов ене-де

гахарланып, бу иши башга бирине табшырар дийип этиач этди-де, бу хакда сөз ачылан бадына:

— Боляр, боляр... Хожабек билен өзүм оңшарын — дийди.

Онуң садалык билен, ачык гөвүнден берен бу разылыгыны гарагалпаклы ёлдашлар гаты халадылар. Атамырат Жапаков онуң аркасына какып:

— Сенден тама-да шейледир. Хожабеки Көнеүргенчде ише ерлешдирмегиң башга-да бир әхмиетли тарапы бар: ол ерде, ылайта-да шәхерде ве шәхериң голайында гарагалпаклар кән. Хожабек олар билен говы дүшүнишер. Сапармырат, эгер сен шу иши оңарып билсәң-ә, улы иш этдигиң болар. Сениң бу ишиң хөтдесинден гележекдигиңе болса биз ынаняс. Николай Алексеевич Шайдаковың-да саңа болан ынамы улы — дийди.

Сапармырат бу өвгини эшидип, донуна сыгмады. Онда-да Жапаковың бу сөзлери Ефимовың янында айтмагы Сапармырадың хушуны башындан учурды. Ол отуран еринден ювашлык билен турды-да, Ефимовың гапдалы билен гечип баршына, онуң бөврүне юмруклап гечди. Ол бу херекети билен: «Гөрйәрмиң, сен маңа ынанмазлык эдйән-де болсаң, Шайдаков кимиң кимдигини билйәр!» диймек исләпди. Ефимов онуң диймек ислейәнине дүшүнди. Бөврүниң юмрук деген ерини тутуп, гөзүни аларып, Сапармырада серетди. Ол болса адамларың ызына гечип отурды. Ефимовың гахарлы бакышыны гөрүп, оңа дилини гөркезип, гөзүни гырпды. Ичини якайын диен ялы йылгырды. Ефимов ичинден: «Сениңки гудуз ачды» дийип кәйинди-де, ене өңки хетдине гелип, докладчының сөзүни диңләп башлады.

Шундан бирнәче гүн гечензден соң, Дашховуздакы ишлер ёла гойлуп уграндан соң, Хожабек Айымбетов билен Сапармырат бир гүн базар совлан бадына, гич өйлән, Көнеүргенжиң ёлуна чыкдылар. Сапармырат эшекли, Хожабек хем атлыды. Дашховуз галасының гүнбатар дервезесинден чыкып, гүнбатар-демиргазыга гидйән ёлуң ики тарапыны көнелип, күл реңкине гечен гар өртүп ятырды. Диңе ёлуң ортасының гары эрәпди. Шу гүн эртир галадакы базара гарап гайдан арабаларың, атлы, эшекли базарчыларың салан ызы месс-мәлимди. Инди ол базарчылар обаларына гайдып барярдылар. Хова совукды, тәмизди. Батмага мейил эдйән гүн хас ашаклапды. Шонуң үчин-де, даражык араба ёлуның угры тә гөзъетиме ченли атлыдан, арабалыдан доcдолы гөрүнйәрди. Сыгыр идип барянлар, өйлерине гоюнгечи салып барянлар бу гөрнүше ала-мула реңк берйәрдилер. Ики ёлагчы тә гүн эңегини ере берйәнчә, бейлеки базарчылар билен гошулышып, өзара гүррүңлешип гитдилер. Асманың гүнбатар этегине алтын чайылан ялы болды. Эййәм гөзъетимиң аңырсында гизленен гүнүң пайзалары асман йүзүне чайылып, кәерлерде болса чыбык-чыбык болуп гөрүнйәрдилер. Бу гөрнүш Сапармырады бегендирди. Ол:

— Хожабек, эртирем гүн чыкжак. Елумыз оңайжак ялы гөрүнйәр-дийди.

Хожабек:

— Сен оны нireден билйәрсиң? — дийип сорады.

— Оны билип-билмезлик кын дәл. Гүн шейле алем йүзүни ягтылдып батса, эртеси хөкман хова ачык боляр.

Гүн гижелдиги сайы оларың өңлеринден баряп базарчылар сейрелляшярды. Базарчылар ёлуң ики тарапына совлуп, үстүни гар басан обаларына синип гидйәрдилер. Шейдип, гүн батып, гараңкы дүшенден соң, улы ёлда диңе Сапармырат билен Хожабек галды. Олар Гөкчәгә барып дүшлемеги йүреклерине дүвдүлер. Шейле совук гижеде ёлы ондан аңры довам этдирмек мүмкин дәлди.

Агшамың теңкини кесип гелйән аязы тиз дүшди. Ел өңкүден-де бетер доңды. Бу болса атың-да, эшегиң-де йөремегини яксатлашдырды. Узакдан Гөкчәгәниң өчүгсп чыралары гөрүнди. Ёлагчылар гаты үшедилер. Оларың демлери муртларының арасында доңуп, икисини-де чал сакгаллы, ак муртлы адама өврүди.

Хожабек Айымбетов революцион ише отуз бәш яшындан башлапды. Хәзир онуң яшы кыркдан гечипди. Онуң диңе аялы барды. Чагасы-да, доган-гарындашы-да ёкды. Аялы-да Дөртгүлүң пагта заводында ишлейәрди. Шол заводдакы ерли гураманың членидди. Айымбетов ол заводдан бәш ай мундан озал чыкып, революцион гошунда хызмат эдип башлады.

Ол хәзир өңден, эшегиң үстүнде гүберилип баряп Сапармырадың ызындан сынламак билен шейле пикир эдйәрди. «Бизиң бейдип, обадан-оба, илден-иле айланып йөрмегимиз дүшнүкли. Биз бу угурда окадык. Тежрибе алдык. Революционер болдук. Эдйән ишимизе, тутян максадымыза дүшүнйәрис. Эмма мен Сапармырадың

пәхили эдип мени Кәнеүргенч ялы узак ере алып барышына, Дөртгүле барып гелшине, бизи бу ерлере алып гелшине дүшүнемок. Бу адамың бэзлен гөрйән чигит ялыжак непи ёк. Өйүндәки ишлери эдилмән ятыр. Гызы гачып гидипдир. Онун халындан хабар аланок. Сапармырады бейдип йөрмәге нәме итекледикә? Пахырың совадам ёк. Дүшүнжесем аз. Дайхан бизе — ишчилере гаранда хас небисжен боляр. Эмма бу адам нәме үчин бейлекә? Мен муңа хич акыл етирип билемок...»

Айымбетов шу пикирлерине жогап агтарян ялы, вагтал-вагтал ёлуң ики тарапына, өңден дикирдикләп барян эшегиң еңил басышына, онуң үстүнде ынамлы отуран Сапармырадың енсесине середйәрди. Йүрегинде пейда болан бу сорагларa ол умумы жогап тапды. «Сув бир ерде көп ятса порсаяр. Хич бир өзгеришсиз, түкениксиз жебир-сүтемли көне дүнйә. Онуң социал ягдайы адамлары иризипдир. Жанындан доян адамлара сәхелче сөйгет берилсе, олар ол сөйгетиң манысына дүшүнселер, адамлар көне дүнйәни йыкмак ишине хөвес билен гатнашжаклар. Бу сөйгети биз бермели. Биз бу сөйгети бермәге борчлы. Муны бизиң — коммунистлериң бойнуна тарых йүкледи...»

Олар хуптан вагтлары Гөкчәгә гелип етдилер. Сапармырат өз белет чайчысынынка совулды. Белент күрәрели ховлының уллакан дервезесиниң өңүне гелип дүшдүлер. Эмма дервезәни ачдырмак гаты кын болды. Сапармырат билен Хожабек дервезәни гезек-гезегине юмруклап башладылар. Сапармырадың гахары гелип башландан соң ичерден:

— Ким бар?! — диен сес эшидилди.

Сапармырат:

— Гурбанбай, ач ахыры! Я-да дервезәни йыкдыржак болярмың? — дийип, гахарлы сесленди.

— Хә, Сапармырат еке, сизми? Ине, деррев ачдым! — дийип, келте бойлы, ёгын пыяда агыр гулпы шакырдадып ачды-да, Сапармырады йитирип тапан ялы гаршылады.

— Гүнәми гечиң, Сапармырат ага! Хан атлыларымыка дийип, гаражаным галмады. Олардан бәш-алты санысыны хәли, гүн батыберенде, зордан угратдым. Олар дөрт саны човдурың эллерини сыртына даңып әкитдилер. Човдур бичәрелериң гезгыны ягдайлары хениз-де гөз өңүмден гиденок...

Хожабек ичинден: «Йигит-хә гүрлемеги халаян болмага чемели» дийип пикир этди.

— Ханы, Гурбанбай, ол затларың гүррүңини соң эдели. Эшеги, аты ерлешдир. Мениң боляп мыхманханам бошмы?

— Бош, бош, Сапармырат эке! Барыбериң! Ат-эшегиң гайгысыны этмәң. Барыбериң, барыбериң! — дийип, Гурбанбай атың-да, эшегиң-де жылавындан тутды. Соңра ички гапыларың бирине гарап гыгырды.

— Гүлжан! Хәй, Гүлжан! Сапармырат эке гелипдир. Онуң боляп жайына чыра як! Тиз бол!

Гурбанбай ат билен эшеги идип, төрдәки сейисхана тарап әкитди. Сапармырат өз белет ишигине гарап йөреди, Хожабек онуң ызына дүшди. Ишигинден төрүне чепли гүлли кече дүшелен кичижик жая гирдилер. Эййәм чыра якып, ызына угран йигрими билен йигрими бәшиң арасындакы узын бойлы гелин Сапармырады гөренден, эглип салам берди. Сапармырат:

— Гургунмысың, айым, саг-аман отырмысыңыз? — дийип, саламлашандан соң, аял чыкып гитди. Сапармырат Айымбетова гарап:

— Хожабек, төре геч. Ичмегиңи чыкар. Яман үшәпдириc — дийди.

Хожабек гөркезилен ере гечип, ичмегини кечәниң үстүне атды. Сапармырат аяк үстүнде дуран еринден оны сынлады. Хожабекиң семиз, гызыл йүзи өңкүсинденем бетер гызарыпды, келте, тегелек сакгалындакы, муртундакы, телпегиниң гырасындакы бузлар чөзүлип, эрәп башлапдылар. Шонуң үчин-де онуң йүзи онлук чыраның ягтысында яг чалнан ялы ялдырап гөрүнди. Ол хамлары шакырдап дуран эллерини бири-бирине сүйкешдирип:

— Жайың ичи-хә йылы экени вели, ене-де бираззжык от якып болмазмыка? — дийип, Сапармырадың йүзүне йылгырып серетди.

Сапармырат ичмегини чыкарып, ере атды. Сакгал-муртундакы бузлары айрышдырып дуршуна шейле дийди.

— Хеммесем болар, Хожабек, азажык сабыр эт. Гурбанбай говы йигитдир. Яңкы-да онуң аялы. Ол хем онат адам. Мен булар билен көп йылларың ашнасы. Елум дүшсе, шу ере гелип, мыдама шу жайда болуп гечйәриң. Хайран галмалы, мен хачан гелсем, шу жай бош. Бу улы ховлы өлүп, ызы йитип гиден бир өзбек байының

ховлусы болан. Хич ким яшамандан соң, Гурбанбай бәш-алты йыллыкда бу ерде чайхана ачды. Түвелеме, инди гарып йигидиң оңшугы эрбет дәл.

Бу арада Гурбанбай бир гужак сазак гөтерип ичери гирди. Бир бурчда токлутай ялы болуп отуран демир пежи долдурып, якып гойберди. Гүлжан сачак билен чай гетирди. Соңра әриниң голайына барып, яшмагын астындан:

— Нәме биширсемкәм? — дийип, пышырдап сорады. Ол Сапармырады хорматлаяны үчин ондан яшынярды.

Гурбанбай пеже от якып отурышына:

— Ончасыны Сапармырат эке билен мыхмандан сорамалы болар. Ханы, агалар, гөвнүңиз нәме ислейәр? Гысынман-да айдыбериң. Биз чайчы боламызсоң, ир эртири, гич агшамы сайгарып дурамзок — дийди.

Доны чөзүлип, эндамы гызып угран Сапармырат:

— Мен-ә шу вагтлар керпижиң дашына яг чалып гетирсеңиз-де ювутмага тайяр — дийди.

Гурбанбай бу сөзе улудан гүлди. Гүлжан йылгырып әриниң йүзүне бакды.

— Онда-да бир зат дийиң, Сапармырат эке! — дийип, Гурбанбай гызып угран печден гайыррак чекилди.

Сапармырат:

— Әй, бир меле палав болса, сениңем, Гүлжаныңам, Хожабегиңем гөвнүңден турман дурмаз-ла! — дийип, инди бу хакдакы гүррүң бес болсун диен ялы чәйнегиң дашына гечди. Гүлжан чыкып гитди. Адамларың үчүси-де чай ичип башладылар.

Сапармырат гүррүңи гозгап гойберди.

— Ханы, Гурбанбай, яңы бир үч-дөрт саны човдурың гүррүңини эдйән ялыдың-ла? О нәмеди? Олар нәхили адамларды?

Гурбанбай саг элини келтежик сакгал-муртуның үстүнден йөредип чыкандан соң шейле дийди.

— Човдур хәкими дөрт саны гүнәсиз бичәрәни тутуп, эллерини сыртына даңып, ясавулларының өңүне салып, деря аркасына иберипдир. Ясавуллар бу ерде кейп чекдилер. Ол бичәрелери болса сейисхана элтип дыкдылар. Мен огрын-догрын олара чай-чөрек элтип бердим. Шонда олардан: «Бир этмишиңиз бардыр ахыры? Болмаса хич зат ёк ерден бейле этмездилер. Нәме гүнәңиз бар?» дийип сорадым. Оларың яшулусы шейле дийди: «Ине, шуларың икиси мениң оглум» дийип, ики йигдек-

чәни гөркезди. «Бу-да иним» дийип, отуз яшларындакы бир гара йигиди гөркезди. «Бизиң хич бир этмишимиз ёк. Шу вагтлара ченли салан салгытларыны төледик. Индем «уруш салгыт» диен бир бела чыкарыпдырлар. Мен ясавула айтдым: «Узак базара ченли ховлукман. Бар-ёгумызы сатып үзерис» дийдим. Ол харамзада болса алыбасгы эдип, бизиң үстүмизе топулып башлады. Ине, шу отуран иңимиз келлесиниң гызгынына ясавулың үстүне топулып, оны как-сок эден болды. Бизи акидип, зындана салдылар. Индем, ынха, шу харамзадаларың өңүне салып, деря аркасына угратдылар. Ол ерде ханың атлысына гошжакмышлар. Бизиң-ә өйүмизи йыкдылар вели, хернә өзлериниңки бизиңкиден-де бетер болгай, худайым...» Ине, шейдип, ясавуллар чай ичдилер, чилим чекдилер, гекнардан герк-гөбе болдулар. Палав ийдилер. Олары болса ач халларына уруп-сөгүп, өңлерине салып әкитдилер.

Гурбанбайың сөзүни үнс билен диңләп отуран Хожабек ашаклык билен йыгы-йыгыдан Сапармырадың йүзүне середйәрди. Сапармырадың бойнунын дамарлары сых-сых болуп, гөзлери чалт-чалтдан ачылып-юмулярды, яңакларының хамлары зордан гөзе илер ялы болуп, чалажа дүйрүлип язылярды. Хожабек ичинден: «Хә, пугта үнс бер, Сапармырат! Гахарыңы пугта гетир. Ханларың, хәкимлериң хемме ерде-де бир галыпдан чыкан ялыдыкларыны гөр. Бу саңа сапак болар» дийййәрди.

Сапармырат гөйә ол бичәре човдурлары азат этмек үчин оларың ызындан ат салыберҗек ялы болуп:

— Олар хайсы ёлдан гитдилер? Нирә барып дүшлежек дийдилер? — дийип, кәсесини ерде гоюп, гахар билен Гурбанбайдан сорады.

— Гарайылгының үстүнден гидерлермикә дийип чак этдим. Шу ерден догры гайралыгына йүзлендилер. Ниреде дүшлежекдиклерини-хә айтмадыларам, менем чаклабам билмедим — дийип, Гурбанбай гамлы жогап берди. Соңра сөзүниң ызыны етирди.

— Бичәрелериң атың өңүне дүшүп болуп барышлары мениң гаты яман этди. Диңе: «Өз бенделериңе гарашык эт» дийип, худайдан дилег эдип галдым. Яшулуларына огрынча бәш-үч теңңе пул билен, дөрт саны нан бердим. Мениң элимден башга нәме гелйәр ахыры...

Сапармырат йүзүни ерден гөтермән:

— Саг бол Гурбанбай! Бу ягшылыгыны худаям ядын-
дан чыкармаз, ол бенделерем — дийди.
Сонра Хожабекиң йүзүне середип, аграс гепледи.
— Ине, гөрйәрмиң бизиң хәкимлеримизи! Ол бичәре
човдурларың бар гүнәси узак базара ченли пурыжа со-
рапдырлар. Базар-сазары гөрмесе, ожук-бужук задыны
сатышдырмаса, дайхан бичәре пулы ниреден алсын?!
Илиң үстүнде хәким болуп отурыбам оларың шулар ялы
зада акылларының етмейшине гең галярсың. Ичиң яняр!
Хожабекиң Сапармырадың аркасына какып: «Бу сө-
зүң үчин саг бол! Ине, сен түйс дүшүнжели адам болуп
барярсың. Сен гаты говы революционер боларсың» дие-
си гелди. Эмма Гурбанбайың янында муны услып бил-
меди-де:
— Хәкимлер, ханлар хемме ерде-де бир гулакдан
гөчйәрлер. Бизиңкилерем булардан үйтгешик дәлди. Хо-
раз хемме ерде дең гыгыряр — дийди.
Нахардан соң ятдылар. Човдурлар гиже-де Сапар-
мырадың дүйшүне гирип, оңа укы бермеди.
Эртеси даң билен туруп, гыссагара чай-чөреклерини
иеплериндеи соң, Гурбанбай билен хасаплашып хем-де
хошлашып ёла дүшдүлер. Пәки ялы кесип гелйән шемал
яззы маңлайларындан өвүсйәрди. Бу гижелерини-де
Порсуда, Сапармырадың гаты говы гөрүшйән сакгал-
дашыныңкыда гечирдилер. Порсудан угранларындан
соң, ене-де ики гүн йөрәп, ахырсоңы Көнеүргенже барып
етдилер. Көнеүргенч галасының гүнорта дервезесине
голай бир даражык көчеде Сапармырадың улы машга-
лалы өзбек ашнасы барды. Сапармырат дервезәниң аг-
зына гелип дүшди-де, гөйә гөвни бир зат сызан ялы бо-
луп, эшегиниң йүпүни Хожабеке берди.
— Сен бираз гараш. Мен ичери гирип чыкайын. Дос-
мет агамызың өйүниң төвереги мыдама яз ялы болар-
ды. Бу гүн онуң дервезесиниң өңи гамлы гөрүнйәр-ле?
— дийип, дервезеден ичери гирип гитди. Хожабек ат үс-
түнде дуран еринден ичери гирип гиден Сапармырадың
сесини эшитди.
— Досмет ага! Ха-ав, Досмет ага, хабарлаш!
Сонра Хожабекиң гулагына агы эшидилен ялы бол-
ды. Эмма ол: «Мен өте эшидендирин, бу шемалың ойну-
дыр» дийип чак этди-де, көчеде атдан дүшмән дурды.
Сапармырат ховлуда биразрак гарашып дурды, ха-
барлашмак үчин ичерден хич ким чыкмансоң, Досмет

аганың машгаласының боляп отагына күрсәп гирди. Ол ичери гирен бадына бир топар чага ызанда-чуван бол-шуп, жайың ортасында сачыны яйып отуран орта яшлы, ак йүзли аялың дашына өврүлдилер. Сапармырадың хушы башындан учды. Ол илкибада ичериниң ягдайы-ны гөренден соң, сөзлемәге сөз тапман, агзыны ачды. Аял оны танадымы я-да эркек адам өе гирени үчинми, гараз, деррев башына яглыгыны атды. Оняңча Сапар-мырат хем өзүне гелди-де:

— Гурбанбике, бу нә болуш? Бу нә ягдай? Саглыкмы бери? Ханы, бир дүшүндирсене. Чагалар, горкман, бу мен, Сапармырат агаңыз... Нәмә горкярсыңыз? — дийди.

Орта яшлы аял Сапармырадың адыны эшиденден, ыргып еринден турды, оңа баш эгип салам берди. Сонра эййәм көшешип угран чагаларыны өзүнден аңыррак ите-ришдирип, агылы сес билен шейле дийди.

— Геч, Сапармырат. Дүшек үстүне геч.

Сапармырат аңк-таңк болуп, ожагың башына гечди, аркасыны дивара берип, чоммалып отурды.

— Бу нәболуш, Гурбанбике? Тизрәк айтсана?

Гурбанбике өңки әхеңи билен сөзүни довам этдирди.

— Багтымыз ятандыр, Сапармырат Досмет аганы гү-нортан гелип, тутуп әкитдилер. Ынха, ичеримизде ел өвүсйәр. Гөзе гөрнен затларымызы-да йыгып-дүйрүп әкитдилер... Ине, инди шу чагалар билен еке өзүм сома-лып галдым...

Аялы гам басды. Бокурдагы долды. Диңе шундан соң Сапармырат отагың ичине әңедип, жайда диңе ортасы чүйрән чыпдыдан башга хич зат галмандыгыны гөрди. Чыпдының үсти чалажа чаңжарып дурды. Бу онуң үс-түндәки кечеден синен чаңды.

Сапармырат аяла деррев гөвүнлик бермелидигини анды.

— Гурбанбике, гамланма. Худайың хаәланыдыр. Дос-мет аганың адама яманлык этмейәндигини худаям, бен-десем билйәндир. Гысынма. Хеммеси дүзелер. Онсоңам, ынха, мен хем бу ерде бир-ики гүн болмалы. Аңыгына етерин. Элимден гелен көмегими берерин. Сен йөне ишиң нәхили боланыны бери гүррүң бер. Мен бир дү-шүнишейин.

Бу сөзден соң аял өзүни элине алды.

— Досмет аганы-ха танаярсың, Сапармырат. Өз ай-дышың ялы, ол иле яманлык этжек адам дәл. Гараз,

болжак иш-дә. Чайчыда базар гүни өз сакгалдашлары билен чай ичип отуран экен. Шонда обадан гелен адамлар зейренип башлапдырлар: «Бу болман гечен уруш бизи огулдан-гыздан, малдан-галладан дындарды. Эли яраг тутянларымызы урша сүрдүлер. Дөрт аягының үстүнде йыкылман дуруп билйән атларымызы урша әкитдилер. Салгыт ызындан салгыт гелйәр. Инди ол салгытлары яшы етмедик гызларымызы сатып үзүп башладык. Инди дине аманады табшыраймакдан башга алач галмады. Досмет ага, сен бир көпи гөрен, галада яшаян адам, сен бир акыл бермесең, биз-ә келеп ужуны йитирендирис» дийипдирлер. Досмет агаң олара: «Затларыңызы гизләң, галлаңызы ере гөмүң, огул-гызларыңызы гачырың, атларыңызын аягыны агсадың. Шундан башга алач болмаз. «Гүн гүйчлининки, говурга дишлининки» дийипдирлер. Бу вагт булар зор. Биз әжиз. Шонуң үчин-де шейдәймесең, башга алач ёк» дийипдир. Шейдип хем даргашыпдырлар. Бу дүйн болан иш. Онсоң шу гүн эртир әңеги гызыл бир яш йигит гелди. «Досмет, маңа йүз теңңе герек. Шоны тапып бер. Гаты зерур» дийди. Досмет агаңа ол адамың әхени ярамады. Ол «Менде йүз теңңе нәме ишлесин? Йүз теңңәм болса, ине, шу отуран чагалара бир лай гейим болар ялы мата алжак» дийди. Ол адам болса: «Бермесең пушман эдерсиң, аксакгал!» дийди. Гараз, гепиң гысгасы, шейдип, гахарланып чыкып гитди. Ине, гүнорта болуберенде үстүмиз ясавулдан долды. Урдулар, сөгдүлер, таладылар. Агаңы болса әкитдилер. Ине, Сапармырат, бар болан иш — дийип, Гурбанбике улудан демини алды. — Әй, худайың халаныдыр-да... Әй, худай жан, өзүң гарашык эт...

Шундан соң Сапармырат бу ерде Хожабеки саклап болмажагына гөзүни етирди. Өзи-де бу өйде яшап билжек дәлди. Себәби Досмет аганың өйи гөз астына алнан болса, ясавулларың ене-де гелмеги мүмкинди. Олар гелерлер, Сапармырадың якасындан тутарлар. «Сен ким? Досмет билен нәме доган-гарындашлыгың бар? Сен нәме үчин онуң өйүнде болярсың? Асла, сен бу ерлерде нәме эдип йөрсүң? Я-да жансызмың?» дийип, о дүнйәниң сорагыны берерлер. Сапармырат шу затлар хакында пикир эденден соң, турмагы, гүн батманка бир гоналга тапмагы йүрегине дүвди-де, Гурбанбикә гарап шейле дийди:

— Гурбанбике, сен хич зады гайгы этме. Өз айдышың ялы, худайың халаныдыр. Гөвнүңе гетирме, мен турайын. Мениң янымда башга адамам бар. Биз иргезинден бир ере барып гош басалы. Соңра мен гелерин. Бәш-үч гүн хал-ягдайыңыздан хабар алып дурарын. Белки, худай халап, шу гүнлериң ичинде Досмет аганы чыкарарлар. Мен гелип дурарын. Йөне, Гурбанбике, сен бейдип отурма. Чагаларың өңүнде мерт бол. Сен бейле әжизлик этсең, олар сенденем бетер боларлар. Башга гелениң әр ялы чекмеги башармак герек. Шуны ятдан чыкарма.

Сапармырадың гитжек диен сөзүни эшиденден соң, Гурбанбике ене-де етим галан ялы болды. Эмма бу рәхимли адамың сөзлери оңа дегерли тәсир этди. Ондан соңра-да Гурбанбике хем Сапармырадың бу ерде болуп билмежегини макул гөрди.

— Хава, Сапармырат, гүнүмиз-ә, ынха, шу гөршүң ялы. Болубер дийип, зорлап билжек дәл. Йөне, ынха, шу яш чагалары гөзден салмавери. Досмет агаң ягшылыгыңы ятдан чыкармаз.

Сапармырат дервезеден чыканда, онуң реңк-пети гачыпды. Йүзүнде ган-кок ёкды. Хожабекиң оңа илки гөзи дүшенден, ол бу машгаланың башына агыр бир ишиң дүшендигини деррев аңлады. Сапармырадың гамының гүйчлүдигини билди. Шонуң үчин-де Хожабек өз достуның өңки дердини артдырмайын дийип, оңа хич хили сораг бермеди. Сапармырат хем Хожабекиң болшуна дүшүнди.

— Хожабек, бу ерден гачан гутулар, дуран тутулар. Сүр, мыхман жайы тәзелемели болдук — дийип, эшегине мүнүп, даражык көчәни бойлап, гайралыгына сүрди. Үшемекден яңа гызыл йүзи гөм-гөк болан Хожабек онуң ызына дүшди.

Демиргазык дервезәниң голайына етип, чепе доландылар. Галаны ики бөлүп ятан ябың райшына голайрак ериндәки улы гүжүмли тамдакы чайчыныңка бардылар. Чайчы мыхманлары оңат гаршылады. Өзбашларына бир отаг берди. Пеже от якды. Чай гетирди. Чөрек гетирди. Ат билен эшеги говы эдип ерлешдирди.

Бу ишлери эдип боландан соң, отага гелди-де, пежиң янында чоммалып отурып сөзе башлады.

— Сапармырат ага, айып гөрмәң, таныш болалың. Бизе-де буйрук шейле болды. Гелен-гидениң кимдигини билмели. Дел адам гөрсеңиз хабар этмели дийип айт-

дылар. Сиз бир йүзи периштели адам экениңиз. Шейле-де болса айып гөрмән. Менден яманлыга-ха гарашмаң... Сиз ким боляpсыңыз?

Сапармырат сакгал-мурты яңы тегеленип угран, бугдай реңк, овадан йигидиң йүзүне сиңе середип, онуң өз пикирини гарым-гатым эдип дүшүндиришине гең галды. Шейле-де болса йигидиң бу сөзлери межбуриетликден айдяныйна гөзүни етирди. Шонуң үчин-де онуң ягдайына гынанды. Эмма этияжы элден бермеди.

— Ягшы йигит, сен бизден горкма. Ынха, бу адам дашховузлы бир гарагалпак. Мен хем Дашховзуң Гарапорсаң диен еринден. Гечен томус сувумыз гыт болды. Ягдайымыз агырлашды. Догрусы, йылажы галжак болдук. Бу адам-да Дашховузда хүнәрине эе тапанок. Икимиз диллешип, шу янлара гайтдык. Аз-овлак талап эдели диен ниетимиз бар.

Соңра йылгырып сөзүниң үстүни етирди.

— Ынха, ягшы йигит, биз-ә шейле адам. Нирә хабар берилмели болса, хаял этме...

Йигидиң бугдай реңк йүзи чым-гызыл болды. Ол кынлык билен сөзледи.

— Ёк, ёк, агам. Асла гөвнүңизе зат гетирмәң. Мен йөне гепиң гердишине гөрә айдайдым. Худай сакласын... Ишиңиз оң болсун, агам...

Нахары гич ийдилер. Гич хем ятдылар. Чайчы ишини гутарып, хошлашып чыкып гитди. Сапармырат ишигиң ичинден илдирди. Ики дост дүшеклериниң үстүне гечдилер, чыраны өчүрдилер. Эмма икисиниң-де гөзүне укы гелмеди. Хожабек Сапармырадың өңүнде дурмушың хем-де онуң угрунда алнып барылмалы гөрешиң ёлларыны ачып башлады. Дөрт човдурың, Досмет аганың мысалларындан пейдаланып, оңа гүррүң берди. Сапармырат гараңкы тамың ичинде гөзүни ялдырадып, хакыкат барада айдылян сөзлери небсевүрлик билен диңлейәрди. Сәхел сөзе дүшүнмесе, сәхел сөзүң манысыны долы аңлап билмесе, деррев Хожабеки саклап, гайта-гайта оңа сораг берйәрди. Хожабек онуң бу эржеллигине ичинден бегенйәрди. Шонуң үчин-де өзбек, түркмен, гарагалпак шивелерини гарышдырып, эллерини салгап, кәте Сапармырадың эгнине элини гоюп, жан эдип дүшүндирйәрди. Ол көпленч русларың гөреше, гозгалаңа бай болан дурмушына йүзленйәрди. Степан Разин, Болотников, Пугачёв, Салават Юлаев... Көнеүргенжиң шу даражык отагында, Сапармырадың гөзүниң өңүнде жанланярдылар. Сапармырат өз яңындан оларың бирисини Ефимова, бирисини Аржанова, бейлеки бирини доктора меңзедйәрди. Онуң бейдип, говгалы йылларың аңырларында гүберилип ятан адамлары өз таньшларына меңзетмеги, оңа ол адамларың максатларына долы дүшүнмәге көмек эдйәрди, вакалары голайлашдырярды, айдыңлашдырярды. Бу затлар оңа гызыклы дессан ялы болуп ярап башлады. Кәте дымярды, ыхлас билен диңлейәрди. Кәте болса сорагларың түкенмезине тутярды.

Хожабек билен Көнеүргенчде гечирен әхли гүнлери, гижелери оңа эртеки дүнйәсинде яшаян ялы болуп дуюлды. Оны дурмушың басганчагындан бир диш ёкары гәтерди. Хожабек оңа:

— Сoват өвренмек герек. Соват өвренсең, бу затлары өзүң окап билерсиң. Шейле гызыклы затлар язылан күти китаплар кән. Сапармырат, сениң үчин «а» дийленде агзыңы ачып отурмак утанч. Сен өврен. Гижәңи гүндиз эдип өврен! — дийди.

Сапармырат ахмыр эдип, хырчыны дишледи.

— Вах, Хожабек, мен бу яшдан соң нәдип соватлы болайын? Озалда бири: «Кыркында сурнайчы болуп, габрында чалжакмы?» диен экен. Мениңки-де шонуңкы ялы болаймаса?...

Хожабек хүжүмини довам этдирди.

— Сениң яшыңдакы адамлар өзлерини яш йигит дийип хасап эдйәрлер. Сениң шу вагтлар түйс окажак, өвренжек, иш эдип билжек вагтың. Сен бу вагты бош гечирме, элден берме. Сәхелче вагты элден бердигиң вели, соң өкүнерсиң.

Сапармырат бу хакыкатың гаршысына хич зат дийип билмеди. Йөне ичини геплетди. «Хәй, гарагалпак, сенденем-ә Ефимиң ысы гелйәр-ов, гөрйән вели... Олам, сенем бир зады агзыңыза алсаңыз, оңа «Боляр» дийәймекден башга ёл гоймаярсыңыз. Берекелла, сизе сапак берйәне! Биз-ә якамызы тутандырыс...»

Даң атандан соң иркилдилер...

КӨНЕҮРГЕНЧДЕ

Досмет аганың башына дүшен иш Көнеүргенже гелен бадына Сапармырадың лапыны кеч этди. Эгер Досмет өйүнде саг-аман болан болса, Хожабеки онат ере

ише ерлешдирмек хем аңсат боларды. Хожабекиң достлары-да Досмет аганың үсти билен көпелерди. Эмма хеммеси терсине болды. Инди нәмеден башламалыдыгыны-да Сапармырат бирбада билип билмеди. Хожабеге иш гөзлемелими? Досмет аганы бошатмагың угрунда чыкмалымы? Онуң машгаласына көмек этмекден башламалымы? Укудан оянан бадына Сапармырады шу пикирлер гаплап алды. Бирбада ол гысынжак ялы этди.

Сапармырат эртир чайының башында Хожабеке шейле дийди.

— Мен галаның ичине чыкайын. Сен шу голайларда болубер. Илки-хә сени пагта заводына ерлешдирмели болар. Хей, заводың эеси билен таныш түркмен тапылмазмыка? Бу ерлерде завода памык берйән бай ёмутлар болмалыдыр. Ондан соң мен Досмет аганың өйүне барайын. Олара чайдыр сүйжи элтип ташламасам, ягдайлары гаты эрбет. Сен вели, мениң өтен агшам чайча айдышым ялы, талабанчылыга чыкан усса. Икимизиң сөзүмиз бир чыксын. Менем гуракчылык зерарлы талабан дурмага гелен дайхан. ...Йөне вели, Хожабек, мен сениң әхли гараматыңы алып гайтдым, менсиз бир ере гиджи болма... Мени бир чыкгынсыз гүне салайма. Онсоңам икимиз гаты өвренишипдирис. Саңа бир болмаз иш болайса, мен гаты хеләк боларын...

— Онуң иши хайыр-ла, Сапармырат, йөне сен Досмет аганыңка көп барыберсең, бирден сени гөз астына алаймасынлар? Ол ерде кән гөрүнмесең говы боларды.

Сапармырат ынанчлы айтды.

— Менем олардан кем тилки дәлдирин...

Шейле диймек билен Сапармырат чыкып гитди.

Ин ямаңы-да пул азалыпды. Гутарыпды диен ялыды. «Нәтсеккәк? Аманат ябыны сатайсакмыкак? Онуң өвезинем-ә долмалы болар. Ёгсам ягдай агыр. Хожабеки ише ерлешдиренден соң хем оңа пул герек болжак. Досмет аганың-да ичерсини сыгыр ялман ялы эдипдирлер. Олара-да галла герек. Гел, мен ябыны сатайын. Ябының эесине икияшар тайымы гетирип берәерин. Ол бегене-бегене разы болар» диен нетиҗә гелди. Эмма хәзирки дервайыс меселе Хожабеки ерлешдирмекди. Ябы-да сатылар йөрер...

Галаның гүнбатар дервезесине голай бир жайда өрән улы деллал яшаярды. Сапармырат арабачылык эдйән вагтларында оны бирки гезек гөрүпди. Ол хакда болса

гаты кән гүррүңлер эшидйәрди. Ине, көчә чыкып угран бадына шол Исагулы деллал онуң ядына дүшди. Исагулы эсасан завод эеси билен говача экйән байларың арасында деллалчылык эдерди. Көп газанярды. Бу ишден эли бош вагтларда, көпленч гыш айларында, мал базарында деллалчылык эдйәрди. Йүврүк ат алжаклар хем, бүтин Хорезмде дабарасы даг ашан йындам атыны сатжаклар хем илки билен Исагулыны тапардылар. Шоны тапып, өз ишлерини онуң бойнуна атып билдиклери бесди. Ол хеммесини бада-бат дүзедерди. Ики тарап хем оңа ынанярды. Онуң ишинден, гелен нетиҗесинден разы боларды.

Исагулының ядына дүшмеги Сапармырады бегендирди. «Бу гүн базарам дәл. Ол өйүндедир. Мен көп пикир этмән, оны гөрейин. Догры өйүне барайын. Худай халап, кейпи көк болайса, белки, онуң пейдасы дегер» диен пикир келлесине гелен бадына Сапармырат галаның гүнбатар дервезесине тарап ёла дүшди. Ахырсоны деллалың дервезесине гелип етди. Келлесини сокуп, дервезәниң ичине әңетди. Деллалың мүнйән дор ёргасы газыгының дашыны торч эдип дурды, ат кечесини агдарыпды. Деллал өйүнде экен. Сапармырадың йүки еңлән ялы болды. Онунча бир йигдекче ховла чыкды. Дервезәниң ич агзында көв-сөв эдип дуран Сапармырады гөрди-де, онуң янына тарап уграды. Йигит Сапармырадың болуп дурушуны гең гөрмеди. Себәби базара-бибазара гараман, деллалың үстүниң адамсыз вагты болмаярды. Йигит гелип, Сапармырат билен эллешди. Сапармырат өзүни хас аркайын тутды.

— Исагулы аганың янына гелдиңизми, агам?

— Хава, ягшы йигит. Зерур ишимиз чыкды-да, онсоң гелмесек болмады. Ёгсам Исагулы агаңы азара гоюп дурмагам говы дәл. Оны-да билйәрис, иним...

— Агам, олар ялы болса, йөр, Исагулы ага өйүнде — дийип, йигит өңе дүшүп уграды.

Ичи халы-паласлы бирнәче тамың үстүнден гечип, ахыры гиң, уллакан, ичи ягты бир жая гелип гирдилер. Сапармырат жая гирип, хениз хич кими сайгарманка, ачык гөвүнлилик билен:

— Эссалавмалейким! — дийди.

— Валейким эссалам! — диен гырылжык сес оңа жогап болды.

Сапармырат сесиң чыкан тарапына серетди. Ала бу-

хар донуны эгнине елбегей атып, хер янына ики яссык ташлап, ала өзбек тахясыны чеккә ташлап, кейп эдип, чай ичип отуран Исагулыны гөрен бадына Сапармырат гөйә оны йитирип тапан ялы болуп, ики элини узадып, онуң билен гөрүшди. Исагулы көседи. Онуң йүзи гызыл-ды, чылкады. Сапармыратдан кичиди. Шонуң үчин-де Сапармырат аркайын сорашып башлады. Соңра Исагулы сорап уграды. Сапармырат бу аралыкда, онуң сорагларына жогап берип отурышына Исагулының кейпиниң көкдүгини, гөк чайың оңа дегендигини, гиң маңлайының чыгжарып дуршундан аңлады. Жайың ичине гөз гездирди. Нас түйкүрере ер ёкды. Ишикден төре ченли аралыгы гөзүң ягыны алып барян ёмут халылары тутуп ятырды. Сапармырат булары бир хатар гөзден гечиренсоң:

— Түвелеме, Исагулы ага, худай дөвлет-ә берен экен. Хернә худай хелап, дөвлетиң ене артсын! — дийди.

Ичинден: «Хиле хем бир батырлыкдыр еринде, оны башармага кишң герекдир» диен сөзлери ятлап, ене-де: «Байы өвсең инжиги говшармыш... Менем мунуң угуны екеләйин. Белки, пейда эдер. Мунуң үчин менден жогап сораян-а ёк» дийип, гөвнүни бире баглады.

Догрудан-да, Сапармырадың бу сөзлери Исагула ярады. Заңңарын гушы учды. Ол деррев гапа тарап гыгырды.

— Чай гетириң!

Сапармырат: «Бидөвлет, нәдәйдимкәм!» дийип ичини гүлдүрди. Соңра Исагулы Сапармырады башдан-аяк гөзден гечирди-де:

— Яшулы, сен нәме үчин маңа ага дийййәрсиң? Сен менден хас улурак ялы гөрүнйәрсиң-ле? — дийди.

Сапармырат атан окуның бош гечмейәнини билип, хас беговди. Жайлашып отурды. Соңра шейле дийди.

— Вах, Исагулы, сениң шан-шөхратың, адың, дабараң бизиң иллере ченли барып етди. Онсоң саңа ага диймән, киме диймели? Ёмут бириниң акылына-пәхимине гөзүни етирсе, оңа аганы гаты диер, Исагулы ага! Яшың етмише етенде нәме? Агы-гараны сайгарып билмесең, хич кимем ага диймез! Бизиң обамызда сегсен яшан бир адам бар. Кемакылрак. Улудан кичи онуң адыны «Говалдан» дийип тутяр. Онуң чын адыны болса өзем ядындан чыкарайдымыка дийййәрин. Ёгсам, онуң ады Батыр. Ине, Исагулы ага, саңа ага диймегимиң эммасы-ха шудур...

Исагулы ичинден: «Бе, бейле говы адам эртир билен нireден чыкдыка?» дийип пикир этди-де, оңа чайың соңуны узатды. Сапармырат зәхер ялы чайы ики ювдум этди-де кәсәни ызына узатды. Бу Сапармырадын улы еңши болды. Ол: «Чилимиң өңи, чайың соңы» диен накылы өрән оңат билйәрди.

Тәзеден ики чәйнек чай гелди. Сачак гелди. Сапармырат чайыны гайтарып, демини алсын дийип гойды-да, сачагы ачды. Ягжарып дуран бир гатламаны «Бисмилла» дийип алып, чалажа маңлайына дегирди. Өз-өзи билен геплешйән ялы болуп: «Берекет берсин. Берекет берсин» дийип, Исагула эшидилер ялы эдип гайталады, гатламаның эл ялысыны дөвүп алып, иймәге башлады. Бу болуш-да Исагула ярады. Ол: «Бе, бу асылзаданы худай йөрите мениң үстүме иберен ялы-ла? Бу-ха элден берер ялы адам дәл ялы-ла» дийип, Сапармырады ене бир гезек сынлады. «Гейими-де говы. Йүзи-де пешенели. Я-да узак ерлерден гелен сөвдагәр дагымыка? Ханы, өзи айдар-да... «Сакавың соңуна серет» дийипдирлер... Бейле адамларың юмшуны этмегем еңил дүшйәр...»

Сапармырат Исагулының говшак тарапыны аңанлыгыны, шу угурда херекет эдиберсе, мундан пейда гөржекдигини аныклады. Шонуң үчин-де барха өвч алып, гүррүңини довам этди.

— Исагулы ага, мен узак ерден гелйәрин. Шу голайларда бәш-үч гүн болдум. Доган-гарындашларымыз барды. Онсонам, нәме, биразажык дога-тумар берәймек хәсиетимем ёк дәл. Бейле адамларын-да оба ерлеринде нәхили зерурдыгыны өзүң билйәрсиң. Шейдип, дүйн ызыма доланайын дийип чайчыңкыдан атланжак болуп дуран вагтым бир дашховузлы гарагалпак йигиде душдум. Пахырың халы тең экен. «Молла ага, өзүң көмек эдип, бир иш-пишәниң угруна чыкмасаң, хал харапдыр. Чагаларымыз гарлаважың чагасы ялы гызлетене. Өйде иймәге зат ёк. Шонуң үчин Көнеүргенч бир довлетли юрт болансоң, хей бир иш тапылмазмыка дийип гайдыбердим. Инди-де өзүң бил. Көмек эдерин дийсең-ә, худайың хакы үчин, шу гүн мунда гал. Эртир мени пагта заводына-задына иш тапып, ерлешдирип гит. Болмаса-да өзүң бил. Зарым бар-да, зорум ёк» дийди. Худайың ады орта дүшенден соң, мен галмалы болдум. Оңа: «Көнеүргенч диениң, догрудан-да, говы, дөвлетли юрт. Бу ерде рехимдар, говы йигитлер бар. Худай халаса, бир багты сынап

гөрели. Илки билен-ә Исагулы агамы гөрейин. Сениң багтыңы ачайжак мегерем шоллур» дийдим. Икимиз хем гижеси билен саңа алкыш окап чыкдык. Гараз, инди нәме, Исагулы ага, бизиңем бир вагтлар көмегимиз дегер. Шу зерур иши битирип берәйсен-ә, эртир базар гүни таңрыялкасыныңы-да айдардык. Элимизе дүшенже пулдан гөвнүң галмаз ялы эдердик... Гараз, агам, дөвлетиң артсын, бир гайрат эт. Бизем борчлы болуп галянлардан-а дәлдик... Өз илимизде гепи-сөзи йөрейәнлердендирис.

Сапармырат Исагулының башыны-гөзүни айлады. Галыберсе-де, Сапармырадың даш гөрнүши-де, гепи-сөзи-де, өзүни алып баршы-да Исагула ярапды. Ол өз янындан: «Бейле адамларың дилегини битирмек согапдыр. Моллачылыкдан-да хабарым бар дийййәр. Гижеси билен худайы чагырып, маңа дога окап чыкан болса, хей, муңа етеси зат болармы? Маңа мунуң хак-хештеги герек дәл. Шейдип, баран еринде мениң адымы арша чыкардып йөрениниң өзи ахыр бир гүн мениң кисәме пул болуп гирер» диен нетиҗә гелди.

— Молла ага, ол йигит диениң яшмы? Ишләп билҗекми?

— Вах, Исагулы ага, онуң басан еринден от чыкяр. Элинден гелмейән хүнәри ёк. Бир айыбы гарып йигит. Башга айыбы ёк...

Исагулы бирсалым ере бакып отурды-да:

— Молла ага, бу ишиңи битирмек мениң янымда гаты ансат. Йөне вели онат ишлесин. Мениң йүзүми ере салмасын. Соңра бир геп чыкаймасын. Өзүң билйәң, хәзир хыдыр диениң хырс болуп чыкайяр...

— Ондан яңа, Исагулы ага, яг ий-де, ялаңач ятыбер. Онуң ишден ядары болмаз.

Исагулы билен завод эеси гаты достдулар. Бири-бирлерини сылаярдылар. Ат-абрайлы деллал боланы үчин, завод эесиниң оны өзүнден дашлашдырасы гелмейәрди. Шонуң үчин-де бужагаз иш-ә бейле-де дурсун, мундан хас улы ишлери-де Исагулы ондан сораман боюн алып билҗекди. Шол себәпли Исагулы аркайынлык билен шейле дийди.

— Онда, молла ага, ол адам эртир гүн догуп, асмана галансоң, заводың дервезесине барсын. Говусы, биз бири-биримизи таңамарыс, оны өзүнжик элтәй. Деррев ише ерлешдирерис. Ондан яңа гайгы этме... Асла онуң пикирини этме.

Исагулы шейле дийип вала беренден соң, Хожабекиң аркайын ерлешҗекдиги белли болды. Онсоңам оны Исагулының ерлешдирмеги хас әхметлиди. Ишиң шу тарапларыны өлчешдирип гөрен Сапармырат гөзсүз батырлык эдип, улы иш битирендигине бегенди.

— Саг бол, Исагулы ага. Бала-чагаларың әйгилигини гөр. Бу ягшылыгың хич вагт ятдан чыкмаз. Онда, ругсат болса, мен турайын, Исагулы ага. Бир ере барып аят окамалыды. Гүнем гижигип баряр. Эртир базар гүниң гелип, аклыгыңы берип гидерин, Исагулы ага.

— Ёк, ёк, молла ага. Аклык-паклык дийип азара галма. Сениң бу хызматыңы аклыксыз эдерис. Йөне эртир гел. Отурышалы дийсең. Сениң ялы адам билен отурышмага мыдам вагт тапылар. Хәзир аят окамак ялы ишиң болса, ругсат алладандыр. Саклап болмаз.

Сапармырат Исагулы билен хошлашды. Бирнәче гезек миннетдарлык билдирди. Шейдип, ховлудан даш чыкандан соң, мыдама дартгынлы ягдайда отураны үчин гаты ядандыгыны дуйды. Эмма муңа гарaман, догры базара тарап угрaды. Ол ере барып, бир гадак чай, ики гадак набат алып, Досмет аганыңка гелди. Бу ерде ягдай дүйнкүсинден бирәзҗик үйтгәпди. Гурбанбике өзүни, чагаларыны, өйүни азда-көпде тертибе салыпды. Эмма өйде хич зат ёклугы бу гезек гапыдан гирен бадына Сапармырадың гөзүне илди.

Саглык-аманлык сорашыландан соң, Сапармырат чай билен набады Гурбанбикә узатды. Гурбанбике бу затлары аланда йүзүниң гызып гидендигини сызды. Муны Сапармырат хем аңды. Шонуң үчин-де ол деррев гөвүнлик бермәге дурды.

— Гурбанбике, бейле затлар адамларың башына дүшгүч болядыр. Мунуң үчин хич өзүңи гынама. Онсоңам адам-адама, дост-доста шулар ялы баша иш дүшенде герекдир. Мен өзүми Досмет аганың доганы хасап эдйән... Сен говы билйәрсиң ахыры.

— Эй худай жан, өзүң гарашык эдевери! — дийип, Гурбанбике улудан демини алды.

— Дүйнден бәри хич хабар-хатыр болмадымы? Гелен-гиден ёкмы?

— Ёк, Сапармырат. Шол отурышымыз.

— Ийжек-ичҗек затларыңызам экитдилерми?

— Асла зат гоян дәлдирлер. Яңы гоңшулардан ярым батман бугдай гетирдим. Инди шоны дегирменден чы-

карып, чагалара гыздырма биширип бержек болуп отурышымды.

— Гурбанбике, бугдайын-да, унуң-да бир алажы болар. Сен йөне мерт бол. Чагаларың гөвнүни галдырма. Мен эртир ене-де гелерин.

Соңра ол турҗак ялы этди-де, ене агыр пикире гидип, бирсалым дымды. Азракдан соң башыны галдырып, Гурбанбикәниң йүзүне серетди.

— Гурбанбике, Досмет аганың дост-ярларындан бу голайларда ким бардыр? Мен бир багты сынап гөрәйсем нәдеркә?

Аял улудан демини алып:

—Әй, онуң дост-яры-ха көпдүр, Сапармырат. Йөне, хас гүррүни алышяны, гүндогар дервезә голай ерде бир зергәр бар, оңа Дурды усса дийилйәр. Эли бош вагты шонуң янына гидйәрди. Шол усса онуң хас якын адамсыдыр.

— Боляр. Мен шол уссаны-да гөрейин. Бу ишиң болуш-гойшундан ол говрак хабарлыдыр. Мен эртир базар совлансоң гелерин, Гурбанбике, ягшы, саг-аман отурың.

Зергәриң дуканыны тапмак кын дүшмеди. Сапармырат бирки ерден сорап, бир чәйнек чай ичер салымда Дурды уссаныңкыда хәзир болды.

Уссаның дуканы ини бәш әдим, бойы он әдим, чаклаңрак жайда ерлешйәрди. Ере язылан кечелериң, тамың ичиндәки әхли затларың үстүни чалажа күл өртүпди.

Сапармырат геленде, дуканда үч-дөрт адам барды. Сапармырат илки усса билен, соңра бейлекилер билен гөршүп чыкды. Уссаның габаклары еллиди. Гашлары ала гөзүниң үстүни япып дурды. Ики яңагы этлекди. Додаклары-да күтүди. Гытык сакгалы, ёкаркы додагыны чалажа япып дуран мурты барды. Сапармырат онуң йүзүне сине серетмек билен: «Бе, бу нәхили хырсыз адамка? Досмет ага мунуң билен нәхили достлашып билдикә?» дийип ичини геплетди. Усса кырк яшларында болса-да, яшындан улы, хайбатлы гөрүнйәрди. Ол гашларыны галдырман, Сапармырада серетди.

— Геч, отур. Менлик гыссаглы юмшуң бармыды?

Сапармырат уссаны гөрен бадына халаманды. Онуң үстесине-де, уссаның ёгын сеси оңа дүйбүнден ярамады. Шейле-де болса герек-дереги йыкар этди-де:

— Усса, мениң гелшим жайлырак — дийди.

Усса бу геленин иш билен гелендигини чак эдип, инди янындакылары басымрак угратмагың угруна чыкды. Онуң галавутланып башланыны Сапармырат дуйды. Бир сагада галман, адамларың иң соңкусы хошлашып гитди.

Сапармырат деррев ише гиришди.

— Усса, мен Досмет аганың ашнасы. Онуң башына дүшен иши-хә сен билйәнсиң. Мен сениң яныңа гелдим. Хей, бир хили ёл тапып, оны чыкарып болмазмыка? Сени онуң иң говы досты дийип эшитдим. Онуң өйүне барсаң, чагаларының болуп отурышыны гөрсең, йүрегиң дилинйәр. Оңа анружы көмек эдип болса-ха, тиз этмек герек...

Бу сөзлери Сапармырадың түйс йүрегинден сызылып айдяндыгына ынанмазлык мүмкин дәлди. Усса оңа илкибада икигөвүнлирәк середен хем болса, инди Сапармырадың Досмет билен хакыкы достдугыны такыклады.

Соң ёгын сеси билен шейле дийди.

— Менем, ынха шу билезиги ясап гутарып, онуң өйүнден хабар тутуп гелейин дийип отырдым. Оңа ченли яңкылар гелди-де элими ишден совадайдылар. Мен бу билезиги шу гүн агшама ченли гутармасам ишимиң гайтдыгы. Муны хәкимиң бир жалатай оглы буюрды.

Усса телпегини маңлайрагына гейип, еңсесини гашады. Соңра йүзүни өңкүден-де бетер хырсызландырып, сөзүни довам этди.

— Хава, нә-ничик замана болды... Хәкимиң оглы мени эгниме торба атып гидибермәге межбур этжек. Гөвнүне яраян бир хелей гөрсе, деррев бу ере гелип, я билезик, я йүзүк яса дийип азм уряр. Өзи-де бир теңңе беренок. Бергиси эййәм мүң теңңә етди. Айдан вагты этмесең, улы галмагал турузяр. Оңсоң дост-яра-да бейлекә-де элиң етенок. Мен бу хабары өтен агшам эшитдим. Шол бада-да хәкимиң оглы гелип ёлдан саклап галды. Индем шуны гутарман хич ере чыкып билжек дәл... Мен-ә бир бела саташдым вели, инди ондан нәхили баш алып чыкжагымы билемок.

Сапармырат жаныны барлады.

— Бейдип хорлап йөрен болса, атасына барып арз эдәйсең болмаярмы?

Усса хас хырсызланды.

— Әй, агам, атасына арз эт диймек агызда аңсат.

Хәкимиң галасына барып болярмы нәме? Йөне, нәме-де болса, бир алажыны этмели-хә болжак.

Сапармырат пикире гитди. Соңра:

— Ол жалатайың үсти билен Досмеди бошадып болмазмыка? — дийип, гөни сорады.

Усса нәме дийжегини билмән, Сапармырадың йүзүне серетди. Бирсалымдан:

— Ол атасындан өлер ялы горкяр. Атасына Досмеди бошат дийип билмез. Хәким оны ере сокаяр. Хәлем онуң бу болуп йөршүне-де хәким ярылып билмейәрмиш.

— Хер нәчик-де болса чагасыдыр... Ере сокаймаз. Аңсат дәлдир.

— Бе, мунын-а яна дегмәнем дуранок вели, онсоң ол бергисини бермез-дә?

— Мүң теңңеден ики-үч йүз теңңәни гечәйсең нәдйәр, усса? Икимизиң янымызда Досмет ага ики-үч йүз теңңә дуряндыр...

— Вах, мен секиз йүзүни гечмәге-де разы-ла! Хеммесинем гечердим. Герек болса гечеринем, йөне ол жалатая көп күмшүм, алтыным харч болды. Бизем, нәме, хеммесини сатын алмалы болярыс. Онсоң өзүң билйәрсиң-дә...

Ара бирсалым дымышма дүшди. Пулы төләейин дийсе, Сапармырадынам ягдайы чатжак дәлди. Ябы сатылса, белки, ики-үч йүз теңңе артдырмак хем боларды. Сапармырат шуңа аркайынланды-да:

— Гел, онда, Дурды усса, шейделиң: сен үч йүз теңңесини геч. Мен саңа үч йүз теңңе тапып берейин. Йөне бу гаты говы болды. Шу чыкалганы элден бермели.

— Мен бәш йүз теңңәни гечейин. Йөне сен үч йүз теңңәни өз яныңда гой. Мен сениң гаты онат адамдыгыңа гөз етирдим. Сен ёлдаш үстүнде жан алып, жан бермәге тайын экениң. Менем өзүми шейле адамлардандыка дийип хасап эдйәрин. Сениң пулуң герек дәл.

— Саг бол, усса. Герекмесе-герекмесин. Биз инди говы таныш, ягшы ашна болдук. Бирек-бирегиң дердине ярап дурарыс...

Соңра Сапармырат гашыны галдырып, уссаның йүзүне серетди.

— Ол жалатай хәкимиң еке оглы-ха дәлдир?

— Билдиң, Сапармырат. Ол хәкимиң екеже оглы. Хәкимиң еди гызы бар. Оглы еке.

Сапармырадың йүзи гүлди.

— Вах, усса, бу-ла тапдыргысыз зат экен... Ол хачан гележек?

— Ңекизаман гелер. Билезигинем кән иши галмады...

Сапармырат уссаның сандалың үстүнде чекич йөредишине сын эдип отурышына пикирине зор салды. «Шейле ягдайлардан нәхили эдип баш алып чыкмалы болярка?» Ол чагалыкда эшиден эртекилериңден, багшыларың дессанларындан, оба-гараларда душ гелйән, эшидилйән вакалардан, сөзлерден бу сорагына жогап агтарды. Ене-де Магтымгулының: «Хиле хем бир батырлыкдыр еринде, оны башармага киши гереклир» диен сөзлери ядына дүшди... «Ханы, хер әдимде, герек вагты хиле ойлап тапып дуран келле! Бейле келләм болса, эййәм бу иши теп-текиз эдәймежекми?»

Досмедиң Көнеүргенчде азатлыкда яшамагы Сапармырат үчин, ылайта-да онуң угруна чыкан иши үчин гаты зерурды. Сапармырат Досмет аганың этжек көмеги хакында гөвүн йүвүрдип, ол көп иш эдер дийип, умыт эдип гелйәрди. Шонуң үчин-де хер эдип-хесип эдип оны бошатмалыды. Сапармырат хәзир диңе иши ёла салмалыдыгыны өз яныңдан аныклапды.

Сапармырат бирсалым пикир эдип, чөп ойнап отурышына:

— Усса, ханы, биразажык ишден саклан. Хә, болды, инди гулак сал — дийип, сөзе башлады. — Сен мениң бергидарым бол. Маңа хан теңңеден мүң ярым теңңе бергили адам болан бол. Менем шол пул үчин йөрите Тагтадан гелен адам болайын. Галамасыны-да гөрүберйәрис... Хәкимиң оглы геленсоң, багты сынап бир гөрели... Сен йөне мениң янымда дили келтелик эт-де отур. Башга зат билме. Шейдип, бир худайы чагырып, багты сыналы. Гөвнүме болмаса, Досмет агамыз элимизе дүшәйжек ялы болуп дур.

Усса бу сөзлери гаты үнс берип диңләни үчин деррев шейле дийди.

— Ене мунуң соңы ула гидип, Досмет агасыз галаймалы? Икимизем онуң гашында төгерәймели?

— Ёк, иш олар ялы бетбагтчылыга барып етмез ялы эдерин. Бизиң үчин иң говы ери онуң атасының янында дили гысгалыгы хем-де саңа бергидарлыгы... Шу иши элден бермели. Белки, шонда утайдык-да... Эгер шу гамшы говшак тутсак, ишиң хас агырлашмагы икучлы дәл.

Досмет аганың нәме үчин тутуландыгының хабары хана я-да Атамырат готура етсе, онсоң вели Досмет аганың ятан ериниң ягты болмагыны дилег эдәймекден башга хич зат галмаз. Бу ишиң шу тарапына пикир етирип гөр...

Олар ене бирнәче вагт бу хакда чекелешип, ахырсоңы белли нетиҗә гелдилер. Усса Сапармырада йүзленди.

— Онда сен өе бар-да, чай-чөрек билен бол. Ол геленсоң бу ере гелерсиң. Оңа ченли мен билезиги гутарарын...

— Онда, гелсе хабар эт.

— Хәй, оңа хабар нәмә герек. Ол эдил Рейхан арап ялы ери-гөги сарсдырып, дабара билен гелер. Өзүңем эшидип гелерсиң.

— Онуң адына ким дийилйәр?

— Мустафагулы... Ады гураның ады Мустафагулы...

— Ягшы онда — дийип, Сапармырат уссаның гара өйүне барып, өңүне чай алды. Онуң ики гулагы дашардады.

Сапармырат гаты горкулы ише баш гошаныны билйәрди. Эмма вели багтыны сынап гөрмекчи болярды. Эгер Мустафагулы, усса айтмышлайын, жалатай болса, элбетде, оны өйүнде хем халаян дәлдирлер. Сапармырада гереги-де шолды. Эмма ол херничик-де болса бир адамың еке оглуды. Ол бир зады атасындан баш эгип сораса, атасы, элбетде, еке оглуның йүзүнден гечип билмез. Онсоңам жалатай пул үчин хер зат эдер. Оңа мүң теңңәниң ерине бәш йүз теңңе бер дийсең, ол хемме зада боюн болар. «Онсоңам хайбат атаймак хем герек еринде пейда этмән дурмаз...» дийип, Сапармырат пикир эдйәрди.

* * *

Мустафагулы узак гарашдырмады...

Дурды уссаның ховлусының ичи гиң дәлди. Гара өй дервезәниң агзына голай ерде, гышюртда ерлешйәрди. Онуң сыртында, ховлының төрүнде сейисхана барды. Дервезеден гирен еринде, чеп тарапда уссаның дуканыды. Шейлеликде, Сапармырат гара өйде отурмак билен дервезеден бири гелсе-де, дуканда геп-гүррүң болса-да аркайын эшитжекди. Уссаның күмүш юкалдян кичижик чекижиниң сандала дегйән якымлы сеси яныңда ялы эшидилип дурярды.

Сапармырат икинжи чәйнек чайыны ахырлаберенде дервезәниң даш йүзүнден ат аягының дүкүрдисини эшитди. Ол: «Гелди герек, я худай жан, өзүң голда! Шу гүн бир көмек эт» дийип тиженди. Оняңча дервезе шакырдап ачылды. Сапармырат ики элини гушагындан өтүрип, гашларыны чытып, өйүң агзына чыкды-да, гөйә беззат огландан җогаба гарашян ялы болуп, хайбатланып дуруберди. Ол атының уяның юмры дүвүнли ерини дервезәниң тутаважындан өтүрип, чалтлык билен ичери гирен йигиди гөрүп, йүзүнде, даш гөрнүшинде жемлән гахар-газабыны хас гүйчлендирди.

Ичери гирен йигидиң яңы сакгал-мурты гаралып угранды, реңки солукды. Бойы узынды, били инчеди. Аягында ялдырап дуран гара әдиги, башында вагтың гышдыгына гарамаң, юкажык акжа телпеги барды. Гушдырнак нагышлы мытгал көйнегиниң якасы үстүне чәкмен чекилен гырмызы донуң якасындан гөрнүп дурды. Чәкмениң ашагындан, гырмызы донуң үстүнден тирме гушагының сечеклери сечеленип ятырды. Мустафагулының уллакан, овадан гара гөзлери барды. Гөзлериниң агы герегинден артык саралып гөрүнйәрди. Онуң бу гөзлеринде-де, овадан, инче йүзүнде-де хич хили маны ёкды. Ол күмүш саплы тәзеже гамчысыны сағ элинде ойнадып ичери гирди-де, сағ тарапында дагың бир бөлеги ялы болуп, йүзүни думанладып дуран Сапармырады гөрди. Ол оны гөрениден бирнеме песенеклежек ялы этди. Эмма онда-да сыр билдирмезлиге чалшып, совук-саларагада:

— Салавмалейким, яшулы — дийип, Сапармырада гарап башыны чалажа эгди. Онуң йүзүне өчүгси ган реңки чайылды.

Сапармырат өзүни өңкүсинден-де улумсы тутуп, онуң саламыны зордан алды.

Йигит мундан аңрык бу ерде дурмагы услып гөрмедик болса герек, бирден чепе өврүлди-де, үч әтләнде дуканың гапысында пейда болды. Ол:

— Усса! Хәй, усса, бармың? — дийип, ынанчлы хем-де енсесинде дуран улумсы, гахарҗаң адама гахар эдип, гатырак гыгырды.

— Бардырын, Мустафагулы бег! Бардырын! —

диен сеси эшиденсоң, йигит ики бүкүлип дүканың гапысындан гирди.

Сапармырат бирки минут дуран еринде гарашды. Соңра: «Инди-хә вагт боландыр» дийип, батлы-батлы йөрәп, йигидиң ызындан дүкана гирди.

Мустафагулы төре гечип, эемсирәп отуран экен. Сапармырат ичери гиренде, онуң:

— Көп гарашдырма. Мениң вадалы вагтым гечип баряр — диен сөзүни эшидип галды.

Усса-да оңа:

— Вах, Мустафагулы бег, мен нәдейин ахыры? Элимден геленини эдйәрин — дийди. Онянча Сапармырат гирен еринде аркасыны тама берип, чоммалып отурды-да, өңки хайбаты билен усса йүзленди.

— Дурды усса, бу йигит ким болар? — дийип, гөйә оны хич кимиң санындан хасапламаян ялы, биагырылык билен сорады.

Сапармырадың бу сөзи айданкы әхеңние, өзүне йүзленмән, адам хасап этмейән ялы болуп, өзи хакында онуң башга бир адамдан соранына йигит ярылып билмеди. Онуң әхли ганы йүзүне урды. Эллери, асла бүтин гөвреси бирден титрәп гитди. Ол донуның чеп голтугыны эли билен барлап гөрүп, ол ерде наганың бардыгыны анықландан соң, өзүни эле алды.

— Ким боланда нәдерсиң? Бу, нәме, йүзүни бәзәрдан гайдан өкүзиң йүзи ялы эдип, сортдуран болуп отырсың? Билесиң гелсе бу мен. Көнеүргенч хәкиминиң оглы Мустафагулы!

Бу сөзлери бир зарбада айданы үчиң Мустафагулы Сапармырадың гөзүне өңкүден-де инчелен ялы болуп гөрүнди.

Сапармырат ичинден: «Хәй, оглан, пишигиң йүврүклиги саманхана барянча» дийипдирлер. Бужагаз хайбатың гаты йүзлей гөрүнйәр. Бужагаз елиңи хәзиржик басарыс» дийип, йигидиң йүзүне өңкүсинден-де бетер эдип, гөзлерини алардып, хырсыз серетди.

— Хә-ә, шейле дийсене, Мустафагулы дийсене... Хава, мениң Көнеүргенже гелелим бәри эшидйәним сениң адың, ягшы йигит! Эшидйән эртекилеримиң бары сениң галаның ичинде турузян оюнларың барада — дийип, Сапармырат көпманылы эдип, ажы йылгырды. Деррев огланың йүзүни сынлады. Атан окуның нышана дегендигини аңды.

Өзүниң кимлигини танадан бадына Сапармырат гелип аягыма йыкылар дийип чак эден Мустафагулы, гайтам, Сапармырадың бейле сөзлер билен йүзленендигини гөрүп, гүндиз ай гөрен ялы агзыны ачды. Онуң йүзи, гөзи өңкүже маныларыны-да йитирди. «Бу кимкә? Бу ниреден гелен адамка?» диен сораг йылдырым чалтлыгында онуң пикиринде пейда болды.

Сынчы Сапармырат муны аңды. «Хә, айтдым ахыры, сениң ялыжак гушларың ганаты гаты келте боляр» дийип пикир этди-де, рехимсиз, газаплы хүжүмини довам этдирди.

— Хава, Гурбанмәммет сердар билен гөк чай сүзүп отуран вагтымызда биз, эмелдарлар, онуң гөвнүни тапмак үчин хер хили эртеки отармалы болярыс... Инди бизиң ишимиз аңсатлашды. Азара галып, эртеки ойлап тапмалы болмарыс. Көнеүргенч хәкиминиң оглы Мустафагулының гүррүңлери, эдйән ишлери хакындакы роваятлар мүң эртекиден-де гызыклы экен. Соңунам, нәме, ята-тура, алы хезретлериниң өзи гөрүберйәр-дә...

Мустафагулы дивара тарап чекилип, аркасыны тама диреди. Онуң бедени говшады. Рухы өчди. Тама сөенмесе, йыкылжагына гөзүни етирди.

Сапармырат оны сине сынлады-да: «Бирден йүреги ярылаймасын. Мен бирнеме пердәни говшадайын» диен нетижә гелди.

Мустафагулы баржа гүйжүни йыгнап, сөзлемезден озал бирнәче гезек ювдуна-ювдуна ахырсоңы шейле дийди.

— Сиз ким боларсыңыз, агам?..

Ол инди йылана душан серчә меңзәпди, ханасындан чыкып барян гөзлерини Сапармыратдан айрып билмейәрди.

Сапармырат көпманылы я-да гүмүртик жогап берди.

— Мен хич кимем дәл... Ылайта-да бәш-алты гүнден бәри. Йөне вели, Бедиркенде гайдып барсам ханыңам, Атамырат тотурыңам саг дызында отурянларың бири...

«Ханың жансызы» диен пикир Мустафагулының келлесинде пейда боланда, онуң он ики сүңңи говшады. Эндамына ток яйран ялы болуп, ысгыны гачды.

Билезиги-де, гитмели ерини-де, Дурды уссаны-да биреййәм ядындан чыкаран Мустафагулы реңкини ак там ялы эдип, пелтеклэп сорады.

— Бу ерлере нәме үчин гелдиңиз, агам? Какамы гөрдүңизми?

— Хәй, бу акылсызың диййән сөзүне серетсеңизләң! — диййп, Сапармырат дызына шапбатлап, жакгылдап гүлди. — Мен инди Гурбанмәммет сердарың саг дызында отуран адам болуп дурубам, сениң какаңы ызарлап йөрмели боларыныы? Бейле зат гүлкүнч болмазмы?

Мустафагулы:

— Мен... йөне... — диййп самырдады. Ол соңкы сорагына пушман этди.

— Сениңем йөнелигиң, йөне дәллигин маңа деркар дәл... Эмма вели шу ерде болан бәш-алты гүнүмиң ичинде сениң какаңың-да, сениң-де эдип йөрен ишлериңиз мениң гулагымы камата гетирди. Әй, даш ере гидип отурмак нәмә герек? Ынха, шу сандалың үстүнде ики бүкүлип отуран бичәрәниң-де хакыны иййәрсиңиз! Ханы айт, Дурды усса сениң нәче бергиң бар?

Мустафагулының деми-демине етмеди. Хова етмән йүреги хопугыберени үчин, ол агзыны ачды. Гөзлерини габагында гизледи.

Соңра зордан:

— Б... б... бил... билмедим... өз-ә бир не...ме бардыр... —диййди.

Сапармырат усса-да чынаберимсиз эдип хайбат атды:

— Ханы айт, усса, мунуң нәче бергиси бар саңа?.. Усса халдан дүшен киши болды. Мустафагула арка дуран киши болуп:

— Әй, онуң гүррүңи ёк-ла! Мустафагулы билен өзүмиз оңшарыс. Ол гаты говы йигит! — диййди.

— Онда нәме көчелерде-де, базарда-да хәкимиң оглунын Дурды усса бергиси мүң теңңеден хем гечди, диййп, гыгырып йөрлер. Я, усса, сенем жөгүлик эдйәрмиң? Бу йөне, месавы гүррүң болаймасын?

— Жөгүликден худай сакласын... Мүң теңңеден гечени хак. Йөне мен Мустафагулы билен өзүм хасап...

— Гой! Бес эт! Хеммеси инди пула бәш батман болды...

Соңра Сапармырат Мустафагула йүзленди.

— Сен, сениң атаң акмак болмасаңыз шейдермидиңиз? Хан агаңыз ганлы уруш алып баряр. Дин гылыжыны чалып йөр. Бүтин илат оңа көмек эдип, бала-чагасыны урша иберйәр. Бир батман галласы болан адам ярым батманыны ханың гоч йигитлерине көмек үчин иберйәр. Емут гызыны сатып ат-яраг аляр. Хан агасына көмек эдйәр. Онуң айылганч сөвешде еңмеги үчин гиже-гүндиз худайёлы берип, гурхан окаяр. Сиз нәме? Атаң икиңиз өз гара нефсиңизе буйруп билмән, хан агаңызы-да ятдан чыкардыңыз. Ханы, ховлукман бакалы, Гурбанмәммет сердар бир гелсин, сизиң тохум-тижиңизде биринем гойдурмарын. Гөрүн-де дуруберин!.. Ахыры Непес нешабың хузурында хәзир боларсыңыз!..

Мустафагулының дем алмагы барха сейрекленип, гөзлериниң-де нуры өчүп башлады. Онуң гөзлери диңе эндиги боюнча ачылып-юмлуп дурярды. Сапармырат муны аңлады-да говшап уграды.

— Йөне вели, Мустафагулы, худая шүкүр эт. Хава, худая шүкүр эт! Мен бу гезек Көнеүргенже башга юмуш билен гелдим. Сизиң ишиңизи барлап, өлчеришдирип йөрмәге бу гезек мениң элим етжек дәл. Мен бу ере огрын иш билен гелдим. Хан аганың атлыларының арасындан ики саны көнеүргенчли гачыпдыр. Шолары агтарып тапмага гелдим... Хава, оларың юрдунда ел өсдүрмәге гелдим...

Ол сөзүни хас ынанчлы этмек үчин шейле диййди.

— Оларың бирисини эййәм тапып, элини-аягыны күнделәп, өтен агшам Бедиркенде ибердим. Ене бириниң болян ерини аныкладым. Йөне вели ханың геңешдары Алламырат мәхреми гөрдүм диййп бир ерде, атаның янында-да дилиңи ярайсаң, сенжагазы ягты дүнйә зар эдерин! Мениң бу ере геленими ынсан оглы билмели дәлдир. Шуңа дүшүндиңми? Мениң шу айданымы ядыңдан чыкармарсың герек?

— Дүш... дүшүн... дим, агам...

— Дилиңи ярмарсың герек?

— Я... яр... ярман... агам...

— Мениң ашаклык билен ишләп йөрен адамым кәндир... Бир ерде эртир билен бир зат диййсең, ол айдан сөзүңи гүн батманка Бедиркенде етирҗек адамларың ичинде гезип йөренсиң. Шуны билип гой! Сизден яңа адамларың ичи от билен ялындыр.

— Ин... инди... бил... бил... билдим,.. агам...

Мустафагулының ягдайы гаты агырлашды. Йүзүни, боюнларыны ак хүнҗи ялы дер дүвмеҗиклери өртди. Ол эдил өвлүйәниң газанында гайнап дуран ялы барха гурушярды, барха кичелйәрди, барха йыгрылярды. Дүнйә гөзүне хутдүҗек чатма ялыҗак болуп дәралып ге-

руиди. Бу гиҗәни леззетли гечирмек үчин хыялында ойнадып гелен арзувлары бир топар гарасар ялы болуп учуп гитдилер. Яланач аяллары, өт ялы гөкнардан долы кәселери, бугарып дуран табак-табак меле палавлары ханың «Алламырат мәхрем диен геңешдары» гелип, күл совран ялы этди-де, шемала совруп гойберди. Мустафагулының агзының ичи кекре чейнән ялы болуп ажады. Гулаклары гүвләп, сесленип ураады. Ысгыны гачды. Ол инди ичиниң сувы бошап, бөвре ташланан мешик ялы болды. Бирден шаглап гелен дерини-де сүпүрмәге өзүнде межал тапман, тама аркасыны берип, бир элиниң үстүне гышарып ятырды.

Дурды усса бир гезек оңа, бир гезек Сапармырада середип, ичини гепледийәрди. «Аперин... аперин... Мен шунча яшап, шунча адам гөрдүм... Эмма вели, Сапармырат, сениң ялы адам гөрен дәлдирин... Сен терс оканмы, жадыгөйми? Мунча акыл, мунча тапгырлык саңа худай тарапындан берлендир. Асла сен бу гөрүнйән йөнекей адамлардан дәлсиң. Сениң анрың өвлатмыка? Досмет ага сениң ялы ашналы болан гүни улы багтың эеси болан экен. Сен хор болмарсын, Сапармырат! Гайрат эт, ене биразажык гайрат этсең, Досмет агаң гич галса эртир гүнортан бала-чагаларының арасында болар. Мен муңа ынанярын. Аперин... Мен якамы тутярын...»

Сапармырат гөйә уссаның бу пикирини онуң йүзүнден окан ялы болуп, эсасы ише гечди.

— Мустафагулы, атаңың хем, өзүңиң хем салыныз сув үстүндедигини инди билдиңми?

— Б... б... билдим, ага...

— Сизиң өркүңизиң мениң элимдедигине-де гөз етирдиңми?

— Е... е... етир... дим, агам...

— Мен сизе хәли-хәзирликче хич зат дийжек дәл. Вагты гелер, бу ише-де гарарыс. Шонда онсоң нәме болмалыдыгыны гөрүбилерис...

Мустафагулы:

— А... а... агам! — дийип, зарын сесленди.

Сапармырат онуң нәме дийжек болярдыгыны дүшүнди:

—Боляр, эгер мундан буйана өзүңизи дүзетсеңиз, пара-пешгеш диен затлары кемелтсеңиз, бизем, нәме, хайван дәл, акылдар адамларың бири хасапланярыс, сесимизи чыкармасак хем чыкармарыс... Йөне хеммеси өзүңизе баглы.

— В... вах,., агзыңдан худай эшитсин, агам...

— Мустафагулы, хәзирликче бирки саны юмуш бар. Шолары битиришиңе гарап, мен хем нәхили болмалыдыгыны пикир эдерин...

— В... вах,.. агам,.. ол юмуш буюр...

— Эртир гүнортана ченли уссаның хакыны төле... Өз элиң билен пулуны гетирип бер.

— Б... боляр, агам... Даң атан бадына... Хут өзүм гетирейин.

— Онсонам, бу эдйән ишиңиз нәме? Бизиң иң бир ынамдар адамымызы, хол, Досмет аганы зынданa ташлап, өйүни олжалапсыңыз. Сизиң бу ишиңизе гең галып, гүле-гүле ичим гырылды. Бизиң галадакы адамларымызың хеммеси аркан-йүзин гайшып гүлүп отырлар. Худай дийиң. Мунуң өзи тугуңа депмек ялы бир зат боляр. Досмет ага, иң бәрсини айданымызда, бизиң бу ердәки гөзүмиз хем гулагымыздыр... Хер зат этсеңиз-де булар ялы ишиңизи гоюң... Хан агаңызы сылаң. Ол бәш гүн деряның аркасына гечди дийип, онуң ынамдар адамларыны гыран-жыран эдибермәң! Ол өлүме гиденок.

— Агам, ол ханың гаршысына вагыз эдипдир...

Сапармырат жакгылдап гүлди.

— Оңа шейдип, илиң пикирини билмеги өвреден киммишин?! Ха! Ха! Ха!

Мустафагулының бу сөзден соң дили дамагына дыкылды. Гөзлери өңкүсинден бетер аларды.

Сапармырат сөзүни довам этди.

— Ол эртирден гиҗә галман өйүнде болсун. Онуң өйүнден алан затларыңызың хеммесини гайтарып бериң. Ол түрмә салынмак-ха бейледе дурсун, гаты сөз айдылмалы адам хем дәлдир...Шуны мундан буяна-да билип гоюң. Дүшүндиңми?

— Д... дүшү... дүшүндим, агам...

— Инди, Мустафагулы, эгри отурып догры сөзлешмели. Шу ишлери эдип билсең-ә, менем гүйҗәп, таваның боюна зыңып дурмарын. Йигидиң сөзи бир сөздүр. Эгер эдип билмесең-де, онда...

— Эдилдиги биләй, агам...

— Онда хемме гүррүң шу ерде галмалы.

— Галар, агам...

— Ак дүйәни гөрдүңми?
— Гөремок, агам...
— Ак дүйәни гөрдүңми?
— Гөремок, агам.
— Ак дүйәни гөрдүңми?
— Гөремок, агам...

Мустафагулы довзахдан бошадылып гойберилен ялы болуп даш чыканда, шәхер адамларының көпуси уклапды. Ол совук, арасса хова чыкандан соң, биразажык өзүне гелди. Төверек-дашына әңетди. Соңра хоргурып, агыздырыгыны чейнәп дуран атыны идип, өйлерине тарап гитди...

«Нәтсемкәм? Өзүми өлдүрсеммикәм? Какама бу адам билен душушанымы-да айдып билжек дәл. Мен: «Ак дүйәни гөремок» дийип үч гезек ант ичип, касам этдим. Гөрйән вели гаты дүйпли, айданы ерде ятмаян адам болмага чемели, ямал ынанчлы гүрлейәр. Херне, худай, башымдан совдугың болгай... Инди оны маңа душ этмәвери... Эжеме өзүми өлдүржек дийсем, мүң теңңе дәл, ики мүң теңңе-де берер. Какама-да Досмет ага дил етирер ялы адам дәлмиш дийсем, өлам бар затлара дүшүнер. Болмаса, оңа-да өзүми бузуң ашагына ташларын диерин-дә... Гыгыран болар, кәйән болар, ахыры диенимден чыкмаз. Мен онуң екеже оглы ахыры...»

Ол өйлерине голайлаберенде «Алламырат мәхрем» (Сапармырат) ене-де гөз өңүне гелди. Онуң ини тикенеклэп, дишлери шакырдады. Инжиклери сандырап гитди. «Худай жан, өзүң сакләвери» дийип, Мустафагулы дервезеден ичери гиренини дуйман галды...

Мустафагулы атыны сейисхана элтип баглажак болды. Эмма онуң эллери диенини этмеди. Ызына доланды. Хызматкәрлериң бирини оярып, атыны табшырды. Соңра өз отагына барып чырасыны якды. Догуп-дөрәли бәри яшан отагына гиренден соң, биразрак өзүне гелен ялы болды. Төре гечип отурды. Ики элини яңагына дирәп, ювашжадан өз-өзи билен геплешип уграды.

— Нәче гезек пул утдурдым. Булар кән пулды. Эжем хеммесини берди. Атамам дөрт гезек шейтди. Әй, ууларымың йыгнан-йыгшыранжаларыны алып гүмләним-ә хасабам дәл. Инди нәтсемкәм? Нәхили чыкалга тапсамкам?

Сапармырат ене-де гөз өңүне гелди. Мустафагулының ини тикенекледи.

— Ёк, бу адам билен ойнуң дең гелжек дәл. Бу дүйбүнден түйс Жүнейит ханың өз янындан гелен адам. Мунуң айданыны эдип, ондан башыны сатын алайдан говусы ёк. Маңа-да, какама-да зепер етиржегини ол өз дили билен айтды. Эмма нәме этмели? Нәхили эдип бу беладан баш алып чыкмалы?.. — Шол вагт ала пишиги мырлап янына гелди. Әдигине сүйкенип башлады. Мустафагулы оны аягы билен бир депип гойберди вели, пишик ашырым атып, бирнәче гезек тогаланып гитди. Мустафагулы ене-де пикире гитди. Шейдип, ол кән отурды. Ахырсоңы укудан хопугып оянан ялы болуп, башыны галдырды.

— Боляр. Диңе шейтсем еңерин... Башга ёлам ёк, ёда-да...

Ол көне-сөне гейимлерини гейинди. Элине сокудашы билен ики гулач йүп алды. Эгрем-эгрем коридорлардан йөрәп, атасы билен энесиниң ятан жайының гапысына гелип, ишиги шакырдадып башлады. Бирнәче вагтдан соң ишигиң аңырсында херекет башланды. Гапы ачылды.

Узын сакгаллы, гызыл йүзли адам эгнине чәкменини атып, Мустафагулының янына чыкды. Ол илкибада укының арасында оглуның нәхили ягдайда өз гашына гелениниң дуйманды. Эмма онуң болуп дуршуна гөзи дүшенден, ол адам элини келлесине етирди. Гөзлери ханасындан чыкара гелди. Реңки үйтгеди.

— Мустафагулы, бу нәмәниң аламаты, оглум?
— Кака, мен сизиң билен хошлашмага гелдим...
— Нирә шайландың? Инди хайсы юрды назарыңа алдың?
— Кака, мениң ойнум дәл. Мен шу дүнйә билен хошлашжак. Йөне илки сизи бир ахыркы гезек гөрейин дийип гелшим болды.

Хәким оглуның гөзүни-де, әхңини-де халамады. Ол горкуп башлады. Себәби Мустафагулы хәзир дүйбүнден үйтгешипди, онуң өңкүлиги галманды.

— Оглум, бу нә геп?
— Кака, бизиң ишимиз гөрлүп йөрен экен...
— Нәме болды ахыры, айтсана!..
— Өз айданымдан башга зат сорамасаң айдайын.
— Ханы?..
— Досмеди деррев зындандан чыкармалы. Ол Жүнейидиң бу ерде гоян йөрите адамы экен. Эййәм онуң

хабары Белиркент галасына етипдир. Ол ерден гелен-гиден хем болупдыр өйдйән...

Мустафагулы какасының хайының гачып угранының дуйды. Биразрак гүйч гелди. Соң сөзүни довам этди.

— Кака, бу-да хеммеси дәл. Көнеургенч хәкими пара алярмыш. Или чүркейәрмиш диен хабар хем етипдир.

Хәким аркасыны тама диреди.

Оглы сөзүни довам этди.

— Бизиң багтымыз ятыпдыр. Гелен адамың агзындан от сычраяр.

— Оглум, оглум, бу нәме болдугы? Я-да бу-да бир ойлап тапан хилегәрлигиңми?

— Кака, хилегәрлик эдилйән дөврден оба гөчди. Инди мен-ә өлүп дынайын, сенем өз башыны чара. Егсам, мен ол адамың өңүнде дуруп билжек дәл!

— Оглум, ант ичйәрмиң?

— Кака, Ләлезем ата урсун, Ысмамыт ата урсун!..

— Бес! Бес!.. Ынандым! Бес! — дийип, хәким элини далдалатды.

— Кака жан, саңа көп азар бердим. Индиден бейләк сениң әзъет чекенини гөрмәйин, кака жан!..

— Досметлери башларыны ийсин. Хәзирин өзүнде ит ялы ковуп гойберерин... Зындандан чыкарарын...

— Онун ийне-теменине ченли алнан затларыны-да гайтарып бермели дийди...

— Хеммесини берерин...

— Ене-де, кака, өзи үчинем муң теңңе сораяр.

— Онам берерин. Онсоң нәме?

— Онсоң «инди пара алсаңыз кулүңизи соврарын» дийди. «Өзүм гелип, тамыңызы йыкарын» дийди.

— Ол нәхили адам?

— Кака, онун нәхили адамдыгыны саңа-да айтмазлыга касам этдим. Мениң өзүмиң айдянымдан башга зат сорама.

— Муң теңңе аландан соң, ол мениң якамдан элини чекжекми?

— Бирхова чекжек...

Хәким «Өфф!..» эдип улудан демини алды. Ичинден бир затлар окашдырып, худайдан дилег этди. Дерди енләэн ялы болды. «Херне совулдыгы болгай... Муң теңңәни худайёлуна айдан экеним-дә... Худай жан, өзүң гарашык эдевери. Бу беланы башымдан соваверин! Муң теңңәни ашаклык билен муң гезек газанарын. Олар мыдама мениң үстүми алып дураслары ёк. Мен оны кесекиниң эли билен өлчерерин. Олар билмәнем галарлар...»

— Оглум, бар, бейле кемакыл иш эдижи болма. Жайыңа бар-да, аркайын ят. Мен бу затларың угруна чыкайын — дийип, хәким оглунын элинден сокудашы-да, йүпи-де алып, коридорың бир бурчуна, гараңкы ере ташлады.

— Боляр, кака. Херңә башымыздан совулдыгы болсун...

Мустафагулы жайына гелип, бирсалымдан сүйжи ука гитди.

* * *

Сапармырат Мустафагулы гиденден соң Дурды усса билен хошлашып, мыхман жайына уграды. Хәкимиң оглы билен болан бу чакнышыкда шунча өкделик эдениңе, инди, совук көче билен барышына, онуң өзи-де хайран галды. «Харамзаданың түйс эдилмелиси-де шуды. Көр болсун. Мениң бу хайбатым азажык-да болса, адамларың йүкүни еңледер. Ханы гөрели, эртир ирден уссаның пулы гелермикә? Эртир Досмет ага бошап гелермикә? Эгер бу ишлер бержай эдилмесе, онда хәкимиң оглунын маңа ынанмадыгы. Эдилсе-де әхли азабым ериңе дүшер. Мен хич хили ызарлар ялы ыз-а галдырмадым. Мениң айдапларыма ол ынанмазлык эдип билмез. Атлы иберип, сизиң шейле адамыңыз бармы дийип, Атамырат готурдан-а сорадып билмезлер. Хәким бу вагт готурың гөзүне гөрүнмесе, худая муң-де бир миннетдардыр. Деряның аркасына-да адам иберип, «Сениң Алламырат мәхрем диен адамың бармы?» дийип, Хандан сорап билмезлер. Бейле сораг билен хәкимиң өзи барса-да Хан оны ювдар отурыбир. Ишимиз хәли-хәзирликче-хә бирйүзли болды. Соңунам гөрүберйәрис-дә... Бу ерде Хожабек галяр ахыры. Эгер Досмет аганы ызарлап башласалар, Хожабек оны шо демде гөчүрер. Тапылмаз ялы бир ерде ерлешдирер. Гарагалпак обаларының бирине гөчүрер... Нәме-де болса эртирки гүн көп затлары айдың эдер... Вий, асыл, мениң шол эртирки чыкып гайдышым-ов! Хожабекиң ягдайы нәхиликә?..»

...Хожабекиң ягдайы мениңки болсун диер ялы дәлди. Ол гүнортана ченли чай ичди, чөрек ийди, ат билен эшеги сува якды. Оларың аркасыны тәзеледи. Дуран ерлериндәки хапа-хупалары арассалады. Чайчыдан пил алып, оларың ашагына гуры чәге сепди. Голайдакы от сатылян көчеден бир арка беде гетирип, ат билен эшегиң өңүне ташлады.

Гүн гүнорта болды. Инди Хожабек аягы бишен товшана дөнди. Дервезе билен өз болян жайларының арасыны торч этди. Чайчыны үч-дөрт гезек улулы-кичили базарлара иберди. Соңра онуң аялыны иберди. Өзи голай-голтумдакы көчелере айланып гелди. Эмма Сапармырат асмана учан ялыды. Гүн батып гараңкы дүшенден соң, Хожабек бүтинлей өзүни йитирди. «Бичәре эле дүшендир. Оны тутандырлар. Инди бу ишлерден нәхили эдип баш чыкарып боларка?» дийип, Хожабекиң тамың ичинде туруп-отурып карары етмейәрди. «Эртирден башлап, илки билен онуң гөзлегине чыкайын. Ондан бир дерек тапайын. Соңуның пикирини соң эдерин... Бу гүн нәме-де болса гич болды. Элимден гелжек зат ёк» дийип, Хожабек пеже голайрак ерде тама аркасыны берип, чоммалып отурды. Ол өзүниң гечениңи, гелжегини ятлады. Дөртгүлде болуп дуран ишлери гөз өңүне гетирди. Эмма онуң пикири бу затларың үстүнде-де узак дуруп билмеди. Ол Сапармырады хернәче пикиринден чыкаржак болса-да болмаярды. Кырк яшлы, даяв, эгинлек, гара сакгал-мурты өсүп, өз каддына етен гызгын ганлы, гөзлери ойнаклап дуран адам болан Сапармырат Хожабекиң пикиринден хем чыкмаярды, гөз өңүнден хем гитмейәрди. Бу дайхан адамың болшы, хер бир табшырылан ише окдурылып гидиши Хожабеки озал хем гең галдырярды. Бу гүнки болшы хас хем гең галарлыды. Шол эртирки гидишили. Хожабек оны тутандырлар дийип чак этди. Эмма ол Хожабеке зепер етирмезлик үчин сесини чыкарман, хич кимден огрын-догрын хабар ибермән гидипдир. Белки, тәрини тапан дәлдир. «Ёк. Сапармырат мунуң тәрини тапмак ислән болса, хөкман тапарды. Ол муны гурама ве маңа улы хормат гояны үчин, бизиң ишимизе долы ынамы боланы үчин шейдендир... Валла, бу соватсыз дайханда бейле ынам нireден дөредикә?» Хожабек бу совалына жогап тапмак үчин ене-де пикире чүмүп, ашак бәкан бадына дашкы дервезәни какдылар. Хожабек дүйшүнде бир затдан горкан ялы тисгинип гитди. Отуран ериндөн бөкүп турды. Зарбына гапыны ачып ховлының ортасында пейда боланыны дуйман галды. Оңынча Сапармырат дервезәни ачан чайчыдан:

— Гургунчылыкмы? Хожабек ятлымы? — дийип, аладалы сорады.

Хожабек онуң алкымына дыкылып барды-да, чайчының янында ховсаласыны баса тутуп, Сапармырадың эллерини гысды, бармакларыны шакырдадып дөвере гетирди. Сапармырат ёлдашының ягдайына дүшүнди. Чайча чай билен нахар гетирмеги табшырып, Хожабекиң элинден тутуп, ичери алып гирди.

— Бу нәхили болуш? Мениң гөзүми ёлда гойдуң. Олам жәхеннем вели, мен саңа бир зат боландыр дийип, тас акылымдан языпдым — дийип, Хожабек ичери гирип гапыны япанларындан соң, Сапармырадың үстүне сүрди.

Сапармырат ёлдашының йүзүне мүйнли ялы бойнуны буруп серетди. Онуң бу гарайшында: «Мен сениң өңүңде гүнәкәр, мениң гүнәми геч» диен маны барды. Хожабек шейле хем дүшүнди.

— Хожабек, эгер демиңе чекжегем болсаң, биразажык гепледип, онсоң чекевери. Геплетмән ювдайсаң вели, арманлы гидерин, шехит боларын!

Хожабек гүлүп гайра чекилди. Инди онуң йүреги бирнеме жайлашыпды.

Чайчы чай билен нахар гетирип, чәйнеги гызгын пежиң үстүнде гойды. Соңра:

— Агам, башга юмуш болмаса гидип ятжак? — дийип улудан паллады.

— Ят, ят. Башга юмуш ёк. Сачагы өзүм йыгнап гоярын — дийип, Сапармырат чайчыны угратды.

Илки нахарың, соңра чайың башында Сапармырат шу гүнки башындан гечиренлерини екән-екән Хожабеке гүррүң берди. Хожабек онуң сөзлериниң бирини сыпдырман үнс билен диңледи. Бирсалым пикир эдип отурды-да, соңра шейле дийди.

— Сен шейле дийип хәкимиң оглуны ынандыран болсаң, эрте агшамдан галман, гич галсаң биригүн ирден Көнеүргенчден угра. Болмаса сениң ызыңа адам салмаклары мүмкин. Деллалың даш гөрнүшини түйс болшы ялы эдип маңа айдып бер. Заводың өңүне өзүм барарын. Сени сораса: «Молла аганы яңыжа бири гелип әкитди. Ника гыйдырмага» диерин. Оны мен ынанар ялы эдерин.

Икимиз бир ерде гөрүнмэли. Сен ир билен уссанка гит. Өнки хайбатың билен хәкимиң оглуна гараш. Онуң сениң сөзлериңе ынанмазлык этмеги мүмкин дәл. Бу соватсыз надан, онсонам мыдама салы сув үстүнде болан эмелдарлар ханың адындан буйрук гетирселер, диңе шол хакда пикир эдип, ол буйругы гетирениң нәхили адамдыгыны-да соңра сорасаң билмейәрлер. Шонуң үчин-де сениң бу ишиң өз нетижесини берер. Эмма оңа гитжек дийипсиң. Шонуң үчин-де гитмели боларсың...

Сапармырат Хожабекиң сөзүни диңлейәрди, эмма онуң бар үнси ёлдашының әхеңиндеди. Ол өз эден ишини Хожабек макулламаз дийип этияч эдип башлапды. Эмма түвелей турмады. Шонуң үчин-де ол хас батырланды-да:

— Мениң бейдишими Ефимем макуллармыды? — дийип сорады.

Хожабек Сапармырады биринжи гезек гөрйән ялы онуң йүзүне чиңерилип серетди. Соңра йылгырды. Себәби бу совал оңа гаты ярады.

— Оны нәме үчин сорадың?

— Ёк, сен айт, макуллармыды?

— Макулларды...

— Онда болды. Мен бу гүни халаллап гечирипдирин...

— Айт ахыры, Ефимовың макуллап-макулламазлыгыны нәме үчин сорадың?

— Ол макулласа, онда мениң эдишимиң догры болдугы... Ол адамың ак диени ак, гара диени гара. Ол сүйдүң йүзүне бакып: «Бу гара» дийсе, шоңа-да ынанай. Ол шол гара диен сүйдүниң гарадыгыны саңа ынандырар.

— Йөне вели, Сапармырат, сениң ялан сөзлемегиңи Ефимов долусы билен макулламазмыка диййәрин...

— Нәме үчин? Гөроглы бегем: «Гачышым бар, ковушыма берменем» дийипдир ахыры?

Хожабек Сапармырадың бу сөзүне жогап тапмады-да:

— Йөне. Дашховза барансоң, бу затлары Ефимова гүррүң берерсиң-дә? — дийди.

Сапармырат бегенчли йылгырды.

— Оңа гүррүң бермәнем бир гөр, ханы! Ол йүзүне чиңерилип бир середенде, гөвнүңде нәме болса шол бада билйәр. Онсоң сениң диймели задыңы өзи саңа айдып

берип отыр. Ондан худай сакласын... Оны йүрегиндәкини айтсаң еңерсиң... Болмаса ондан гутулжак гүманың ёк...

Хожабек Сапармырадың йүзүне йылгырып бакып отурышына: «Адам бир атадан, бир энеден болан доганына шейле ынанып билерми?» дийип, ичинден өз-өзүнден сорады. Сапармырадың Ефимовың адыны тутанда йүзүнде пейда болан гуванч аламатыны гөренден соң, ол бу сорагына «Ёк, билмез» дийип жогап берди.

Өтен агшам онлы уклап билмәндиги билдирип башлады. Мундан хем башга эртирки гүн хем икиси үчин-де еңил дәлди. Шол себәпли-де олар бирсалымдан ёргана гирдилер. Шол бада-да ука гитдилер.

Шол гүнүң эртеси ики дост туруп, эртирлик эдинип боланларында, гүн найза бойы ёкары галыпды. Аякгапларыны, геймлерини гысганышып гейиндилер. Гүн батманка, саглык болса, шу ерде душушмагы вадалашып айрылышдылар. Хер хайсы өз ёлуна гитди.

Хожабек Исагулы деллэлың даш гөрнүшиниң, заводың ниределигиниң салгыны өвран-өвран сорап алыпды. Шонуң үчин-де ол ынамлы барярды. Онуң йүреги парахатды. Галавут ёкды. Өзүнден горкусы-да ёкды. Еке гара башыны хер ишден саг-аман алып чыкжакдыгына ынанярды. Ол бейдип адыны өзгертмеги, бир ишден башга ише гечмеги, герек болса булардан агыррак юмушлары-да ерине етирмеги башарярды. Диңе бу гезек табшырык алып гайдышы дәлди. Эмма онуң азажык-да болса йүрегини бүкгүллендйән зат, ол хем Сапармырадың дүйнки турзан «оюнларыды». Хожабек хәкимиң оглуның-да, өзүниң-де Сапармырадың хайбатына ынанжакдыклары барада икиржиңленмейәрди. Себәби, ол Жүнейит ханың нәхили дережеде газаплы хандыгыны, онуң эмелдарларының ондан нәхили горкяндыкларыны бәш бармагы ялы билйәрди. Жүнейит хан деряның аркасында отурян, аз санлы, эмма укыплы гарагалпаклары айылганч хорлаярды. Өз эмелдарлары билен кейп чекип, дынч алып, бирнәче гүн галасында ятандан соң хан бирден:

— Деря аркасына! — дийип буйрук берерди.

Алагөз, ёгын бурун, гара йүзли, ясы телпекли эмелдарлар, олжачылар, рехимсиз ганхорлар деррев атланардылар. Буларың ызына-да огрын-догрынлыкда Ашырмәт ялы аңсат эклеңч гөзлейәнлер, огры-гаракчы-

лар хем дүшердилер. Баш-он атлы бирки гиже Нукусың төверегинде огурлык эдип, гарагалпакларың үнсүни өзлерине чекердилер. Төверек-дашдан атлы-яраглы гарагалпаклар Нукуса йыгнанардылар. Өз обаларыны, шәхерлерини горагсыз галдырардылар. Жүнейит ханың эсасы атлылары, олжачылары болса шол горагсыз галаң обалара, шәхерлере, сүрүлере чозардылар. Гоюна гурт даран ялы боларды. Огул-олжа, гыз-есир эдердилер. Яш гызлары, овадан гелинлери, халы хоржун, мал-гара... гөзлерине илен хемме затлары сырып-сүпүрип алып гайдардылар. Аглашмалар, деряның аркасында ызанда-чуванлык энчеме гиже-гүндизләп довам эдерди. Хан башлыклайын олжачылар обаларына гелердилер. Гетирен затларыны пайлашардылар. Бу ерде хем өз араларында говгасыз болмаярды. Зат, есир пайлашышыгында өлүшме, пычак чекишме, наган ялаңачлашма адаты бир зат болуп дурмуша гирипди.

Хожабек Жүнейит ханың өзүне гайтавул берилмегини халамаяндыгыны, бир буйругыны ики гезек гайталамаяндыгыны, буйрук билен бир ере иберен адамсындан совал соралмагыны я-да өз буйругының ара алнып маслахатлашылмагыны хер затдан бетер йигренйәндигини гаты говы билйәрди. Шу себәпли-де ол Сапармырадың хайбатының өз ягшы нетижесини бержегине ынанярды. Эмма вели, нәме, билип болярмы, хер хили гарашылмадык задың пейда болмагы мүмкинди. Белки, хәкимиң оглы какасына гүррүң берип отырка ханың галасындан оларың бу гүррүңлериниң үстүне чапар гелмеги мүмкин. Белки, озал гелен чапарың бу гүррүңи эшитмеги мүмкин. Гарашылмаян задың йүзе чыкмагы кынмы нәме? Ине, онсоң Сапармырадың аңталмагы, эле дүшмеги мүмкин... Ине, диңе шу затлар болмадык болса Хожабекиң хич хили гайгысы болмазды. Ол өзүни өнкүсинден-де говы дуярды. Ол заводың дервезесине баранда бирден гүне середенини дуйман галды. Гүн хас ёкарлапды. Хожабек ичинден: «Хәкимиң оглы Дурды уссаныңка гелдимикә? Гелер вагты-ха болды» дийип гаты аладаланды. Онянча ол гапының өңүнде ики саны гейнүвли түркмен байы билен ичгин гүрлешип дуран Исагулы деллалы гөрди. Оны йитирип тапан ялы болуп, гөрүшмек үчин оңа ики элини-де узатды. Байлар хошлашып, тозан ёк ере сыйларыны силкишип, өз угурларына гитдилер. Хожабек билен Исагулының арасында гүррүң башланды.

Хожабекиң гүлүп, ачык гөвүнлилик билен сөзлейшине ынанмазлык мүмкин дәлди.

— Хава, Исагулы ага, бир ак йүзли, гара сакгаллы, овадан түркмен байы гелип, молла аганы хайына-вайына гойман, зорлап диен ялы әкитди. «Бизиң гөзлегимиз, ислегимиз сен ялы адам, сен шейле боландан соң, гөрен чайчының бүрели тамында ики бүкүлип ятмалы дәл ахыры!» дийип, гаты ичгин-ичгин, жан яндырып айтды. Сонра маңа: «Исагула пыланы бай молланы әкитди дий», Вах, мен онуң адыны ядымдан чыкарыпдырын-да... Хушсузлыгымы гөр! Хава: «Исагулы молланы мен әкитди дийсең хич зат диймез. Исагулы билен гаты достдурыс. Мыдама иш салышян адамымыздыр ол Исагулы» дийди. Молла ага хем: «Менден Исагулы ага көп догайы салам болсун. Тә өлйәнчәм ондан разы. Саг болсам онуң адыны-абрайыны арша чыкарарын» дийип айтды. Ине, инди менем сизиң хузурыңыза гелдим. Өзүңиз бир гайрат этмесеңиз болжак дәл, агам.

Исагулы Хожабекиң сөзүни үнс билен диңледи. Ол сөзләп дурка онуң гызыл йүзүндеи гөзлерини айырмады. Хожабек оңа ярады. Олар гара дервезеден гирип гитдилер.

...Сапармырат болса «Эссалавмалейким!» дийип дүкана гиренден Дурды усса өр-боюна галды-да:

— Валейким эссалам гелевери-де, гечевери! — дийип, оны гужак ачып гаршылады.

Ондан соңра:

— Ине, Сапармырат, герегини ал! — дийип, агзы богулы уллакан нагышлы халтаны онуң өңүне ташлады.

Сапармырат элине халтаны алып онуң аграмыны чен билен билмек ислейән ялы салламлап гөрди-де, пулы уссаның өңүне оклады:

— Инди болды... Пулы гетирен болса Досмет аганың-да чыкдыгыдыр...

— Вий, Сапармырат, Досмет аганыңка бараңокмы?! Ол гүн догманка әхли затларыны хәкимиң арабаларына йүкләп өйүне гелипдир...

Сапармырат бегенжинден яна учайжак болды. Онуң бедени говшап гитди...

— Усса, ханы, бир чәйнек чай бер-ле! Тиз бол. Бегенчден яна мениң йүрегим ярылаймасын... Бу затлары бир чәйнек чайсыз акыла сыгдырар ялы болмады.

Чай геленден соң Сапармырат:

— Пулы өзи гетирдими? — дийип уссадан сорады.

— Хут өз эли билен гетирди...

— Нәхили-нәхили боланыны сорамадыңмы?

— Сорадым. Эмма: «Сорама! Дердими гозгама» дийип, гөзүне яш айлап дур. Онсоң мен дөзмедим, догрусы-да...

Чайың башында шейле гүррүң гитди.

— Усса, Досмет ага билен кән вагтдан бәри таныш, дост-ярмың?

— Гаты кән йыллардан бәри, Сапармырат.

— Оны чынданам говы гөрйәрмиң?

— Диңе жыным алышян адамы шол. Инди жынымын алышяны ики болды...

— Бейлекиси ким? Хәкимиң оглы болаймасын? — дийип Сапармырат гүррүңиң кимиң хакында баряныны билсе-де билмедиксирән болуп, жакгылдап гүлди. Онуң даяв, эгинлек гөвреси силкинип гитди.

Усса хем гүлди. Соңра чыны билен шейле дийди.

— Ек, Сапармырат, хәкимиң оглы дәл. Бейлекиси сен боларсың...

— Ек, усса, бейле дийме. Сен мени тананок ахыры. Бизиң бири-биримизи икинжи гезек гөршүмиз ахыры...

— Танадым, танадым, Сапармырат! Сени танадым. «Бир гөрен таныш, ики гөрен гарындаш» дийип, йөне ере айдылмандыр.

— Сен мениң нәхили пикирдәки адамдыгымы билено к ахыры.

— Хер пикирде болсаң-да, нәхили адам болсаң-да, сен эжизиң ховандары экениң. Маңа шоны билмегиң өзи бесдир. Сапармырат, сен берекет тапарсың.

— Оны нәмеден айдярсың?

— Әй, Сапармырат, онуң нәмеси болармы? Инди ики саны улы машгаланың адамларының хеммеси тә өлйәнчәлер саңа алкыш эдип гезжеклер ахыры. Шундан бетерем согап болармы?

— Бар, онда мен эжизиң ховандары экеним-дә... Сен мениң билен дост болмагы-да йүрегиңе дүвүпсиң. Ол хем говы зат. Дост-доста вепалы болмалы. Сен мениң пикирими, нәхили адамдыгымы селжермән, маңа нәхили вепалы болуп билерсиң?.. Достлугың чының болса, мениң ёлумы хем тутмалы боларсың. Мениң ызым билен йөремели хем боларсың.

— Диййәниң нәме, Сапармырат! Сениң ялы адамың ызындан йөремек, сениң ялы адамың пикирине эермек, сениң ялы адамың ёлуны тутмак етдиргисиз багтдыр, Сапармырат. Мен бу сөзлери ак йүрегимден айдярын. Мениң өңүмде дуз бар.

— Мен бу сөзлери ак йүрегиңден айдяндыгыңа ынанярын, усса. Йүзүңе середип ынанярын. Мениңем йүзүне середип, ичиндәки пикирини билйән гаты якын бир достум бар. Ефимов диййәрлер. Мен адамың йүзүне середип, ичиндәкини билмеги шондан өврендим...

Ефимов ядына дүшенде, Сапармырадың гөвни ягтылып гитди. Йүзүнде мәхирли, мылайым йылгырыш пейда болды. Сапармырадың йүреги йити тыг билен дилинип гиден ялы болды. »Бу нәмәниң аламатыка?» дийип, ол бирден гашыны чалажа чытаныны дуйман галды. Соңра бу болша дүшүнди. Сапармырадың Ефимовы гөреси гелйәрди...

Усса Сапармырадың соңкы сөзүни үнс билен диңледи-де:

— Ана гөрдүңми, ол орсам говы адамдыр. Ики саны ягшы адамың йүреги бири-бириниңкә аңсатлык билен ёл тапяр...

Сапармырат бирсалым ашак бакып пикире гитди. Соңра:

— Усса, шу гиже ил ятып, ит укландан соң бизиң гош басан чайчымызыңка бар. Мен сени бир адам билен танышдырайын. Досмет аганы-да чагыржак. Оны-да ол адам билен танышдыржак. Хәзир болса саг-аман отур. Мен Досмет аганыңка барып, оңа «Гөзүң айдың» дийин. Онуң саглык билен бала-чагаларына душайшыны дийсене...

Усса Сапармырадың өңүне дүшүп, оны көчәниң ортасына барянча угратды. Соңра дүканына гелди-де, көрүгиң башына гечип, хич зат этмән, ики элини дызының үстүнде гойды. Илки билен төверек-дашына әңетди. Гиң жайың гылла ярсыны көрүк билен дүканың бейлеки шайлары тутуп ятырды. Овнуклы-ирили жамжагазлар, улулы-кичили чекичлер, алтын, күмүш эредилйән полат газанжыклар, әрән алтыны күмүшден ясалан шайларың йүзүне чаймак үчин уланылян ужы йитиже эсбаплар, билезигиң дөвүклери, гашы гачан, чат ачан йүзүклер, эгрелен букавлар, гамчы саплары, тенекар... башга-да сансыз көп эсбаплар көрүгиң дашында чашып ятырды.

Бу затларын хич биринде тертип-дүзгүн ёкды. Хемме задын үстүни күл өртүпди. Бу затлара середип: «Дурды усса булардан нәхили эдип баш чыкарярка?» дийип, дер-рев өз-өзүне сораг берйәрсиң. Эмма уссаның эндик эден эли герек задыны ислән вагты шол бада тапып алярды. Нәме үчиндир уссаның пикири бу затларың хич бириниң үстүнде сакланмады-да, дине әхли затларың үстүни өртен күл онуң бар үнсүни өзүне чекди. «Мениң йүрегимиң үстүни-де шу күл өртүпдир... Бу күл бизиң аңымызың-да, дурмушымызың-да, башдан гечирйән гүнүмизиң-де үстүни өртүпдир. Ёк, мундан ягдай болмаз. Силкинмек герек. Сув хем бир ерде кән ятса садыр боляр. Биз хем шол сув ялы порсапдырыс. Ине, адамам Сапармырат ялы болайса! Гөр, нәхили пәхимли, тапгыр адам! Бу адам йөнекей адам дәлдир. Онуң максадына ягшы дүшүнмек үчин, мен бу гүн чайчынынка барайын. Онуң таныштыржак болян адамы-да йөнекей адам дәлдир. Оны-да гөрели...»

Усса бирсалым шейдип отурды-да, эллериниң ише бармаяндыгыны аңлады. «Бу нәмеденкә?» диен сораг келлесинде пейда болуп-болманка, онуң жогабы-да шол бада өз-өзүнден тапылды: «Хеммеси Сапармыратдан! Ол мени гафлат укусындан оятды...» Усса еңиллик билен отуран ериндең галды. Дуканың гапысыны япды. Гара өе барып, голтугындан хәкимиң оглуның гетирен пулуны чыкарды-да, аялының өңүне оклады.

— Ал. Сересабрак болуп харчласаң көп вагта етер, Хәзир болса базара гит. Өзүңем тиз айланып гел-де, говы, яглы палав бишир. Мен Досмет аганы алып гелжек. Тизрәк бол! — дийип, усса ичмегини эгнине елбегей алып, сыйыны силкип чыкып гитди.

Дурды усса геленде, Досмет ага Гурбанбике билен ичери гошларыны тертибе салып йөрди. Олар гаты ичгин гөрүшдилер, мәхирли саламлашдылар. Усса маңлайы йыгырт-йыгырт, сачы-сакгалы ак, орта бойлы, мылайым йүзли Досмет аганы ыхлас билен сынлап чыкандан соң:

— Гөзүң айдың, сакгалдаш! Гөзүң айдың, Гурбанбике! — дийип, олары гутлады.

— Гелевери-де, гечевери, сакгалдаш. Хеммәңки биле айдың. Элбетде, бир худай диен еримиз бар экен, сакгалдаш, ине, ене бала-чагаларың арасына гелип етишдим...

Өрән еңиллик билен херекет эдйән Гурбанбике әййәм чай гоюп башлады.

Досмет ага сөзүни довам этди.

— Әй, гараз, бизиңкем бирхили болды. Озал-а итден бетер хорладылар. Соңра хәкимиң өзи зыңдана гелип өз эли билен бошатды. «Әхли затларыңы-да алып гит, Досмет ага, бир кемакыллык болупдыр. Элбетде, гөвнүңе гетирип йөрмерсиң-дә. Киши сөзүне гидипдирис. Сени нәхак ерден яманлан адамыны өзүм ер билен егсан эдерин. Хич зады гайгы этме» дийди. Мениң-ә бу болан затлардан яңа башымам айланды. Нәхили-нәхили болапыны-да билмедим... Әй, гараз, саг-аман гелдик, сакгалдаш. Шунуң өзи-де хер зада дегйәр.

Төре гечип, айбогдашыны гуруп, аркайын отуран Дурды усса Досмет аганың хич затдан хабарсыздыгыны аңлап, чалажа йылгырды.

— Сакгалдаш, гөрйән вели, сен пилиң гулагында уклап йөрән болмага чемелиң.

— Сакгалдаш, бу нәме дийдигиң болды?

— Сапармырат гелдими?

Досмет ага хас жанланды.

— Хава, хава, гелди. Чагырыбам гитди... Олам сен ялы говы ашналарымың бири.

— Онуң говудыгыны сен, ынха, шу вагтам гөрүп отырсың...

— Сакгалдаш, мениң гөвнүмеми я-да сениң гепиң-сөзүң үйтгешипми? Арадан көп гүнем-ә гечмәнди, өзи...

Шундан соңра усса болан ишлериң хеммесини башдан-аяк айдып берди.

Досмет ага билен Гурбанбике бири-бириниң йүзүне середишип, нәме дийжеклерини билмән, бирнәче вагт хайран болшуп отурдылар.

Илки билен:

— Худай онуң өмрүни узак этсин! — дийип, Гурбанбике йүзүни асмана гөтерди. Досмет ага хем:

— Худай онуң өмрүни узак этсин! — дийип, худайдан дилег этди. Соңра Досмет ага чайың башында отурып, Дурды уссадан болан ишлер хакында тәзеден сөзләп бермегини хайыш этди. Усса хекаясыны гайталады. Гурбанбике нахар атаржак боланда усса:

— Досмет ага билен мениң үчин болса азара галма, Гурбанбике. Мен сакгалдашы әкитмәге гелдим. Йөне чагаларың билен өзүң үчин болса биширибер — дийди.

Гүн гижөйлән болан вагтлары усса билен Досмет
ага көчә чыкдылар. Досмет ага эгрем-буграм болуп ятан
аз адамлы совук көчә чыкандан соң, укусы гелйән ялы
болуп паллады. Телпегини шемалың учурмагындан гор-
куп басарак гейди-де, чалажа йылгырып:
— Эдил женнет ялы бу көчелер... Булары гайдып
гөрерин диен тамамы үзүпдим. Ягты жахан дийилйән за-
дың гадырыны бирже гиже-гүндиз зынданда отурып чы-
кан адам билйән экен — дийди.

Досмет аганың соңкы сөзи уссаның бу гиже Сапар-
мырат билен отурышжакдыкларыны ядына салды. Ол:
— Эй, сакгалдаш, энтек гадырыны билжек затларың
көпдүр — дийип, өйлерине тарап гөнүледи.

Уссаныңкыда нахар ийип, чай ичйәнчәлер, ондан-
-мундан гүррүң эдйәнчәлер ятар вагты болды. Шундан
соңра усса билен Досмет ага Сапармырадың болян чай-
чысыныңка уградылар.

Досмет ага көнеүргенчли атлы күйзегәриң оглуды.
Онуң ата-энеси бир вагтлар өлүпди. Атасының дүканы-
ның гапысыны япмазлык үчин Досмет ага хер хили кын-
чылыклара душ гелсе-де хич хили горкудан чекинмеди.
Илкибада кын дүшди. Атасы өленден соң бирнәче адам
гелип яландан-чындан:

— Сениң атаң маңа йүз теңңе бергиси барды...

— *Маңа* ики йүз теңңе...

— *Маңа* йүз элли теңңе... — дийишип, яш огланы чык-
гынсыз ягдая салдылар. Шейле-де болса Досмет өзүни
йитирмеди. «Какамың ятан ери ягты болсун. Ол рахат
ятсын» дийип, бу гелен «алгырларың» хич бири билен
дава-женжел этмеди. Жеми ики йылың ичинде какасы-
ның әхли «бергилерини» үзүп гутарды. Шундан соңра
ол гижесини гүндиз эдип, элини чермәп ишледи. Бир-
нәче йыл геченден соң өйленди. Өзүни дүрседи. Сыгыр,
бирнәче гоюн, эшек эдинди. Хожалыгыны ёла салып
гойберди.

Досмет ага гадымы күйзегәрлериң, хүнәрментлериң
меканы болан Хыва шәхерине хер йылда бир гезек
гидип гелйәрди. Ёл узакды. Бирнәче ерде дүшлемели,
ятып гечмели болярды. Шонуң үчин-де ёлларда
дост-яр, ашна эдинмелиди. Шу себәпли бирнәче
йыл мундан озал ол Сапармырат билен таньшды. Ол
Байраммырат аганы сорап гелди. Эмма ол өйде ёкды.
Сапармырат оны хормат билен гаршылады. Оңат мых-

манлады. Буларың достлугы-да шундан башланды. Бу
голайлара геленде Досмет инди Сапармырадыңка дег-
мән гечмейәрди.

Эмма вели бу икисиниң гечен томусдакы болуп ге-
чен душушыгы Досмет аганың өмүрбойы ядындан чык-
мажак душушык болды. Бу душушыкда Сапармырат
өзүниң тәзе пикирлери, үйтгешик сөзлери билен Досмет
аганың йүрегини толгундырып гойберди. Күйзегәр шун-
дан соң дурмуша башга хили гөз билен гарап башла-
ды. Ол Сапармырадың айдан затларының манысына
долы дүшүнмеди. Эмма вели заманаың үйтгешиң
баряндыгыны, бу вагтда болса элиниң бурнуна сокуп,
бир четде дурмалы дәлдигини аңлады. Онуң йүреги
көп санлы дүшнүксиз соваллар билен долуды. Ол со-
валлар оңа ынжалык бермейәрдилер.

Демиргазыкдан гүйчли, деген ерини дилип гелйән
шемал өвүсйәрди. Гүйчли шемал дар көчәниң депе-
синде гар сыргынларыны учурярды, бир генси, иниңи
тикенекледирижи сес эдип, довул турузярды. Асма-
ның йүзүне гара кече тутулан ялыды. Көчәниң ики та-
рапындакы гөзара ялыжак айналардан өчүгси, сарым-
тыл ышык гөрнүп-гөрнүп гидйәрди. Гөзүңи гамашдыр-
ярды.

Ики сакгалдаш илки догры көче билен гитдилер.
Соңра эгрем-буграм көчелер билен демиргазык дерве-
зә тарап догруладылар. Ахырсоны бу көчелерде бир
адама хем душман, догры бармалы ерлерине барып
етдилер.

Сапармырат билен Хожабек олар геленде, үсти
меле петирден, диш-диш набатдан долы сачагың ба-
шында отурып чай ичйәрдилер. Гапы жыгылдап ачы-
лан бадына илки Сапармырат, соңра Хожабек ерин-
ден турды. Геленлери хеззет-хормат билен гаршыла-
дылар. Чайчы чай гетирип, нахарың угруна чыкды.
Дөрт ёлдаш бир жан, бир тен болуп, тә гүн доганча
чай ичдилер, нахар ийдилер. Нахар ийдилер, чай ичди-
лер. Ичлерини дөкүшдилер. Дүшүнмедик затларыны Хо-
жабекден сорадылар. Хожабек барха жошуп, рухланып
гүррүң берди.

Досмет ага гитмезиниң өң янында Сапармырада
шейле дийди.

— Хожабекден яңа аркайын бол. Онуң үстүнден

9 Заказ № 23.

гуш учса, ганаты гырлар, гулан гечсе тойнагы! Сен дине мени бил. Нәме гепиң-гүррүңиң болса, маңа етир. Онсоң онуң Хожабеке етдиги билән. Усса-да көмек эдер. Илки биз оңа оңат, арасса, горкусыз жай тапарыс. Онсоң заводдан, башга ерлерден говы, жанып-кеш достларың көпүсини тапарыс. Геп-гүррүң этмәге-де горкусыз ер тапарыс. Хич зады гайгы этме, Сапармырат. Худай саглык берсе, келләмиз эгнимизде дурса Хожабекиң иши ёл алар. Муңа мениң йүрегим ынаняр.

Уссаны илки Сапармырат гең галдырыпды. Инди ол Хожабеки гөренден соң, онуң мылайым, дилевар, өтгүр адамдыгыны танандан соң, өз янындан шейле пикир этди. «Бу адамлар йөнекей, бейлеки адамлар ялы дәл болмага чемели... Хожабек дийилйән йигит хем гаты окумыш адам болмалыдыр. Хемме задың ичини дашына чөврүп, элине берип отыр. Муңа гаты якын дурмак герек».

Сакгалдашларыны уградандан соң, Сапармырат ёла тайярланып башлады. Хожабек болса пеже голай отуруп, Сергей Михайлович Ефимова шейле хат язярды.

«Гымматлы ёлдаш Ефимов! Мен Көнеүргенже гелен гүнүмиң эртеси Сапармырадың көмеги хем-де тапгырлыгы нетижесинде ише ерлешдим. Эййәм ики саны ёлдашлы хем болдум. Бу затларың барысы хакында бизиң достумыз Сапармырат саңа гүррүң берер. Инди Сапармырат хакында, бу ажайып адам барада мен көп зат язып отуржак дәл. Оны партия кабул этмек барада мен оңа рекомендация бердим. Шонда язандырын. Оны гурама алмагыңызы хайыш эдйәрин...»

Хожабек бу хаты хем-де рекомендацияны Сапармырада табшырып:

— Келләң эгниндекә бу хатлары кишиниң элине дүшүрме. Эгер ягдай ченденаша агырлашса, булары ювут я-да етиширбилсең отла. Шуңа дүшүндиңми?

— Оны эзип ичмели дий-де гой-да... Ол догамы?

— Сапармырат, оюн этме. Мен чыным билен айдярын...

Сапармырат хоржунының гөзлерини ерүп болды-да:

— Ягшы, ягшы Хожабек. Өлсемем бу хатлар ада-

мың элине дүшмез — дийип ынанчлы айтды. Соңра шейле сөзлер билен достуна йүзленди.

— Досмет ага эшеги сатып берер. Эгер ол пул азлык этсе, Досмет ага билен уссадан сорасаң, олар сени хор этмезлер.. Мен оларың икисине-де айтдым. Олар билен соң өзүм хасаплашарын... Хемме иш дүзелени үчин ябыны сатып отурмасак-да болар.

— Мени гайгы этме. Өзүң саг-аман барып етмегиңи гайгы эт.

— Вах, Хожабек жан, мен сениң гайгыңы этмесем, ким этжек ахыры?! Сен йөне мен нәме дийсем, «Боляр» дийибер. Гыссананда мениң эт диен задымы эдибер. Шонда берекет тапарсың!

Достларың айрылышыгы гаты мәхирли болды...

Сапармырат узак ёла дүшүп, еке галандан соң бирхили гамланды. Йүреги Көнеүргенчде үзүлип галан ялы болды. Хожабек билен гаты өвреңишендигини, досташандыгыны гөйә шу вагт дуюп галан ялы йүреги дилинип гитди. Эмма вели Хожабекиң тәлейини ынамдар адамлара табшырып гайдандыгы онуң гевнүни ачды. Шейдип, ол шу бегенч билен тә гүн батянча атыны аяман сүрди. Көнеүргенч хәкиминиң сораяя ерлериниң гүнбатар чәгарасына гелип етди. Бириниң гапысына гелип:

— Мен бир өтегчи. Таңры мыхманы аларсмысыңыз? — дийип сорады.

Өй эеси Сапармырадың атыны, өзүни, сыртындакы хоржуныны ыхлас билен гөзден гечирди-де:

— Аларыс, аларыс, дүшүбер — дийип, голайда дураң йигдекчә гыгырды:

— Мыхманың атыны тут-айт!

Шейле-де болса өй эеси илкинжи чәйнек чай ичилип, Сапармырадың дили ачылянча бирхили сус гөрүнди. Гөйә оны таңры мыхманы эдип аланына екүнйән ялы болды. Сапармырат муны дуйды. Эмма гүн батып, гараңкы дүшени үчин, бу ят ерлерде хич хили танышы болманы үчин, онуң элинден зат гелмеди. Ол өй эесини угруна ковуп, онуң гөвнүни ачмак иследи. Өй эеси алтмышына голайлашып баран агажет, ат йүзли адамды. Йүзи узын боланы үчин, Сапармырадың гөвнүне, онуң гөзлери-де хас ёкарда ерлешен ялы болуп гөрүнди.

— Яшулы, мен сизи гысындыран болаймайын? Эгер

шейле болса догрыны айт? Инди чай ичдим. Гызындым. Ат хем демини аландыр. Эден хызматыңыза таңры ялкасын... Мен ёлумы довам этдирибērсем хем болар. Ничик гөрйәрсиң, яшулы? Ел-ыз горкулы-ха дәлдир-дә?

Өй эеси агыр ягдая дүшди. «Мен мыхманың өңүнде сортдурып отурдыммыкам? Шейдип, мунуң гөвнүне деген болаймайын? Мениңки: «Намарт өзүн гизләр мыхман ёлукса» диене меңзән ялы-ла... Бу болшум-а адамчылыкдан дәлдир. Өзи-де гаты ачык гөвүнли адам болмага чемели...» Өй эеси утанжындан яңа нәме этжегини билмән, шаглап гелен дерини телпеги билен сүпүрди. Ожагың башындан гайыррак чекилди-де, мүйнли ялы болуп, башыны гөтермән сөзледи.

— Мыхман, мениң кән геплемән отурышымы гөрүп, гөвнүң галаян болмасын? Мениң болшум шейле. Мен, догабитди шейле адам. Кән геплемеги халамаярын. Мен сени бу гиже мыхман алман, хич ере ибермен. Онсонам бу ерлерде гижесине ёла-ыза чыкарлыгы ёкдур. Ил ичинде огры-жүмри кән. Ел кесип йөренлере душарсың. Бейле затдан худай сакласын... Сен асла гөвнүңи бөлме, мыхман. Өз өйүңде отуран ялы бол.

Соң Сапармырат шейле дийди.

— Яшулы, сорамак айып дәл, адың ким болар? Кимлерден боларсың?

Яшулы адыны айтды, тиресини, тиресиниң танымал адамларыны санап чыкды. Сапармырат онуң тиресини билйәрди, бу тирәниң атлы адамларындан бирнәчесини танаярды. Эмма яшулының өзүни танамады. Шейле-де болса онуң жогабындан канагатланып, ене сораг берди.

— Ашыр ага, бала-чагадан нәмелериң бар?

— Екеже гызымыз бар, ол хем Көнеүргенжиң ашак тарапларындакы иллериң биринде боляр. Балалы-чагалы. Башга хич кимим ёк. Бир кемпир икимиз. Худайы чагырып отырыс. Өзүң нирели? Кимлерден боларсың?

— Маңа Сапармырат диййәрлер. Бедиркентли Байраммырат ага диениң оглы...

Ашыр ага өр-гөкден гелди.

— Сен шол бедиркентли Байраммырадың оглумы?

— Хава, хава, Ашыр ага.

Ашыр ага еринден бөкүп тураныны дуйман галды.

— Ханы онда, оглум, тәзеден гөршели. Озал шейле диен болсаң болмаярмыды?

Сапармырат хем еңиллик билен еринден турды. Икиси тәзеден гөрүшдилер. Соңра отурдылар.

— Эй, Байраммырат ага билен көп гезендирис. Бу юртлара гелсе, мени гөрмән гитмезди. Пахырың өлүм хабарыны эшитдим. Шунча гитжек болдум вели, хич болмады. Екеллилик гурсун, Сапармырат. Эдейин диен ишини эдип, барайын диен ериңе барып болмаяр... Ханы, айдып отур, бала-чагадан нәмән бар?

Сапармырат бирбада жогап берип билмеди. Ювдунды. Соңра зордан гөвнүни бире баглады.

— Бир огул билен бир гыз бар — дийип, ховлукмачлык билен айтды-да, гепи башга тарапа совды. — Пахыр шейтди. Еке ташлады-да гидиберди. Инди ики гүн бир ере чыксаң, улы бүкгүлдиниң ашагында галярсың. Ол барка гитсем-де ызымдан аркайындым. Иң яманы-да шу гүнлер ол хас күйседйәр. Хер демде онуң маслахаты, акыллы сөзи герек болуп дур. Эй, гараз, нәтжек, худайың халаныдыр-да, Ашыр ага.

— Ятан ери ягты болсун пахырың... Хава, Сапармырат, худайың эмри билен боляндыр бу затлар. Ондан бирүгсат чөпүң башы-да гымылдаян дәлдир.

Соңра Ашыр ага чыкып гитди. Мыхманы хорматламак тутумыны улудан тутмак барада гара өе барып, дегишли гөркезме берди-де, тиз доланып гелди.

— Хава, Байраммырат ага гаты говы гөрүшйән адамымызды. Ол хер йылда бирки гезек бу ерлере гелип дурарды. Онуң билен Хожилине, Нукуса йөрите базарламага гидердик. Бәй, пахыр говрулан балыгы говы гөрер-дә... Барып бир балыкчыңка чөксе, вагты билен турзуп болмазды. Эй, хава-да, паныдан бакыя хеммеде гитмелидир вели, йөне шолар ялы адамлар узак яшаса говы боларды... Гараз, нәтжек, худая-да говусы герек-дә. Ёгса-да, Сапармырат, онуң сенден башга чагасы ёкмы? Мыдама: «Бир оглум бар, говы оглум бар» дийип, пахыр агзындан дүшүрмезди.

— Менден башга хич кими ёк, Ашыр ага. Онуң ызында галан-да бир мен...

Бирсалым ара дымышма дүшди. Икиси-де ашак бакып, сусланып отурдылар. Белент гөвүнли адамың сураты бирнәче вагтлап ики йүреги-де эеледи.

Дымышманы Ашыр ага бозды:

— Сапармырат, юрдуң-а бирхили гелшиги гачан ялы болды. Хич затда тагам-тагсыр галмады. Хей, бу гутарман гечен уруш гутаржак дәлмикә? Бирже алашам барды. Эл-аяк болярды. Догрусыны айтсам, оңа яман өврениширдим. Оны-да элимден какып әкитдилер. Инди үч аяк болуп дуран бирже агсак байтал галды. Оны-да гезек гелип гөрдүлер. Бидөвлетлер ынанмадыксерген хем болярлар. Өзүң билгешләнден онуң аягына сыран хем болярлар. Өзүң билгешләнден онуң аягына вепер етиренсиң хем дийип чыкдылар. Дәнәмизи-де уравепер етиренсиң хем дийип чыкдылар. Дәнәмизи-де урамызы ачып әкитдилер... Мен-ә бейлекилериң душен гүнүни гөрүп, худая шүкүр эдйәрин. Ынха, члеримиздәки тамык эссиниң гарлавәжың чагасы ялы гызылетене болуп отуран секиз саны чагасы бар. Аялы ичекесел. Инди душекден турман ятанына дөрт ай болды. Ине, шол адамың екеже ябысыны-да гыгырдып-багырдып әкитдилер. Екеже өкүз билен галды. Инди, ынха, бахар гелйәр. Ол ерини нәме билен сүрер? Кесалли аялыны, секиз саны агзыны ачып отуран чагасыны нәхили эклэр? Ким оңа көмек эдер? Көмек этжеклериң өзлериниң ягдайы онункыдан пес болмаса говы дәл. Ханы, оглум, бу затларын гүррүңини бер. Гөрнүшине гөрә ил араларында болян болмага чемелиң... Сен билйәнсиң. Айт...

Ашыр ага бу гүррүңи беренде, Сапармырат өзүниң өтгүр назарларыны онуң йүзүнден айырмады. Яшулы ёкаркы сөзлериң хер бирини агырлык билен, ыжжы билен айтды. Онуң узын йүзүниң хамы дартылып-дартылып гидйәрди, гашлары чытылярды, гөзлери газап билен йылдыраярды. Яшулының перишан халына Сапармырадың йүреги авады. Ол бирсалым айтжак болян сөзлерини ичинден ят тутян ялы болуп отурды-да, соңундан шейле дийди:

— Урушы ханлар, хәкимлер башлаярлар. Эмма оны өзүңиз ялы пәхимли, көпи гөрен, ил ичинде гепине-сөзүне гулак салынян адамлар ятырмалыдырлар. Сизиң обаларыңыз шейле ягдая душен болса, бизиңки ондан-нам бетер. Әхли салгытлары сизиң билен дең чекишйәрис. Онуң үстесине-де, биз Бедиркент галасына голай яшаярыс. Шонуң үчин-де ханың ызында галан адамлары екеже загарамызы-да агзымыздан какып әкидйәрлер. Бизиң ягдайымыз хас эрбет, Ашыр ага. Биз сизиңкә гаранда ики эссе сүтем гөрйәрис.

— Оглум Сапармырат, мен бир хам адам. Мениң билен геплешениңде дүшүнүклирәк эдип гүрле. Ол урушы сизиң ялы адамлар ятырмалы диениң нәхили гүррүң болды, оглум?

— Эдил айдышым ялы. Бу ерде дүшүнүксиз зат ёк.

— Биз урушы нәхили эдип ятырып билерис? Билйән болсаң өврет. Олар ялы зат элимизден гелйән болса, биз хем дек ятмайлы. Угруна чыкалы. Йөне ол затлар биз тетеллилере башартжак зат дәлдир...

— Башбозарчылык эдиң. Атларың аягыны агсадың. Дәнәңизи билинмез ялы эдип ере гөмүң. Урша яражак огулларыңызы, инилериңизи узак ерлере гачырың. Гарагалпага, Ахала ибериң. Дүнйәде пынхан-пынхан ер гытмы нәме?

Ашыр ага ажы йылгырды:

— Атың, доган-гарындашың хич бири-де галмалы...

— Галандыр. Илчиликдир. Халкы, халкың задыны гутарып болмаз.

— Бар онда, шейле эден хем экенимиз-дә... Онсоң бизиң үстүмиз депешек болаймазмы? Ондакы маслахат нәхили болар?

— Үстүң депешек болмагындан горксаң, көлегәңден горксаң, зынданда отурмакдан горксаң... онда худай дий-де отурыбер. Бужагаз тамыңданам, гаража өйүңденем, агсак байталыңданам, бир танап ериңденем ене бирки айдан дынарсың. Онсоң сени зындана душейин дийсеңем, хич ким зындана салмаз. Асла онсоң сениң йүзүңе середенем болмаз. Сен онсоң хич киме герек болмарсың... Онсоң алаторбаңы эгниңе ат-да, гапы-гапы айланыбер.

Сапармырат барха гызды. Гөйә әхли бетбагтлыгың себәби Ашыр ага ялы, ондан хем ар алмак ислейән ялы, барха онуң алкымына дыкылып, өзүниң гүйчли эллерини онуң узын йүзүниң голайында салгылап сөзүни довам этди:

— «Түркмени дүртмесең дуймаз» диенлери гаты догры экен. Биз нәме үчин агзымыза сиңек гондурып отурмалы? Хәкимиң сырты сапанчалысы геленде, гапымызың ики тарапыны-да ачып: «Гел, хан огул, ынха мениң өйүм! Шундан герегиңи ал. Өзүме дегмесең болар» дийип, онуң өңүнде нәме үчин баш эгмели? Хәкимиң сапанчалысының нәме үчин дөшүнден итберип болмаяр? Нәме үчин оңа гаршылык гөркезип болмаяр?

Ол, нәме, Мухаммет пыгамберми? Бизи аял догрупдыр-да, ол нәме периштеден болупмы?

Сапармырат ене-де сөзүни довам этди.

— Сен Гурбанмәммет сердарың киминң гаршысына урушяныны билйәрмиң? Сен оны билеңок! Эмма билип гой! Ол гараңкы гижеде яшаян халкың үстүне атып гелйән даңы атырмажак болуп, ол даңың ягтысыны бизиң үстүмизе етирмежек болуп, тозан турзуп йөр. Гарагалпак доганларымыз ягты гүне чыкдылар. Гурбанмәммет сердар оны гөрүп биленок. Бизе ягты гүн гетирйәнлери дерядан гечирмежек боляр. Эмма гүнүң өңүни ең билен япып болмаз, агам. Сет-мүң Гурбанмәммет йыгнанып, дүнйәни агдар-дүңдер этселер-де, гүн өзүниң догмалы вагты догар! Ол гүни догуржак болуп йөрен еке бир Ефимиң өзи Гурбанмәмметден гүйчли, хем акыллы! Онсоң Шайдаковы нәтжек?! Онуң нөкерлерини нәтжек? Бейлекилери нәтжек?!

Сапармырат шу ере геленде бирден сакланды. Ичинден: «Мен яман гызып гидипдирин-ов! Ери, бу пахыр сениң Ефимини нәбилсин? Бейлекилерини нәбилсин? Әй, айдылыпдыр, зыяны ёк, гой, бизиң-де йөне дәлдигимизи, бизиң-де аркамызың бардыгыны билсин...» дийип, өз-өзүни көшешдирди.

Сапармырат елйыртан яглыгыны чыкарып маңлайыны, бойнуны сүпүрди. Телпегини чыкарып, гапдалына атды. Нагышлы тахясыны келлесинде бирки гезек айландырып, еңсерәгине гейди. Соңра: «Ханы, яка тутушмага мейлиң болса гел!» диен ялы, гөзлерини ялдырадып, Ашыр аганың узын йүзүне серетди.

Яшулы ики чекгесинден сырыгып, сакгалының ужундан дамып дуран дерине-де үнс бермейәрди. Ол тама пугта аркасыны дирәп, гөйә «Сапармырат дулугыма дондурайм асын» диен ялы, гөзлерини ачалак-юмалак эдип, ондан назарыны айырман отырды. Адам өз акылының чениңден ёкаррак зат гөрсе, бейлеки затлары бирбада ядындан чыкарып, бар үнсүни шоңа берйәр. Ол задың манысына акылыны етирмекчи боляр. Ашыр ага хәзир шу ягдайдады. Сапармырат онуң гөз өңүнде бу гезип йөрен адамлардан хас бейик, хас акыллы болуп гөрүнди. Яшулы гүррүңдешиниң сөзлерини диңләп отырка, өз янындан екеже гезек: «Бу адам гейимини чалшырып гелен үйтгешик бир окумыш болаймасын?» ди-

йип пикир этди. Ол шундан башга пикир хем эдип билмеди, бар үнсүни Сапармырадың сөзлерине берип, башга бар зады унутды. Эгер Сапармырат гепләп отырка, бири яшулының якасындан тутуп: «Сениң адың ким?» дийсе, ол бирбада жогап хем берип билжек дәлди.

Ол догрудан-да өзүни гүнәкәр хасапладымы я-да онуң мыхманындан суссы басылдымы, гараз, ол Сапармырадың йити назарының өңүнде дуруп билмеди. Йүзүни ашак салды.

— Сапармырат, оглум, гаты догры кәедиң. Пикир эдип отурсам, гүнә бизде-де бар болмага чемели. Йөне, нәме, илиң агзыны бирикдирип болярмы? Адамлар өзгәра гүңлери билен өзбашларына гай. Хич киминң хич ким билен иши ёк. «Мени ураны хулай урсун» дийшип, башларыны ашак салшып йөрлер. Бир зат дийсеңем бири дага, бири дүзе чекйәр... Сен, нәме, ёмуды танамаярмың?..

«Мениң өзүмем бир вагтлар шейле пикирделим» дийип, Сапармырат ичини геплетди. «Соңра мен бу ызагалаклыгым үчин өзүме кән кәедим. Инди мен бу пикириң нәдогрудыгыны билйәрин. Нәме үчин муңуң нәдогрудыгыны Ашыр ага билмели дәлмишин? Я онуң муңа акылы етжек дәлми? Етмежек гүманы бармы. Етип, аңырсына-да гечер! Йөне ынандырмак герек. Ынандырып билмек герек...» Ол шу максат билен ене жаныгып сөзледи.

— Бәр, бири дага, бири дүзе чекйәр экен. Бу сөзүң догры. Ханы, онда шолары ёла салжак сизиң ялы яшулулар ниреде? Олар нәме үчин хер тарапа чекйән адамларың башыны бирикдирмели дәлмиш? Бизиң ата-бабаларымыз пәхимли болмак, бири-бириңе арка дурмак хакында айдабилен затларыны айдып, гоябилен накылларыны, дүрдәне сөзлерини гоюп гидипдирлер. Бу затлар оларың өзлери үчин герек болмандыр ахыры? Шейле дәлми? Олар әхли кын затлары башындан гечирип, гелжек несли шол белалардан халас этмегиң аладасыны эдипдирлер. Я мениңки бимамламы? Я мениң сөзлерим нәдогрумы?

— Догры, догры оглум — дийип, Ашыр ага дерини сырды.

— Догры болян болса, Ашыр ага, сизиң яшыңыздакылар хем гелжекки адамлара гөрелдели бир зат эдип

гитмели ахыры. Мениң көп гүрләп отурмага гурбум ёк. Йөне, Ашыр ага, эгри отурып, догры сөзлешели: бизе гөрелде гөркезиң. Бизиң башымызы бирикдириң! Өз абрайыңыздан, ил ичиндәки аграмыңыздан пейдаланың. Гой, индики догуп-дөрежеклер сизиң ве бизиң неслимизи миннетдарлык билен ятласынлар. Миннетдарлык билен бизе алкыш окасынлар.

Яшулы якасыны тутды. Гөйә гижеликде еке гелйәркә, бир затдан айылганч горкан ялы, якасына түйкүрди. Ол горкмады. Эмма сада хакыкаты гөзи билен гөрүп, гулагы билен эшитди. Ине, шунуң өзи-де оны хопукдырды. Шунуң өзи-де гөзлерини гиң ачмага оны межбур этди.

...Онат биширилен палавы ишдә билен ийип болуп, дишлерини соваданларындан соң, Ашыр ага гавун ярды. Гавун өрән сүйжүди. Онданам гүррүңе гызып кән ийдилер. Ширели гавун түвиниң гүйжүни басды. Агралан гарынларының йүкүни еңлетди. Оларың икиси-де нахардан онат леззет алдылар. Бирсалымдан тахяларыны чыкарып, келлелерини сыпалашдырдылар, паллап башладылар. Эмма беденде дине ядавлык хем-де палавың леззети дуюлярды. Укы гелмейәрди. Сапармырат хүжүм эдйәрди. Ашыр ага өзүни акламак үчин чыкалга гөзлейәрди. Соң-соң яшулы гыргы гөрен серчә дөнди. Сапармырадың тәсирине бүтинлей берилди, ондан чыкып билмеди. Сапармырат Ашыр аганың энтер-пелегини чашырып, оны гафлат укусындан оярып, эртеси гүн догар-догмазда ёла дүшди.

САПАРМЫРАДЫҢ ЖЫНЫ АТЛАНЯР...

Сапармырат сүйдүң ичинден йүзүп барян ялыды; ак гар ериң йүзүни өртүп ятырды, асмандакы булутлар хем ап-акды. Агачларың-да башыны ак буржы баглап отырды. Гүн утанчлы ялы кә гөрнүп, кә гизленип, кән сюн этди. Ахырсоңы гөвнүни бире баглады. Ол гаты белентликдәки ак булутлары ковды, ёлуны арассалады. Эмма вели Сапармырадың эдил маңлайындан теникй кесип барян шемал өвүсйәрди. Бу шемалың өзи-де барха гүйчленйәрди. Мунуң үстесине-де Сапармырат атыны гаты сүрйәрди.

Дине шу совук шемал болмаса, атлының хәзир кейпи көкди, рухы белентди. Шу аралыкда ат йүзли Ашыр ага

онуң ядына дүшди, Сапармырат чалажа гүлүп гойберди. «Бәй, онуң садалыгыны! Пахыр, эдил гүйлүнен гоюн ялы! Бейдип, бу заманда яшап болмажакдыгына инди-хә дүшүнен болса герек...» дийип, Сапармырат өз янындан гевүнжеңлик билен белледи.

Сапармырат Ефимов билен илки таншан вагтларында, онуң хер бир айдан сөзүнден өзүне маны алярды. Эмма вели онуң: «Гурбанмәммет ханы йыкып болар. Адамлар азат боларлар. Хер кимиң өз эли, өз якасы болар» диен сөзлерине ынанмаярды. Ефимовың: «Гөрешмели. Дине ёлуны билип гөрешен еңер» диен сөзлери болса онуң бир гулагындан гирип, бейлеки гулагындан чыкярды. Себәби Жүнейит ханың гаршысына гөрешип болар, оңа азда-кәнде зыян етирип болар диен пикир еди укланда онуң дүйшүне-де гиржек дәлди. Ол Жүнейит хандан башга хили гүйжүң бардыгына, онуң сорәян еринден башга-да ерин бардыгына акыл етирип билмейәрди. Жүнейит хан онуң үчин ердәки худайды. Хей, худайыңам гаршысына гидип болармы?..

Эмма вели гараңкы гижеден соң даңың атышы ялы болды. Ефимов сада, хемме үчин дүшнүкли болан сөзлер билен, мысаллар билен, делиллер билен хүжүм этмегини довам этди. Ол хер сөзи билен Сапармырадың йүзүни гаплап дуран гара пердәниң азажык ерини гөтерйәрди. Шейде-шейде бу пердәни бүтинлейин онуң йүзүнден сыпырып ташлады. Сапармырат шундан соң гызыклы гөреш гидйән гиң хем-де ачык мейдана гелип чыкды. Ол инди гөрешсиз бир минут хем яшап билмежекдигине гөзүни етирди. Онуң үчин гөрешсиз дурмуш — гафлат укусына дөнди. Ине, ол шунуң үчин-де узын ат йүзли Ашыр аганың болшуна гүлди. Өтен агшам Ашыр аганың үстүне газаплы хүжүм этди. Онуң гөзүниң өңүнде йүрегиндәкилери дөкди. Хакыкатың дүйп манысыны оңа айдып берди.

Ел узакды. Бир обадан гечсең, ене бир оба гөрүнйәрди, яп-чиллерден аңырда яп-чиллер барды. Шорлук мейданларың аңырсында шорлук мейданлар ятырды. Сапармырадың аты даявды. Шу себәпли-де атлы гөзъетимиң ызындан гөзъетими күлтерләп барярды. Гүн сүйр депә чыкянча, Сапармырат кән ёл гечди. Онда-да белент рух билен гечди.

Эмма вели Сапармырат — Сапармыратды! Онуң өзи-де, пикири-де бир ягдайда узак вагт сакланып билме-

йэрди. Човдур обаларының бириниң дещике геленде,
бир кежебе онуң өңүни кесип гечди. Дүйәниң үстүнде
бир кежебе онуң өңүни кесип гечди. Дүйәниң бойнундакы
көшк ялы эдилип ясалан кежебе, дүйәниң бойнундакы
жаң, онуң йити овазы, кежебәниң дашындакы атлы,
пыяда адамлар, оларың шат гөрнүшлери... бирбада Са-
пармырадың акылыны хайран этди. Онуң болшунда дыз
бойы батгалыкдан геле-геле, ахырсоңы такыр ере ге-
лип чыкан ялы бир ягдай дөреди. Атының жылавыны
чекип, кежебе гечйәнчә, оны хөвес билен сынлап дурды.
Бу үйшмелең — айдым сеси ялы яңланып, Сапармыра-
дың гөз өңүнден гайып болды, гайракы обалыгың ичи-
не гирип, буржулы агачларың, үсти яндак билен басы-
рылан тамларың арасына сиңип гитди... Сапармырадың
йүреги тыг билен кесилен ялы авап, бүтин бедени жүм-
шүлдеди. Ол еке гызы Акжагүли шейдип, улы дабара
билен чыкармакчыды ахыры...

Ат ёла дүшди. Сапармырадың йүзи үйтгеди, гөвнүнде
апы-тупан эмеле гелди Ол шу барян еринден Бедир-
кентдәки Нәзигиң үстүне хайбат атып башлады. «Хемме-
си сенден! Хемме бела сенден! «Ит вепа, аял бивепа»
диенлери чын экен!.. Мен эркек адам. Бир гүн өйде бол-
сам, он гүн мейданда... Сен болсаң мыдама өйде. Сен
гызыңы горамалыдың. Оны, ине шулар ялы эдип, адам
санына гошуп гойбермелидиң... Мунуң ерине сен нәме
этдиң? Агзыңа сиңек гондурып, гызың нәме эдип йө-
ренини-де селжерип билмедиң... Ине, саңа гөреги-де
шол! Селжермесең, бейлекилер селжердилер! Етишен
гызыңы элиңден какып алып гитдилер. Инди күчен ялы
ики бүкүл-де отур... Хә, сениң бир!» дийип, гөйә бичәре
Нәзик янында дуран ялы, Сапармырат гамчысыны газап
билен гөтерди. Яңы дер гирип угран ат бу херекетден
горкды-да, гулакларыны деңләп, өңүрдиклемәге башла-
ды. Сапармырат тас атдан агдарылып гидипди. Ол өзү-
ни дүрсемәге зордан етишди. Атың жылавыны чекди.
Эмма агыздырыксыз ат баш бермеди. Ол өңүрдиклеме-
гини барха гүйчлендирди. Сапармырадың ичмегиниң
донунын сыйлары ызына серпилди, шол бармана күкре-
ги-де ачылды. Шемала, атың зарбына башындан гачжак
болян телпегини сакламак хем оңа улы иш болды. Га-
ра гөрнүме ченли шейдип гиденден соң, ат зарбыны
говшадып башлады. Сапармырат хич зат дуймады. Диңе
атың херекетиниң песелип башланыны билип галды. Ды-
зының, күкрегиниң ачыландыгыны, оны деррев япмалы-
дыгыны ядындан чыкарды. Ол шейдип, бириндеп гачып
гелйән ялы, элем-эбтат болуп, атыны өз майдалына сү-
рүп уграды. Нәзигиң үстүне эден гайыбана хүжүми дер-
рев ядына дүшди. «Эгер шу вагт ол янында болан болса
урармыдың?» дийип, Сапармырат өз-өзүне сораг берди.
Ол өзүнден ыгтыярсыз бир ягдайда сесленип:
— Урардым! — дийип, яңкы сорагына айгытлы жо-
гап берди. Онуң йүзи гызарып гитди. Шол демде бири
эшиден болаймасын диен пикир билен төверек-дашына
әңетди.

Төверекде, голай-голтумда хич кимиң ёкдугы онуң
жаныпа арам салды.

Акжагүлли меселе хәзирки болуп баршыны-да, бәр
зады-да онуң ядындан чыкарды. «Огул эклəп, гыз сак-
лап, оларың эйгилигини гөрмежек болсаң, бу дүнйәде
яшап йөрмегиң нәме манысы бар? Оглуңы өйлендирип,
үстүне ак өй тутмасаң, гызыңы жаңңырдап дуран кеже-
бә салып гойбермесең, онда бу затларың нәме манысы
бар? Онда адамың хайвандан тапавуды болармы?» диен
сораг келлесине гелип доланда, Сапармырат йүрегиндә-
ки гайнап дуран гахарына чыкалга тапмады. Ач гурт
ялы гөзлерини гызардып, дашына әңетди. Диңе әлем
ялы болуп язылып ятан гиң гарлы мейдандан башга зат
гөрмәни үчин, атыны сайгылап-сайгылап йүрегиниң ели-
ни чыкарды. Бейле зада гарашман, өз майдалына йөрəп
барян ат бирден сычрап галды, наллы тойнаклары билен
доң ерп бөвсүп, ок ялы өңе атылды. Сапармырат атың
жылавындан чеп эли билен берк тутуп, саг эли билен
оны ызыны үзмән гамчылаярды. Ол шейдип, нәче гиде-
нини билмеди. Эмма бирнәче вагт гечендеп соң:
— Бу адам хесерлән болаймасын? — диен сес оны
өзүне гетирди. Ол ган өйлен гөзлерини ялпа ачды. Сес
чыкан тарапа серетди. Өзүниң болуп баршына ген га-
лып, агызларыны ачып дуран ики эшеклини гөрүп, дер-
рев йүзүни совды. «Танамадык болсалар ягшы, тизрәк
булардан араны ачайын» дийип, ене атыны гамчылады.
Бирнәче вагт йөрәнден соң, ызына серетди. Эшеклиле-
риң гарасы йитипди. Сапармырат атыны йөришине сү-
рүп башлады. Демини дүрседи.

Эмма иш-ишден гечипди. Онуң гызгыны барха гөте-
рилйәрди. Гөзлерине ган өйлүп, маңлайы ярылып баряр-
ды. Шундан соң ол хич зат билмеди. Гүн батмазының өң
янында онуң аты Сейитназар диен човдур обасына ге-

лип, бир ишикде сакланды. Сапармырат шол бада ат-
дан агдарылып гайтды.

Отуз яшларындакы бир пешенели адам гапының аг-
зындакы гүрпүлдини эшидип, ылгап чыкды. Гызыл от
болуп ятан Сапармырадың янына гелип, илки билен
онуң маңлайыны элледи. Сонра төверек-дашдан ылга-
шып гелен адамлар билен Сапармырады гөтерип ичери
гиризди. Арассажа мыхман жая гетирип, оны төрде
ятырдылар. Гужак-гужак одун гетирип белент от якды-
лар. Ыссыдан яңа жайың ичинде дем алмак кын-
лашды.

Өйүң эеси, сыратлы адам көмекчилерине йүзленди.

— Ёлагчының атыны ерлешдириң. От бериң, ийм бе-
рин. Онсонам ишли-ишиңиз билен болуберин. Мунуң
янында кән вагырды этмәлиң. Муны совук урупдыр. Ят-
сын... Мунуң ягдайы агыр.

Сапармырат ики гүнләп өзүни билмән ятды. Өй эеси
шу вагтың ичинде онуң янындан айрылмады. Сапармы-
рат самраярды. «Акжагүл, Касым, Акжагүл» дийип,
оларың адыны гезек-гезегине тутярды. Нәзиге хайбат
атярды. Дурдымырадың үстүне гыгырярды. Ефим дий-
йәрди. Аман пәлваны ятлаярды. Атамырат готура сөг-
йәрди. Ягмыра рехим эдййәрди. Черкезиң адыны тутяр-
ды. Өй эеси илкибада бу сөзлерден бир маны чыкарып
болмазмыка дийип тама этди. Эмма вели чашының гө-
вүне середен ялы, белли бир угур тапмады. Соң өз-өзү-
не: «Эй, хер бенденин мүң аладасы бар» дийип, теселли
берди.

Үчүнжи гүн Сапармырат шаглап гелен гара дерден
соң гөзүни ачды. Жайың ичи хаммам ялыды. Гөзүни
ачан бадына, гөйә дем алмага хова етмейән ялы болуп,
багжыгына япышды. Ол жайың ичине аңкасы ашан ялы
болуп серетди-де, сонра гашындакы адама йүзленди:

— Мен ниреде? Мен бу ере хачан гелдим?

Өй эеси Сапармырадың өзүне гелендигине бегенди.
Болан ишлери башдан-аяк сөзләп берди. Сапармырат
тирсегине сөенди. Өй эесине билдирмән, элиния телпеги-
ниң депесине етирди, басышдырып гөрди. Телпегиң де-
риси билен кечесиниң арасындакы гуры кагыз чалажа
шыкырдады. Сапармырадың йүреги ерине гелди. «Худая
шүкүр... Худая мүң-де бир шүкүр...»

Сапармырат төрпи ялы болан дили билен додаклары-
ны ялашдырды. Гызгыны хениз-де ёкарыды. Сонра до-

даклярыны эли билен сыпалап гөрди. Додагының хам-
лары япылды. Еллеңипди.

Өй эеси Игдирбай яшлыгына гарамаң, көпи гөрен,
көп затлардан баш чыкарян пәхимли адам экен. Ол Са-
пармырады гызгын жайдан чыкармап, атыны якып-ян-
дырып барян бурчлы унаш билен бежерип башлады.
Эртир билен, гүнортан, агшам унаш гетирди. Сапармы-
рат хем бурчлы унаш ичип, гызгын жайда ятсаң, бу ке-
селден гутулып болянлыгыны өңденем билйәрди. Шей-
дип, ол гиже-гүндиз Игдирбайы «окалып, оңа сапак бе-
рип», ене-де үч гүн бу ерде болды. Дөрдүнжи гүни аяк
үстүне галды. Ичини ит йыртып барянлыгы үчин, хич
бир төвелла гулак асман атланды...

Сапармырадың үч гүнләп берен сапагы Игдирбайың
ынжалыгыны гачырды. Оңа кән затлары дүшүндирди.
Онуң гөзүниң өңүндәки кән перделери сыпырды. Шоның
үчин-де Игдирбай ичмегини елбегей алып, Сапармыра-
дың үзеңңисинден япышып, гара гөрнүме барянча оны
уграмды. Шейле пәхимлар, онда-да өз аягы билен үстүне
гелен адамдан айрылып галмак Игдирбая гаты агыр
дегди. Эмма бейдип гитмек хем мүмкин дәлди.

— Сапармырат ага, «Узаданлап ёлдаш болмаз» ди-
йипдирлер. Сағ гит, аман бар. Эмма вели сен сейитна-
зарлы Игдирбайы ядыңдан чыкарма. Гөзүңден салма.
Човдур обаларының биринде доганыңданам якын бир
мәхрибан адамының бардыгыны ядыңдан чыкарма. Ин-
ди икимиз доган болдук. Мениң-де доганларым, достла-
рым кән. Олары хем өз доганың хасапла. Шу гүнден
шейләк бизден көмек герек болса, хабар етирәй. Шол
демде човдур доганларың гандалыңда хәзир боларлар.
Бизем шейдерис... Мен инди сенден эшиден затларымы
ил ичине яйрадып башларын. Хош, Сапармырат ага,
ёлуң ак болсун, ишиң ровач болсун...

Игдирбайың бу сөзлери Сапармырады толгундырды.
Онуң сеси көп ере барянча Сапармырадың гулагында
яңланды дурды. «Вах, чыбан ириңләпдир. Онун ярыл-
жак вагты голайлапдыр... Ине, гөрдүңми, адамлар сә-
хелче үнс берип диңлеселер, хакыката деррев дүшүнйәр-
лер. Янкы сөзлери айт дийип, Игдирбая мен өвретмедим
ахыры...»

Сапармырат Гөкчәгә гелйәнчә, атың жылавыны чек-
мән сүрди. Гөкчәгеде өз дүшйән чайчысыныңкыда дү-

шуп, нахар ийди, чай ичди. Атына от-ийм берди, дынч берди. Шейдип, ене-де ёла дүшди. Дашховзун ышыклары гөрненден, онун гөвни ачылды. Ефимовы тиз гөржекдиги ядына дүшүп, ене-де хесерлән ялы болуп, атыны гамчылап башлады. «Мениңки сени гөрди, шат болды» дийип, ичини геплетди-де, өзүниң бу сөзүне түйс йүрекден жакгылдап гүлди. Соңра өз янындан Ефимова: «Хәй, жадыгөй!» дийип кәеди. Мылайым йылгырды.

ЭГРИ ОТУРЫП, ДОГРЫ СӨЗЛЕШМЕК

Ефимов чилиминиң ярысыны-да чекип гутармандыгыва гараман, оны күлдана ташлап, үстүнден инчежик, гүйчли бармаклары билен басып сөндүрди. Гахар билен дивара серетди. Сагат он икиден ишлейәрди. Ефимов столы юмруклап, ене-де еринден турды. Ики элини жүбүсине сокуп, жайың ичинде гапыдан төре, төрден гапа ченли гезмеләп башлады.

Айнаның өңүнде сачыны сыпалап, ятмага хыялланып дуран Мария Павловна көшешдирижи әхенде:

— Серёжа, бейтмесене. Столда нәме гүнә бар? Тас мениң йүрегими ярыпдың. Бу шакырдыңа чагалар-да оркуп оянар... Мен Сапармырада ынанярын. Ол эле-де дүшмез, болар-болмаз ишлериң голайында-да гөрүнмез. Өзи-де бу гүн-эрте бир ерден чыкар. Бейдип өзүңи гынама. Онсоңам ятмазын өң янында гахарлансаң укламап билмерсиң — дийип, мәхирлилик билен йылгырды.

— Өзүңи гынама, бу гүн-эрте бир ерден чыкар... Ене нәме! — дийип, Сергей Михайлович гахар билен аялына йүзленди.— Сен оны билмейән ериңден билйән дийип, маңа гөвүнлик бермәң нәме? Мен оглан-огланжык дәл инди... Оны мен билйән. Сәхел ерде бир адамдан гөвни галандыр. Турзандыр даваны. Шейдип Хожабеки-де яныңа алып, түрмә дүшендир. Инди болса ызгар жайың ичинде ики эпленип ятандыр. Ол адам дәл, ёлбарс! Душундыңмы? Ярал ёлбарс! Ол гахары геленде агы-гараны сайгарярмы нәме?..

Соңра мүйнли ялы эдип сөзүни довам этди.

— Бизиңем гүнәмиз улы. Ол икисинден шу вагтлара ченли хабар эшитмән, аркайын гезип йөрүс... Хей, шейле-де бир зат болармы?

Мария Павловна Ефимова тарап өврүлди.

— Түвелеме, аркайын гезип йөршүңиз шейле болса, сизиң аркайын дәл вагтыңыз нәхили боляр? Дөрт-бәш гүнден бәри хеммәң элил аягы бишен товшана дөндүңиз. Бир ерде отурып карарыңыз етенок. Шу болшуңыза-да аркайын гезип йөрүс дийсең, мен-ә нәме дийжегими билемок...

— Пейдасы нәме? Гуры гүррүң эдйәрис. Сөзде алада эден болярыс. Бу затларың хеммесиниң бахасы гара көпүк ахыры. Херекет этмек герекди. Угруна чыкмак герекди. Оларың ягдайыны билмек герекди. Эгер ол шу гүн я-да эртир гүн батянча бир ерден чыкмаса, мен эртe агшам Көнеүргенже уграҗак. Гөз-гөртеле ики саны пәлваны элден чыкарып билмерис. Оларың херси өз ерлеринде әгирт улы гүйчдүр.

— Ханы, Сапармырада ёлбарс дийип дураның янынжа дәлмиди?

Ефимовың йүрегинде Сапармырада болан гахар гайнап дуран-да болса, йүзүнде бирхили мылайымлык, Сапармырада болан сөйгүсиниң инче аламатлары эмеле гелди. Эмма ол бу дуйгыны басды-да:

— Онуң ёлбарслыгы хак — дийди. Башга двере зат тапман сагынды.

Соңкы ики-үч гүнүң ичинде Сергей Михайловичиң ягдайы агырлашыпды. Ол өз дурмушында, ишинде, айдын максадында Сапармырадың нәхили дүйпли ер эеләндигини әхли дуйгулары билен дуйды. Бу ики саны дини башга, дили башга, дурмушлары бири-бириникә дүйбүнден меңземейән, кәрлери башга адамың бейле якынлашмакларына нәме себәп болды? Олары бейле ичгин достлашмага нәме итекледи? Сергей Михайлович бу хакда кән ойланды. «Гурлушыкмы? Гурлушыга башга уссаның-да иберилмеги мүмкинди. Тәлейми? Мен тәлее ынанмаярын... Байраммырат агамы? Мүмкин? Эмма бу эсасы себәп дәл. Онда эсасы себәп нәмеден ыбарат ахыры? Билдим, билдим! Бу ерде эсасы себәп йүрек! Ики йүрек бири-бирини сөйсе, бири-бирине ымтылса, онуң өңүнде хич зат дурмаз. Гурбанмәммет сердар-да бу ерде гүйчсүздир. Ол ики йүрек бири-бирини тапмага ымтылса, деңизден-де, дәли дерядан-да аңсатлык билен гечер. Тапышар. Бизиңки-де шейле болды...» Сергей Михайлович шу нетиҗә кән пикир этмегиң нетижесинде гелип етди.

Ефимов хәзир жайың ичинде гезип йөршүне өзүне

койәп башлады. «Мен бу ерлере гелип, шейле мәхрибаң доганлан-да якын адам тапдым. Мен оны горап билмедим. Мен намарт экеним. Шунча гүнден бәри онлан хабар-хатырсыз гезип йөрүн... Бу гүнәми хич ким багышламаз...» Бирден онуң хыялында: «Сапармырадам шейдип, мен бир ере башымы-аягымы алып гитсем, менден хабар тутман гезермиди?» диен совал пейда болды. Ефимов бу совала шол демде, икиржиңлемән жогап берди. «Ёк, ёк! Ол бейтмезди!.. Онда онуң өзи маңа өз хабарыны етирәйсе болмаярмы? Вах, ол етирибилйән дәлдир. Ол эле душендир...» Соңкы пикир онуң ичини тикенекледи. Бирбада гөзүниң өңүнем гараңкыратды. Йүреги гыйлып гитди. Ол: «Дири болса болар. Оны еди саны демир дервезәниң аңырсындан-да алып чыкарын!» дийип, Ефимов касам этди. Бу онуң ягдайыны бирнеме еңлетди.

Мария Павловна сачыны дарап болды. Столуң гаршысында дуран ики орунлык кроватың голайына бардыда, салып гоян арасса душегине гөз айлады. Оны ятмак, дынч алмак мейли гуршап алды. Соңра әриңе тарап өврүлди.

— Серёжа, бес этсене. Сапармырады гайгы этме. Мениң йүрегим гаты парахат. Диймек, ол сагдыр. Мен өз йүрегиме ынанярын.

— Онда икимиз эртире ченли йүрегимизи чалшаялы...

Мария Павловна әриниң говшап уграндыгыны гөренден соң, онуң янына гелди-де, овадан, дыкыз ак билеклерини Ефимовың бойнуна салды. Кичижик гевръни өзүне чекди.

— Серёжа, йөр ятaлы...

— Ятсаң ятаярыс — дийип, өз гезегинде Мария Павловнаның агзына агзыны гоюп узак огшады. Оларың агызлары хениз бири-бириниңкиден айрылманка, эпишге чалажа ики гезек какылды. Шерт боюнча дине Сапармырат шейле какмалыды.

Мария Павловна өз гужагындан Ефимовың нәхили чыкандыгыны билмән галды. Ол хениз ген галып, агзыны ачмага-да етишмәнкә Ефимов:

— Гелди! — дийип, эййәм гапыны ачып башлады.

Эдил өз өйүне гелен ялы ынам билен ичери гирен Сапармырады гөрен бадына Ефимовың оны гужакласы гелди. Эмма эгирт гүйч сарп эдип зордан сакланды.

«Мунуң билен пугта гүрлешмек герек» дийип, гайыррак чекилди. Өзүни саклап, гашларыны чытды.

— Сизинки гургун отырмы? — дийип, Сапармырат салам берениден соң йылгырып, илки Ефимовың йүзүне серетди. Эмма онуң йүзүнден гар ягып дураныны гөрдиде: «Муңа-ха бир жын уруптыр» дийип, Мария Павловна тарап өврүлди.

Мария Павловна көп йыллап айра душен доганына душан ялы:

— Сапармырат, бизиң гөзүмизи ёлда гойдуң! Бу нәтдигиң болды? — дийип, онуң элиндәки хоржуныны алды. Кроватың янына гетирип гойды. Ичмегини алып, дивардан илдирди. Башынагай болуп, онуң дашында первааз уруп башлады.

Сапармырат Мария Павловнаның сөзүнден соң Ефимовың чишип дуршуның себәбини аңлады. Оңа өз янындан гахар эдип: «Гой, өзи ярылянча менем сесими чыкармайын» диен нетиже гелди.

Сапармырады гаты гөреси гелен, онуң билен гужаклашып гөршүп, хал-ягдайыны билеси гелип дуран Ефимов гара даш ялы болуп отурмагыны довам этдирйәрди. Эмма ол узак чыдап билмеди. Чыдамага өзүнде гүйч тапмады. Гыжакчы ялы терс бакды-да:

— Сениңки Көнеүргенже тоя гитди? Гарындашың тоюна? — дийди.

Сапармырат хем онуң эхеңинде жогап берди.

— Хава, Ефим, гарындашларымыздан бири той эдйән экен... Эй, менем шоны гечирмәге гитдим. Той диеватговы боляр.

Ол онсоң Ефимова әхмиет бермеди-де, Мария Павловна йүзленди.

— Ханы, гелин мен элими ювайын. Онсоң маңа бир чай бер. Мени нахарла. Болмаса мениң ишим харап. Олам, ханы, чише-чише етжек дережесине етсин...

Ефимов бу сөзи эшидип, ашаклык билен Сапармырады сынлады. Онуң өңкүсине гаранда хорланандыгыны, ядавдыгыны, үшәндигини аңлады. Йүреги авап гитди. Инди ол Сапармырат билен нәхили эдип парахат гүррүңе башлажагыны билмән, азара галып, гөз астындан оңа мылайым-мылайым середип уграды. Сапармырат хем шейле ягдайдады. Эмма ол өзүни зорлап эдйән межбуры бойнуёгынлыгыны довам этдирйәрди.

Мария Павловна башынагай болуп йөршүне: «Икиси-

иси-де бири-бири билен геплешеси гелип, йүреги үзүлип баряр. Икиси-де зордан сакланып отыр... Адамларың хеммеси бири-бирлерини шейле сөйселер болмаярмы? Гөрели бакалы, бу икиси нәче вагт шейдип отурарка-лар? Хайсының доны өң чөзүлеркә?» дийип, дашындан болса:

— Сапармырат нәме биширип берейин? Догрыңдан гел — дийди.

— Гелип, адыны тутма-да гетирибер. Нәмәң болса, хайсы тиз бишсе, шоны биширип бер. Мениң ажыган вагтым зат даннамам болмаз...

Ефимов өзүни ябың аңырсында галан ялы ягдайда дуйды. Онуң достуны дузласы гелди-де:

— Сениңки тойдан овадан сөз өвренди... — дийди. Эмма вели гөвнүндәкиси чыкмады. Тәсирли эдип айдар ялы сөз тапмады.

Сапармырат онуң бу сөзүне әхмиет бермедими я-да муны эшитмедими, гараз, хич хили жогап бермеди-де ювнуп-ардынып болансоң, столуң башына гечди. Билгешләнден терсрәк бакып отурды.

Мария Павловна столуң үстүне гетирмели затларыны гетирип болансоң, бир четде отуран әриниң голтугындан тутуп:

— Серёжа, йөр, бирагыз сөзүм бар — дийди. Әрини голтуклап столуң гапдалына геленден, оны Сапармырадың үстүне итиберип гойберди.

Үчүси-де бирден жакгылдашып гүлүшдилер.

Ики дост узак вагт бири-бириниң гужаклап, сөзсүз, йүрек билен геплешдилер. Хал-ягдай сорашдылар.

Гапдалдан буларың болшуна середип дуран Мария Павловна:

— Шейдәймесем болжагам дәлди — дийди.

Достларың икиси-де өз янларындан ондан миннетдар болды.

Нәме-де болса бу айралык Сапармырат билен Ефимовың арасыны өңкүден кән эссе якынлашдыран экен. Муны оларың йүреклери сызды.

Ефимов:

— Ханы, илки сениңки ишден гүррүң берди. Онсоң мениңки гепледи — дийип, ойна салып, Сапармырадың бөврүне дуртүп гойберди.

Сапармырат:

— Хожабек саңа гүррүң берди. Мениңки гүррүң ёк! — дийип, телпегиниң ичинде гизлап гоян кагызларыны чыкарып, онуң өңүне оклады. Ефимов хатлары гарбап алды. Сапармырат хейгенек билен өзбек чөрегини ийип башлады. Ол ийсе-де ийәрди вели, йөне ашаклык билен Ефимовдан гөзүни айырмаярды. «Нәме диеркә? Макуллармыка?» диен сораглара бар үнсүни берени үчин, нахарың тагамыны-да онлы дуймаярды.

Ефимов хаты, Хожабекиң Сапармырада берен характеристикасыны өврап-өврап окады. Онуң инчежик йүзи ягтыланды. «Вах, соватсыз-да... Эгер шейле адамлар соватлы болса, гөр, нәхили говулык боларды. Онда биниң ишимиз еңиллешерди. Сапармырат говы адам. Ондан гарашаным чыкды. Әй, хава-ла, Байраммырадың оглы болар-да, ол эрбет болармы?! Онуң эрбет адам болмага хакы-да ёк...» Эмма ол өзүниң Сапармырадың мугаллымдыгыны билйәрди. Шонуң үчин-де оны чендена ша өвмеги, онуң эден ишине өзүниң бегенйәндигини, ол иши макуллаяндыгыны белент рухлы сөзлер билен айтмагы макул гөрмеди. Диңе:

— Иши акыллы этди герек — дийип, гүмүртик сөзледи.

Сапармырат:

— Макуллаярсың герек! — дийип, чейнемини тогтатды-да, гашларыны галдырып, Ефимова бакды.

— Макуллады-макуллады, геп болды ёк. Иши мыдама акыллы этди герек...

Сапармырат Ефимовың бу сөзи айдандакы әхеңине үнс берди. Шейле нетижә гелди: «Хәй, өзүң-ә макуллаян болсаң герек, болмаса-ха башыма ала ябының гүнүни салардың. Худая шүкүр... Бела-ха башымдан совулды...»

Ефимовың гөвнүне гүман гитди: «Мени гурама алаңоклар дийип, Сапармырат Хожабеке арз этдимикә? Я-да кепил бол дийип, өзи ондан хайыш этдимикә? Гел, угруны тапып, бир сорап гөрейин...»

Аралыга бирсалым дымышма дүшди. Сапармырат аркайын, ишдә билен иййәрди. Маңлайы чыгжарып башлады. Бедени агралып уграндыгы месе-мәлим болупды. Агыр ёлдан соң ядавлык ювашлык билен бүтин беденини ысгындан гачырярды.

— Сениңки Хожабеке геп айтды?

— Нәме геп?

Сапармырат гүлди.
— Мениңки Хожабеке геп айтды. Хожабек маңа геп
айтды. Худай икимизе-де дил берди, икимиз-де гепле-
ди. Нәме, онуң билен геплешмели дәлмиди? Сениң ге-
пиң-сөзүң нәхили болупдырайт, Ефим?
— Сениңки Көнеүргенчде көп оюн сөз өвренди... Се-
ниңки чын гепи гойды, оюн геп этди...
Сапармырат ажы гөк чайлы кәсесини элинде ойна-
дып отурышына шейле дийди.
— Мен оюн эдемок... Мен Хожабеке нәме дийипми-
шим?
— Сениңки ондан кепил хат сорады?
— Мениңки ондан хич зат сорамады. Нәме, бир зат
сорады дийип языпмы? Гөнүләп айдайсаң болмаярмы?
— Хожабек сениңки кепил хат берди. Ынха.
— Берен болса говы эдипдир.
— Сениң өзүң сорады ондан?
— Ёк. Мен хич зат диймедим. Өзи язандыр. Йөне
бир зат яздым-а дийипди.
— Сениңки гурама гечди? Гурамаңы говы гөрди?
Сапармырат кәсесини столда гоюп, Ефимовың йү-
зүне чиңерилип серетди.
— Ефим, мен гурама гечиленде нәхили болжагыны,
гечилмәнде нәхили болжагыны билемок. Мен сени бил-
йән. Саңа ынанян. Нәме эт дийсең, эдерин йөрерин.
Геч дийсең гечерин, гечме дийсең гечмерин. Йөне мен
саңа бир зат айдайын: мен шу гезек кән пикир этдим.
Хожабек билен кән гүррүңдеш болдум. Мен хемме зат-
дан гечдим. Йөне вели мени четлешдирмәң. Мен дайхан.
Дайханың жаны ер билен сувда боляр. Өзүниң аты би-
лен өкүзинде боляр. Мен шолардан хем геч дийсең ге-
чейин. Сениң гол астыңда чархың агзына памык берйән
болуп ишләберейин. Чагаларам ач өлмез. «Агзы ачык
ач өлмез» диен накылам бар. Билмән айдан дәлдир-
лер. Мен сениң биленем, сениң яныңдакылар биленем
гаты өвренишипдирин. Инди мен сизден айрылып, хич
ере гидип билжек дәл. Онсоңам мен сизиң ишиңизи
халадым. Бизиң обаларымызда гең-энайы адамлар
боляр. Бири гезмеги халаяр, бири өйүнден чыкман
отурмагы сөййәр. Бири айда дөрт гезек өвлүйә гайдяр.
Бири сачагындакы чөреги ики болса, той этмеги говы
гөрйәр. Гараз, санасам согабы бар диен ялы, худай
хер кимиң йүрегине бир зат саляр. Я-да, ынха, бири

шахыр болуп сөз гелишдирйәр. Бири айдым айдып,
багшы боляр. Хич ким олара сениңки бимамла дийме-
йәр. Ефим, шу затлары ол адамларың йүрегине худай
саляр. Ине, шундан тымсал алып айтсак: худай мениң
йүрегиме-де ил-гүн үчин, илат үчин, хунаба ювдуп йө-
рен адамлар үчин ягшылык эдип билсең эт диен пики-
ри салыпдыр. Сен мениң шу сөзлериме ынан. Мениң
ялан сөзләп билмейәндигими өзүң говы билйәрсиң. Ма-
ңа шу вагт: «Сапармырат, бизиң ызымыза көп дүш-
дүң, таңрыялкасын, инди өз обаңа гайдыбер» дийсең,
догрусы, бу сөзүң маңа шарпык ялы болуп дегжек.
Мен ызымы тапжак дәл. Обама барсамам, ол ерде
бир гүнем дуруп билжек дәл. Сизе герекмесемем деря-
ның аркасына гечжек. Гарагалпаклар мени хор этмез-
лер. Мен олара хич хили яманлык этмедим. Олара бу
вагт бир адамам улы көмекчи болуп гөрнер. Тә Шай-
даковы Бедиркенде гетирйәнчәм дурарым болмаз. Он-
соңам ол ерде түйс хакыкат диен задың өзи бар. Шай-
даков бар. Мениң-ә, Ефим, ягдайым шейле. Сен, он-
соңам, Сапармырат ил ичинде токай отлабам болса
ат газанжак боляндыр диен пикириң келләңе-де гетир-
ме. Какам пахыр маңа яшажыккам: «Оглум, адама
яманлык этмек диен заты, шан-шөхрата ковалашмак
диен заты келләңден бүтинлейин чыкарып ташла»
дийипди. Бу сөз мениң йүрегиме бакы орнашды. Инди
мен оны йүрегимден чыкарып зыңып билмерин. Мен
шан-шөхрат исләмок. Мен өз топрагыма Шайдаковың
гелмегини ислейәрин. Онуң хеммә деңлик бермегини
ислейәрин. Ынха, Ефим, инди өзүң бил. Гурамаңа ха-
ла ал, хала-да алма. Йөне вели мени йүрегиме худа-
йың салан задындан махрум этме. Шейдәйсең вели,
Ефим, маңа гаты агыр дегер. Мен шу вагтлара ченли
сениң сөзүңден чыкмадым. Нәме дийсең этдим. Ола-
рың гүнәсини хем сениң сөзүң билен гечдим. Муны
хер бир түркмен эдип билмез. Хенизем олар ядыма
дүшенде ичим от билен ялын болуберйәр. Эмма сени
гөз өңүме гетирйән вели, бирден көшешеними дуйман
галян (Шу ере геленде Сапармырадың ёлда дүшен ке-
жебеси ядына дүшди. Ол бирсалым гөзүни Ефимовың
йүзүнден айырды-да, улудан демини алып, башыны яй-
кады. Йүрегиндәки өхли дердини шу херекети билен
чыкаран ялы болды. Бу хакда гүрлемезлиги йүрегине
дүвди. «Геплесем ене-де бозарын» дийип горкды. Соңра

ене-де Ефимовың йүзүне серетди. Онуң бу гезекки гарайшында өңки айгытлылыгы ёкды. Ефимов илки билен шуны аңлады). Хава, мен сөзүми гутардым. Ене-де бир сөзүм бар: гарып обаларың үстүне бела ялы гыш гелди. Мениң хожалыгымдан хабарым ёк. Оларың одуны, сувы нәхили? Дәнелери индики хасыла ченли етжекми? Мен бу затлары билемок. Хеммесини хелее ынаныв гайтдым. Хелей дийлениң элинден хич зат гелмейәнлигини өзүң билйәрсиң. Олар ицирдемәге усса. Хә дийип бахар гелер. Эййәмден газы-хашар иши башланмадыр. Дашсакга адам ибермесем я-да өзүм гитмесем маңа сув бермезлер. Мен йылажы галарын. Бу затларың хеммесине мениң акылым етйәр. Эмма мен башга-да бир зады билйәрин: мениң хожалыгым даргамагың ең янында дур. Ол болса онуң ызына душүп гайтды. Какам пахыр өз гөзүң өңүнде дүнйәден өтди. Оба-гараның ягдайы шейле. Өзүмиң болуп йөршүми хем гөрйәрсиң? Сен, Сапармырат кейпине шейдип йөрендир дийип пикир этме. Мениң бир ерде отурып карарым етенок. Ичим ховул алыберйәр. Яңкы айдышым ялы, мен инди обада бир гүнем дуруп билжек дәл. Мен сенден көмек сорамок. Маңа гарашык эт диемок. Маңа мени агы-гараны сайгарар ялы бир мерөврет диййән. Мени гутардым. Инди нәме тебә етир диййәрин. Мен гутардым. Инди нәме дийсең шоны дий... Йөне шу сөзлериң чындыгына ынан.

Ефимов Сапармырадың хер бир сөзүни агзындан чыкып-чыкманка какып алярды. Ол бир гезек хем онуң сөзүни бөлмеди. Сапармырадың сөзүниң хакыкатдыгыны Ефимов инкәр эдип билжек дәлди. Шонуң үчин-де ол нәме дийжегини-де билмеди. Бирсалымдан, сәхелче-де болса пикир этмек үчин вагт утмак максады билен, оңа совал берди:

— Сениңки адам йүрек бошатды?

— Бошатды...

Сапармырат чайлы кәсесини элине алды. Ефимов: «Гөрйән вели, сен адам дүйбүнден өзгерипсиң. Сениң келләңи эгниңде сакламак үчин мен элимден геленини этмелидирин» дийип, мәхирден долы гөзлерини Сапармырада тарап өврүди-де:

— Икимиз доган болды — дийди.

Онуң сеси титрәп гитди. Дамагы долды. Гөзүниң өңи немленди. Сапармырат оңа серетмән отурышына онуң бу ягдайына душүнди. Ол Ефимовың: «Икимиз доган болды» диймек билен кән затлары айданлыгына душүнди.

— Биз айрылмаз доган болды, сүйтдеш доган болды — дийип, Сапармырат хем оңа бакды. Олар бу барадакы галан максатларыны бири-бириниң гөзлеринден окадылар.

Ефимовам бир кәсе чай ичди. Онда бирхили мыжалыксызлыгың пейда боланыны Сапармырат дуйды. «Бу маңа бир хабар етирмекчи боляр. Айтмага-да чекинйәр. Хернә эйгилик болаверсин...» Эмма вели ол Ефимова сорагам бермеди, билмедиксирән киши болуп отурды. «Шейтсең вели узак отурып билмез. Өзүми, ине, айдып башлар...»

Шейле хем болуп чыкды. Сергей Михайлович аңры бакды, бәри өврүлди, горжанды, кәсесини бир аңры итерди, бир өзүне сүйшүрди. Ахырсоны шейле дийди.

— Сениңки эртир Гарапорсаң гитди...

Сапармырат онуң сесиниң әхеңинден горкар ялы зат ёкдугыны аңлады. Шейле-де болса аладалы сорады.

— Мениң Гарапорсанда нәме ишим бармышын?

— Ол ере Нәзик хем Дурдымырат хем эртир гелди...

Акжагүл кеселлән болаймасын диен пикир Сапармырадың бүтин бедениие ток болуп урды. Ол титрәп гитди.

— Нәме болды ахыры? Нәзик дагының ол ерде нәме иши бармыш? — дийип гаты сеслененде, онуң гөзлери ханасындан чыкайын дийди.

— Сениңки ене гыгырды бар өз доганына? Сениңки көшешди ёк. Онда икимиз биле гыгырды, сеси гаты чыкды. Көчелер эшитди, огланлар оянды. Гел, биле гыгырды! — дийип, Ефимов агзыны улудан ачып, гыгыржак киши болды. Сапармырат онуң агзыны тутды. Онуң уллакан эли Ефимовың йүзүниң хемме ерини гаплады. Ефимовың йүзи чымгызыл болды. Ол зордан:

— Мениңки дем гутарды! — дийип, эшидилер-эшидилмез эдип айтды.

— Ханы деррев айт, Ефим! Ене нәме хокка чыкардың? Сениң бу ерде дек ятмажакдыгыңы озалам-а билйәрдим. Ханы айт, нәме үчин мен Гарапорсаңа гитмели?

— Сеникки көшешди, мениңки айтды..

— Көшешдим, көшешдим. Айдыбер, ханы?

Ефимов элини чермеди, өзүни раслады. Ондан соңра шейле дийди:

— Сапармырат, Гарапорсанда той болды. Сен ол тоя барды, Нәзик барды, Дурдымырат барды. Шу адамлар бармады, Акжагүл аглады. Онуң гөвни галды. Онсоң яман болды...

Сапармырат учжак бүргүт ялы болуп, башыны галдырды. Ол шейле бир гең галды вели, бирбада бу сөзе нәме жогап бержегини билмеди. «Ол нәхили той? Той эдер ялы, галың берер ялы Қасымың хич зады-да ёк ахыры? Мен тоя меңзеш той болмаса, кес келләми разы болмарын!.. Йөне вели Ефим бейле дийип ынанчлы гүрлейәр. Бу шейле диен болса, йөне ерден дәлдир. Бу мениң гөвнүми йыкмаз...»

— Ефим, сениңки нәхили той этди, мениңки дүшүнмеди.

Ефимов тойы нәхили тутжакдыклары, бу барада эдилен маслахатлар барада, аз-овлак галың барада, умуман, хеммесини болшы ялы эдип айдып берди. Ол хер сөзүни ынамлы, Сапармырат гаршы чыкып билмез ялы эдип айтжак болуп, гаты кән гүйч сарп этди. Дерледи. Йүзи, гулакларының учлары гызарды.

Сапармырат Ефимовың хер сөзүнден бахана агтарды. Онуң билен жеделлешмек, давалашмак исләп ырсарады, Ахырсоңы бир тутарык тапдыммыкам дийип бегенди-де:

— Қасым галыңы нириеден алды бар? — дийди.

Онуң бирден йүреги гүрсүлдәп гитди. «Ене Ефим өй-гошларыны сатан болаймасын?» диен алада бирден оны гуршап алды. Ол таныш өйи шол бада гөзден гечирди. «Худая шүкүр, хемме зат ерли-еринде. Эйсем булар галыңы нириеден алдыка?» дийип, ене-де бүкгүлдә дүшди. Ефимов муны аңан ялы:

— Сениңки галың алды, гутарды. Бизиңки оны нириеден алды, сениң ишиң дәл... — дийди. Өзүниң гөлегрәк сөзләндигини аңды. Сапармырат өйкеләр дийип горкды-да, әхенини ювашатды.

— Бизиңки галың кән дәл. Сениңки канагатланды.

— Ефим, гепиң түммек ери, гөнинден гел. Болмаса той болды ёк... Мениңки намыс бар!

— Намыс болды галың сорады ёк. Галыңы алды, геплемеди. Намыс шейле болды бәр... Нириеден алды, нириеден алды... Утанды герек. Огрулап алды. Инди болды?

Сапармырат додагыны дишледи. «Догрудан-да мен ене гүлкүнч ягдая дүшдүм герек? Мен нәме үчин бейле совнадымкам? Я-да Ефиме ынанмаярмыны?» диен сөзлер оны алдым-бердиме салды. Ол инди бу меселәни гозгамады. «Ефим мениң гөвнүме отурмажак зат элесин ёк...»

— Мен ол тоя гитмесем болмазмыка? Дурдымырадың энеси дагының өзи совайсалар болмаярмы?

Ефимов онуң сөзүни агзындан алды.

— Сеникки ене чага ялы болды... Сениңки хачан улы адам болды? Сен бармады, Акжагүл гөз ёлда болды. Аглады... Сениңки йүрек дәл, даш. Гара даш!.

«Әй, мунуң билен энеклешип болмажакдыгыны озалам-а билйәрдим вели, гараз адамчылык-да... Бир зат диен болайярсың-да. Ине, ене-де мунуңкы догры. Хей, чыкалга гойярмы? Элиңи-аягыңы гүйләйәр-де ташлаберйәр. Онсоң икибака урун-да ят» диймек билен Сапармырат геплемән, торсарып отурды.

Ара узак вагта чекен дымышма дүшди. Херси ичини гепледип, өз-өзи билен гүмра болуп узак отурды. Сапармырат гөз астындан Ефимова серетди. «Мунуң эден ишини дине әр йигитлер оңарар. Шужагаз бир гысым болуп отуран адамда шунча пикир, шунча гүйч, шунча пәхим нәхили ерлешип билдикә? Тоя мунуң билен биле гидерис. Тойы той ялы эдерис» дийип, Сапармырат бирден жошды. Шундан соң Сапармырат гахар-газапдан айңалды. Ефимова йүзленди.

— Гарапорсана сенем мениң билен гитд ?..

— Ёк, мениңки гитди ёк. Сен гитди...

— Нәме үчин?

— Сен гитди, мен гитдим. Мен, сен икиси бир адам...

— Сен болмасаң, ондан хем той болармы? Онда менем гитжек дәл!..

Ефимов юмружагыны даш ялыжак дүвүп, столы чалажа юмруклады. — Сениңки бойнуёгынчылык гойды. Мениңки ягдай дүшүнди. Сениңки шагал ийди ёк... Еке өзүң гитди.

Ефимов билен Сапармырат даңа голай белли бир нетижә гелдилер. Шол гүнүң эртеси Салай жерчини

Гарапорсаңа угратдылар. Онуң Хожамухаммет арсланыңка геленлигини биз өң айдыпдык. Салай жерчиден бир гүн соңам Сапармырат гитмели болды.

АШЫРМӘТ ВЕ КЕМПИР

Инди хабары Гарапорсаңдан алалың.

Акжагүли эле салмак максады билен Ашырмәт обаның илерсинде, гумуң этегинде яшаян бир кемпириңкә грады. Ол Хожамухаммет арсландан арасыны ягшы сайландан соң, сары муртуна тов берип, оны ичиниң гуйругы ялы эдип жайтартды. Гыздырманың дешиги ялыжак гөзлерини черрелдип, кемпириң тамына тарап умыт билен серетди. Кемпириң тамы гумуң этегинде көпе дүшен огры ялы йыгрылып отырды. Илерсиндәки гум геришлери бу тамың үстүне абанып дурды. Галан үч тарапы болса акбаш-яндаклык, гамышлык болуп гидйәрди. Там кичижикди. Гөр, нәче йыллар мундан озал үстүне басылан яндаклар эййәм чүйрәп, гарамтыл-гоңур реңке гечипдилер. Там билен кичижик салманың арасында агзы опурылып башлан, бу йылларда ичинде от якылмадык, чөрек япылмадык тамдыр сөмелип отырды. Тамың агзы илери бакып дурды. Дервезеси ёкды. Йөне мал-гара гирмесин диен максат билен он-он бәш саны уллакан-уллакан кесек гойлупды. Кесеклериң арасындан адам гечер ялыжак ер барды. Ашырмәт бу ере гелип үсгүриндиардынды. Ичерден бир сес чыкмагына гарашды. Габра мензәп дуран тамдан сес-үйн чыкмады. Ол кесеклериң арасындан гечди-де, саг тарапындакы кичижик гапыны ачып, ичери күрсәп гирди.

Оны:

— Ким бар? Ким бу гелен? — диен гахарлы, ёгын сес гаршылады.

Ашырмәт сес чыкан тарапа гарап:

— Гургун отуранмысың, Дойдук эже? Тендармың? — дийди.

— Худая шүкүр...

— Әй, саг-гургун болсаң боляр...

— Ким ахыры сен?

— Танар гидерсиң... Нәме бейле гыссанярсын?

Ашырмәдиң гөзи хениз-де жайың ичиниң гараңкысы билен өвренишмәнди. Ёкардан ашага ченли мейданы тутуп дуран гоңур түссе онуң гөз өңүни перде болуп гаплады, зәхер болуп гөзүне долды. Ашырмәдиң кичижик гөзлеринден боюр-боюр яш акып башлады. Ол бир зада бүдрәп йыкылаймаюн дийип, эллерини өңе узатды, эли барып дивара дегенден соң, аякларыны эмай билен херекетлендирип башлады. Шейдип, өзүни диварың янына атды. Тама аркасыны берип отурды. Онянча ожакдакы түтәп дуран өл одун хем туташды. Өлүгси сары ялын гарамтыл-гоңур түссәниң ичинден гөрүнди. Шейлелик билен гойы түссе пессай-пессай, гыш эртириниң үмри ялы, ерден гөтерилип башлады. Түйнүкден зогдурылып чыкып грады. Инди Ашырмәдиң гөзлери-де жайың ичи билен өвренишди. Диварларың дүйбүнде овнуклы-ирили дешиклер кәпди. Гапбөвүрде кири бир батман газан-табак бир-бириниң үстүнде гапгарылгыды. Ожагың ики тарапына, төре чыпда язылып, онуң үстүнден көне кече атылыпды. Ожагың гайра башында ири сүңкли, гара йүзли, ёгын буруплы, чал сачлы аял отырды. Онуң гөзлериниң ичи чымгызылды. Мундан хем башга ялның ягтысы онуң йүзүне дүшүп, агыны ак, гарасыны гара, гызылыны гызыл эдип, айыл-сайыл гөркезйәрди. Бу болса кемпири габырдан чыкана мензейәрди.

Кемпир асгырынып, ожагың гырасына түйкүрди. Гызыл гөзлерини алардып, Ашырмәде өврүди.

— Вий, сенмидиң, Гулдурды жан? «Танамадык сыламаз» дийипдирлер... Онуң сеси токуртгадан чыкян ялы ёгын хем-де гүңлечди.

Бу кемпире Дойдук дийилйәрди. Дойдук адыызлыызына гыз болуберенде гоюляр. Ата-энеси-де ол доган бадына ондан доюпды. Соңра, вагтың гечмеги билен, оба-гарасы-да ондан дойды. Оны он бәш яшына етенден сатдылар. Илкинжи әри ики йыл гечендён соң өлди. Хоссарлары оны икинжи гезек сатдылар. Дойдук икинжи әри билен алты йыл яшады. Әри пахыр үчин бу алты йыл яшайыш болмады-да, дири довзахда янмаклык болды. Ир эртир, гич агшам оларың гыкылыклары, урушлары, сөгүшлери обаның депесинде янланып дурярды. Әри хер тараплайын говшакэжиз адамды. Әхли беланың көрүги-де шундады. Ол пахыр бир гүн жыкырың кәризине гачып өлди. Оба адамлары: «Пахыр аңсат дынайды-да, дынайды» бо-

лушдылар. Шундан соң Дойдугы алҗак болан хем болмады, өзи-де әр гөзлемеди. Эмма вели обаның етгинҗеклери, аялың тагамыны яңы алып угран йигитлери гүн батып, гараңкы дүшенден соң, онуң кичижик тамының даш-төверегини торч эдип башладылар. Йигитлер оны бири-бириндeн габанып урушярдылар, бири-бирине пычак чекишйәрдилер. Ики йигит бир гезек айылганч уршуп, бири-бирини өлдүрдилер, эмма бу өлшүк Дойдугың өйүниң голайында болманы үчин, хич ким оңа хич зат дийип билмеди. Шундан соң Дойдук ики адамдан башга хич кими өйүне гойбермеди. Ол икисини-де бири-бирине душмаз ялы, гүнашадан кабул этди. Сонра Дойдук гаррады. Хич ким онуң йүзүне серетмеди. Бир вагтлар дашы торч эдилйән тамының төвереги совлан базара өврүлди. Онсоң тебиңчилиге гиришди. Чага дүшүрди. Дуза дем салып, келлеси агырянлара сатды. Сөйүшйән яш йүреклери тапышдырды. Пулы говрак берселер, сөйүшмейәнлери-де тапышдырды. Пул онуң җаныды. Пулы көпрәк берип: «Йылдыза чык» дийсең, шол иши этмегиң угрунда өлмәге тайярды.

Дойдук шейле адамды.

Ашырмәт Гарапорсаңа геленден соң, «Герек еринде пейдаланаяр ялы бир адам» гөзледи. Оңа Дойдугы салгы бердилер. Ол бир агшам гелип, Дойдугыңкыда кән отурып гитди. Онуң тарына какып гөрди. Дойдуга гөвни етди. Ине, инди-де онуңка зерур иш билен икинҗи гезек гелди.

Ашырмәт аркайын отурды-да:

— Танаңдан соң сыласаңам биз пахыр разы-ла — дийди.

Дойдугың сеси ене-де гүммүрленди.

— Сени сыламан, кими сылайын, Гулдурды җан? Ине, ичсең чай, ийсең меле загара. Отурсаң йылҗак җай... Егса-да, сен нәме агшамара гелмегиң чыкардың? Я-да бир зат дийҗек болян-да, оны-да айтмага утанярмың? Айдыбер! Бирини гөз астына алдыңмы? Онуң билен душушасың гелдими? Кимем болса чекниме-де айдыбер. «Берим гөкден ёл ясар» дийиндирлер. Гапҗыгын агзыны гинрәк ачсаң, илиң дулунда отуран гелнини-де маңлайында гөгердерин. Чекинме, Гулдурды җан! Айдыбер. Дойдук эҗең бейле затлары күлбикесиниң уҗы билен эдип билйәндир. Ха! Ха!..

Ашырмәт пулуны гысганмаса, Дойдугың үсти билен максадына етҗеклигине ынанды. Эмма онуң өзи-де пулуң есириди. Шонуң үчин-де аз-овлак пул берип, галаныны үстүни-де абыр-забыр билен долдурмак максадыны өз өңүнде гойды. Өңүне бир чәйнек чай алып, загарадан хем бирисини оҗагың башында гыздырмагы гойды. Айбогдашыны гуруп отурды.

Сонра шейле дийди.

— Дойдук эҗе, мен сениң яныңа хелей сорап гелемок. Мениң гаты зерур ишим бар. Дилиңи отуз икиң аңырсында саклап билйәмиң я-да ёкмы? Шуны маңа гөнүләп айт. Онсоң мен хем айдып башлайын. Болмаса айтман. Асла айтман!..

— Сакламалы еринде мен өз дилимиң эесидирин. Оны отуз икиден аңырда-да, бәрде-де саклап билйәндирин. Оны гайгы этме. Мундан зыят айтсам, Дойдук эҗең хер зат үчин дилини саклаҗак хем болуп дурмаз. Онуң дили-де кән иш битирйәндир. Дойдук эҗәниң дили билен битирйән ишлериниң көпүсини ики аяклы әли биленем оңарып билмез...

— Мениң бу ишимде дилиңи саклап билмели боларсың. Бу иш Атамырат готурың иши. Ол хәзир хан агамызың еринде галды.

— Ханы, айдыбер бакалы... Мениң дилими гайгы этме-де...

— Атамырат сыласа говы сылар. Гаргаса-да ерден галмаз ялы эдер... Шоны-да билип гой!

Кемпириң маңлайының хамлары йыгрылып гитди, эллери титреди. Бүтин гөвреси чалаҗа херекетленен ялы болды. Элинде ойнадып отуран аташгирини оҗагың башына патладып ташлады-да, гызаран гөзлерини маңлайына дикип, сесини өңкүден-де ёгналдып, шейле дийди.

— Гулдурды, агзыңы онда-мунда уруберме! Ол-а хәли Атамырат готур экен, хан байталың өзүнден-де горкамок! Мени мундан бетер ягдая салмак болмаз. Мен ер уруп, ерде галан адам. Онуң үчин ол готур харамзаданы өңе сүрүп, мени горкузҗак болма. Олар ялы максадың болса, чайыңы ич-де гөтерил! Готурыңа-да, хан байталыңа-да бар-да нәче яманлап билсең яманлабер! Ме сениң готурыңа! — дийип. Дойдук сүем бармагы билен орта бармагының арасындан башам бармагыны чыкарып гөркезди. Торсарылып, оҗак-

дан гайыррак чекилди. Ичиң хүмлетди. Оңа жайың ичи яңланып гитди.

Ашырмәт өте гечендигини анлап, додагыны дишледи. «Хава-да, муңа ким нәме этсин? Муны диңе пул билен, сүйжи сөз билен ырайсаң, башга зат билен ырып болжак дәл экен. Менем бир акмак. Атамырат гетуры нирeден гетирип орта сокдум! Ишими этдирип, элине бәш-алты теңңе тутдурайммалы экеним. Инди муны ёла салмагам иш болар...»

Ашырмәт пессайлап уградык.

— Дойдук эже, сәхел заты гөвнүңе алып, агзыңы ажыдыбермәң нәме? Илки билен ойна-чына душүнмек герек ахыры. Нәме, мен Атамырат готур диеним бигүнә ашагындан чыкып болмажак гүнә этдиммин? Я-да ол мениң пул бержек дәл диеним болдумы? Нәдиберлен ашагындан чыкып болмажак гүнә этдиммин? Ол мениң пул бержек дәл диеним болдумы? Нәдиберлидиң ахыры, Дойдук эже? Юмушлы гелен адамың жүбүси-де пуллудыр. Хеем бирини ишледип, оны гуры сөз билен башдан совуп болармы? Оны хер ким этсе-де Гулдурды этмез. Дүшүндиңми? Йөне, ери геленде, Атамырат готурыңам адыны айдайдым. Онуң үчин Атамырат готурыңам адыны айдайдым. Онуң үчин Атамырат готурыңам адыны айдайдым. Икимиз хич вагт бири-бирганңаңы гарныңа алма. Икимиз хич вагт бири-бирмизиң гөвнүмизи галдырмарыс. Ондан аркайын бол. Хамызыңыз гөвнүмизи галдырмарыс. Ондан аркайын бол. Хамызыңыз галасында Гулдурдыны танаяндырлар. Онуң ады ның галасында дуруп билйәнлер билен биле тутулянсөзүниң ызында дуруп билйәнлер билен биле тутулян дыр. Дойдук эже!

Кемпир хернәче гахар этсе-де Ашырмәтден бирнеме ёнжагына гөзүни етирипди. Ол хем бу авуңы аңсатлык билен элинден чыкарайжак дәлди. Шейле-де болса бирден онуң үстүне сүрүнибермекден сакланды. Өзүни герексиретди.

— Мениң бир затдан гөвнүм галса, ишим оңян дәлдир. Сен, говусы, башга бир адам тап. Юмшуңы шоңа табшыр. Мениң өз дердимем башымдан аша.

Ашырмәт өр-гөкден гелди. Кәсесини ожагың башында гойды:

— Бейле диймәвери, Дойдук эже! Асла бейле диймәвери. Ол иши сенден башга оңаржак адам ёк. Асла, мен, шу обада сенден башга пәхимли адама душмадым. Ишим оңмаз дийме. Сениң ишиң оңар. Асла бейле заты келләңе-де гетирме. Сен бир заты оңарып билмен дийсең, оңа ынанжак адам тапылмаз! Мени гезип йөрен маковдыр дийме. Менем кимиң элинден нәме гелжегини билйәрин. Бедиркент галасында бизе пәхимем өвредйәрлер.

Бу сөзден соң кемпириң гечиси дага йӱрады.

— Ханы, онда айдыбер.

Ашырмәт ыкжамланды. Акжагүлүн шу гүн я-да эртир гүн батандан соң өз атының сыртына берилмегини кемпирден талап этди.

— Йөне вели хич ким билмели дәл. Мениң экиденими адам оглы билмели дәлдир. Эгер шу гүн бу иши эдерин дийсең, мен хәзириң өзүнде Хожамухаммет арсланыңка барып: «Яшулы, мен ашакы оба гитмели. Йитгимден шол ерде дерек тапылжакмыш» дийип атланмалы. Сениң тамың ёкары йүзүндәки гамышлыга гелип дурмалы. Сен болса гызы шол ере гетирерсиң.

Дойдук узак пикир эдип отурандан соң шейле дийди.

— Бу гүн хич зат эдип болмаз. Хәзир мен Арсланыңка барсам, олар деррев бир зат сызарлар. Бу гүнли гүррүңи шунуң билен бес эдели. Худай халаса, эртир бу иши эдил ягдан гыл согрулан ялыжак эдәерис. Йөне йүз саны хан теңңесини гүйт душен ялыжак эдип, ожагың башына ташлабилсең! Болмаса узадан аягымы-да йыгнамарын!

— Ол гаты көп боляр. Йүз хан теңңә көшекли дүе алмак боляр... Сен бираразрак ашакла.

— Акжагүлүң угруна чыкыбам, йүз теңңәни көп гөрйәрмиң? Онда саңа Акжагүл герек дәл экен! Мениң өмрүмде гөрмедик задым ёкдур. Эмма мен Акжагүл ялы перишде гөрен дәлдирин. Онуң угрунда мүң теңңе-де хичдир. Оны эле салан адам еди йыл довзахда янмага-да разы болар.

— Вах, ол маңа герек дәл. Атамырат готура элтип бермели оны...

— Әй, сен акылы чашан ёмут экениң! Хеем гараңкы гижеде шейле перишдәни атың ардына мүндүрип экидерсиң-де, оны шол дуршуна башга бириниң гужагына элтип салармың? Ёлда бир ыга ер тапып, ичмегини дүшенип кейпден чыкман, оны башга бирине элтип берермиң? Тапыңсың сада адамыны. Мен сиз эркеклери бәш бармагым ялы билйәрин. Мен сизиң көпиңизи элден гечирдим. Мен бир вагтлар сизиң гүлүңизи чиртдим. Сенем мысапырсыран болма. Мени бир

сада хелейдир, хич зада душунйән дәлдир дийип пикир этме. Йүз теңңе. Гысганма. Шол йүз теңңәни берсең-ә, иши битди дийип билэй. Болмаса-да өзүң бил. Гөзел гөвнүң...

Ашырмәдиң агзы сувжарды. «Бидөвлет кемпириң бу дилиниң жаны бар-ов! Өзи-хә яман пикир дәл. Әй, хәзир элли теңңе берип галаныны гызы гетиренсоң аларсың диейин. Разы болар. Гызы атың ардына аландан соң болса теңңе ерине мерезем алмаз. Мен ата гамчыны басар өтэгидерин. Бу болса будуна шапбатлап галар. Мунуң эдәймелисн-де шүдүр...»

— Болар, Дойдук эже. Агзыңдан худай эшитсин. Ишиң ровач болсун. Элли теңңәң ине! Галаныны гызы гетиренсоң аларсың.

— Алдамарсың герек?

— Хениз адам алдап гөремок. Алдавчыларың көчесинденем гечемок... Догры сөзлүлик бабатда Бедиркент галасында адым агыздан дүшйән дәлдир.

Ене-де бир сагада голай отурып, бу иши нәмеден башлап, нәме билен гутармагың угруны чинтгедилер. Ашырмәт эртир гич өйлән Хожамухаммет арсланыңкыдан атланып, гамышлыгың ичинде гарашмалы болды. Дойдук Акжагүли шол ере гетирмели эдилди.

Ашырмәт Хожамухаммет арсланыңка угранда, әпет ай агачларың үстүнледи. Хованың йүзи чүйше ялы арассады. Совукды. Хер ерде-хер ерде итлер үйрүшйәрдилер. Обаның кәбир ерлеринден өзара гыгырып геплешйән адамларың сеслери эшидилйәрди.

Ашырмәт бу иши битди хасаплады. Дойдук кемпире табшырылан шейле ишлериң хенизе ченли битмән галан ериниң ёкдугы барада ол бу кемпири салгы берен адамдан эшидипди. Мунуң үстесине-де Дойдук билен ики гезек душушмагы, онуң йүрегинде кемпире дүйпли ынанч дөретди. Онсоңам ол кемпире элли хан теңңесини берди. Кемпириң-де бу пулы аркайын алмагы, Ашырмәдиң өңки ынанжыны хас беркитди...

ХОЖАМУХАММЕТ АРСЛАН АГЗЫНЫ АЧЯР

Жерчиниң агыр йүкли, маллы-гаралы гелмеги, ылайта-да той хабарыны гетирмеги Хожамухаммет арсланы гең галдырыпды. Ол илкибада, гөйә чага ялы бегенип, аяллары бегендирмәге ички өйлере ылгап ги-

денден соң, бу иши-де эдениден соң, өз-өзүне шейле совал берди: «Бу затларың өзи нәхили эдип бейле боляркa? Касым Акжагүли гетирип, башы-битини маңа ынандырып гитди. Онуң ынанмага хакы-да бар. Биз онуң какасы билен якын ашна. Инди болса бу гожа гелди. Бу затлар ниреден алындыка? Эшидишиме гөрә, Атамырат готур Ремезан аганың йыгнан-йыгшыранжа хемме задыны талапдыр... Ханы, мен бир бу затларың аныгына етейин. Бужагаз, кейгиң ашыгы ялыжак гожада гүррүң көпдүр. Ханы, оны бир гүрледейин...

Хожамухаммет арслан малларыны-затларыны жайлашдырып йөрен Салай жерчиниң янына барып, оңа көмеклешди. Сейисханада, гара өйде эдилмели ишлерини деррев эдишдирип гутарды-да, Салайы ызына тиркәп, мыхман жайына алып уграды.

Салай жерчи өйүң деңине гелип, гоюн-голтугыны барлашдырды. Соңра Хожамухаммет арслана йүзленди.

— Хожамухаммет ага, ханы, өе совул. Мен гызы гөржек. Чай-паям соң ичерис йөрерис.

Хожамухаммет арслан аңырсына-бәрсине өврүлйәнчә Салай эке гыбырт-гыбырт эдип, әййәм гара өйүң гапысында пейда болды. Гапының бир тарапыны эмай билен ачды-да, адатда эдилиши ялы:

— Эссалавмалейким! — дийип, ичери гирди. Хожамухаммет арслан онуң ызы билен гирди.

Бике билен Акжагүл гожаның гиренини гөрен батларына йыгрылдылар. Эллериндәки ишлерини гоюп, гөз астындан бири-бирине середишдилер. Гожа Акжагүли сорашман танады. Оңа илки гөзи дүшенде ичинден: «Аперин, аперин! Бейле-де овадан гыз болар экен» дийип, якасыны тутды.

Соңра голтугындан диш-диш набат, чай, үч гоша айлы яглык чыкарып, Акжагүлүң гапдалына атды. Ожагың чеп гырасына голай отурып, бир затлар окап, гыза пата берди. Соңунданам шейле дийди.

— Гызым, худай халап, хемме ишлериңиз дүзелди. Эртир хемме хоссарларыңыз шу ерде жем боларлар. Хич затдан гайгы этме. Сениң аркаңда белент адамлар даг ялы болуп дур. «Дагдан аркасы боланың дашдан йүреги болар» дийипдирлер, балам. Ханы, онда, Хожамухаммет ага, йөр, бир чай ичели. Ядадыгам.

Олар мыхманхана гелдилер.

Ода голай отурып, өйлерине чай алдылар. Шундан соңра Салай жерчи дил ачды. Ол илки билен Касымың хем-де өзүниң досты Ефимов барада Хожамухаммет арслана гүррүң берди. Өз билйән затларының екежесини-де галдырман айтды. Йөне гожа иш барада гүррүң этмеди. Муны я артыкмач хасаплады, я-да горкды. Дине Ефимовың адамчылыгы, хич затдан горкмаян батырдыгы, достларының үстүнде жан алып, жан бермәге тайярдыгы барада сүйжүдип, кәте биразрак үстүне-де гошуп айтды.

Өңки мыхманындан оңлы сөз эшидип билмән, лапы кеч болан Хожамухаммет арслан Салай жерчиниң сөзүни агзыны ачып диңледи. «Тоба худайым... Тоба, тоба. Адамлар аяк үстүнде. Орс мусурмана көмек эдйәр. Мусурман орсуң үстүнде жан бермәге тайяр. Биз болсак гүнделик иш-гүйжүң ашагында баслыгып, дүнйәден хабарсыз гезип йөрүс. Әй, ёк бизиң бу болшумыз хич задың алнындан дәл экен» дийип, өз-өзүне гыжалат берди. Салай жерчиниң адамчылыгы-да Хожамухаммет арслана ярады. Онуң агзындан чыкян хер бир сөзи-де Хожамухаммет арсланың йүрегине яг ялы болуп дамярды.

Салай жерчи болса гөк чайың дегмегинден яңа шаглап гелен дерини сүпүре-сүпүре, гөзжагазларыны ойнадып гүррүңини довам эдйәрди.

—Хожамухаммет ага, бу тойы иле меңзеш эдип гурамагың галан иши бизиң билендир. Сенем гысынма. Одун-чөп, чай-сув, башга-да герек-ярак затларыны аяма. Бу бир соган ишидир. Ол дүнйәде бириң мүң болуп доланар...

— Салай эке — дийип, Хожамухаммет арслан донунуң сыйларыны дызының ашагына йыгнашдырды. Ыкжамланып отурды. — Салай эке, хич зады гайгы этме. Той этмек, мәреке совмак түркмениң етип билмейән дережесидир. Онсоңам бу тоюң аркасында яңкы дийййән адамларың дуран болса, бу той говы тутулмалыдыр. Ремезан ага-да иң говы гөрүшйән адамларымызың бири. Тоюң той болжакдыгы барада асла гам чекме. Яг ий-де, яланач ятыбер. Йөне вели, Салай эке, Касымлы гүррүң нәхили болар? Ол гачгын болса бу ере нәдип гелеркә?

—Бу затларын-да гүррүңи эдилди, Хожамухаммет ага. Касым эртир гелер. Йөне гүнүң хайсы вагты гелжегини билемок. Онуң яны билен бир топар атлысы-да гелер. Касымы гөрүнмез ялы бир жайда гизлемели болар. Онуң атлылары дашда-ичде, тоя гелейлериң арасында гезерлер. Олар Касымы хем-де тойы горарлар. Йөне вели обаның ичинде саяк-сандырак көпдүр. Шонуң үчин-де ынамлырак адамларыңы көпрәк чагыр. Хер демде хер хили ишиң йүзе чыкмагы гең дәлдир. Бирден ене ики элимизи бурнумыза сокуп галаймалы... Хабардар болмак зерур.

— Бу айданларың барысы мамла, Салай эке. Йөне багшысыз, ат чапышыксыз, гөрешсиз нәхили той боларка?

— Багшы эртир гүн догуп-догманка гелер. Тоюң пәлванларыны өзүң шу ерден тапарсың. Ат чапылмаса-да болар.

Хожамухаммет арслан бирсалым сакгалыны пенжеләп, ашак бакып отурандан соң:

— Мунынам мамла, Салай эке — дийди.

Той гүррүңи өй эесиниң кейпини гөтерди. Онсоңам Салай жерчи ялы акыллы, пәхимли, хер затдан башы чыкян адамының өзүне көмекчи болуп гелмеги оны бегендирди. «Булар бизиң ялы йөнекей, сада адамлар дәл болмага чемели. Буларың аркасында түкениксиз гүйч бар болмага чемели. Йөне вели гожа чекинйәр. Маңа ынанмаяр. Эмма мен иру-гич буларың сырыны билмесем, буларың агзыны бирикдирен шол гүйжүң нәмедигини билмесем, аркайын гезип билмерин. Ханы, гел, Салай экәниң тарына ене бир гезек какып гөрейин-ле» диен максат билен жерчә серетди.

— Сен менден сыр гизлежек болуп отурма, Салай эке. Мениң нәхили адамдыгымы Касымам, Ремезанам билйәр. Мениң бир задың аңырсына етесим гелйәр: сизи бейле якынлашдыран, сизиң агзыңызы бейле бирикдирен зат нәме? Шуны бир айдып берсене?

Салай жерчи-де Хожамухаммет арслан барада пикир эдйәрди. Шонуң үчин-де ол өй эесиниң бу совалыны үнссүз диңледи. Оңа жогап бермелидир хем өйтмеди. «Даяв, гөрмегей адам. Бир адамың дуран еринде дуруп билжек адам болмага чемели. Хемме айдан задыңа дөвталап. Айдылан зады ак йүрекден этмәге тайяр болуп дур. Йөне гең зат: йүзүне серетмейәр. Ялаң бүргүдинки ялы йити гөзлерини депесине дикип отыр. Усташыр середйәр. Әй, хер кимиң гылыгыдыр-

-да. Мунуң-да гылыгы шейледир. Муны мен гөвнүме алмалы дәл ахыры. Ачыкгөвүнли адам. Догруданам, мундан сыр гизлемесе болар...»

— Хожамухаммет ага, бир зат дийдиңми? — дийип, Салай эке пикириң гужагындан бошап, Арсланың йүзүне серетди.

Өй эеси янкы сорагыны сөзме-сөз гайталады.

Жерчи гысгажык жогап берди.

— Бизи бирикдирен зат доганлыкдыр...

Жерчи хәли-хәзирликче шу гайтаргы билен канагатланмагы йүрегине дүвди. «Сонуны соң гөрүберйәрис» дийип, ичини геплетди.

Хожамухаммет арслан бу жогапдан хем канагатланды, хем канагатланмады «Догры, доганлыкдыгы догры. Эмма бу доганлык бу адамларың арасында нәхили дөредикә? Муны соң билерин. Хәзир гожа мүң сорасаң-да, муна жогап бержек дәл ялы гөрүнйәр...»

— Дур, дур, Салай эке, бу ишимиз боланок. Мунуң эммасы бар.

— Нәме болды, Хожамухаммет ага?

— Эртир той болмаз. Бир-ә биз пәлванлар-а бейледе дурсун, тоя чагырмалы адамларымыза-да хабар етирип билмерис. Иң яманы-да эртир сәхетли гүн дәлдир. Сениң гызыклы гүррүңлериңе гулак салып отурышыма бу затлары ятдан чыкарыпдырын. Ине, бирден келләме гелйәди.

— Онда биригүне гоймалы-да, шейлеми?

— «Ярым гүне ярыш ёк» дийипдирлер. Шейтмесек болмаз.

— Боляр, Хожамухаммет ага, сәхетли гүн болмаса тәри болмаз. Онуң гүррүңи-де болуп билмез. Той биригүн. Тайярланмак үчин-де говы болар. Бир гүнүң өңи нәме, соңы нәме?

Булар өзара гызышып, гүррүңлериниң шу ерине етенде, гапыдан Ашырмәт гелип гирди. Хожамухаммет арслан өзүниң гең бир мыхманының бардыгы хакында жерчә чалажа дуйдурыпды. Шонуң үчин-де Салай эке Ашырмәт ичери гиренден, онуң бу өйүң мыхманыдыгыны танады. Әдеп билен ериндеп турды. Ики эллән Ашырмәт билен гөрүшди.

Хожамухаммет арслан сыпайычылыгы элден бермән:

— Мыхман, нәтдиң, ишжагазыңы битирдиңми? Сен

үшәнсиңем. Мен бир чәйнек чай гетирейин. Сен чайпәйыны ичйәнчәң, нахары-да тизлесинлер. Айдып гайдайын — дийип, Ашырмәдиң жогабына-да гарашман, гапа тарап йөреди.

Ашырмәт төре гечди. Салай жерчиниң гапдалында айбогдашыны гуруп, жайлашып отурды. Ожагың гыраларында яман галан чөп-чаламлары йыгнашдырып, ода атып башлады. Бирсалым шейле отурандан соң кичижик гөзлерини Салая тарап өврүп, бир гысым болуп отуран гожаны башдан-аяга сынлап чыкды-да:

— Мыхман, нирели боларсың? — дийип, улумсылык билен сорады. Салай жерчи башыны галдырды. Өз гезегинде Ашырмәдиң геймлерини гөзден гечирди. Сонундан:

— Мен дашховузлы боларын, мыхман. Маңа Салай жерчи диййәрлер. Сиз ким боларсыңыз, танышмак айып зат дәл — дийди.

Ашырмәт гөвүнли-гөвүнсиз, гожаны әсгермезлиге салып:

— Эй, маңа Гуллурды дийилйәндир. Дашховузлы дийсене... — дийип, гөйә: «Инди мен сениң билен гүррүңи гутардым. Сен өз ишжагазың билен болубер» диен ялы, ене-де ожакдакы чөп-чалам билен мешгулланмагыны довам этдирди.

Салай жерчи сынлады. Ол деррев Ашырмәдиң максадына дүшүнди. Жерчи-де гаты намысжаң адамды. Шонуң үчин-де ичинден: «Бу-ха «Мыхман мыхманы гысганар» этди-хов! Өзүни улы тутан боляр. Геплешмесең терс геплеш. Мениңем сениң билен геплешесим гелип, дилим гижәп дуранок» дийип, ожагың башындан гайра чекилди. Тама аркасыны берип, багжыгындан асып гоян күмүш дишсынчгарыны алды-да, дишлериниң арасында ойнадып башлады.

Ашырмәдиң агыр бир аладаның ашагында галандыгыны Салай жерчи онуң йүзүне илки назар ташланда аңды. Онуң билен эллешип гөршенде-де Ашырмәдиң йүзүнден гөзүни айырмады. «Бу репиде ялы галың йүзе середениң билен зат аңып болжак дәл. Эмма вели бу адам, йөне, өз иши билен гүмра болуп йөрен адам-а дәл. Ханы, соңуны-да гөрүберйәрис-дә...»

Хожамухаммет арслан чай гетирди. Сонра ене чыкып гитди-де, күндүк билен леген гетирди. Күндүги ода голай гойды. Өңки еринде отурып:

— Бәй, бу гиҗәниң аязынайт, эдил деген ериңи кесип гелйәр — дийди.

Акжагулы алып гачмагың пикирине гүмра болуп отуран Ашырмәт, өй эесиниң сесине хопугып, укудан оянан ялы болды:

— Хәх! Нәме дийдиң?

— Әй, гаты совук диййән-ә...

Ашырмәт:

— Хә, совук яман. Яман...— дийди-де, гөйә яңкы эдип отуран пикирини булар аңлан ялы, инди-де буларың үнсүни башга яна совмак ислейән ялы болуп, төверек-дашына әңеден болды.— Бу совугың хакындан шулар ялы ыссы жай чыкяр. Шу вагтлар мейданда болсаң, адам гатап галҗак...

— Ханы, мыхман, йитгиңден дерек тапдыңмы?

Ашырмәт бу сорага гарашманды. Шейле-де болса:

— Ашакы обаларың бириңден бир болар-болмаз гүррүң-ә гетирипдирлер. Бир оглан бир топар дүйәниң ичинде гең тагмалы бир дүе гөрүпмиш диййәрлер. Шоны барлап гелиң дийип, ене-де гелен адамы ызына гайтардым. Эртир өйләне ченли доланып гелмелидир өзи-хә — дийди.

Тоюң аладасы билен йүреги гүрсүлдәп дуран Хожамухаммет арслан мундан соң мыхманына совал бермеди. Ол мыхманларыны нахарлап ятырандан соң, бу гиҗе укыны терк эдип, тоя тайярланмак билен болмагы йүрегине дүвди. Чар тарапа адам ёлламалыды. Кимлери нирә ибермелидигини пикир этди. Өзүниң сөзи өтҗек адамларың хер бирини бир ише белледи. «Бу совукда, гиҗәниң ичинде атланып гитмеги кын-а гөрерлер. Зыяны ёк. Яш йигитлердир. Хич зат болмаз. Бу ишиң согапдыгына дүшүнерлер ахыры» дийип, Хожамухаммет арслан гөвүн йүвүрдйәрди. «Иң бәркиси, гоюн өлдүрмек үчин пычак игелемели. Ожак газмалы. Газан тапмалы. Шуларам иш. Булары этмек хем мениң еке өзүме башартмаз. Гараз, даң атянча юмуш буйрулҗак адамлары оярып етишәйсемем болдугы...»

Нахар гелди. Товуклы палавдан герк-гәбе доянларындан соң, ене-де өзара гөвүнли-гөвүнсиз гүррүңлешип бирсалым отурдылар. Дишлер бираз совашандан соң, уллакан торлы гавун кесдилер. Оны-да ишдә билен иийдилер. Соңра Хожамухаммет арслан ёрган-дүшек гетирди. Мыхманларының херсине бир бурчдан дүшек саллы-да:

— Салай эке, онда ятың. Мен-ә ишиң угруна чыкҗак. Гөрмели-гоймалы адамларым бар. Хәзирден оларың үстүне бармасам, соң гич болар — дийип чыкып гитди.

Ашырмәт келлеси яссыга дегенден, хор чекип башлады.

Салай жерчи укламады. Ашырмәт оның әхли маазасыны гачырыпды.

КАСЫМ ЕЛА ЧЫКЯР

Гара йигит дишлерини йылдырадып гүлди.

— Новруз, гел, шу сөвданы гоялы-ла. Мен атымы элден чыкарсам, гынанарынмыкам диййәриң. Муның билен гаты өвренишипдирин-дә...

Дор алаша эесиниң бу сөзүне дүшүнен ялы, бу сөзи тассыкляян ялы болуп, Сейидиң чеп элиниң чигнине өзүниң әпет келлесини сүйкеди. Ала гөзлерини юмуп, бу сүйкенишден леззет алды. Оняча Сейит ене дилленди:

— Гөрйәрмиң, Новруз! Гөр! Нәдйәр! Хей, бу ата-да элден чыкарып болармы?

Инчемик, моллабичимли Новруз өз атының аркасыны сыпалап дуршуна, ёлдашының эжизлик эдип башландыгыны янса алян ялы болуп, ичини гүлдүрди. Соңра шейле дийди.

— Хәй, доган, сени зорлаян адам-а ёк. Чалшалы дийсең, гел бәри. Чалышжак дәл дийсеңем гел бәри! Йөне дийне Пиргулы аганы алданымыз галды-да, шейле дәлми? Оны алдамамыз-а болмады. Ол инди нәме диер?

Гүн хениз догманды. Еркүмелерден адамлар ызлы-ызына чыкып башладылар. Олар атларыны чыкарып, хованың совукдыгына гараман, олары ялаңачлаярдылар. Аркаларыны сыпалашдырып, агызларына иймли торба гейдирйәрдилер. Шол бада-да ак, гара аткечелериң салышдырып, шол кечелериң үстүнден эер салярдылар. Эериң үстүнден хем я яссык, я-да кече гоюп, гайышы чекилери газап билен чекйәрдилер. Атларың гүрчүлледип жөвен чейнейишлери, адамларың гөвүнли-гөвүнсизрәгеден бири-бирине ёмак атышышлары умумы бир хеңе гечип, еркүмелериң депесинде гүввүлдәп дурды.

Агшамкы берлен буйруга гөрә, бу ердәки йигрими атлының он бәшиси ирден туруп, атларыны эерлемелиди, узак ёла гитмегиң шайыны тутмалыды. Пиргулы ага башлыклайын бәш атлы гошда галмалы эдилипди. Атлар эерленди. Иймлерини ийип болдулар. Атлылар торбаларыны атларының башындан айрып, эерин гашына беркитдилер. Сонра атларыны гантарып баглап, эртир чайыны ичмек үчин ене-де еркүмелерине гирип гитдилер.

Сейит билен Новруз ир ятандыклары үчин гиҗе ярымдан геченден соң оянындылар. Яш йигитлериң гөвүнлери галкыҗаклаярды. «Улы той болар. Гелин-гызлар тәҗихораз ялы болшуп, пасырдашып душундан гечерлер. Гөреш тутулар. Ат чапылар, багшы айдар...» диен пикирлер йигитлериң бүтинлей гөвүнлерини гөтеринди. Шонуң үчин-де оларың икиси-де лаң атманка чайларыны ичдилер. Ярагларыны сөкүп ягладылар. Нагандарыны арассаладылар. Инди-де башга эдере ишлери болмандан соң, атларының дашында хысырдашып йөрдүлер.

Сейит ене хүнжи ялы акҗа дишлерини ялдырадып гүлди.

— Вах, Новрузың диййән задыны! Пиргулы ага нәме, хенизем бизиң ат чалшыгымызың аладасыны эдип отурандыр дийип пикир эдйәрмиң? Ол бизиң о гүррүңимизи бирейййәм ядындан чыкарандыр.

— Ядындан чыкарҗак гүманы бармы?

— Онда, ынха даш чыкар вели, оңа: «Биз-ә шол иши гойболсун этдик» дийәерис. Болмаярмы?

— Ислегиң шол болса, боляр. Сейит жан! Йөне бар, Касымың атыны чыкар. Эерләли. Касымы бу гүн ялатмак болмаз... Онуң бу гиҗеки иши башындан аша болар...

Йигитлер җакгылдашып гүлүшдилер. Сейит Касымың атыны чыкарды. Ики йигит сымап ялы титрәп, элден чыкҗак болуп дызаян мес атың дашына гечдилер. Онуң аякларыны, ялыны, аркасыны, гарнының ашагыны биркемсиз сүпүрдилер. Семиз атың түйлери йылдырашып уграндан соң, оны оңат эдип эерледилер. Торбаны җәвенден долар-долмаз эдип, башына гейдирдилер.

Сейит өз атыны, Касымың хем Новрузың атыны биркемсиз гөзден гечирди-де, гамлы сөзледи.

— Тойы саг-аман совандымыздан соң, тиз ёла чыксак

герек. Гөр, онсоң бу җанаварларың башына не ишлер душер... Буларың ок дегенем болар, өленем. Гең зат, Новруз, буларың хайсы бири совеш мейданында галып, хайсы бири гайдып гелерка?

Новруз Сейидиң йүзүне ай битен ялы гөзлерини ялпылдадып серетди.

— Бу нәме гүррүң? Сени жын какдымы, арвах урдумы? Атларың гайгысыны этмәң нәме? Асла, тоя гидилҗек болуп дуран вагты шу сөзүң өзи нәмә герек? Бу гүн говы гүррүң тап. Мыдама-да говы гүррүң тап. Бир баша бир өлүм мыдама бирдыр. Ондан гизленип, гачып гутулып болмаз. Онсонам атың гайгысыны этмән нәме? Баш саглыгы болса, ат тапылар. Сен йөне адамларың саглыгыны дилег эт. Намартчылык этме. Намартлык сениң ялы әр йигиде гелишмез.

Сейит ене гамлы сөзледи.

— Атың гайгысыны этдигим, адамларың гайгысыны этдигимдир. Йөне гүни ең билен япып болмаяр. Эдил шулар ялы, бизиң деря аркасына гитҗегимиз-де икучлы дәл. Вах, гардаш, саг-аман доланып гелэйсег-ә ягшы.

Новруз гахарланды.

— Гой, хов! Сен-ә бирсалым дурсаң аглажагам. Хей, шейле-де бир масгарачылык болармы? «Ил билен гелен тойда байрам» диййәрлер. Гой, бу сөзлерини Касымдагы эшитсе нәме диер? Деря аркасына-да гидерис, уршарсам, саг-аманам гелерис.

— Боляр-да... Әй, бирден гам басды-да айдайдым. Сен әлешдирме, Новруз.

Йигитлер атлары мүнүп сүрүберер ялы эдип ёла тайярладылар-да, еркүмелерине тарап уградылар. Сейит ене-де өңки хетдине гелип, гүлүп-ойнап башлады. Бу йигидиң бирден гамланаймак хәсиети барды. Эмма вели ачыланыны-да дуйман галярдың. Хәзир хем эдил шулар ялы болды.

Ак сакгалыны дөшүне язып, телпегини басарак гейип, Пиргулы ага еркүмеден чыкды. Ол йигитлер билен хер гүнки адаты боюнча саламлашды. Саглык-аманлык сорашды. «Чай ичдиңизми, чөрек ийдиңизми, атлары нахилли эдип эерледиңиз?..» диен ялы сораглары ызыны үзмән, кән сорады. Сейит бу аралыкда бир вагт тапды-да:

— Пиргулы ага, биз-ә атларымызы чалышмагы гойболсун эдәели дийдик. Сен муны ничик гөрйәрсиң? — дийип сорады.

Пиргулы ага йүзүни, еңсесини, сакгалыны сыпалашдырды. Соң узын муртларыны тертибе салышдырды-да:

— Гойболсун этдик дийсеңиз-ле, йигитлер? Хә, гойболсун этдик дийиң-ә... Говы эдипсиңиз, огулларым. Асла чалышмаң атларыңызы... Хей, өвренишен атыңам чалшарлармы? Чалышмаң, чалышмаң! — дийип, эпей әдимләп, өз ёлуна гитди. Йигитлер гожаның хол гижеки берен маслахаты билен бу маслахатыны деңешдирдилер-де, ене-де жакгылдашып гүлүшдилер. Соңра Новруз Касымың еркүмесине тарап башыны атды.

— Булар хачан чыкарларка? Вагтам-а гижигип баряр...

Сейит оңа:

— Нәбилейин? — дийип жогап берди. Йигитлер өз жайларына гирип гитдилер.

Касымың еркүмесинде жедел гидйәрди.

Ефимов Касымы хем-де онуң билен тоя гитмели адамлары өзи ёла салып гойбермек үчин гиже ярыма голайлашыберенде бу ере гайтды. Ол даң атмазының өң янында гелди. Касым билен эдип угран илкинжи гүррүңинден соң, бу ере гелип, гаты говы эдендигини аныклады. Тоюң хумары билен, якын адамларыны гөрмегиң арзувы билен жош урян Касыма хәзир көмек герекди. Онуң гөвнүни биразрак басмалыды. Ефимов муны деррев аңлады. Ол әңегини кәшир ялы гызардып, гашларыны гыравладып, еркүмә гелип гиренден, Касым оны гужаклап гаршылады.

— Ефим, сен ядансың. Азажык ят. Мен чай гайнадайын. Чайтейи эдинер ялы бир зат биширейин. Сен оңа ченли бир азажык ят. Гөзүң авусыны ал. Сен биз дийип гаты хорланярсың, Ефим — дийип, Касым кән ялбарды.

— Мениңки уклады болмады — дийип, Ефим ыссы жайда иликлерини яздырып башлады. — Мениңки соң уклады. Кән уклады.

Икиси биригип эртирлик тайярлап, чай гайнадып башладылар.

— Сапармырат дүйн Гарапорсаң гитди. Сениңки кака, Сапармырадыңкы Нәзик шу гүн Гарапорсаң гелди бар...

Касымың гөвни гөтерилди. «Гарапорсаңлыларың, доган-гарындашларың гөзлериниң өңүнден ызыма он бәш атлымы тиркәп гечсем, гөр, нәхили болар? Атларымыз

мәрекәниң дениие баранда, агыздырыкларыны чейнәп оюн этселер, башатарларың иниллерине, букавларына, дүвмелерине гүнүң нуры дүшүп ялдыратса, гөр, нәхили боларды?! Эдил шу вагтың өзүнде-де Акжагүл аял-гызларың топарының арасында пейда болса, мениң шейдип барянымы гөрсе, догурдан-да, гөвнүмде арман галмазды. Әхли чекилен хорлуклар, сүтемлер ятдан чыкарды» диен пикирлер оңа ганат бекледилер. Ол шейле дабара билен той жайына бармагы хем йүрегине дүвүнди.

— Сапармырат аганың кейпи көкми, Ефим?

— Онуңкы кейп бир көк, бир көк болды ёк. Онуңка дүшүнди кын...

Касымың гөвнүне гүман гитди. Ол газана атжак болуп отуран бир пенже говурмасыны элинде саклап:

— Ене нәме болды? Догрыдан гел, Ефим!

— Нәме болды? Хич зат болды ёк. Нәме болды дийди сениңки?

— Хич. Әй, Сапармырат сөзүни ызына алайдымыка дийип горкдум...

Ефимов кичижик эллери билен газаның ашагына от салып отурышына Касымың бу сөзүне гахар этди.

— Сениңки чага болды? Сапармырат хакда бейле зат ойланды ёк. Сениңки чага пикири бар. Сапармырат бир сөз бар. Онда ики сөз болды ёк. Сениңки Сапармырат хакда говы гепледи герек.

Касым ичинден: «Ине-дә, Сапармырада бир зат дийсең, еңсесинден тутулайяр. Бейле-де бир адам болар экен-ов» дийип габанжаңлыга меңзәп дуран бир геңсн пикир этди. Дашындан:

— Әй, нәбилейин, Ефим, замана шейле болупдыр. Эртир бир зат эшитсең, агшам башга хили боляр-да чыкайяр.

— Сапармырадыңкы эртирем, агшамам деӊ болды бар. Ол Байраммырат оглы

Шейдип, говурма чорба ийдилер. Ызындан чай ичдилер. Инди ёла чыкмагың гүррүңи ара дүшди. Ефимов сагадына серетди.

— Вагт болды бар. Ёла чыкды герек. Сениңки нәхили гитди?

Касым уллакан гара гөзлерини ялдырадып, йүзүндәки мәхирли гүлки аламатларына бат берди-де:

— Он бәш атлыны ызыма дүшүрип, ата гамчыны ба-

сайжак. Башга нәхили эдип гитмели болар? Гой, душманлар гөрүп, додакларыны дишлесинлер. Гой, оларың гөзлери чыксын!..

Ефимов ашак бакып, хырчыны дишледи. Башыны силкди.

— Сениң акыл етен зат шу болды? — дийип, башыны гөтермән сорады.

Қасым өр-гөкден гелди. Ол тоя башга хили гидип болар дийип, асла келлесине хем гетирмейәрди.

— Хава, Ефим. Эйсем нәме?

— Сениңки шейтди, душман додак дишледи ёк. Сени түпеңледи бар. Тойы бозды бар. Сениңки өзи, атлысы тоя гизлин барды. Тойдан гизлин гайтды.

Қасымың әхли кейпи башындан учды.

— Бейдибем той эдип болармы?

— Болды бар.

Эдил шу вагт Пиргулы ага ичери гирди. Ол Ефимовы йитирип тапан ялы гаршылады.

— Гелен бадыңа мени оятмансың. Бу нәме этдигиң болды, Ефим? — дийип гөвнүне гетирди.

Ефимов гожадан өтүнч сорады:

— Сениңки гөвүн гиң тутды. Мен сениңки укланы говы гөрди. Сениңки мени багышлады бар...

Соңра ере бакып, гам лайына батып отуран Қасыма йүзленди.

— Сениңки нәме гамлы болды? Мениңки догры айтды.

— Әй, Ефим, мунын-а боланок. Мениң пикирим бүтинлейин башгачады.

— Огулларым, бу нәмәниң давасы? Ханы бир дүшүндириң-дә? — дийип, Пиргулы ага оларың йүзүне гезек-гезегине серетди.

Қасым бирден башыны галдырды-да, Пиргулы ага-дан харай ислейән ялы, онуң өз аркасында дуржагына гөзи етен ялы болуп, Ефимов билен элип отуран гүррүңини яшула айдып берди. Сөзүниң ахырында:

— Шейдип, хеммәни хайран галдырып бармасаң, тоюң кейпи болмаз. Сен нәхили пикир эдйәрсиң? Мениңки догры дәлми? — дийип сорды.

Пиргулы ага эндиги боюнча сакгалыны пенжеледи, сыпалашдырды. Бирсалым ашак бакып, ичини гепледип отурды. Ефимов өз янындан яшулының геплемегине сабырсызлык билен гарашды. «Онуң айданы канун болмалы. Бу пәхимлидир. Аңырсыны-бәрсини өлчермән, бу хич зат айтмаз» дийип, шейле-де болса ыңжалыксыз гарашды. Қасым эййәм гөзлерини ялдырадып, еңиш вламаты билен Ефимовың йүзүне улумсылык билен серетди. Яшулының өз сөзүни тассыклажагына ол нәме үчиндир шүбхеленмейәрди.

Эмма велин яшулының жогабы оны отуран ериндеп бөкдүрди.

— Оглум, Касым, иним Ефимиң сөзи мамла. Мениң чакыма гөрә, онуң айдышы ялы эдиләйсе говы болар. Биз озалам чаларак мунуң гүррүңини эдер ялыдык.

— Сиз мениң өз ислейшим ялы гитмегимден нәмә үчин горкярсыңыз?

Инди Ефимов еңижиниң дабарасы билен Касыма серетди. Касымың муна гахары гелди. Йүзи гызарды.

Пиргулы ага пессайлык билен, гыссанман сөзүни довам этди.

— Иним, Ефим бир зат дийсе, оңа гаршы чыкмак гаты кын.Себәби ол пикирленмән хич зат диймейәр. Ине, сен шейдибем гиден экениң-дә. Черригиң я-да Атамырат готурың адамларына душайсаң нәтжек?

— Оларың ләшини серәйжек, Пиргулы ага!

— Әй, оглум, гаты гитме, худайдан улы гепләме. Емут аңсат ләшини сердирдәймез. Сениңки ялы ат оларда-да бардыр, сениңки ялы яраг оларда-да бардыр. Олар-да түпең атып, дәриниң түссесини ювда-ювда гелйәндирлер. Кичеңрәк чакнышма-да болайды-да. Бардыгелди сен үстүнем чыкайдың. Бир пикир эдип гөр: бу нәмә герек? Ылайта-да сениң ялы тоя барян йигиде? Шу затлары өлчеришдирип гөр, оглум. Онсоңам: «Улының айданыны этмедик уvлар» дийилен накыл бардыр. Шуны-да хич вагт ятдан чыкарма.

Пиргулы ага шейле диймек билен, таягы ортасындан дөвди-де отурыберди. Хич хили чыкалга гоймады.

— Онда нәхили эдип гитмели ахыры? — дийип, Касым умытсызлык билен, лапыкечлик билен сорады.

— Хер ким бир обаның ичинден чыкып, өңли-артлы той жайына барыберсин. Адамлар яragларыны ичмеклериниң, донларының ичинден дакынсынлар. Сениң ызыңдан гараңы гөзеден йитирмән үч атлы гитсин. Сенем той жайына бар. Бир жайда отур-да, хич ере чыкма. Адамларың сениң отуран жайың дашында боларлар. Ине, эдиләймелиси шудур, оглум Қасым.

Ефимов:

— Гаты догры айтды, Пиргулы ага! — дийип, түйс йүрекден макуллады.

Касым тизликде үч атлы билен ёла дүшди. Атлыларың иң соңкусы гүн асмана галандан соң, яп араларындан сайланды.

Ефимов Пиргулы аганың еркүмесинде үч-дөрт сагатлап уклады. Соңра палав ийдилер. Чай ичдилер. Гүн батып, гараңкы дүшенсоң, ол хем Дашховуз ёлуна дүшди.

Пиргулы ага Ефимовың маслахаты боюнча деря аркасына — узак сапара гитмек үчин тайярлык гөрмеклиге гиришди.

ЙҮРЕК, ГҮЛКИ, ГӨЗЯШ...

Акжагүл узаклы гиже укламады. Чүнки ол шейле дабаралы гүнүң өңүсырасында уклап билжек гызлардан дәлди. Онуң дуйгы дамарлары иң соңкы дережесине чеңли чекилен дутарың тарына меңзейәрди. Бедени симап ялы титрейәрди. «Эртир эжем гелер, какам гелер. Дурдымырат жан гелер Олары-да гөрмек бар экени!» дийип, гыз гараңкы жайың ичинде, юмшак дүшегиң үстүнде бир гапдалындан бейлеки гапдалына тиз-тизден өврүлди. Эмма вели гызыл йүзли гоч йигит Касымың кешби бу мәхрибан адамларыңкыдан-да элъетмез белентликде дурярды. Гыз муны өзүнден хем гизлемек ислейәрди. Ол хакда пикир этсе, Касымың адыны йыгы-йыгыдан тутса, онда гөйә ол кешбиң әхмиети гачайжак ялы, бу сүйжи арзувларың арзысы кемеләйжек ялы бир дуйгы оңа ынжалык бермейәрди. Эжеси хакында пикир эдип башласа-да, хыялында, гөзүниң өңүнде Касым пейда боларды. Какасы хакында, Дурдымырат хакында пикир этсе-де, гөвнүнде ене Касым пейда болярды. Себәби, Касым инди бу машгаланың дурмушына айрылмаз бир бөлек болуп гирипди. Инди бу адамлар хакында ойласаң, онуң хакында ойламазлык мүмкин дәлди. Онуң сураты йүреге язылыпды. Бейнә орнашыпды.

Касым шу дережә етирениң диңе Акжагүлүң өзүдигиниң хакыкаты гызың хыялында пейда боланда, ол гөйә бири хүммет берен ялы болуп, еңиллик билен дүшегиң үстүнде дикелди. Илки билен, бирвагтлар Касым зәрарлы какасындан айылганч таяк иендигини ятлап,

Акжагүл шол вагтлар таягың деген ерлериниң хәзир сыпалап башлады. Яш бедене дүшен яра биреййәм битипди. Эмма яш йүреге дүшен яра битмәнди. Хениз хем дуйдурярды. «Какам уруп, говы этди. Белки, урмак билен ол мени көп затлардан саклап галандыр. Белки, шол таяклар мени шу гүнки иле меңзеш, хас дабаралы тоя саг-аман алып гелендирлер. Какам ол гүн мени урды, онуң таягының зарбы билен билеликде Касым хем мениң йүрегиме ёл тапып гирди. Ол ерде ерлешди. Вах, какажыгым, тизрәк гелсене. Хачан сениң йүзүңе йүзүм дүшеркә?» дийип, Акжагүл көсүк ялы бармакларыны гөзүне етирди. Ене-де гөвнүнде Касым пейда болды. «Какам мени урса-да, эжем аркамда дурды. Дурдымырат жан маңа көмек этди. Тизрәк гелиң, эзизлерим! Мениң йүрегим ярылып баряр. Сизи шейле бир гөресим гелди вели, хей, дийип-айдар ялы дәл! Какам мени урса-да, гул оглуна бермен дийип, нәче ант ичип, авы яласа-да, ол ене ян берди. Бу нәме этдиги болдука? Ким онуң даш ялы йүрегини эретдикә? Ким онуң гөвнүне рехим салдыка? Ким мениң аркамда дуруп, ол бичәрә азар берме дийдикә? Ким болсун, Ефимден башга ким болсун?!» Ефим ядына дүшенде, Акажагүл түйс йүрегинден сызлырып йылгырды. «Бу адамы бизе худай ёллан ялы болды. Гаты мәхрибан хем, йүрекдеш адам. Йөне геплейши биргенсирәк диймесең, онуң ялы говы адам болмаз. Хивий, жанларым, оны тоя чагырдылармыка? Я-да ятдан чыкарайдылармыка? Хей, оны-да ятдан чыкарып билжек адам бармы? Гелсе-хә гелени, гелмесе-де өз элим билен той пайыны-ха иберерин. «Онуңкы чепек гитди бар...» дийип, Акжагүл элиниң агзына тутуп, йүрекден гүлди. Ол гүлди, эмма гөзүнден боюр-боюр яш дөкди. Шонуң үчин-де гыз гүленини-де, агланыны-да аңшырып билмеди. Эмма гыз бир зады аныклады: онуң Ефими гөреси гелипди. Бедиркент, ондакы мәхрибан адамлар Ефимиң кешбинде жемленипди.

Акжагүл какасыны диңе Ефимовың ёла салып билжекдигини, инди болса оны ёла саландыгыны чак эдип билйәрди. Ол какасыны өзүниң бәш бармагы ялы билйәрди ахыры! Ол бир задың угруна чыкса, гөвнүне дүвен ишини бержай этмән, ызына доланянлардан дәлди. Байраммырат ага болса Акжагүл билен гүрлешип чай ичен вагтларында Сапармырадың бу гылыгына гуван-

ярды. «Акҗагүл, адам шейле болмалыдыр. Бир сөзүң үстүнде дурмалыдыр. Сен какаңдан тымсал ал. Шуны ол беззат Дурдымырадыңам гулагына гуй! Ёгсам-да ол нирә гитди? Ол асла мениң гөзүме иленок-ла?! Дурдымырат! Дурдымырат!» дийип гыгырарды. Хәзирем гөйә бу сес гулагына деген ялы болуп, Акҗагүл тисгиниип гитди. Атасы Байраммырат ага гараңкы гиҗәниң ичинде гөз өңүнде пейда болды. Акҗагүлүң ини тикенекледи. Додаклары тибирдәп гитди... Ол яссыгының ашагындакы отлучөпи сермеләп алды-да, чырагы якды. Маңлайына дүвме-дүвме болуп шаглап инен дерини гапдалда ятан яглыгы билен чалышдырды. Шундан соңра йүреги гүрсүлдемесини песелдип уграды. Акҗагүл өңки хетдине гелди. Бирсалым дүшегиң үстүнде элини янагына дирәп отурды. Хер хили башлы-баратлы пикирлер ене-де оны гаплап алды. Эмма ол узак отурмады. Овадан, акҗа эллери билен дөшүниң үстүнде толкунып ятан гара сачларыны гысымлады. Чеп яңагындакы гара хал ойнап гитди. Тегелек, долы ак йүзүниң махмал ялы мылайым, юмшак хамлары чалаҗа херекетленди. Өзүниң бир гезек гөрени хайран эдйән гөзел гыз эмай билен ериндеп турды. Дашына нагышлы галайы чекилен төрдәки сандыгы шарңылдадып ачды. Ичинден букҗасыны чыкарды. Дүшегиниң үстүне гетирип, букҗаны ачышдырып уграды. Ховлукман, толгунман букҗадакы затларыны барлап башлады. Ине товшаның эйленен хамындан тикилен чайхалта. Онуң агзына чекилен гушдырнак нагышларың йүпек сапаклары хүнҗи ялы болуп йылдырашярды. «Бу нагышларың хер бир өйҗүгиниң үстүне айралыгың катра-катра гөзяшлары дөкүлди. Булар шонуң үчин ялдыраярлар» дийип, Акҗагүл халтаның нагышлы ерини титрәп дуран гөвсүниң ортасына гысды. «Гой, ол айралыгың соңы болсун. Инди онуң гутараны болсун...» Чайхалтаны саг дызында гойды. Соңра букҗадан теммәки халтаны чыкарды. Муңа-да эдил шейле нагыш чекилипди. Товшаның дериси эдил махмал ялы мылайымды, юмшакды, Акҗагүл гуванч билен оны-да сыпалап чыкды. Багрына басып, биразрак саклады. Ысгап гөрди. Гөвүн гөтериҗи ыс күкәп, бурнуна долды. Соңра өрән инче сенет билен тикилен тахяны чыкарып: «Бе, шуны-да өзүм тикдиммикәм?» диен ялы, тахяны ыхлас билен сынлады. Хер хили реңкдәки йүпек сапаклар әдатда уланылян сапаклардан хас инчеди. Бүдүр-сүдүрсизди. Мүмия чалнан ялы йылпылдашярдылар. Бу затлар нагшы хас непис эдип гөркезйәрди. Бир гөрсең, нагышларың арасы хас ачык ялыды, бир гөрсең, хас голай ялыды. Шейлеликде, бу тахя дуры сува дүшйән гүн шәхлеси ялы толкунып, херекетленип, өвүшгин атып дурды. Гыз муны айратын мәхир билен, толгунып, гөзүни чалт-чалтдан гырпылдадып багрына басды. Узак вагт шейдип отурды. «Булары нәхили эдип говшурсамкам? Хачан говшурсамкам?.. Шол вагт... Шол вагт говшурарын» диенде, гызың йүзи ал әлван ялы гызарып гитди. Йүреги гүрсүлдеди. Гөйә ичинден эден бу пикирини бири эшиден ялы: «Хивий, ишим гайтды...» дийип, додагыны дишледи. Эмма аңырдан җошуп гелен дуйгусыны басып билмеди: сесленип гүлүп гойберди.

Букҗадан чыкан соңкы затлар онуң гөзүни гөтерди. эмма өңки затлар ялы өзлеринде онуң үнсүни узак саклап билмедилер. Диңе юмрук ялы бир дүвүнчеги элине алып: «Бе, бу нәмекә?» дийип, оны хасыр-хусур ачышдырып башлады. Ене-де сакланып билмән гүлди. Арада Хоҗамухаммет арслан Акҗагүле базардан ики гадак набат гетирип берипди. Ол набады алан бадына Акҗагүлүң ядына Дурдымырат дүшүпди. Шонда ол набадың юмрук ялы бөлегини мата чолап, букҗасына атыпды, «Дурдымырат җан билен ахыр бир гүн душушарын. Шонда оны бегендирерин» дийип, гөвнүни гүлдүрипди. Инди болса Акҗагүл гүле-гүле ол набады эл-йүзүне чыкарып гойды. «Эртир бегендирерин. Ол хениз сүйҗини говы гөрйәндир-ле...»

Акҗагүл букҗасыны йыгнашдырып, ене-де сандыга салды. Бирден ёкарсына серетди. Түйнүкден ягты җаханың бир бөлеги әпет айна ялы болуп гөрүнди. «Вий, гүн догуп гидипдир» дийип, чырасыны өчүрди-де, өзүни тертибе салып, Бике гелнеҗесиниң өйүне барды. Өйде, ховлының ичинде ишләп йөрен, гысганышып ики яна ылгашып йөрен аял-эркеклери гөренде, Акҗагүл утанды. «Мен булара көмек бермели ериме өз-өзүм билен гүмра болуп отурыпдырын» дийип өзүне кәйинди.

Мылайым Бике гөйә онуң пикирини аңлан ялы болуп сөзледи.

— Кейгим, бар тамыңа. Эл-йүзүңи юв. Өзүңи тоя тайярла. Сениң эден ишиң герек дәл. Эҗең дагы гелйәнчә, учҗак гуш ялы болуп, тайярланып отур»! «Оны-

ңэм» гелер. Онуң гөзүне-де яңы доган ай ялы болуп гөрүнмелисиң! — дийип, Бике шәхдачыклык билен гүлди.

Акжагүл утанды. Гөзүниң астындан Бикә миннетдарлык билен серетди-де, ызына доланды.

Ене-де өз жайына гелип гирди. Догрудан-да, якын адамларың гелмегине мынасып тайярланмалыды. Акжагүл айна-дарагыны элине алды. Айнаның йүзүне оны йитирип тапан ялы болуп бакды. Галам билен гыйлан ялы гашларына гөзи дүшенде, гызың гөвни гөтерилди. Эмма вели гечен гижәниң укусыз гечирилмеги зерарлы габакларының, алма яңакларының азажык еллепендигини гөренде, онуң йүреги гүрсүлдәп гитди. «Деррев совук сув билен ювнайын. Гелйәнчәлер вагт кән... Оңа ченли дүзелер» дийип, элини чермәп ювнуп, даранып, өзүни тертибе салып башлады. Оңянча аладалы Бикәниң гоңшы-голамдан чагыран яш гызлары, гайтарма гелинлери гелдилер. Олар Акжагүли тоя тайярламага гиришдилер. Акжагүл ичинден: «Касым уградымыка? Ёлы орталадымыка?» диен пикир билен гүмра болуп, гелинлериң йити дегишмелерини үнссүз диңлейәрди...

...Касым гелйәрди. Аягы ялдырап дуран гара әдикли, эгни хыва донлы, түйлери шаграшып дуран гара телпекли Касым гыр атың жылавыны кә чекип, кә гойберип, дәли дерья ялы болуп, долуп-дашып гелйәрди. Ол илкибада, көпе япларың арасындан сайланянча гахарлыды. Ефимов билен Пиргулы ага онуң ислегине ёл бермедилер. Ол той жайына атлы--яраглы, гызыл от болуп бармакчыды. Он бәш атлының өңүне дүшүп, кичирәк Гөроглы ялы болуп, Гарапорсаның бир четинден гиржекди. Өзүниң, атлыларың хайбаты билен хеммәни хайран этжекди... Ол дисини болмады. Эмма онуң бу перишан ягдайы узага чекмеди. «Мен худайдан улы гепләндирин. Мениңки чыдамам бимамладыр» диен пикир оны барха көшешдирип уграды. Гахар соңабака бегенже өврүлди. Эртирки гүррүңден соң, Касымың йүзүнден гайып болан мылайым йылгырыш, ене-де онуң йүзүне шөхлесини сачды.

Гүн гаты белентдеди. Онуң ыссысы гелип Касымы гыздырмаярды. Эмма онуң йити найзалары гадымы Хорезмиң топрагыны әхли гүйжи билен нурландырярды. Бүтин гөзьетими тутуп ятан арасса гар күмшүң гырындысы ялы болуп йылдырярды. Гөзүни гамашдырярды. Акжагүлүң ады көп йыллап ериң астында ятан гүйчли шерап ялы болуп, Касымың башыны айлады. Шу себәпли-де ёлуң ики тарапындакы гарың ашагындан зордан сайланып отуран яндак, акбашлар онуң гөзүне сәхер вагты ачылан гүллере меңзәп гөрүнйәрди. Онуң йүреги барха жошярды. Гөзлери мәхир билен, умыт билен немленип гүлйәрди. Ол бу гүн тоя барярды ахыры! Онда-да нәхили тоя! Сапармырат өз гызыны оңа бермәге разы болды! Бу Касым үчин етип болмажак багтды. Инди ол адам санына гечди. Инди ол гул дәл. Инди оңа хич ким гул дийип билмез! Дили бармаз! Бу той Касымың гоша багтының тоюды.

Касым ики обаның ичинден гечйә. Аңырсына гөз етмейән шорлук мейдана чыкды. Әлемиң йүзи гиңән ялы, гөзьетим хас аиры сүйшен ялы болды. Йигидиң жош уруп дуран йүреги галкынды. Сүңңи еңледи. Ол мылайым овааз билен айдыма башлады:

Гөвүн гушы ганат баглап
Учсам дийип арзув эйлэр.
Тылла кәсә гуюп шерап
Ичсем дийип арзув эйлэр.
Билбил гепин хош гүлүилеп,
Жомарт гөзин чаг илинден,
Нэзлиниң ниче билинден
Гучсам дийип арзув эйлэр.
Галар гызлар гөвүн чаглап,
Мыдам аглар йүрек даглап,
Дэли гөвүн ганат баглап
Учсам дийип арзув эйлэр.
Мен мүнсем межнун дагына,
Гирсем эремиң багына,
Нэзли ярың гужагына
Дүшсем дийип арзув эйлэр.

Бу айдым билен йүрек жошгуны эгсилмеди. Соңра ол тәзе айдыма гечди:

Мениң гөвнүм ак мәмәни яссанып,
Сениң гөвнүң недир, не хыялладыр?!

Атың наллы аяклары доң ере дегип, эдил докма-дарагың сеси ялы сес эшидилйәрди. Бу сес хем Касымың хыялында йүрек сарсдырыжы саза өврүлипди. Ол бу саза гошуп, айдым айтмагыны довам этдирйәрди:

Ак мәмәне чыбын гонмуш огланкаң,
Тенде ызы мәлим болар, Акжагүл!

Ел довам эдйэрди. Хожамухаммет арсланың арзувлы ховлусы голайлашдыгы сайы Касымың жошгуны хем песелип уграды. Инди ол гөк йүзүнден дүшди-де хакыкатың гужагына долды.

Той хем тойды. Өйленмек хем өйленмекди. Бу затлар адамың ганатлы арзувының шекиллериди. Инди мундан соңра гечирилмели гүнлер бараддакы пикир гелип онуң келлесинде долды. Ол ички пикирини даша чыкарып, өз-өзи билен геплешип башлады. «Худай халаса, эртир я-да шу гүн ника гыйлар. Акжагүл эрли, мен хем аялы боларын. Онсон нэме? Мениң өңүмде гоян максадым дине шу дәл ахырын! Мен бирнәче гүнден дерья аркасына гечмели. Шайдаковың адамларының ичине барып гошулмалы. Ол ерде енип, бәрде-де енмегиң гамыны иймели. Ынха, дүйп максат шу. Инди ыза гайдып болмаз. Дүйә мүнүп, хатаба букуп-да болмаз. Орта ёлдан-да гайдып болмаз. Инди мен Акжагүли нәдеркәм? Оны ниреде гоюп гидеркәм? Оба, өз өйүмизе я-да атасы өйүне ибермек хакда пикир хем этмели дәл. Гөзи гызыл Атамырат оңа гүн бермез. Хәзирем онуң ызына дүшүп йөрен болмагы мүмкин. Я Салай экәнлерде гояйсаммыкам? Бу-да бир хили боляр. Аялсыз өйде еке галса, онуң йүреги ярылар. Ефимиң өйүнде галмага разы болса-да болар вели, йөне ол пахырың-да ягдайы шейлерәк. Чагасы кән. Онсоңам өвренишмедик ери. Ене-де йүреги гысар. Отурып-туруп карары етмез. Ине, «Етимиң агзы аша етенде бурны ганар» диенлери шу болды. Хожамухаммет арсланыңкыда гоюп гитмегем гелшиксиз. Озалам пахыра кән азап бердик. Әй, азап, болуп, азабам дәлдир вели, гараз, онуң бүкгүлдисинихә көпелтдик-дә... Хер кимиң өз иши өзүне етик. Акжагүли шунча вагт сакламак, элбетде, оңа аңсат дүшен дәлдир. Онсонам чениңи билмегем говы зат. Мен-ә нәме этмелидигини билмедим. Ханы, Арсланыңка баралы. Какам, Сапармырат, Хожамухаммет арслан нәме диййәр? Гөрели. Яшулуларың өзлери бир чукура түйкүрселер, бизиңкем шол болар. Олар бир вадың аңырсына гөз етирмән этмезлер».

Онуң үстүне абанып гелен индики алада: тойы саг-аман, гыкылык-говгасыз совмакды. Ол ене өз-өзи билен геплешди. «Обаның ханыны, онуң якын адамларыны илки билен тоя чагырып, тә той совулянча олары хич яна ибермән, гөзден салман дурмак герек. Олара хеззет-хорматы кән этмели болар, ислесең-ислемесең-де... Болмаса оларың тоюң хабарыны Черрите я-да Атамырат гөтүрип етирҗекдиклери икучлы дәл. Бизиң атлыларымызы гиже-гүндиз укламан, шолардан гөз айырман дурар ялы этмели болар. Галамасы-да багт иши. Бир болмасыз зат болса, баша душенини гөрмели болар. Аңсатлык билен-ә бизи дыза чөкерәймезлер...»

Өзүне гужак ачып гелйән тәзе дурмушың бейлеки овнуклы-ирили аладалары-да хәзир жем болуп гелдилер. Эмма Касым бу пикирлерден гачып гутулмак ислейән ялы ыкжамланды-да, атыны гордурып башлады. Мес ат илкибада Касым гамчысыны гөтеренден, гулакларыны деңләп, учаймакчы болды. Оны бирсыхлы өңүрдик атып гидер ялы этмек Касыма аңсат дүшмеди.

ОТ БИЛЕН ЯЛНЫҢ АРАСЫНДА

Ашырмәт эртир чайыны ичип ховла чыкды, төверекде болуп дуран ишлере гең галып серетди. Ховлының ичинде-де, дашында-да гүйчли херекет башланыпды. Той лыбасыны гейнен аял-гызлар ховаң совуклыгына гарaман, эллерини чермәп ишлейәрдилер. Бири сув гетирйәрди, бири чувалларың агзыны ачып, эллериндәки уллакан керсенлерине ун долдурып әлярды, бириниң элинде табак, бирининкиде сусакды. Гөрмегей, салыхатлы Бикәниң бир аягы өйде, бир аягы дашардады. «Бу нәмекә? Бу нәмәниң аламатыка? Гурбанлыгам-а дәл, хайыдам дәл. Кимден сорасамкам! Өзүм шу өйде мыхман болуп дурубам, дашдан геленлерден сорамак хем айып... Ханы, даш-ичде нәме гүррүң барка?» диййп, Ашырмәт ховлының дашына чыкды. Бу ердәки гөрнүш, ховлының ичиндәкинин-де чени дәлди. Жайың төвереги Бедиркент базарына дөнүпди.

Сыйларыны биллерине гысдыран, гызыл йүзли йигитлер, орта яшлы эпей адамлар ховлының гүнбатар тарапында хатар-хатар эдип ожак газярдылар. Гоюн өлдүрмек үчин ер арчаярдылар, сойлан гойны асып гояр ялы яба ясаярдылар-да, оларың башына йүп илдирйәрдилер. Илерден, гүндогардан, басан еринден от чыкян йигдекчелер аркаларына өвлүйә газанлары гөтерип, әдип гелйәрдилер. Үч-дөрт саны арабалы адам яныҗа газылып гутарылып барян ожакларың башына, тамдырың башына ак-баш, яндак чекйәрдилер. Олар Хожамухаммет арсланың

ериниң гайра четиндәки петде-петде болуп ятан одунлардан гетирйәрдилер. Тамың гүндогарындакы ат гайтарым мейданда хем бәш-алты адам тоя геленлерин улаглары үчин газык какярды. Ховлының гөни өңүнде, бәш йүзе голай адам ерлешәйжек мейданы он-он бәш адам ыхлас билен арассаларды. Оларың пиллери ялдырап, гүн билен чакнышярды, гөзүни гамашдырярды. Шу мейданчаның ортарасында уллакан ожагың ери белленендигини гөренде, Ашырмәт ичинден: «Бу-ха тоюң тутумы! Бу ерде багшы айтдыржак болярлар. Ыңха, ортада от якмак үчин ожак хем газылыпдыр. О-хо, мен пилиң гулагында уклап галан болаймайын? Бу кимиң тоюка?» Бирден онуң ичи тикенекләп гитди. «Акжагүлүң тойы болаймасын? Гул оглы харамзада бу жайда болаймасын?» Бу пикир онуң реңкини агартды. Инжиклерини сандыратды. Бокурдагыны гуратды. Инди ол гечен ишден горкды. «Касым билен бир жайда ятандырын, ол мени ничикси эдип өлдүрәймедикә?» диен пикир келлесине геленде, онуң гөзлериниң өңи учганаклап гитди. Ол инди ярым горкулы, ярым аладалы бир болуш билен төверек-дашына әңедип, әтиячланып башлады. Бирден шаглап гелен гара дер эндамыны өл-сув этди. «Вах, ол харамзада бу ерде гизленип ятан болса, мениң ишимиң гайтдыгыдыр! Акжагүл хем элден гидер, мени-де дири гойбермез...» Утанч-да болса, гең-де болса, кимем болса бирине йүзленип, ягдайы аныкламак арзувы оны алдым-бердиме салып уграды. Бирден онуң ядына дүйн агшамкы кичижик гожа дүшди. «Бе, ханы, ол харамзада гөрүнмейәр-ле? Оны ер чекәйдимикә? Ол дүйн шу ере гелмәнкә, хемме зат парахат ялыды. Агзына сиңек гондурып отуран Хожамухаммет арсланың гөрнүши гаты парахатды. Хемме беланың көрүги шол юмрук ялыжак гожада... Шоны тапып болмазмыка? Тапайсам-а, илки ягшылык билен, болмаса-да гыңралып, хемме заты айтдырардым. Хеммесинден бетери, гул оглуның шу ерде бар-ёкдугыны аныкламалы... Ол болайса, мениң ишим гайдар. Инди гелжек болса-да, ол гелмәнкә гыссанмак герек. Пурсаты элден берип болмаз. Акжагүлсүз мен ол обада гөрнүп билмерин. Бужагаз келләми кәди ялы эдип, какып гойберерлер...»

Ашырмәт шу ягдай билен башынагай болуп, тамың өңүнде багшы айтдырар ялы ер текизләп йөрен адамларың четкисиниң янына барды.

— Армавери, сакгалдаш!— дийип, Ашырмәт ит йылгырышыны эдип, орта яшларындакы адама голай дурды.

Ер текизләп, өз иши билен гүмра болуп дуран адам башыны галдырды. Гөзлерини гиңден ачып, эмма шол демде-де өзүниң хайран галандыгыны билдирмезлиге салып, Ашырмәдиң йүзүне серетди. «Бе, бу йигренжи яңы оянан экен-ов!» дийип ичини геплетди-де, маңлайының дерини чалды. «Менем билмедиксирәйин. Бу адамы шейдип танап болмазмыка?» дийип, өз янындан карар этди. Бу вагт Ашырмәт онуң гөзүне алахөврен болуп гөрүнди. Гижеси билен Хожамухаммет арсланың гапысыны гаравуллап чыкмак, Худайберди гаража аңсат дүшмеди.

— Бар болавери, сакгалдаш...

Соң Худайберди пилине сөенди-де:

— Сакгалдаш, көмеге гелдиңми? Гелен болсаң, холха, хол ятан пили ал-да, текизлешибер — дийди.

— Әй, ёк, мен-ә шу ериң мыхманы. Йөне айлан-чайлан эдип, даш чыкан болайдым. Хә, ер текизлейәрис дийсеңиз-ле...

— Хава, ыңха, гөршүң ялы, шу ери текизләп болуп йөрүс.

— Гөрйән вели, тойы улудан тутжак болярсыңыз-ов?

— Тоюң кеми-гәдиги галмаз, сакгалдаш...

Худайбердиниң яңсылап, гара йүзүни кә гүлдүрип, кәте асыллы гөрнүше гетирип берйән жогабындан Ашырмәт канагатланмажагына гөзүни етирди. Өзүни Худайбердиниң ассырынлык билен ойнаяндыгыны аңып, Ашырмәт гаты гынанды. «Нәме үчин шейле болайярка? Хич вагт мени эпей адам, салыхатлы адам хасапламян киши ёк. Ёгсам даш гөрнүшим-ә кичирәк бир ханыңкыдан кемем дәл. Аялым кәвагтлар, шулар ялы оңат гейнип чыкамда: «Дашыңдан-а эдил Гурбанмәммет сердара чалым эдйәрсиң» дийййәр. Эмма башга адамлар вели, мениң даш гөрнүшимден эйменмейәрлер. Бу нәме бейле болярка? Я бу адамың өзи шейле дегишген, дәлишге харамзадамыка? Әй, шейледир-ле!» дийип, ене-де Ашырмәт гөвнүне теселли берди. «Нәме этмели? Хер эдип-хесип эдип, деррев бу затларың аңырсына етмели. Ёгсам, баш өлүмли, мал талаңлыдыр...

Ол ене-де сорагыны довам этди.

— Геңеш тойы хачан берипдиңиз, яшулы?

Худайберди гүррүңдешиниң йүзүне бакса, пыңкырып гойберермикәм дийип горкды-да, ере бакды. «Бу бидөвлете Арслан той хакында хич зат айтмадык болара чемели. Менденем-ә онлы хабар эшидаймесең герек. Чепимчен болса, бу йөне адам дәл. Муны шу тойы бозмага иберен болаймасалар ягшыдыр. Мундан хер зат чыкар. Хәй, бидөвлет, йүзүң гурсун, гөзүң гурсун, мысалаң гурсун!» дийип, Худайберди өз янындан Ашырмәдиң үстүне хүжүме гечди.

— Геңештоям биреййәм берлипди, сакгалдаш.

— Шейле дийсене... Сакгалдаш, адың ким болар?

— Маңа Худайберди гаража диерлер, сакгалдаш. Сениң адың ким болар?

— Маңа-да Гулдурды диерлер. Худайберди, мен-ә дүйн гиҗрәк гелдим-де, той хакында геп-гүррүң эшитмән, уклап галайыпдырын. Бу кимиң тойы болар?

Худайберди ичинден: «Ханы, ярылсаң ярылсана, мен гөнүләйин. Шунча адамың ичинде элиңден зат гелмесе герек» диен нетиҗә гелди.

— Бу той бедиркентли Ремезаның оглы билен Сапармырадың гызының тойы болар, Гулдурды! — дийип, Худайберди Ашырмәдин йүзүне сиңе серетди.

Ашырмәдиң реңки агды. Ол аякларының үстүнде дуруп билмеди-де, бирден отурды. Кынлык билен өзүни өңки ягдайында сакламага чалышды.

— Ханы, ол огланлар бу ердеми? Дашда-ичде гөрүнйәрлерми?

— Бу ердесем бар, башга ердесем...

«Гул оглы инди гелмелидир» диен пикир бирден Ашырмәдиң йүкүни еңледен ялы этди. Эмма шол вагтың өзүнде-де онуң дерди ене гүйҗәп башлады. Ашырмәт сәхел вагтың ичинде бәш гезек отурып-турды. Йыгы-йыгыдан даш-төверегине гөзләп башлады. Үркек ябы ялы үшерилип угради.

Худайберди ондан гөзүни айырмаярды. Ичини гүлдүрйәрди.

— Гулдурды, сораяр дийип айыплашдырма, нирели боларсың? Бу ерлерде нәме ишиң чыкды? Эгер айып гөрмесең, айдайсаң, говы боларды. Илки тоя геленсиң дийип чак этдим. Эйлехем-ә дәл экен.

— Онуңам бир айбы болармы сакгалдаш? Мен ёкаркы обаларың бириңден — дийип, Ашырмәт ене-де төверек-дашына ассырынлык билен гаранҗаклап, сөзү-

ни довам этди. — Гурбаны болдугым ишанымызың бир дүеси огурланыпдыр. Шонуң угрунда гезип йөрүн...

Ол ене-де ялан-яшрык сөзлерин башыны жемләп, кән гепледи. Худайберди ондан гөзүни айырман, онуң агзындан чыкан хер сөзүни өз янындан өлчешдирип диңледи. Эмма гең галмалы зат: Худайберди Ашырмәдиң бир сөзүне-де ынанмады. Мунуң ики себәбиниң болмагы мүмкинди. Биринжиден, Худайберди Ашырмәди илки гөренден йигренипди. Ашырмәдиң чага сүйжи берши, соңра огры ялы болуп гезип йөрши, Худайбердиниң йүрегинде оңа нәхили-де болса бир йигренч дөредипди. Икинжиден, Касымың ады тутулалы бәри Ашырмәдиң ынжалыгы бүтинлей гачыпды. Шондан бәри ол бүтинлей гөзе өврүлди-де, үстүне адам гелмегинден горкуп огры ялы болуп, әхли пикирини, назарыны төверекге угрукдырды. «Ёк, Хожамухаммет арслан нәме дийсе шоны дийсин, бу адам йөне адам дәл. Мундан гөз айырмак болмаз» дийип, Худайберди гөвнүни бире баглады.

— Ханы, онсоң ол дүеден дерек тапдыңмы?

— Анык тапдым дийиб-ә айдып билжек дәл велин. Йөне бир мыш-мыш-а эшитдим. Шу гүн аныклармыкам диййәрин.

— Гайрат, эт, Гулдурды. Ишан аганың дүесини огурлалып болмаз. Оны тапсаң, гаты улы соғап иш этдигиң болар.

— Хава, хава, Худайберди, соғап болар, соғап болар...

Оняңча илерки четде ишләп дуран бир адам:

— Худайберди ага, ана, бәгшыларынам-а гелйәр — дийип гыгырды.

Худайберди-де, Ашырмәт-де гүндогардакы ёла серетдилер.

Иң өңден эшекли Салай жерчи, онуң ызындан тамдырасыны бәшатар ялы эдип бойнундан илдирен бағшы атлы, онуң ызындан-да гыжакчы эшекли гелйәрди. Салай жерчи эшегини дебсиләп, келтежик эл-аякларыны херекетлендирип, илки билен тамың өңүне гелип дүшди. Ер текизләп йөренлерден үч-дөрт йигит ылгап гелип, аты, эшеклери тутдулар. Яныжа какылан газыклара әлтип багладылар.

Багшы яңы сакгал-мурты гаралан, инче йүзли, кичижик буруңлы, гара гашлы, гара гөзли йигитди. Ол атдан дүшен бадына тамдырасыны бойнундан айырды, чеп

элине алды. Саг элиндәки гамчысыны ойнадып, гөйә бу адамлардан утаныи ялы бир гезек ере, бир гезек Салай жерчә серетди. Жерчи: «Бирсалым дуруң» дийип, оларың янындан гитди. Гыжакчы хем багшының голайында дуруп, нәме этмелидигини билмейән ялы төверек-дашына әңедйәрди.

Чувал багшы яшды. Онуң ады-шөхраты әййәм әлеме долупды. Хыва топрагында оны танамаян ил, билмейән оба ёкды. Кәвагтларда ол дерья аркасындакы ата түркменлериң, ахалың, Теҗениң себитлерине гидерди. Түркмен обаларында онуң шорта сөзлүлиги, чепер сазандалыгы барада роваятлар дөрәп уграпды.

Багшы янында дуран гыжакчысына йүзленди.

— Эшидишиме гөрә, бу той ики сапы гарып адамың тойы болмалы. Йигидиңем, гызыңам ата-энелерине етик. Хожамухаммет арслан бу тойы өз өйүнде тутмак билен әр йигидиң, мерт йигидиң укыбыны гөркезди. Шу гүнем, эртирем элиңден гелен хүнәрини эт. Мен хем жанымы гайгырмайын. Гой, гарып адамларың айылганч гүнлери, хич болмаса ики гүн оларың ядындан чыксын.

Гыжакчы гөвнүнжең жогап берди.

— Бу-да бу тоя бизиң гатанҗымыз болсун.

Багшы онуң эгнине элини гоюп, юваш жа сөзледи.

— Ине, бу адамларың болуп йөрүшлерини гөрйәрмиң? Салай эке, Хожамухаммет арслан, ине, бу ожак газып, ер текизләп йөрен адамлары гөрйәрмиң! Буларың хеммеси өзлери ялы гарып Сапармырадың, Ремезан аганың, оларың чагаларының ат-абрайы үчин ак йүрек билен ишлейәрлер. Оларың етмезини басырып, говусыны ягшы эдип гөркезмәге чалышярлар. Бизиң халкымызың иң бир говы тарапы хем шудур. Сен маңа гулак сал. Багшы билен шахыр тойда пул берйән дәлдир. Гел, икимиз дүшен задың хеммесини той эесине багыш эдели. Хамана, дүмевләп, бир тоя барман экенимиз-дә! Ничик гөрйәрсиң? Гөвнүңе гетирмерсиң герек?

Гыжакчы Чувал багшының элини гысды.

— Булара берлен бир манат, он болуп гелер, багшы. Мен разы. Акыл эдйәрсиң.

— Ай, берекелла! — дийип, багшы өз гезегинде гыжакчыдан миннетдар болды. — Саг бол. Сенден тамам хем шейледи. Йөне велин ил задыны гайгырмаз ялы эдип айдым айтмалы,саз чалмалы болсун!

— Айданыңдананам бетер эдериc!

Салай жерчи болса төверек-дашда ишләп дуран адамларың арасына барып: «Оны әйле эдиң, муны бейле эдиң» дийип маслахат берйәрди.

Ашырмәт гара телпегиниң өсгүн түйлери сәхелче херекете шаграшып дуран, ортадан ёкаррак бойлы, гөрмегей багшыны гөрен бадына ер текизләп дуранларың арасына сүмлүп гөтинҗекләп башлады. Ол бу телен багшының Чувал багшыдыгыны (Магтымгулы Гарлыдыгыны) танады. Багшының болса өзүни танаяндыгыны хем ол билйәрди. Шонуң үчин-де: «Чувал багшы адымы тутуп гыгырайма сын» дийип горкуп, онуң гөзүниң өңүнден тизрәк совланыны кем гөрмеди. Шейдип, ер текизләп дуранларың илери четине чыкды, ондан соңра болса әдимини барха йыгҗамладып, Дойдук кемпириңкә тарап уграды.

Ол өзүниң от билен ялның арасында галандыгына гөзүни етирди. Худайберди онуң гарасы йитйәнчә Ашырмәди гөзден салмады. Салай жерчи ишини битирип, багшының янына гелди.

— Ханы, багшы, йөрүң, тама гирелиң. Чай-пай ичелиң. Хожамухаммет арсланың өзи-де тиз гелер.

Багшы арасса, мылайым сеси билен:

— Чайлыгам болайды герек, Салай эке. Бизиң дүйн-ки гүн батып, гараңкы дүшенден соң атланышымыз. Хер ничик белленишен ерде өңүмизден чыкайдың. Болмаса азашҗагам экенимиз — дийди.

— Салай экең бир зады беллешсе, шол вагтда тапыляндыр, багшы ага. Ханы, йөрүң. Сизи үшетдимем.

Олар ховлының ичине гирип гитдилер.

Инди хабары Ашырмәтден алалың.

Ашырмәт Дойдук кемпириң тамына голайлашып гелйәркә, бидөвлет кемпир төрде ик эгрип отырды. Онуң даш гөрнүши гаты аладалыды, эллери сандыраярды, агы гызарып дуран гөзлери диенини этмейәрди. Өзи-де тиз-тизден үсгүрип, ожагың башына түйкүрйәрди, түйкүлигиниң үстүне ёгын бармаклары билен күл сүйшүрйәрди.

Хожамухаммет арсланың өйүнде Акҗагүлүң тоюның тутуляндыгының жикме-жигини кемпир даң билен эшидипди. Ол хер гүнки адаты боюнча ирден гуя сува чыкды. Онуң гуюсының янындан гума одуна гидйәнлериң, одундан гелйәнлериң ёлы гечерди. Бу ёл ылайта-да гыш

айларында аламсыз болмазды. Ине, бу гүн хем кемпир гуйының башына гелип, сув чекип башланда, Хожамухаммет арсланың голайында отуран бир дайхан эшегини дебсилэп гелди-де, саглык-аманлык сорашандан соң:

— Дойдук, бу харамы бир суварып гечейин — дийип, эшегинден дүшди.

Дойдук хич зат диймэн, челегини дайханың элине тутдурды.

Соңра:

— Оба-гарада нэме геп-гүррүң бар? — дийип, ёгын сесини хас батландырып сорады.

Дайхан нованы сувдан долдурып, эшегиниң сув ичишини сынлап дуршуна шейле дийди.

— Гүррүң көп, Дойдук.

Дойдук ыкжамланды. Бүтин гөвреси билен әпет бир гулага өврүлди.

— Ханы, айт ахыры, ол нэхили көп гүррүңмишин?

— Хожамухаммет арсланынка дүйн бир галалы өзбек гелипдир. Эртир шол гызың тоюмыш. Шол галалы өзбек той эдйәрмиш. Багшылы той. Әй, гаты улы той болжакмыш. Ол өзбек шу гүн даң билен Чувал багшының ызындан гидипмиш. Әй, сен гояй, Дойдук. Ине, бу ики арада-да бизиң кейваны одун герек, одуна гит дийип, гулак этими ийди. Ахырсоңы одун гетирмесем, аркайын той гөрмежегиме гөзүм етди. Ине, инди шу этегрэклерден бир эшек йүки одун гетирмэге барярын...

Эшек сувдан ганып, бурнуны пыррылдатды. Чеп гулагыны símtомoвaның гырасына сүйкеди.

Онянча дайхан:

— Таңрыялкасын, Дойдук. Мен уграйын. Гаты гыссанмач — дийди-де, эшегине мүнүп, өз ёлуна гитди.

Дойдук кемпир дайханың сөзүниң әхли манысына дүшүнди. Бу ерде сораг-идег артыкмачды. Онуң келлесине илки билен гелен пикир ишиң өрән чылшырымлы ягдая дүшендигиди. «Инди бирнэче гүнлэп Хожамухаммет арсланың ховлусы гызан базара дөнер. Инди Акжагүли ол ерден алып чыкмак кын болар» диен пикир хэзир өйүнде ик эгрип отырка хем оңа ынжалык бермейәрди. Ол эртир чайының башында-да, ондан соңкы гечен әхли вагтың ичинде-де Акжагүли ол ерден нэхили алып чыкмагың пикирини эдйәрди. Эмма вели хенизе ченли белли бир гелен нетижеси ёкды.

Дашардан аяк сеси эшидилди. Онуң ызяны билен-де гапы шаркылдап ачылды. Дойдук кемпир гапа серетмән, гелениң кимдигини билди. Онянча Ашырмәт:

— Гургунмысың, кемпир? Иш-ә гайдандыр — дийип, деми-демине етмән хашлады.

Дойдук эмай билен оңа тарап өврүлди. Ериң ашагындан чыкян ялы гүңлеч, ёгын сеси билен:

— Отур, Гулдурды. Худай халаса, хеммеси гөвнүмиздәки ялы дүзелер. Гыссанып, ховлугып дүнйәни тутан ёкдур — дийди.

Кемпириң бу сөзи йүреги агзындан чыкайжак болуп дуран Ашырмәди бираз көшешдирди. Ол дүйн агшамкы отуран ерине гечип, тама аркасыны берди.

Кемпир ене-де көшешдирижи әхенде гүрледи.

— Ханы, сен барыны болшы ялыжак эт-де айдып бер. Гысыма, Дойдук кемпириң янында мүшгил иш ёкдугыны билип гой!

Дойдугың дили шейле дийсе-де, гөвни муңа долы ынанмаярды. Шейле-де болса өзүниң шу сөзүнден онуң өзи-де биразрак гүйч алды.

Ашырмәт Хожамухаммет арсланың өйүнде тутулан тутум хакында кемпире жикме-жик гүррүң берди, ондан соңра аглажак-аглажак болуп, сесини титредип шейле дийди.

— Дойдук эже, мениң мундан соңкы гөржек гүнүм, хут сениң тапгырлыгыңа баглы. Худайдан яшырмадык задымы сенден яшырып нэдейин, эгер мен шол туланы Атамырат готура элтип бермесем, мениң башым өлүмли, малым таланлы... Худайым, элиң-гөзүң дерт гөрмесин, Дойдук эже, шу гезек худайы чагырып, бар гүйжүңи йыгнап, бир хызмат гөркез. Мундан бәйна газанан задымың гылла яры сениңки болсун. Шуңа ынан, Дойдук эже. Эгер Ысмамытдан ант ич дийсең ичейин. Мениң ягдайыма дүшүн. Атамырат готурың янында менжагаз ким ахыры? Ол мениң келләми чөлде, елиң угруна тогаланып йөрен пешмек ялы эдип какып гойберер. Малыма, өйүме, аялыма эелик эдер. Мен дүнйә гелмедик ялы боларын...

Ол бу сөзлери гыссана-гыссана айдып гутарандан соң, улудан демини алды. Онуң гөвреси ере бир гарыш гирене меңзеди.

Дойдук кемпир гызыл гөзлерини ондан айырман, Ашырмәдиң айданларыны диңледи хем-де онуң бу сөзи айдандакы ягдайыны сынлады. Дүйнки Гулдурдыдан

нам-нышан галмады. Дүйнки Гулдурды элинде хан теңңелерини шаградып, гөзүни-башыны ойнадан болярды. Атамырат готурың адыны дилине чолап, хайбат этмәгә мейил эдйәрди. Бу гүнки Гулдурдының даш гөрнүши эзилен товугың маслыгына чалым эдйәрди. Реңки үч ювлан ак эсги ялы болупды. Эллери, бармаклары титрейәрди, гыздырманың дешиги ялыжак гөзлериниң ачылып-юмлушына гөз илмейәрди. Хич киме, хич зада рехими гелмейән Дойдук кемпириң онуң болуп отурышына рехими гелди. Кемпир: «Мен хәзир мунуң берен пулларыны гайтарып берип, бар, Акжагүлем өзүңки, өзүмем өзүңки дийәйсем, бу ишигайдан отуран ериңде аманадыны табшырайса герек» диен нетижә гелди.

Ене-де кемпириң сеси гүммүрдеди.

— Дашыңдан середениңде-хә бир эпей адаммыка дийдирйәрсиң. Сәхел зада бейдип отурман нәме ахыры?

Ашырмәт реңкини агдарып, маңлайына юмруклады.

— Вах, Дойдук эже, ичими якмасана. Бу харамзадалар тоюң хабарыны ашаклык билен Бедиркенде хем етирендирлер. Хә диймән ол ерден хем мени танаян адамлар гелер. Бар, айдалы, олар гелмесинем, гул оглы гул-хә гелер. Ол, нәме, мени билмейәрми? Ол, нәме, мени танамаярмы? Белки, олар эййәм гелендирлерем. Чувал багшыны гөремден бәри гарап өкжәни гөтердим. Ол мениң өзүми-де танаяр, адымы-да билйәр. Инди мен, ол-а Акжагүл экен, ол ерде гоюп гайдан атыма-да нәхилилик билен эелик этжегими билемок. Сен дүшүн ахыры, Дойдук эже, мен от билен ялның арасында галдым!

«Бу ер ювдан ене биразрак отурса, улы-кили билен мәңңүрибем гойбержек-ов» дийип, Дойдук кемпир чал сачлы келлесине зор салды. «Мунуң ягдайы-ха мени-де горкузман дуранок. Ханы, нәме этсеккәк?» Дәлиниң мүң сөзүнден бириси догры» диен ялы, мунуң инди Хожамухаммет арсланыңка барып билмежеги-хә хак. Барса, эле дүшер. Илки билен-ә бир оглан иберип, мунуң атыны гетиртмели. Ондан соң муны белли бир ерде ерлешдирип, менем тизрәк бу ишиң угруна чыкайын. Гелжеклер гелшенден соң кын болар. Асла, худайың өзи голдамаса, бу иш эййәмден гаты кынлашды...»

— Ынха, мен сениң өңүнде бир чәйнек чай гояйын. Шоны ич. Ондан сонра болса сен хем аякланмалы боларсың.

Кемпир игини, юмагыны бир чете ташлады. Түңчәни үсти күл билен өртүлен көзүң үстүнде жайлашдырды. Чәйнек-кәсесини ювуп, сүпүрип башлады.

— Сен бейдип, мүззерип отурма-да, өзүңи дүрсе. Мен хәзир бир оглан иберип, сениң атыңы алдырайын. Йөне нәме бахана тапсаккак?

— Гөзләп йөрен дүесиниң угруны тапыпдыр. Ызындан гелен адам билен давалашып, өзи гелип билмеди, атымы берип гойберсин дийди дийип айдайсын... Әй, бу вагтлар ол ерде жикме-жигини сорабам дурмазлар. Ол ериң тутумы улы...

— Ине, Гулдурды хан, бу гепиң жай геп. Йүрегиң ерине дүшүпдир, бир чәйнек чай зат ичәйсең-ә, сен хас батырланжак! — дийип, кемпир токуртга йыкылан ялы батырланжак! — дийип, кемпир токуртга йыкылан ялы

Онуң атың диши ялы ёгын-ёгын сары дишгүңлеч гүлди. Онуң атың диши ялы ёгын-ёгын сары дишлери гелшиксиз ачылып гитди. — Бу жай геп. Шейдип, сениң атыңы гетирдерис. Онсоң сен гумуң этегиндәки йылгынлыгың ичинде гүн батып, гараңкы дүшйәнчә гараш. Адамлар багшының дашына айланып, айдым диңләп башлан батларына Хожамухаммет арсланың тамының сыртына барып, атың жылавыны чекип, үмлүзиңе учуберер ялы болуп дур. Той гижеси сени танажак адам болмаз. Гелйән-гидйәнлериң хетди-хасабы-да болмаз. Онсоң хер гелени, хер атлы гечип баряны сайгаржак хем болуп дурмазлар. Шу затлар маңзына отурярмы?

— Хава, хава, Дойдук эже. Хыдыр-Ылясың өзи-де шундан говы ёл тапып билмезди. Әй, түвелеме, худайың өзи кем ериңи-хә гоймандыр...

— Йөне «Мүң сиз-бизден бир жыз-быз» диен ялы, сен галаңжа бермели пулуңы хәзир бәри окла! Маңа гүры сөзүң деркар дәл! Ол вагт от билен ялның ичинде икимиз пул санашып, давалашып дуруп билмерис.

— Вах, мен тайяр эдип, пуллы халтаны гысымыма гысып дурарын. Сен Акжагүли гетирен бадыңа мен хем халтаны саңа узадарын.

— Эртекиңи башга ерде отарарсың. Я пулы бәри бер, я өзүң дүзедибер ишиңи. Ынха-да дүйнки пулларың! — дийип, кемпир ялңыдан, ожакбашының ашагыны сермелән киши болды.

Ашырмәди гарадер басды. Эллерини саңдырадып, ичинден кемпириң еди пышдына сөге-сөге бермели пулуны онуң өңүне оклады.

— Ал!

— Аларын, алманы нэме? — дийип, кемпир пулы какып алды.

Онянча чай гайнады. Дойдук ажы эдип бир чәйнек чай демледи-де, оны Ашырмәдиң өңүне сүйшүрди. Соңра айгытлы херекетлер билен еринден турды-да, тамдан чыкып гитди. Тамының өңүне чыкып, эмсилик билен төверек-дашына гөз гездирди. Гумуң этегине голайлап барян бир эшекли огланы гөрди-де, гуйының башына барып, белент түммеге чыкды.

— Аю, хәйт оглан, бәри гел! Ханы, тиз бол!

Ак эшегиң үстүнде чалажа иркилип барян оглан бу сесе ок деген кейик ялы болды-да, бирден херекетини тогтатды. Соңра асмандан сеза эшиден ялы, чекинибрәк ызына серетди. Гуйының башындакы түммегиң үстүнде өзүне гарап, элини булайлап дуран Дойдук кемпире гөзи дүшенде, өзүни йитирере гелди. Гепсиз-сөзсүз эшегиниң башыны ызына өврүди. Чағалар, етгинжеклер Дойдук кемпирден азда-кәнде эйменйәрдилер. Оглан йыланың агзына сүйшүп гелйән гуш ялыжак чугудып, кемпириң өңүнде пейда болды.

— Дүш эшегинден!

Оглан сандырап дүшди. Дойдук эшегиң йүпүни элине алды.

— Нирә барян?

— Дайымлара...

— Дайыңларда ишиң ёк!

Оглан дине агзыны ачды.

Дойдук кемпир яглыгының ужуна дүвүп гоян бир теннесини элине алды-да, оны огланың бурнуна голай элтип, шейле дийди.

— Хәзириң өзүнде Хожамухаммет арсланың өйүне бар. Ол ерде Гулдурдының аты бардыр. Шоны деррев алып гел. Гулдурды агам гаты гыссаглы боланы үчин, гелип билмеди дий. Йитирен дүесиниң бар ериниң хабарыны эшидипдир дий. Нәче тиз гетиребилсең гетир. Ме, халва алып иерсиң, бир тенне берейин. Гаты чалт гит. Зерур. Ат шу вагт дервайыс герек!

Оглан эллерини сандырадып, балкылдап дуранжа гөзлерини Дойдугың йүзүнден айырман пулы алды-да, чермегине гысдырды. Соң ёла дүшди-де, Хожамухаммет арсланыңка тарап дүңк ясады. Кемпир гөрене гөз болуп гуйының башында дурмагы услып гөрмән, эшеги идип, тамына гирип гитди.

ХОЖАМУХАММЕТ АРСЛАНЫҢКЫДА

Ремезан ага Хожамухаммет арсланың тамына голайлап геленде, гышың гысга гүни сүйр депә чыкыпды. Яшулы көп йыллардан бәри гелип-гидип дуран тамыны илкибада танамажак болды. Онуң көнелишен гөзлериниң өңи губарланды. Гөзүниң хәзирки гөрүп дуран затларына-да, йүрегине хыңзап долан дуйгулара-да ынанмады, ынанмага йүрек эдип хем билмеди. «Бу затлар башга задың тутумыдыр. Арслан худайёлы зат берйәндир» дийип, гамланан ялы болды. «Биз нире, бейле той нире?» диен пикир узак ёлы ой-пикирлериң ичинде гечирен гожаның сустуны басды. Онянча дервезәниң өңүне чыкан Хожамухаммет арсланың гөзи тамың гапдалында, эшегиң үстүнден дүшжегини, дүшмежегини билмән дуран Ремезана илишди. Хожамухаммет арслан оңа тарап ылгап баршына:

— Хош гелдиң, Ремезан ага! Иве, бу тутума эелик эт. Тоюң мүбәрек болсун! — дийип, бегенжинден яңа титрейән сеси билен гыгырды. Голайдакы адамлардан бирнәчеси муны эшитди-де, олар хем Ремезан ага тарап йөнелдилер. Той эесине гол говшурып салам бердилер.

Ремезан аганың өйүне чакылыкчы геленде, яшулы гулагының эшидйән сөзлерине ынанманды. Эмма Ефимовың иберен адамсы әхли задын болшы ялы эдип айтды. Шондан соңра ынанмазлык мүмкин дәлди.

Ремезан шонда тойы гөз өңүне гетирипди: «Бәш-оя адам йыгнанар, молла чагырарлар. Ырым-ырым, ём-ём эдип ника гыярлар. Үч-дөрт товук өлдүрип, он сири түви биширерлер. Вессалам... Биз ялы бичәрә мундан улы той етдирмез...»

Ол ёлбойы шейле «тойы» хыялында бесләп гелипди. Өзүни хут шейле тоя гелйән дийип ынандырыпды.

Эмма ол бүтинлей башга хили тоюң үстүнден гелип чыкды.

Бейле тутум хакда пикир хем этмедик, сәхелче ягшы сөзе өмүрбойы зар болан гаррының йүреги чыдамады. Ол геплежек болуп, Хожамухаммет арсланың сөзүне жогап бержек болуп агзыны ачды, эмма дили диениши этмеди. Уллакан ала гөзлериниң яшы боюр-боюр дамды. Өй эеси мыхманының ягдайына дүшүнди. Оны голтуклап, эшекден дүшүрди. Ремезан гөзяшларыны дер-

рен сүпүришдирди-де, хениз-де гепләп билмән, янына геленлер билен сессиз гөршүп чыкды. Онуң эшегини сейисхана алып гитдилер. Хожамухаммет арслан адамларың депесинден асманың белентликлерине середип:

— Гайрат эдиң, йигитлер! Ынха, яшулы-да гелди. Бейлекилерем гелерлер. Яшулы үшәндир. Мен оңа чай-сув берейин — дийип, башыны ашак салып, өзүни йитирип дуран Ремезан аганы тамың ичине алып гитди.

Ремезан дервезеден гирен бадына:

— Арслан, бир чоларак жая алып бараверин. Мен өзүми бир дүрсәйин. Ханы, ёгса-да, Касымдыр Сапармыратдан нә хабар? — дийип сорады.

— Хенизаман гелерлер. Йөр, сени бир говы жая алып барайын...

Өй эеси мыхманыны кичижик, гүл пүркүлен ылыжак отага алып гирди.

— Ине, яшулы, отур. Мен хәзир чай гетирейин...

— Ек, отур. Гыссанма. Чаям гелер йөрер. Ханы, сениң билен бир саглык-эсенлик сорашалы. Яңы бирхили болуп, йүрегим бозулды гидиберди...

Шундан соң ики яшулының арасында бир-бириниң хал-ягдайы хакындакы түкенмез сораг-жогап башланды. Ахыры, сораша-сораша хумардан чыканларындан соң, Ремезан ага ене-де хамсыкды.

— Хожамухаммет, мен, өз билшиң ялы, ики сөзүң башыны чатып билйән адам дәл. Йөне бир зат дийжек: хемме эден ишиңе таңрыялкасын. Худайдан гайтсын, Арслан, эден ягшылыкларың. О дүнйә-бу дүнйә бу ягшылыгың ятдан чыкмаз. Мен башга нәме дийжегими билемок. Йөне вели шу сениң тутян шагаланлы тоюңы өз обамда, өз өйүмде тутмак арзувым барды. Арслан, бу маңа несип этмеди. Зыяны ёк. Худайың халаныдыр. Сениң өйүңем өз өйүмиз...

Хожамухаммет арслан Ремезан аганың нәме диймекчи болянлыгына дүшүнди. Шонуң үчин-де онуң хем гөвни бозулды. Ол эсасан өз йүрегини ерине салмак максады билен Ремезана шейле дийди.

— Хава, худайың халаныдыр, Ремезан ага. Худай халаса, ынха, бу гечмежек ялы болуп гөрүнйән гара гүнлерем гечер. Онсоң сениң өйүңде-де той гурарыс. Ол тойы хас белент тутарыс.

— Агзыңдан худай эшитсин, Хожамухаммет, агзыңдан худай эшитсин.

— Ханы, ёгса-да, Патманы нәме үчин гетирмедиң?

— Эй, ол бичәрәниң бир ере чыкарлыгы галдымы нәме, Арслан... Бизиң башымыздан геченлери ит гөрсе, гөзи агарар. Ол агыр ятыр. Йөне Касыма айдаймавери. Оңа өзүм айдарын, бир ёлуны тапып. Ханы, ёгса-да, бир жерчи бармыш-ла, Ефимиң иберен адамы шейле дийипди. Худайың ол ак гөвүнли бендеси гелмедими? Оны бир гөрсем, оңа бир таңрыялкасын айтсам... Эй тоба, дүнйәде говы адамларың барына-да шүкүр...

— Олам бар, Ремезан ага. Мен ол адамдан гаты миннетдар болдум. Ёгсам өмүр сени-де, Касымы-да танаян адам дәл...

— Эй, өзүң ялы ягшызада адамлар көпдүр, Арслан. Дүнйәде диңе Гурбанмәммет билен Атамырат готур дәл ахыры. Ә, жерчи-де гелди дийсене...

— Ол багшыларың янында.

Ремезан өр-гөкден гелди.

— Багшы-да бармы?

— Болса-да эйле-бейле багшы дәл, Чувал багшының хут өзи гелди! Оны Салай жерчи шу гүн эртир гетирди.

— Элиңиз-гөзүңиз дерт гөрмесин, адамлар! Бириңиз мүң болуп гайтсын... Мен башга нәме диейин?...

Хожамухаммет арслан чай билен сачак гетирмәге чыкан бадына, Салай жерчи ичери гирди. Олар сорашман бири-бирини танадылар. Ичгин саламлашып, ичгин гөрүшдилер. Узак сорашдылар. Ара гысгажык дымышма аралашды. Дымышманы илки билен Ремезан ага бозды.

— Худайдан гайтсын, Салай ага. О дүнйә-бу дүнйә бу ягшылыгың ятдан чыкмаз. Худайдан гайтсын...

Гаррылар агыз-агза бершип, сөзлешип отуран вагтлары илкибада ховлудан арабаның жыгылдысы эшидилди. Сонундан аяллар вагырдашдылар. Буларың арасы билен-де аглаян аялың чиркин сеси гелди.

— Нәзик дагы болаймасын? — дийип, кичижик, чепиксиже Салай эке шол бада аяк үстүне галды, ылгап даш чыкды.

Салай эке ховла чыкан бадына шейле хадысаны гөрди: Нәзик арабадан дүшен еринде, эл-аягыны йитирип дим-дик болуп дурды. Ал-яшыл йүпеге безенен Акжагүл онуң бойнундан гужаклап, сожап аглаярды. Он-он бир яшларындакы бир оглан башам бармажыгыны агзына

сокуп, гөзүни тегеләп оларың янында дурды. Бу Дурдымыратды. Төверекдәки аял-гызлар бу душушыга йүрекден толгунып середишйәрдилер. Җерчини гөрен багларына олар утанып, гайра-гайра чекилишдилер.

Нәзик билен Акҗагулүң бу болуп дуршы бирнәче вагта чекди. Соңра Акҗагул эҗесинден айрылды-да, гуҗак ачып, Дурдымырадың үстүне топулды. Онуң янына гелип, пасырдап дыза чөкди. Доганыны багрына басып, янакларындан, гөзлеринден, эңегинден, маңлайындан огшады. Ене гайталап огшады. Ене огшады. Дурдымырат утанды. Онуң йүзи чым гызыл болды.

Акҗагул әхли мәхрини, сөйгүсини эҗеси билен доганына сарп эдип, инди болса ысгындан гачан ялы, ики элини дон ере дирәп, зордан ериндеи турды. Немли гөзлерини гезек-гезегине бир эҗесиниң, бир Дурдымырадың йүзүне дикйәрди. Сынчы эне бу аралыкда гызыны сынлап чыкмага етишди. Гызының өңкүси ялы, обадан гайдандакысы ялы отурандыгына гөзүни етирип гаты бегенди. Өз янындан гызындан-да, Қасымдан-да, Хоҗамухаммет арсланың машгаласындан-да разы болуп, бирден хамсыкды. Эллерини гөзүне етирди.

Бу арада дервезәниң даш йүзүнден Хоҗамухаммет арсланың:

— Хош гелдиң! — диен сөзи эшидилди.

Ремезаның отуран отагының дашкы агзында хениз-де энели-гызың душушыгыны сынлап дуран Салай ага Хоҗамухаммет арсланың сесини эшиден бадына, дервезә тарап ылгады. Эмма ол етишмеди. Сапармырат билен Хоҗамухаммет арслан эййәм дервезеден гирип гелйәрдилер. Җерчи Сапармырат билен йөрәп гелйәркә гөршүп, олары ёлда сакламан, ызына доланды. Ол Сапармырадың аялы, гызы, оглы билен тизрәк душушмагыны, онда-да эдил шу вагтлар, оларың башының җем вагты душушмагыны иследи. Сапармырат ховлының ортасында дуран арабаның деңине гелди-де, атыны танап, бирден аяк чекди. Гөзлерини ялдырадып, ыгтыярсыз бир ягдайда гара өйлере тарап бакды. Шол бада-да Нәзиги, Акҗагули, Дурдымырады гөрди. Аяллар-да, янындакы эркеклер-де: «Сапармырат инди нәдеркә?» иен ялы хеммелер бирден онуң йүзүне бакды. Акҗагул акасыны деррев таиады. Утанып, эҗесиниң гапдалына ыкылды. Нәзик хем нәтҗегини билмән, гызарып ере акды. Диңе гелинлериң, гызларың шайларына, гейим-

лерине гөз астындан сын эдип дуран Дурдымырат бу затлардан хабарсызды.

Сапармырат аяк чекенине пушман эден ялы, аялларың тарапына середенини улы гүнә хасап эден ялы болуп, ене-де йөрәп уграды.

Дурнуклы, хер хили ягдайда өзүни саклап билйән Сапармырадың бирбада халы перишан болды. Бир вагтлар узак сапарлардан геленде Акҗагулем, Дурдымырадам ылгап, онуң өңүнден чыкарды. Нәзик болса өзүни баса тутуп, өйүң я-да дервезәниң агзында дуруп, чагаларының какасыны гаршылашларына бегенип сын эдерди. Инди нәме? Машгаланың ичине агзалалык аралашды. Бири-биринден гөвни галды. «Хәй, замана, замана, сен адамлары, онда-да бир машгаланың адамларыны нәхили ягдайлара салярсың? Вагт гечип баряр. Гүнлер кервен ялы болуп, барха арасыны ачяр. Огул атадан, гыз энеден дашлашып баряр. Ери, бу вагт мен оларың янына барсам, төверекдәки эркеклер нәме диер? «Хәй, ёмут-а хелейиниң гулы экен» диерлер. Онсоңам гулуң сыртына мүнүп гайданың янына барып, йылгырып дурмак эркекликденмидир...?»

Онуң йүрегинде бири-бирине гаршылыклы пикирлер толгунышярдылар. Ол хәзир ата хөкмүнде аялының, чагаларының янына бармалыды. Оларың хал-ягдайларыны сорашмалыды. Эмма ол муны Сапармырат хөкмүнде эдип билмеди. Өзүне муны кичилик билди. Намыс этди. Бирден онуң йүрегинде Нәзигиң говшаклыгына, Акҗагулүң болса мундан пейдаланып, гачып гайтмагына айылганч гахар пейда болды. Оны шу гахар хем өңе, арабаның дениндеи гечип гитмәге итекледи.

Сапармырадың ягдайыны сынлап, онуң болшуна дүшүнип дуран Хоҗамухаммет арслан хем, Салай җерчи хем оны гапдаллап, йөрәп башладылар. Сапармырат сесини чыкарман гелйән Хоҗамухаммет арслана серетмән, башыны гөтермән:

— Ханы, хайсы җая бармалы? Тизрәк болсана, Арслан! — дийип гатырганды.

Эркеклер арабаның деңинден гечен батларына Акҗагул Дурдымырада:

— Ана, дәдем гелди! Бар ахыры! — дийди.

Дурдымырат «дәдем» диен сөзи эшитди-де, гөйә дүйш гөрйән ялы:

— Дәде! Дәде! — дийип, чыны билен гыгырды.

Гапыдан ичери гирип барян Сапармырат бу сеси эшиденден сэгинди. Жерчэ:

— Салай ага, Дурдымырады бэри чагыр! — дийип, өзи ичери гирип гитди. Онуң ызы билен Хожамухаммет арслан ене-де үч-дөрт саны яшулы ичери гирди. Ремезан арслан Сапармырадың душушыгы илкибада дартгынлы болды. Эмма Арслан-да, жерчи-де, бейлеки яшулулар-да бу ики адамың арасыны сазлашдырмага, сөзлерини алышдырмага, агызларыны бирикдирмэге эллеринден геленлери этдилер. Дурдымырадың гелмеги ызлы-ызын дан ичилйэн ажы чай, яшулуларың тэсири өз нетижесини берди. Сапармырат барха ягдай билен өвренишип уграды. Ремезан ага билен ичгин-ичгин сөзлешип башлады.

Бике мыхманларыны биреййэм ичери алып гирипди. Көпи гөрен, тежрибели аял энели-гыз икисини бир жайда (Акжагүлүң отагында) отурдып, оларың янына баржак болян аялларың херсине бир юмуш буюрды.

Акжагүл эжеси билен еке галандан соң өзүни расла-ды. Өй ичлериндэки эхли затлар хакында, гоңшулар хакында бирин-бирин сорашды. Соңра өзлериниң гайдан гүнүнден бэри башындан гечиренлерини гүррүң эдип берди. Энели-гызың арасы өңкүси ялы сазланды.

— Ол хениз геленокмы? — дийип, Нэзик утанып, кынлык билен сорады. Акжагүл чым гызыл болды. Эмма өзүни йитирмэн жогап берди.

— Хенизаман гележекмиш...

— Гызының гөзүниң гапыдадыгыны, гулагының дашардадыгыны Нэзик ичерде еке галан батларына дуйды. «Вах, «Энэниң гөвни огулда-гызда, огул-гызың гөвни дагда-дүзде» диенлери чын-да... Сен-э көкенегиңи герип, шу гыз дийип гелйэрсиң. Мунуң болса өзи сениң янында отыр вели, гөвни башга кишиде...» дийип, Нэзикде габанжанлык дуйгулары пейда болды. Соңра ол гызының даш гөрнүшини тэзелен сынлап чыкды. Энэниң гөзүне гызының бойы өсен ялы, өзи болса өңкүсинден-де гөзеллешен ялы болуп гөрүнди. Эмма Акжагүлүң өзүни йитирмэн сөзлейши, хер сөзүни өлчэп-бичип айдышы энэни гең галдырды. «Хава-да, «Гавун-гавундан реңк алар» дийлипдир. «Онусындан» бирнеме сапак алан болмага чемели. Эй, башлары саг болса боляр... Гызынкы шол да...»

Гапы бирден ачылды. Акжагүлүң бойдашларындан бири гелип:

— Акжагүл, бэри гел! Тиз гел! — дийди.

Озалдан йүреги бөкүп дуран Акжагүл ылгап, бойдашының янына чыкды. Гапыны япды. Бойдашы:

— Ана, серет! — дийип, дашкы гапының юмрук сыгар ялыжак дешигине тарап Акжагүли итди. Акжагүл деррев дешикден ховла серетди-де:

— Хих!.. — дийип ичини чекди-де, элини якасына етирди.

Илкибада Акжагүл өзүниң гөзлерине ынанмады. Хожамухаммет арслан билен жерчиниң ортасындан йөрэп барян гара эдикли, хыва донлы, ичмегини елбегей алан, шабрам гара телпекли Касым бүргүт ялы болуп, уллакан ала гөзлерини Акжагүлүң серелип дуран гапысына тарап дикди. Бирден ховлының ортасына гелип, аяк чекди. Бүтин гөвреси билен Акжагүле тарап өврүлди. Онуң билиндэки хатарлары, маузериниң йылманак агач габы гүнүң нуры билен чакнышып, бир энайы ялдырап гитди. Касымың гөзлери гөвүнжеңлик билен йылгырярды. Онуң йүзүнде нэхили-де болса (сөз билен айдып душүндирип болмаян) бир өзүне чекижи гүйч барды. Акжагүл бу назарың өңүнде дуруп билмеди. Онуң аякларының ысгыны гачды. Гөзүниң өңи гаралып гитди. Йүреги хопукды. Гыгырасы гелди. Дишини гысып, зордан сакланды. Өзүниң бу перишан халыны Касымың гөрүп билмейэндиги оңа медет берди. Оняча бойдашы онуң ягдайына душүнди-де:

— Хиви, гыз, чыдаш. Инди үстүңе гелди ахыры. Гөрерсиңем, геплешерсиңем — дийди.

Акжагүл бойдашының йүзүни гапының дешигиниң голайына гетирип:

— Ханы, бир серет, оны гөрүп дурубам чыдап болармы? — дийди.

Бойдашы дешикден Касымы ховул-халат сынлап, онуң гөркүне гең галып, агзыны ачды. Башыны яйкады. Башга диере сөз тапман:

— Хер зат-да болса чыдаш — дийди.

Акжагүл ене-де дешигиң агзыны эеледи. Эмма инди Касым-да, Хожамухаммет арслан-да, жерчи-де эййэм ички жая уграпдылар. Олар төрдэки, Касым үчин айратын тайяр эдилен отага гирип барярдылар. Олар ичери гирип гапыларыны япандан соң, Акжагүл реңкини ак

там эдип эжесиниң янына гирди-де, сесини сандырадып:

— Гелди... — дийди.

Шундан бир сагат гечендеп соң, Дойдук кемпир Хожамухаммет арсланың дервезесинден йылан ялы болуп сүйнүп гирди. Ол инди дүйбүнден башга сыпата гечипди. Өлжек хасса ялы онуң дили сүйжәпди. Касым билен Акжагүле узак өмүр, гоша-гоша огул дилег этди. Нәзигиң башыны-гөзүни айлап, бүтинлей онуң ынамыны газанды. Сада, хич хили гара пикириң душундан хем гечип гөрмедик Нәзик гүн батып, гараңкы дүшенде Дойдуксыз отурып хем билмежек ялы бир дережә ченли гелип етди. Акжагүл хем йыланың гөзүне гөзи дүшенде эндирәп башлаян гуш ялыжак болуп, Дойдугың жадысы билен югрулды.

Гүн батып, гараңкы дүшенден соң, багшы орта гелди. Ортада уллакан от янярды. Муңа гарамаздан чүйше ялы арасса, совук асманың йүзүндәки йылдызлар гелиниң гөвсүндәки апбасы ялы болуп, гөвүн гөтерижилик билен йылпылдашярды. Ай букав ялы ялдырап гөрүнйәрди. Одуң голайында язылан ак аткечәниң үстүне гөллери бир-бири билен бәс эдишип дуран халы атылыпды. Чувал багшы шу халының үстүне гелип отурды. Гыжакчы онуң гаршысында ерлешди. Багшының янында Хожамухаммет арслан отурды. Онуң өңүнде үстүне яглык атылан улы чәйнек барды. Касымың, Сапармырадың, Хожамухаммет арсланың доган-гарындашлары, дост-ярлары, обаның яшулулары, якын ерлерден багшы эшитмәге гелен, той дабарасы билен гөвүнлери жошуп дуран адамлар улы одуң хем-де багшының төверегине халкалайын айланып отурдылар. Хатарларың саны бәш-алта етйәрди, олар бири-бирлеринден улуды, гиңди. Сыйларының ужуны билине гысдыран яш йигитлер орта гөреше чыкан пәлван ялы болуп, гаты сайырдың гөрүнйәрдилер. Олар улы ожагың гырасында гайнап дуран түңчелери етишибилдиклеринден кичижик чәйнеклере бошадярдылар, чай демлейәрдилер. Соңра чайлы чәйнеклери хатарлайын отуран адамларың өңүне элтип гойярдылар. Ене-де түңчелери долдурып, одуң ичинде отурдярдылар.

Касым икинжи хатарда, өз адамларының арасында

отурып чай ичйәрди. Сапармырат онуң гаршысында, үчүнжи хатарың ортасындады. Агыр йүзли Ремезан ага Хожамухаммет арсланың голайында Салай жерчи билен отырды. Бу обаның эмелдарлары хем биринжи хатарда, багшының голайында ерлешипдилер. Гүлли чәйнеклериң, диш-диш набатларың, яглы чөреклериң, гаршы теммәкили чилимлериң аграмы оларың өңүндеди. Салай жерчи бу затларың хеммесини өңден гөружилик билен гурапды. Дине шу эмелдарлара хызмат этмек үчин, оларың гөвүнлерини тапмак үчин, пикирлерини башга яна совмазлыклары үчин жерчи оларың хузурында йөрите үч саны хызматкәр белләпди. Оларың бир айдаңы гөз ачып-юмасы салымда ики эдилип бержай эдилйәрди. Паңкелле эмелдарлар бу хормат үчин донларына сыгмаярдылар. Сыгыр ялы иййәрдилер, ёгын-ёгын гәгиришип, бири-бирине ёмак атышан хем болярдылар. Бу ягдай той эелериниң гөвүнлерини гөге гөтерйәрди. Оларың хеммесиниң назары, хеммесиниң пикири шуларың парахатлыгындады.

Отуран мәрекеден узагракда, дервезәниң ики тарапында аял-гызларың үйшмелеңи одуң ялнына хем-де ай ягтысына гүл харманы ялы болуп гөрүнйәрди. Олар хем эркеклер ялы багшы эшитмәге гелипдилер. Пөне оларың өңүнде чай-да, чәйнек-де ёкды. Чай ичип, чөрек иеси гелен аял ховла гидип, өйлериң биринде ийип-ичип гелмелиди.

Чувал багшы бир-ики кәсе лөдере ялы гөк чай ичеңден соң, тамдырасыны габындан чыкарды. Гапагына какышдырды. Говшадылып гойлан тарлары ювашлык билен, эмай билен чекишдирди. Дүзди. Гыжакчы хем гыжагыны дүзди.

Бу арада Хожамухаммет арслан гөкдәки йылдызлара бакып: '

— Багшы, ханы, бу мәрекәниң, эмелдарларың гөвүни тапжак бол, иним. Бир гайрат эт бәкалы! — дийди.

Агыр мәреке бирден:

— Хава, хава багшы! — дийип, гүңлеч сеслениди.

Бу той дәлди. Тоюн өң янындакы агшамды. Адат боюнча багшы бу агшам айдым айтмалыды. Эмма бу агшам багша пул хем, зат хем тутулмаярды. Бу гижәниң, эртирки гүндизиң өвези эртирки агшамың пул тутушлыгында долдурылярды.

Багшы эгнине елбегей атып отуран ичмегини чыкар-

ды, билиндәки йүп гушагыны айрып, гапдалына ташлады. Билини тирме гушак билен чекип данды. Бир кәсе чайы гызгыны билен овуртлады-да, тамдыраның йүпек тарына какды.

Тамдыра билен гыжагың гошулып чыкан илкинжи овазы тешне ере юввашлык билен акып гелен сув ялы болуп, мәрекәниң йүрегинде синди. Даш-ичде эшидилйән сеслер, говгалар тапба кесилди. Хеммәниң гөзи багшыда, хеммәниң үнси багшыда болды. Гыжагың, тамдыраның чекими гаты говшак хем болса, гышың совук, арасса ховасында бу сес өзүниң илкинжи леззетини хаяллатман, йитирмән иң ызкы хатарда отуранлара-да, аял-гызларың топарына-да барып етди. Көп вагтлардан бәри той гөрмедик, багшы диңлемедик мәрекәниң гөзе гөрүнмейән, эмма месе-мәлим болуп дуюлян бегенжи, рухубелентлиги бирден гөтерилди. Одун ышыгына агарып, гызарып, гаралып гөрүнйән йүзлере мылайым йылгырыш пердеси чекилди. Йүзлериң даш гөрнүшлери бири-бирине дүйбүнден меңземеселер-де, ички маңылары хәзир бир меңзешди. Муны аныкламак үчин сынчылык герек дәлди.

Тамдыраның хем-де гыжагың илкинжи маңысыз, белли бир тертипсиз хеңлери бирден бир акыма гечди, бир ёла дүшди, хемме отуранларың эркини-ыгтыярыны, бар үнсүни өзүне чекди. Чувал багшы юввашлык билен, хер сөзи мәрекә эшидилер ялы эдип мухаммесе башлады:

Тебледе дурса бедевлер,
Яны-да болса сейис.
Кырк дүйәм кервенде йөрсе,
Голдаса султан Вейис...

Багшының мылайым, яг ичениңки ялы арасса сеси, узын, инче бармакларың гөзе илмез херекет билен йүпек тарлардан чыкарян овазы илки әдимден башлап мәрекәни жадылады. Адамлар дүнйәдәки әхли зады ятдан чыкардылар. Ортада янып дуран кичижик ожакдакы от оларың гөзүне догуп гелйән гүнүң шапагы болуп гөрүнди, күмүш ялы йылдызлар әпет сыпата гечдилер, әлем йүзүнде оюн эдип, бир-бирлери билен гөз гыпышдылар.

Багшының сеси, гыжак билен тамдыраның овазы барха ёкарланярды, барха белент чыкярды. Адамлар айдымлары диңледиклериче барха шатланярдылар.

Багшы барха гызярды. Вагт гечйәрди. Чай ичилйәрди. Эмма адамлар сөзлешмеги, бир-бирлери билен үмлешип геплешмеги-де унудан ялыдылар. Багшы тирме гушагыны хер айдымдан соң чекйәрди. Хер айдымдан соң гыжагың-да, тамдыраның-да киришлери чекилйәрди. Олар инди чекиле-чекиле гыл ялы болупдылар. Саз шу дережә етенден соң, Чувал багшы әхли хүнәрини эдип, «Мукамлар башы» диен айдыма башлады:

Саз билен сөхбетиң ямаи диймәңлер,
Адам ата бинят боланда бардыр.
Абыл билен Кабыл эне гарнында,
Олар хем дүнйәге иненде бардыр.

Мәрекәниң хушы башындан учды. Хер кимиң гүнделик аладасы, гарып дурмушы гүн-гүзераны... бар зады ядындан чыкды. Адамлар «Мукамлар башы» айдылып отырка ортада айдым айдып отуран яш, эмма бейик сенеткәриң эли баглы гулуна дөндүлер. Чувал багшы болса өз гулларыны ызына тиркәп, айдым билен саз дензиниң ортасына гарап йүзүп уграды. Адамлар хәзирки хакыкаты бүтинлей унутдылар. Чувал багшы кә өңе ымтылып, кә аркан гайшып, кәте ики яна середип айдярды. Адамлар болса гөйә өзлери айдым айдып отуран ялы болшуп, багшының эдйән херекетлерини өзлеринден ыгтыярсыз гайталаярдылар. Ол эңилсе, эңилйәрдилер, аркан гайышса, аркан гайышярдылар. Мәрекәниң гөзүне хич зат гөрүнмейәрди. Адамлар бири-бирлерини-де гөрмейәрдилер. Гышың совук ховасы-да адамларың гөвнүне өзүниң бизе билниксиз херекетлерини бес эдип, тогтап галан ялыды. Вагт диен зат биреййәм ятдан чыкыпды.

Топ атылар галасындан,
Хак сакласын беласындан,
Гоч йигидиң наласындан
Даглар гүммүр-гүммүрленди...

Мәреке шейдип, айдым-саз деңзини гулачлап йүзе-йүзе Гөроглының дөврүне гелип етди. Чувал багшы болса барха жошярды, барха галярды, барха белентлейәрди. Тарлар барха чекилйәрди. Инди оларың сеси-де акылдан белент бир дережә гелип етипдилер. Инди адамларың хыялында тамдыра-да, гыжак-да, Чувал багшы-да әпет бир гүйжүң нетижесинде бир битеви зада өврүлди. Булар жемлешип, диңе бир Чувал багшы-

нын өзи болды-да дуруберди. Ол бу ере гелендәки илки гөрнүшинден акыл етмез дережеде бейгелди.

«Эй дал» айдымына башланда, Чувал багшының били шейле бир чекилип инчелипди вели, балдырдан ёгын дәлди. Сеси болса гараңкы гиҗәни йылдырым ялы дилип барярды. Адамлар өзлериниден ыгтыярсыз бир ягдайда: «Аперин...» дийшип, якаларыны тутярдылар.

Шу арада мәрекәниң илери четинден: «Вай-эй!» диен инини тикенеклендирижи сес чыкды. Эмма муны хич ким эшитмеди. Эшиден адамлар хем бу сесе үнс берип билмедилер. Бу сес шувлап гечип гиден шемал ялы әхмиетсиз, маңысыз болды. Сес өңки болшы билен икинжи гезек гайталананда, икинжи хатардан бири отуран кечесиниң ашагындан йылан чыкан ялы зөвве еринден турды. Сес чыкян тарапа гарап ылгады.

Бу — Қасымды.

Ол чиркин сеси илки чыкан бадына эшитди. Йөне Чувал багшының җадылы айдымы оны шейле бир топлап-дүйрүп өзүниң акымының ичине алыпды вели, ол сеси эшиден бадына-да үнсүнден дүшүрипди. Ядындан чыкарыпды. Соңра сес икинжи гезек гайталанды. Бу гезек Қасым оялы-укулы ятырка, бир сес эшиден ялы болды. Багшы чай овуртламак үчин гүймененде, бу сес я тәзеден эшидилди, я-да онуң аңына гелип етди. Гараз, Қасым сеси танан ялы болды. Ини тикенеклэп гитди. Ол нәхили тураныны, нәхили эдип хатарларың арасындан гечениңи билмеди. Тамың сыртына ылгап баршына, ол ерден гүпүрди-тапырды эшитди. Ики бөкенде тамың сыртына барып етди. Онуң гөзи гаралып гөрүнйән бир атла, онуң янындакы ики гара, гүндогар тарапдакы көпрүден кеңжесини ялдырадып ылгап гелйән ене бир гара дүшди. Қасым илкибада хич зат аңшырмады. Эмма:

— Гойбер элими, ер чекен! — диен сеси эшиденден, Қасым Акжагүлүң сесини танады. Онуң депесинден гайнан сув гуйлан ялы болды, шаглап гелен гара дер эссини гидерди. Бу арада атың үстүндәки адам чиркин гыгырды. «Бу атлының ким болмагы мүмкин?» диен сораг йылдырым ялы болуп онуң пикирини ачды. Қасым: «Ким болса шол болсун!» дийди-де өңе окдурылды. Саг элинде маузерини ялдырадып, чеп эли билен атың җылавындан япышды. Онянча Худайберди гаража ач айдымлары диңледиклериче барха шатланярдылар.

бойнуна зыңды. Оны шол бада ере йыкды-да, бир-ики гезек гарнына депди. Бу арада бүтин мәреке эллерине янып дуран кесиндилери тутуп, бу ере ыңып гелди.

Қасым ерде чугудып, ики эли билен келлесини тутуп ятаның үстүне эгилди. Онянча Худайберди гаража гөтиниҗеклэп, өзүни мәрекәниң ичинде гизлеҗек болян Дойдук кемпириң сачындан тутды-да, Ашырмәдиң янына сүйрэп гетирди. Газапдан яңа титирэп:

— Икиңизем хәзир бир чукура гөмҗек! — дийип, Дойдук кемпириң агач ялы гаты сыртына тайлы гезек депди.

Бу арада Бике гелип, агламакдан яңа деми-демине сыгмаян Акҗагүли гуҗаклап, адамларың арасындан алып гитди.

Қасым Худайбердә йүзленип:

— Яшулы, мен-ә хич зада дүшүнйән дәлдирин. Бу ким? Нәме эдип йөрен адам? — дийип сорады.

Адамлар яныш дуран кесиндилерини ерде тогалапып ятаның йүзүне голай гетирдилер. Ашырмәт йүзүни ере берип, күчен ялы эпленип ятырды. Худайберди гөдек херекети билен оны арканлайын ятырды. Соңра шейле дийди.

— Муңа Гулдурды диййәрлер, Қасым җан! Мен мунуң йүрегиниң гарадыгыны, бир айылганч иш билен гелендигини бир-ики гүнден бәри аңшырып йөрдүм, шондан бәри болса бу харамзаданың көлегеси ялы болуп ызындан галмадым. Мениң йүрегим бир эрбетлиги сызды дурды. Шейле хем болуп чыкды...

Сапармырат адамларың өңүне гечип, ятаның үстүне эгилди. Хоҗамухаммет арслан өзүни йитирипди. Ол хем Сапармырадың янына гелип дурды. Оларың икисиниң-де реңки-пети галманды. Икиси-де гахар-газапдан яңа титрейәрди.

Сапармырат ашак эгленден:

— Хих!.. — дийип якасыны тутды. Соңра:

— Ашырмәт! — дийип, богук сес билен сесленди.

Қасымың гөзи гараңкырап гитди. Хоҗамухаммет арслан агзыны ачып, Сапармырада серетди.

Ремезан ага иң ызда титрэп-сандырап дурды, өзүниң тәлейине игенйәрди. «Эй худай, мениң сениң өңүнде нәме этмишим бар? Мениң гүнәм нәме? Мени нәме бейле эзйәрсиң?..» Онуң уллакан гөзлеринден бөюр-бөюр яш акярды. «Инди бу ишиң соңы нәхили болар?

Атамырат готур бизиң юрдумызда ел өсдүрер» диййип,
бичәре гарры шемалың зарбына чыдаман ыранян чы-
нар ялы болуп эндирейәрди. Ол ене-де худая йүзленди.
«Эй худайым, өзүң гарашык эдевери...»
Сапармырадың айылганч сеси оны өзүне гетирди.

Сапармырат:

— Ашырмәт, сен бу ерде нәме ишләп йөрсүң? — диййип, газаплы гыгырды. Онуң сеси шейле бир айылганч чыкды вели, мәреке сандырап гитди.

Ерден сеза чыкярды, эмма Ашырмәтден сес чыкмаярды. Ол өзүниң башына ахырзаманың геленини әхли дуйгулары билен сызярды. Инди онуң гөзүне хемме зат өз әхмиетини йитирипди. Асман ере дүшди, ер асмана чыкды. Адамлар башлары билен йөрәп, аякларыны гөге гөтердилер. Инди үстүне Сапармырат гыгыряры, Касым гыгыряры, Хожамухаммет арслан гыгыряры, онуң үчин бары бирди. Онуң келлесинде диңе бир пикир барды: «Мени булар өлдүрермикә, я Атамырат готур?..» Ол диңе шу пикир билен мешгулды. Шонуң үчин-де ол Сапармырада жогап бермейәрди. Жогап берәймекчи боланда-да дили диенини этжек дәлди.

Касым айылганч ишиң өз хайырларына гутарандыгына худая шүкүр этди. Сапармыратдан утанжына өзүни гайра чекди. «Мениң бу ики ара сокулмагым герек дәл. Өзлери бир нетижә гелер..» Ол үйшмелеңиң арасындан сайланып, бир четде титрәп дуран бичәре какасының янына барды.

Ремезан оглуны гөренден соң өңкүсинден бетер эжизледи.

— Оглум, бу нә бела болды? — диенде, сеси агылы чыкды.

— Кака, бу бела башымыздан саг-аман совулды. Худая шүкүр эт. Гам чекме. Йөр, өе баралы — диййип, Касым какасыны ичери алып уграды.

Худайберди гаража Хожамухаммет арслана шейле дийди:

— Ине, Хожамухаммет арслан, сен мыдама дүе йитирен ялы узак ерлере середип, өз аягың ашагындакы заты гөрмейәрсиң. Мен бу харамзаданы илки гөремде танадым. Сен болсаң...

Худайберди гаражаның бу сөзи Хожамухаммет арсланы гышың совук гижесинде дере батырды. Сада, гөвни гаралык диен зат еди укланда дүйшүне гирмейән бу адам өрән ынанжанды. Яманлык этмек диен заты билмейәрди, шу себәпли-де хеммәни өз өлчеги билен өлчейәрди. Шейдип, ол узак өмрүнде көп гезек алданыпды. Сөвдагәрлерден, мирапдан, эмелдарлардан алдана-алдана көп гезек агзы бишипди. Хер гезек шейле боландан соң: «Инди-хә берк боларын» диййип, өз-өзүне сөз берйәрди. Шол бада-да бу сөзи ядындан чыкарярды.

Ол Ашырмәдиң геплемән ятышыны гөренде:

— Хәй, пеләкет, «Бир гүн дуз иен ериңе мүң гүн салам» диййипдирлер. Сениң бу эдишиң нәме болды?! — диййип кәйинди.

Худайберди гаражаның сөзи онуң элини-аягыны говшатды.

Хожамухаммет арслан диере зат тапмады-да:

— Худайберди, садалык, ынанжаңлык гурсун. Мен башга нәме диейин? — диййип, башыны ашак салды. Соңра адамлара йүзленди.

— Миллет, ханы, бир зат дийиң: бу кеззабы нәтсе болар?

Бирбада хич кимден сес чыкмады. Соңра бирден гыгырышдылар:

— Өлдүрмели!

— Гулагыны кесип, эшеге терс мүндүрип гойбермели!

— Гөзүни оймалы!

— Бичмели!

— Зындана ташламалы!

— Үчеге чыкарып, даңып гоймалы!

Мәрекәниң гахар-газаплы гүввүлдиси ер сарсдырярды.

Худайберди гаража:

— Сапармырат, Хожамухаммет, эй, адамлар, мунуң ыгтыярыны маңа бериң — диййип гыгырды.

— Сен, нәме, оны готурына дерман этжекми?

— Сатжакмы?

— Маймын эдип ойнатжакмы?!

— Мениң нәме эденим билен ишиңиз болмасын! Нәме этсем-де, сизиң гөзүңизиң өңүнде эдерин!

— Сеңки болсун хов, шол!

— Мубаң болсун!

— Йөне вели бизиң «ягшылыгымыз» өмүр ядындан чыкмаз ялы болсун!

— Ондан гайгы этмәң!

Сапармырат Ашырмәдиң Дашховуз базарындакы гозгаланда Аман пәлвана эден яманлыгыны хениз-де ичине сыгдырып билмейәрди. Ери геленде, ондан пугтажа ар алмагы йүрегине дүвүп гоюпды. Ашырмәдиң бу эден иши болса өңкиниң үстүне урна болды. Сапармырат хәзир Ашырмәди дирилигине ере гөммәге тайярды. Гөзүни гырпман, шейле хем эдерди. Эмма шу вагт онуң хыялында, гөзүниң өңүнде пейда болан Ефимовың сураты оңа элини гөтерди. «Сениңки чыдады герек. Сениңки парасатлы, акыллы иш этди герек» дийди. Сапармырат шундан соң әхли гахарыны ювдуп, бир әдим ыза чекилди. Келлесине шейле пикириң гелмегине пушман эден ялы болуп, якасына элини етирди.

Ашырмәдиң тәлейини Худайберди гаражаның ыгтыярына табшырып, мәреке совулды. Худайберди гаража Ашырмәт билен Дойдук кемпири өңүне салып, гумуң этегине тарап уграды.

САПАРМЫРАТ БИЛЕН НӘЗИК

Галмагал ятышып, Акжагул хем көшешенден соң, Нәзик гелди. Буларың яшындакы әр-аяллар узак айралыкдан соң бири-бирине душанларында саламлашмаярлар. Шу пурсатың өзүнде бирхили оңайсызлык пейда боляр. Адатда, хемме зат ерли-ериндекә, бу оңайсызлык узага хем чекмейәр. Деррев я аял, я эркек келлесине гелен бир сөзи айдып гойберйәр, шундан соңра гүррүңиң ызы багланышып гидиберйәр. Эмма вели хәзирки ягдай бүтинлей башгачады. Сапармырат ничезар йүрегиндәки гахар-газабыны басмага чалышса-да, бу оңа башарданокды. Оны яман хорлук басды. «Илки-хә гыз гачды. Мунуң намысыны-арыны ювутдым. Индикиси нәме? Мен инди шейдип, хемме вагт илиң гөзүниң өңүнде масгара болуп йөрмелимикәм?» Нәзик ичери гиренде Сапармырат шу пикирлере гүмра болуп, ожагың башында парахат уклап ятан Дурдымырадың сачыны сыпалап отырды. Сапармырат башыны галдырман, гапа серетмән, Нәзигиң геленлигини онуң аягының сесинден билди. Бирден йүрегиндәки йыгнан әхли гахар-газабыны онуң үстүне дөкеси гелди. Ит далан ялы эдип, Нәзиги даласы гелди, соңра, гызыберсе, бир-

-ики гезек сымсыклаймагы-да йүрегине дүвди. Ол шу максат билен элини Дурдымырадың башындан чекип алды. Эмма деррев ашакы додагыны дишләп сакланды. Нәзигиң горкусындан яңа зордан демини алшы, хич хили херекет эдип билмән, ожагың башына ювашлык билен гелип отурышы, гүррүңи башламакдан хем горкуп, гултунып отурышы Сапармырадың йүрегини юмшатды. Ондан соңра-да ожагың башында ятан оглуна тәзеден гөзи дүшенде, онуң эндамы-да говшады. Сапармырат гыкылык турузса, Дурдымырат аглап оянжакды. Бу душушыкдан огланың алан тәсири пуч болжакды.

Шейле-де болса Сапармырат яралы ёлбарс ялы болуп награ тартды-да, ажысыны пүркди.

— Ене нәме оюнларың бар! Ят ерлере өз аягың билен гелипсиң, инди әхли оюн-хүнәриңи гөркез!.. О янда-ха ил йүзүне чыкар ялы этмедиң!..

Нәзик мундан бетерине гарашярды. Бу жая гелмекден горкярды. Эмма ол аялды. Әриниң янына гелмелиди. Акжагулуң отагындан чыкып угранда, онуң аяклары диениңи этмәнди. Шейдип, ол бу ере нәхили геленини-де билмән галды. Әриниң әхени газаплы болса-да, Нәзик дил ярман отурып билмеди.

— Вах, мениң тәлейим шейледир. Маңлайыма язылышы шейледир. Языландан гачып гутулып болярмы нәме?

Нәзик ерден ярысы янан инчежик бир чөп алып, ожагың башыны чызышдырып башлады.

— Хеммеси сениң агзы ачыклыгыңдан... Хемме эрбет зат сениң маңлайыңа язылып дурмалымы? — дийип, Сапармырат кесе бакды.

— Сенем, какасы «Ер гаты болса өкүз-өкүзден гөрер» этмесене. Баша дүшен белаңың саг-аман совланына шүкүр эт...

— Оны нәхили эдип элиңден чыкардың ахыры?

— Болжак ише алач нәме?

— Самахуллап отурма! Оны нәхили эдип элиңден чыкардың диййәрин!

Ол өйи янан Дойдук кемпир дийилйәни мениң-де, Акжагулуң-де башымызы-гөзүмизи айлады. Ахырсоны-да шейтди отурыберди. Үчүмизем бир ерде отырдык. Нәхили эдип әкиденини-де билмән галыпдырын. Гараз, болжак иш-дә...

— Өйүң бери үстүнде дурмы? Я ятан вагтың оны-да

үстүңден чөзүп экитдилерми? Асла сен жаңлы адаммы
я-да маслыкмы? — дийип, Сапармырат гашыны чытды.
— Өйүнем үстүмде дур. Мал-гаранам гөрүп гай-
дышың ялы. Экип-дикинишем йыгнанды. Гүйз экмели
дийип салгы берип гайдан атызларыңам экилди. Ме-
нем обада дек ятамок. Диш-дырнак болуп йөрүн — ди-
йип, Нәзик өзи үчин гараңкы болан бу айралыкдан
чекен әхли хорлукларыны ятлап гөзүне яш айлады.
Нәзигиң бу аглайшы аял жөгүлиги дәлди, түйс йү-
рекденди. Ол жөгүлик диен задың көчесинден хем ге-
чип гөрен аял дәлди. Сапармырат муны билйәрди. Шо-
нуң үчин-де аялының әжиз ягдайы онуң йүрегини
аватды. Ол биринжи гезек (Нәзик ичери гирели бәри)
аялының йүзүне серетди. Нәзигиң гөвреси онуң гөзүне
өңкүсинден кичелен ялы, өзи он яш дагы гарран ялы
болуп гөрүнди. Өңкүлерине гаранда ягырнысы азажык
хөкгерен ялы болуп гөрүнди. Аялың йүзүниң хамы га-
ралыпды, додаклары янык-янықды. Чөп ойнап отуран
эли өңкүсинден улалан ялыды.
Сапармырат аялыны ягшы сынлап чыкандан соң
геплемеди. Оны ики зат көшешдирди. Буларың бириси
Нәзигиң хожалыгы диклəп, Сапармырадың обада ёк-
лугыны билдирмән отурмагыды. Икинжиси болса, га-
ра йүрек Ашырмәдиң нежис иши ёл алман, бу тоюң
иле мензеш тутулмагыды. Бу икисинден кем болмадык
ене бир зат барды: ол хем тоюң өң янындакы рухубе-
лентликди. Чувал багшының гелмегиди. Шу затлар Са-
пармырадың газабыны басдылар. Онуң гарым-гатым пи-
кирлерини белли бир дережеде айдыңлашдырдылар.
Шу зерарлы ол көшешип уграды. Эмма вели онуң өзи
гаты чылшырымлы адамды. Шонуң үчин-де йүреги юм-
шаклык эдйәндигини аялына билдирмек ислемейәрди.
«Бейтсем, депәме чыкар. «Чагaны яшдан, аялы баш-
дан» диен бабалар сөзүни шу вагта ченли тутуп гел-
дим. Инди-де әжизлик этмәйин» дийип йүрегине дүв-
ди.
Нәзик әринде йүзе чыкан бу ягдайы аңлады. Эмма
шейле-де болса онуң йүреги ерине дүшмәнди. Сапар-
мыратда эмеле гелен үмсүмлиги әпет апы-тупаның өң
янында болян үмсүмликдир дийип чак этди. Себәби
Нәзигиң ынанжына гөрә, әриниң янында этмиши улу-
ды. «Гызың гачмагының, бу гүнки болан масгарачылы-
гың хеммесиниң себәпкәри мениң өзүм» дийип, ол

ынанынды. Сапармырадың өзи шейле дийди. Нәзик
хем шейледир дийип, өз-өзүни ынандырярды. Әри бир
зада ынананда аялы-да ынанмалы ахыры. Нәзигиң
гарры мамасы-да шейдип гечди. Эжеси-де. Нәзик хем
шейтмели. Бу язылмадык канунды.
Эмма бу үмсүмлик узага чекди. Сапармырат хесер-
ләп ачылан ялы болуп, элине илен зат билен Нәзигиң
үстүне топулыбермеди. «Худай мениң наламы эшидйә-
димикә? Мунуң йүрегине рехим салайдымыка?» диен
умыт билен Нәзик бираз батырланды-да, Сапармыра-
дың инче тарына какып гөрди:
— Нересседжигим Дурдымырат жан, түвелеме, гөз
дегмесин, улы адамың ишини этди. Мениң билен дең
ише чыкып, дең гайтды. Өзи-де бабасыны дилинден
дүшүреноқ... Херпә худайым оңа узак өмүр
берсин...
Сапармырадың титрәп дуран эллери епе-де парахат
уклап ятан Дурдымырадың келлесине етди. Ол оглу-
ның сачыны маңлайыны сыпалады. Аялары ярык-ярык
болан дыкызжа чага эллерини агзына алып, узак
вагтлап огшап отурасы гелди. Эмма Нәзигиң янында
бейдип отурмагы услып гөрмеди-де, өзүни зорлап сак-
лады. «Инер оглум, ызымы йитирмежек әзизим! Ху-
дай саңа узак-узак өмүр берсин. Багтлы бол» дийип,
ичинден дилег ызына дилег этди. Бабасының мейли
йүкленен арабаны дервезеден чыкармажак болуп, Дур-
дымырадың арабаның өңүне барып отурышы ядына
дүшенде, Сапармырат әжизлигиң иң ёкары дережесине
барып етди. «Түйс эркек оглан-да... Онуң ялы болуп
(Ол хыялында-да Акжагүлүң адыны тутмак ислемеди)
мыдама бабасының яныны алып хем отурмаярды. Ба-
басының жайына сетанда-сейранда болаймаса, бармаз-
ды хем. Мен бу асыл бабасыны ягшы гөрйәндир дийип
чак хем этмейәрдим. Эмма шол гүн... Шол гүн... Инди-
-де онуң адыны дилинден дүшүрмейән болса, гөр, нә-
хили йигит болуп етишер. Түвелеме, түвелеме, оглум.
Мыдама шулар ялы эркек адам бол. Сениң бабаңам,
какаңам эркеклиги элден берен дәлдирлер. Сенем шей-
ле бол...»
Сапармырадың бойны агырды. Бир гөрсе, ол ог-
лунуң үстүне эглип отурышына маңлайының ере де-
гип бәряндыгыны дуюп галды. Хопугып, башыны ёка-
ры гөтерди.

Оны сынлап отуран Нәзик эриниң йүрегиниң хас юкаландыгына бүтинлей гөзүни етирди. Батырланды. Герегинден артык айтды. Йөне вели муны гич дуюп галды.

— Олам перзендиндир. Пахыр, хачан эжем гелип, дәдемиң янына әкидеркә дийип, гапа гөзүн дикип отурандыр. Мен оны чагырып гелейин...

Сапармырат бу сөзи эшиден бадына бөкүп ожагың аңырсына геченини дуйман галды. Муны Нәзик хем дуймады. Сапармырат тешнава голай ятан аташгири алып, аялына тарап ченән бадына Дурдымырат гөйә оя ятан ялы болуп:

— Дәде! — дийип, гөзүни ачды. Сапармырадың аташгирли эли ашак салланды. Ол ене-де өңки ерине гечип, Дурдымырадың келлесини сыпалап башлады. Зәхреси ярылан Нәзигиң йүзүне шейле бир серетди вели, аял пахыр бир гысым болуп, дивара япланды. Гөйә депесинден аташгир инип гелйән ялы ики элини-де ёкары гөтерди. «Худай жан, өзүң бир йүрегине рехим салавери. Вах, хеммеси мениң гара маңлайлыгымдан. Бу пахырда хич хили гүнә ёк. Мунуң дерди улы. Ол дердини ичине сыгдырып биленок... Худайым, өзүң гарашык эдевери...»

Оглуның башыны сыпалап укладып отурышына Сапармырат хем өз янындан хунаба ювудярды. «Мениң болшум нәхили? Буларың никасына боюн болдум, сакгалымы саллап тойларына гелдим. Инди онуң билен геплешәйсем болмаярмы ахыры? Ёк! Ёк! Йүзүни Бабалы гөрсүн! Хич вагт, хич вагт бир келеме сөзем айтман, голайыма-да гетирмерин...»

Аял горкуп, эри болса гызмалык эденине өз янындан утаныл көп вагт гүррүңе башлап билмән отурдылар. Дымышма узага чекди.

— Писиңи ашырып отурма-да, дүшек сал. Гаты ерде огланың гапдалы агыряндыр — дийип, Сапармырат гахарлы айтды.

Нәзик еңил гопды. Төре гечип, өзлери үчин гетирилип гойлан дүшеги язды. Сачларыны сыпалашдырып, перишан халыны тертибе салды. Сапармырат чокайыны чыкарып башланда, Нәзик Дурдымырады гөтерип, четки яссыга элтип ятырды. Дөшүни ачыграк гоюп, аяк тарапына ёрган өртди. Сапармырат чыкарынып болды-да, чыраны өчүрип, оглуның гапдалындан гирди. Бир салымдан аялының ятман, башучда отурандыгыны аңып:

— Ят ахыры, нәме газык ялы дикилип отырсың? — дийип хемлели айтды. Онсоң Нәзигем оглуның бейле гапдалындан ёргана гирди.

АТАЛЫ-ОГУЛ ИКИСИ

Касым хырчыны дишләп, башыны йайкап, ашак бакып отуран какасына узак вагтлап небсагрыжылык билен сын эдип отырды. Онуң небси агырмаз ялы хем дәлди. Гожа дурмушда душ гелен бетбагтлыкларындан горка-горка, йыгрыла-йыгрыла дүвлен юмрук ялы болупды. Бедени гурап, гөзлери ичине гидип, гөвреси өңкүсинден хас кичелипди. Ожагың башында төңңе ялы болуп, чугудып отырды. Ягырны хөкгерипди. «Пахыр, өмрүнде екеже гүн языльш йайрамады. Языльш йайрамалы гүни болан бу гүн хем, ине гөр, нәхили масгарачылык болды? Хәй, замана, замана! Хава-да, адам эжиз болмасын... Гечер, гечер! Бичәрәниң түйс йүрегинден сыздырып, екеже гезек гүленини гөрсем, армансым ёк...» дийип, Касым хем гам лайына батыпды. Эмма вели Касымың бу ягдайы узага чекмеди. Акжагүли алмак билен, ил ичинде какасына әгирт улы рухы денлик алып беренине онуң йүреги жошярды. «Байраммырат аганың агтыгыны гелин эдинен адам мундан соңра бейле мүззерип йөрмели дәлдир. Инди ил билен онуң эгни деңленди ахыры. Инди оңа хич ким ажысыны пүркүп билмез...»

Касым шу бегенжини гөвнүнде беслэп, гожаның хем рухуны гөтермек максады билен какасына йүзленди.

— Кака, шулар ялы гүнде бейдип, гамланып отурма. «Мүң гайгы бир иш битирмез» дийип, өзүң өвредйәрдиң ахыры. Ата-бабаларымыз «Гечени гечди бил» дийипдирлер. Бу ишлериң соңуның хайыр боланыны дилег эт.

Гожа бу сөзе башыны ерден гөтерди. Шол бада онуң ичине чөкен гөзлеринде галанжа әхли йылылык бир ере жемленди. Ол Касымың йүзүне найынжар, эмма сөйгүден хем-де мәхирден долы назар билен бакды. Йөне вели онуң мынчгыланан йүреги бирден эзилди, гөвреси шемал йыкан гара өй ялы болуп чагшады,

гүр гашлары ала, уллакан, овадан гөзлериниң үстүни япды. Гожаның ичине сыгман толкуныпдуран әхли дертлери гөзяша өврүлип, сакгалының үсти билен сырыгып дамып башлады. Ремезан ага бу әжизлигине утанды мы я-да оглуның гөвнүни галдырмазлык үчинми, гараз, ярыгында гуш гузлажак чорлы эллерини йүзүне тутды. Бу оңа көмек этмеди. Гөзяш хыңзап-хыңзап гелйәрди. Сакгалының үчлары эййәм эзилипди. Ашак эңинт эден эгинлери титрейәрди.

Янкы бегенчлери билен гүмра болуп отуран Касым бирден какасының тарапына серетди. Хушы башындан учды. Дамагы долды. Гөзлерине яш айланды. Ол гепләп билмән бөкүп турды-да, какасының янына гечип, онуң сүңклери сых-сых чыкышып дуран эгинлериндеп гужаклады. Аталы-оглуң бу болушларыны диңе тамың дөрт дивары гөрүп дурды. Эгер-де бу диварларың дуйгусы болсады, олар эркек адамларың бу перишан халына пара-пара болуп бөлүнердилер. Хожамухаммет арсланың хүжреси бу нала чыдаман теп-текиз боларды...

Ремезан ага бир салымдан:

— Оглум, айыплашдырмавери. Бу әжизлигими айыплашдырма — дийип, хениз-де өңки табына гелмедик, гарылжан сес билен айтды.

Касым онуң янында отурды.

Ремезан ага ене-де башыны ашак салып, гамлы әхед билен гүррүңе башлады.

— Мен саңа доганларыңың, эжеңиң гүррүңини берипдим. Эмма, оглум, сениң гөвнүңи гөтержек болуп биразажык телегрәк айдан еримем болды. Эжең халы агыр. Йөне вели, оглум, мерт бол. Түвелеме, инди гочак йигит болупсың...

— Онуң кесели нәме, кака? Дердини билдиңизми?

Касым бу сорагы бермек билен Ефимовы гөз өңүне гетирди. «Белкем, ол бирхили дәри-дерман тапар» дийип умыт этди.

Ремезан ага улудан демини алып, шейле дийди:

— Атамырат готурың турзан шол ойнундан соң эжең айңалмады, оглум. Эжең акылындан язды... Гой, бейтме. Мен саңа мерт бол дийдим ахыры. Чага ялы болмазлар. Гой, гой депәмиң тәжи. Сен бери әжизлеме. Биз көп вагтлап гараңкы зынданда ятдык, балам. Ол пахыр болса албасты ялы сачыны яйып, көп гүнлер якылан тамының гапдалында эл чарпып гезипдир. «Илим-гүнүм болмаса, айым-гүнүм догмасын» дийлип йөне ерден айдылман экени. Бир бенде дайыкларагидип, доганларыңы йөрите гөрүпдир. Бир якасы боляныча оба доланып барман дийип, табшырып гайдыпдыр. Патманы болса башга бири өйүне әлтип, башужунда отурып, гиже-гүндиз укламан, оны саклапдыр. Бизиң сеңцеримизиң башына душен ишиң хабары дайыкларың топарына хем барып етипдир. Олар огрынча, гиже гелип, эжеңи әкидипдирлер. Худай халап, бизи-де бошатдылар. Ене-де башымыз жемленди. Сенден башгамызың... Сени-де, ынха, гөрүп отырын. Херне худай бужагаз гүнүмизи-де көп гөрмесин. Йөне ягдайларымыз говы дәл. Доганларың онуң янындан бир кәсе чай ичеси салым хем айрылып биленоклар. Ол пахыр шу гитжек дийип дызаберйәр. Онуң нирә гитжек боляныны, нәме этжек боляныны худай билйәр, оглум. Хич ким билен геплешмейәр. «Гитжекден» башга билйәни зады ёк.

Касым какасыны гужаклап, мөңңүрип гойберди.

— Бес эт, кака жан, бес эт. Мени мундан артык гынама!

Инди Ремезан Касыма гөвүнлик берип башлады.

— Оглум, мениң батыр оглум, мениң билимиң кувваты, бейтме. Сенем бейтсең, гөзяша гарк болуп отурсаң, шейле гүнлерде ким мениң аркамың даянжы болар? Ким маңа хемаят берер?

Бу сөзден соң, Касым өзүни элине алды. «Мамла. Мен бу вагт муңа көмекчи болмалы ахыры...»

Ремезан өз сөзүниң оглуна тәсир эдендигини аңлады. Бу тәсири беркитмек максады билен сөзүни довам этди.

— Худай халап, бу ерден саг-аман гайдып барсам, Патманы Ысмамыт ата әкитжек. Онуң кераматы гүйчли. Дайың бир гоюн берейин дийди. Шейдип өвлүйәде бир хепде-он гүн болсак, эжең ачылар, оглум. Онуң гүррүңи нәме?..

Касым деря аркасына гечмезден озал эжесини гөрүп гайтмагы йүрегине дүвүп, биразрак көшешди. Шейле-де болса:

— Эжемиң шейле ягдая душенини озал эшиден болсам, мен бу тойлы гүррүңи гойболсун эдердим — дийди.

Оглуның бу сөзи Ремезаның йүзүне шарпык болуп дегди.

— Туф, түф дий! Үч гезек түйкүр. Гайдып бейле сөзи агзына алыжы болма. Якаңы тут!

Оглы бу ырымлары бержай эдип боландан соң, гожа сөзүни довам этди.

— Оглум, бу тоюң маңлайымын ере деген вагтында маңа нәхили медет берендигини мен саңа айдып дүшүндирип билжек дәл. Йөне бу тоюң мени азындан йигрими яш дагы йигделтди. Мен өлмәнкәм Сапармырат билен гуда болуп, ил билен якамы деңледим. Онуң шу гүн мени сылайшыны гөрсеңдиң. Эдил атасы ялы гөрйәр. Маңа шундан белент мертебе бармы, оглум? Онсоң сениң яңкы сөзүң артыкмач. Хава-да, гараз, он икисини дең эдип сазлан бармы? Дүнйәниңки мыдама шейле: бир тарапыны дүзетсең, икинжи тарапы чат ачяр. Дүнйә диениң гара өй ялы экен, оглум...

Касым бу тоя какасының эдил шу маңыда дүшүнмегини ислейәрди. Бу шейле болуп хем чыкды. Йигидиң рухы гөтерилип башлады.

Соңра гүйзлүк экиши, таныш-билишлер, доган-гарындашлар хакда месаваы гүррүңе гечдилер. Гожа бар затлар хакында оглуна гүррүң берди. Ахырсоңы йүрегиндәкижесини айтды:

— Оглум, мен-ә сизиң эдип йөрен ишиңизден баш чыкарып билемок. Йөне деря аркасына гечип уршандан, шу ерде болуберсеңиз болмаярмы? Сен өңи-соңы Атамырат готурдан ар алмалы ахыры. Сениң Гурбанмәммет сердар билен нәме ишиң бар? Ол саңа дегенок ахыры? Гой, ол деря аркасында башына дүшенини чекиберсин. Сениң өйүңи Атамырат готур отлады. Сен атлыларың билен шонуң дашына геч. Ол дөремән гечениң гөзи яман гызарыпдыр...

Касымың өзи агы-гараны сайгарып уграны үчин, какасы-да шейлемикә дийип чак эдйәрди. Эмма Ремезан аганың бу сөзлери оны гаты гең галдырды. Ол бирнәче вагтлап какасының йүзүне сын эдип отурды-да, шейле жогап берди:

— Кака, йыланы өлдүрмек үчин илки онуң келлесини мынжыратмалы дәлми нәме? Келлесини мынжыратмасаң, йылан вагты билен өлерми?

— Бу айдяның-а догры, оглум.

— Догры болса Атамырат готурдан йүрегиңи совадар ялы ар алмак үчин илки билен Гурбанмәммет сердары гүм этмели. Бар, мен йигрими атлы билен Бедиркент галасына чозаймышымам-да, Атамырат готурың келлесини кесенем экеним-дә, онсоң нәме? Атамырат болмаса Өдемырат болар. Хан онуң ерини бош гоймаз. Сени Атамырат хорлады нәме, Өдемырат? Онсонам бир зат: дик отуран гүжүми йыкмак үчин онуң дүйбүни палталаярлар, шейле дәлми? Болмаса гүжүм йыкып болжак дәл ахыры...

Ремезан ага бир гезек ере, бир гезек оглуна середип, якасыны тутды. Ичини геплетди. «О-хо, мен пилиң гулагында уклап ятан экеним. Мен хемме затдан хабарсыз экеним. Буларың башлан ишлери дүйпли экен... Хернә худайың өзи булара медет берсин...» Оглуна мәхир билен бирнәче вагт середип боландан соң, епе-де өз яныңдан сөзүни довам этди: «Түвелеме, түвелеме, гөз дегмесин. Гепи-сөзи үйтгешипдир. Пәхимдар адам болупдыр. Эй худай жан, муңа өзүң назар салавери, мениң көрпе огулжыгымы гөзден дүшүрмәвери...»

Соң дашындан шейле дийди.

— Догры, оглум, догры. Хак сөз. Хак сөз.

— Кака, онсонам биз айры-айры харамзадаларың гаршысына чыкамзок, биз әхли ханларың, беглериң, ганхорларың гаршысына чыкдык.

— Оларың атлысы-ха кәндир, оглум. Олар башларыны жемләп, бир чукура түйкүрселер, сизе баш берермикә? Какабай йиригиң өзи бир дөвлети сорап билжек. Оларың Какабай йирик ялы нәче мүңләп-мүңләп адамсы бардыр.

— Шонуң үчинем бизиң башлан ишимиз аңсат иш дәл, кака. Бу иш көп пида талап эдер. Эмма олар бир чукура түйкүрсе диййәрсиң, олар бир чукура түйкүрселер, бизем түйкүрерис. Биз олардан кемми? Ефимиң бир агыз сөзи сегсен Какабай йирик билен йүз саны Атамырат готуры ере сокмаярмы?

Гожа бу делиле ынанмады. «Касым маңа гөвүнлик бержек боляр. Хей, Какабай йирик билен Атамырат готурың өңүнде дуруп билжек адам болармы? Олар өңүнден чыканы бир демлерине дартаймаярлармы? Ефим диййәр вели, ол пахырам кирлиже папагыны чүмре гейип йөрен кичижик бир адам. Бурнуны сыксаң жаны чыкжак...» Гожаның ынанжы шейледи. Эмма ол

оглуның бу сөзүне ынанманлыгыны билдирмезлик үчин, «Хә, хава» дийип, макуллайжылык билен башыны атан болды.

Касым муны аңлады.

— Кака, өзүмиз ялы ер уруп, ерде галанлар кәндир. Оларың йүреклериндәки газаплары-да дәли деря ялыдыр. Ол газаплар толкун уруп жошса, онуң өңүнде дуржак бөвет болмаз. Йөне ол газаплары бир ере жемләп, бады хас гүйчли болар ялы этмели. Биз хәзир шонуң угрунда. Бизе шейтмәге көмек үчин гарагалпаклар бирнәче окувлы-билимли адамы көмеге ибердилер. Өз адамларымыз бар. Олар хәзир ише гиришдилер. Бизем шол геленлериң ерине олара көмеге бармалы ахыры. Агыр гүнүнде маңлайыңдан дирәне нәхили эдип көмек бермерсиң? Бу намартлык болмазмы? Өзүң ойланып гөр.

Гожа бу сөзүң манысына дәл-де, әхеңине үнс берди. Ол ичинден оглунын дилеварлыгына бегенип, ики болуп билмеди. Соңра: «Әй, бейле геплемеги өвренен болса, айдянының жаны бардыр» дийип, гүррүңиң ахырында гөвнүни бөлжек ялы этди.

Гапы бирден ачылды. Улы меселелер билен гүмра болуп, башга бар задың ятларындан чыкарып отуран аталы-оглун икиси-де тисгинип гитдилер. Икиси-де гапа тарап бакдылар. Эййәм жахан ягтылан экен.

— Эссалавмалейким! — дийип, гөзлери ойнаклап дуран Салай жерчи ичери гирди. Голтугына алып гетирен задыны кечәниң үстүне патладып ташлады.

— Яман ир турупсыңыз-ла, адамлар?

Касым геринжирәп, какасындан өңүрти жогап берди.

— Биз-ә укламандырсам. Эййәм даң атыпмы?

— Жаханам ягтылды — диймек билен, Салай жерчи бир Касымың, бир Ремезаның йүзүне середип, үчжак гуш ялы болуп, ожагың башында чоммалды. Соңра бегенч билен, өзүне мынасып болан еңиллиги билен, гетирен затларыны ачышдырып башлады. Хич хили гаршылык гөркезилмегини ислемейән әхең билен шейле дийди.

— Касым жан, оглум, Ремезан сакгалдаш, маңа гулак салың. Йөне мениң бу ишими гөвнүңизе гетирмәң. Мени өз бириңиз хасап эдиң. Болмаса гөвнүм галар. Дүйн Ремезан сакгалдаш геленде онуң үстүни юка гөрдүм. Догрусыны айтсам, бу маңа агыр дегди. Ислесеңиз-ә той гатанжы дийип кабул эдиң, ислесеңиз-де совгат дийип кабул эдиң. Ынха, ики саны памыклы дон. Бир ак эдик. Бир йүң гушак. Бирем телпек. Ремезан сакгалдаш, ал. Бу мениң тоя гатанжым болсун. Алмасаңам өйкеләрин.

Касым толгунмак билен бирнәче миннетдарлык сөзлерини айдан ялы болды. Эмма нәме диенлигине онуң өзи-де, янындакылар-да дүшүнмеди. Ремезан аганың дамагы долды. Гөзүне яш айлады.

Ол дине:

— Таңрыялкасын... Таңрыялкасын — диймекден башга сөз тапмады.

Касым бирхаюкдан соң:

— Яшулы, гижәниң ичинде бу затлары иреден тапдың? — дийип сорады.

Гожа шейле жогап берди.

— Дашховзуң гүнбатарындакы Хеллең обасында бир сөвдагәр достум барды. Шоңа гүн батып, гараңкы дүшенсоң бир адам ибердим. Ынха, айдан затларымы берип гойберипдир. Эй, оглум, дүнйәде говы адамлар кән. Иберен адамымың сөзүне ынанман, оны ковуп гойберсе нәдердим? Ек. Бейле этмәндир... Хава, говы адамлар кән.

Салай жерчи гөз астындан Ремезаны сынлады. Онуң чага ялы болуп, додагыны кемшердип, бу затлары сыпалап отураныны гөрүп, жерчиниң гөвни хас гөтерилди.

Салай жошгун билен ериндеи турды.

— Ятмадык болсаңыз, инди ятмага вагт ёк. Эййәмден той башланып уграды. Хава, сакгалдаш эшидип гой: Хожамухаммет арслан сениң тоюңа гатанч эдип, алты саны гоюн гетирди. Гарапорсанлы бу гүн диңе ашыклының этинден хем дояр! Туруң, ювнуң, чайыңызы ичиң! Мениң сиз билен гүрлешип отурмага вагтым ёк! — дийип, жерчи гелши ялы-да чалтлык билен чыкып гитди.

ТОЙ

Адат шейледи: ника гыйылман, йигит билен гызың гөрүшмәге хакы ёкды. Шонуң үчин-де Акжагүлүң йүреги үзүлип барян-да болса, ол бу гиже чыдамалы бол-

ды. Касымы гөрүп хем билмеди, онуң билен бир келеме
сөз хем алшып билмеди. Ол диңе шу арзувыны йүрекде
беслемек билен даңыны атырды.

Даң атан бадына Хожамухаммет арсланың ховлу-
сында тамының даш төверегинде көп йыллардан бәри
бу ерлерде гөрүлмедик херекет башланды. Әпет газан-
лары гетирип, дүйнки газылан ожакларың үстүне атар-
дылар. Дашардакы тамдырларың башында, ховлудакы
ожакларың төверегинде билезиклери гүн билен чак-
нышып, бугдай реңкли, ёгын сачлы, гөрмегей гелинлер
тәжихораз ялы болшуп, ал-яшыл өвсүшйәрдилер. Бу
гөрнүш гаррыларың яшлыгыны ядына салып, агызла-
рыны сувжардярды, йигитлериң арзув-хыялларыны гөге
гөтерйәрди. Бир тарапда гупбалары ялдырашян гызлар
эййәмден топар-топар болшуп башладылар.

Гүн догуп, асмана галды, онуң йити нурлары түрк-
мен обасының йүзүндәки гараңкы, хапа пердәни сыпы-
рып ташлады. Оба шейле бир гөзел гөрнүше гирди ве-
ли, оны гөрмәге гөз, тарып этмәге дил герекди! Сәхел-
че вагтың ичинде Хожамухаммет арсланың мүлкүниң
чар тарапы әпет улы шаёлларына дөнди. Пыяда, эшек-
ли, атлы адамлар бахар дерясының жошгуны ялы бо-
луп, бу ере тарап акып башладылар. Бу гүнлүгини тап-
са, эртири гайгы болан гарыплар-да донларыны тәзе-
ләп (өзлеринде болмаса гоңшусындан алып), телпек-
лерини маңлайларына гейип, гөвүн гөтермәге гелйәр-
дилер. Атлыларың ичинде-де хер хилиси барды. Говы
гейненлер-де, кирли көйнеклериниң иң соңкужа, хениз
сары гачмадык доны билен өртүп гелйәнлер-де барды.
Атларын өз гөрнүшлери-де хер хилиди. Кәбирлери
гөвүсбентлерини гүн билен чакнышдырып, агыздырык-
ларыны гүжүрдедип чейнәп гелйәрдилер. Мес атлар
байтала гөзлери дүшен бадына бүтин гөзъетими яңлан-
дырып кишңейәрдилер. Оларың арасса, йити сеслери
гөвүн гөтерйәрди, рухуна рух гошярды. Адамың гөвнү-
ни галкдырярды.

Гүнүн ёкарламагы билен узак обалардан гелйән
арабалар дөрт тарапдакы ёллары долдурдылар. Олара
узакдан середениңде сансыз көп араба билен Хожаму-
хаммет арсланың өйүне гүл чекилйән ялы болуп гөрүн-
йәрди. Нәхили гүл! Нәхили гөрнүш! Арабалардакы гө-
зел гызларың, мес гелинлериң, дурмушың иң соңкы
лезлетлерини алмак үчин чар тарапына небсевүрлик

билен бакян орта яшлы аялларың үстүндәки яшыл, гы-
зыл чабытлары, гулакларындакы ай ялы халкалар,
тахяларындакы йүзүне тылла чайылан гупбалары, хы-
жув билен ёкары галып дуран дөшлериндәки шайлары,
арасса, ягты гүнүң шөхлелери билен чакнышып, той
жайларындакы адамларың гөзлерини гамашдырярды.
Бүтин ери тутуп ятан арасса, ак гар бу реңклери хас
йитилешдирйәрди. Ылайта-да аялларың башларындакы
елйыртан, айлыяглыкларың реңки гүн ышыгы дүшйән
гарың үстүнде сәхер ачылан гызыл гүл ялы болуп, бир
баканыңда бирнәче реңк өвсүп толкун атярды.

Мәреке гелип дур, гелип дур, гелип дур...

Хожамухаммет арслан башлыклайын Сапармырат,
Салай жерчи, Ремезан ага (Ол башдан-аягына чеңли
тәзе гейим гейинипди, өзүни гаты оңайсыз дуйярды, онуң
гөвнүне болмаса, хемме адам онуң аяк басышына әнед-
йән ялыды), Арсланың гарындашлары, отуз-кырк саны
еңил гейнен, гызыл әңек жахыл йигитлер тамың өңүнде
дуруп мыхманлары кабул эдйәрдилер. Етишибилдик-
лериңден ат тутярдылар, мыхманлары ерлешдирйәрди-
лер.

Гумуң этегинден бир топар атлының гелйәндигини
гөрүп, Салай жерчи янындакылара:

— Оба эмелдарлары гелйәр. Хожамухаммет ага,
Сапармырат, оларың атларыны өзүңиз тутуң. Мен мых-
манхана барып, олар гелмәнкә сачак тайярлайын — дийи-
ди-де, адамларың арасындан юмак ялы тогаланып,
дервезеден гирип гитди. Ол Бикәни тапды. Ондан ики
саны тәзеже йүң сачак алды. Ики-үч адама эт, чөрек,
шерап гөтердип, эмелдарлар үчин белленен жая уграды.
Сәхел вагтың ичинде бу жайың төрүндәки сачакларың
үстүнде гапдалындан туруп болмажак наз-ныгмат эме-
ле гелди. Салай эке гетирен затларыны гоюп, тәзе буй-
руга гарашып, гапының агзында гол говшурып дуран
йигитлере йүзленди.

— Огулларым, сиз башыңызы бозман, оба эмелдар-
ларына хызмат этмели. «Хәх!» диенден, «Мәх!» диер
ялы болуп, тайын болуп дуруң. Олара пикир этмәге,
ойланмага май бермәң.

Жерчи шейле дийип, өз отагына ылгады. Гөзегли
хоржунының гөзлерини гөз илмез чалтлыкда ачды-да,
онуң ичинден бәш-он чыбык меле тирьек, ики галага
голай гөкнар алып, ене-де эмелдарларың отуржак ота-

гына барды. Бу затлары-да сачагың бир четинде ерлешдирди. Йигитлерден бирини Бикәниң янына иберип, гөкнар әзер ялы бәш-алты саны уллакан шакәсе гетиртди. Голтугындан ики метре голай ак мата чыкарып, оны гөкнар сүзер ялы эдип йыртышдырды, хер бөлегини бир кәсәниң янына ташлады.

— Гайрат эдиң, огулларым! Булардан гөзүңизи айырмаң! — дийип, дашары чыкып гитди. Шол бада-да эмелдарлар гелип гирдилер. Оларың ортадакы сачага гөзлери дүшенден. бнытгыяр бир ягдайда агызлары сувжарып гитди. Йигитлер деррев оларың эллерини ювдурдылар. Эмелдарлар гыссана-гыссана эллерини сыйларына сүпүришдирип, сачагың башына гечдилер...

Салай жерчи эмелдарларың гөзлерине илмән ховлукмадан чыкандан соң, мәрекәниң өңкүден ики эссе көпелендигини гөрди.

Хожамухаммет арслан ай гөржек ялы асмана бакып дуршуна чалажа йылгырды.

— Әйт, адамлар, середиң-ле, Худайберди-де «мыхманларыны» гетирйән ялы...

Онуң сесини эшиден адамлар Арсланың гөркезен угруна тарап серетдилер. Худайберди гаражаның бир аял билен бир эркеги өңүне салып гелйәнини гөрдүлер. Худайберди дор алашаның үстүнде кесерибрәк отырды. Онуң өңүне дүшүп гелйән Ашырмәт билен Дойдугың эллери сыртына даңылгыды.

Мәреке бөлүнип ёл берди. Худайберди гаража асмана бакып дуран Хожамухаммет арсланың өңүне гелип дурды-да:

— Арслан, менем тоя адам гетирдим. Булары ниреде отуртмалы? — дийип сорады.

Бу икисиниң этмиши барада билйәнлер билмедиклере оларың алнып гелшине гөзлери дүшенден айдыпдылар. Шонуң үчин-де меселе дүшнүклиди.

Арслан белли бир зат дийип-дииймәнкә, мәреке бирден гүңлеч сесленди:

— Ковмалы!

— Бу ерден гүм этмели!

— Гумуң ичине элтип атмалы!

— Гой-ла, той гүнем адам атарлармы!

— Булар ялагы той гүни атарлар!

— Адамлар, дуруң! — дийип, Хожамухаммет арслан элини гөтерди.

Мәреке дымды.

Арслан шейле дийди.

— Бу икисиниң этмишине гарасаң-а, икисини-де ели ёлук үстүне чыкарып атаймалы. Йөне мениң бир маслахатым бар. Эгер «Боляр» дийсениз-ә шейле: бу шермендәни, юрт йыкан кемпири бу ерден ковалың. Бу гара йүреги болса тамың үстүне чыкаралың-да, ийжек-ичжегини өңүне ташлалың. Гой, мәхелләниң, ак йүрекли адамларың шатланышыны өз гөзи билен гөрсүн! Гулагы билен эшитсин. Той соңлансоңам гөрүберйәс-дә...

— Боляр!

— Макул!

— Мамла!

— Түйс эдилмелиси шол!

Ашырмәт-де, Дойдук-да аяк үстүнде зордан дурдулар. Оларың хушлары башындан учупды. Оларың боюнларындан йүп салып, әпет бир гүйч келлелеринден ашак чекйән ялыды.

Ене-де Хожамухаммет арслан элини гөтерди.

— Адамлар, ханы онда, мениңкини мамла билйән болсаңыз шейле эделиң. Худайберди, атдан дүш-де. ол оррамсының элини бир чөз. Биз-ә оңа элимизи уржак дәл. Сен болсаң еврениншенсиң.

Худайберди айдылышы ялы этди. Мәреке ене икә бөлүнди-де ёл ачды. Зәхреси ярылып, акылы чашмага голайлашан Дойдук кемпириң элини бошадандан соң, ыза тарап өврүди-де:

— Өмрүң етйәнчә, йүзүң тоя дүшмесин! Пәлиңе гөрә тап! — дийип, сыртына чаларак гамчылады.

Кемпириң илкибада аяклары диен этмеди. Мәрекәниң ортасында ики гезек йыкылды. Мәрекеден өзүни сайландан соң, Дойдук кемпир эдимини чалтландырып, өзүне гелип уграды.

Сансыз адамларың бирден гүлмеги онуң гулагына топ атылан ялы болуп дегди. Текиз ёлдан баршына ене йыкылды. Бу гезек ара даш боланы үчин, онуң өзи турмалы болды. Ол зордан өзүни тамына атды. Ожагының башына барып йыкылды. Шондан соңра Дойдук кемпир йыкылан ериндеи галмады...

Мәхелләниң газабындан яңа зәхреси ярылып, өңки болшундан-да эрбетлешен Ашырмәт дине кичижик гөзлерини етишибилдигинден ачып-юмуп дурды. Онуң бе-

денинде диңе шу гөзлеринден башга херекет эдип билйән бир ери-де ёкды. Ол дирилигине өлүпди. Шонуң учин-де оны галың гейиндирдилер. Билини гушадылар. Сонра Худайберди гаража:

— Ханы, патышахым, тагтыңа чык! Раятларың сениң нурлы йүзүңи гөрмәге зар болупдыр! — дийип, оны белент тамың үстүне чыкарды-да, өңүне сачак гоюп ашак дүшди. Мердиваны айрып, бир чете зыңды.

Той башланды.

Өтен агшамкы багшы айдан мейданда ене-де от якдылар. Ене-де адамлар бу ере үйшдүлер. Гүлли, гүлсүз кечелериң, халы-паласларың, аткечелериң, ожак-башыларың үстүнде отурып, өңлерине чай алдылар. Багшы өз ерини зеледи. Тамдыра билен гыҗагың толгуңдырыҗы сеси гошулып, адамларың хыял гушларына ганат бекледи.

Гөк чай, айдым-саз, кәседәки ал-яшыл өвүсйән шерап ялы болуп дервәзәниң өңүнде толкун атып дуран гелин-гызларың топары багшының-да, гыҗакчының-да, отуран мәхелләниң-де келлесини гөчүрди. Дүнйәлерини гиңелтди.

Ики-үч сагат айдым диңлененден соң, мәреке тамың гүнбатарындакы ачык мейдана йыгнанды. Гөреш башланды. Сонра нахар чекилди.

Бу аралыкда Бикәниң алтыганат өйүни бошатдылар. Оны тәзеден сырып-сүпүрип дүшедилер. Илки билен молла гелди. Сонра гыз билен йигиди, оларың векиллерини, якын адамларыны чагырдылар. Молла ики тарапың-да векилинден разычылык аландан соң, ника гыйып башлады. Ол арап-парс дилинде көп затлар окады. Ахыры ника гыйылып болансоң Қасыма середип:

— Ак, гөк гейдирме, арпа чөрек ийдирме, дүелә гапдырма, атла депдирме! — дийип, адат боюнча берилйән маслахаты дабаралы суратда берди-де, эллерини сакгалына етирип, пата берди.

Ника дабарасы гутарандан соңра, Хоҗамухаммет арсланың якынларындан бир эпей яшулы ховлудакы адамлары ызына тиркәп, дашаркы мәхелләниң арасына чыкды. Оны гөрен батларына адамлар топар-топар бөлүнишип башладылар. Хер топарың яшулусы биле гелен адамларыны дашына үйшүрип, бейлеки топардан сайланып дурды. Арсланың гарындашлары, бу обаның гүрплүрәк адамлары янкы эпей яшулының төверегине

үйшдүлер. Бу адамлар өз огланларыны, яшаҗык гызларыны иниларына чагырып: «Барың, әҗеңиз алып-да, өе гайдың. Бизем хәзир барҗак» дийип, гыссап гойбердилер. Чагасызлар болса гөни аялларының голайына барып, өз аяллары билен үмлешип геплешдилер. Олары өйлерине уградылар.

Эпей яшулы сакгалыны сыпалап, чалажа ардыңдыда, төверегиндәкилере йүзленди.

— Ханы, тайын болдуңызмы? Гарашян задыңыз ёкмы?

— Тайын, тайын!

— Ханы, тизләбер, яшулы!

Яшулы белент ере чыкып, мыхман пайлап башлады.

— Алладурды, ушак обаларындан гелен мыхманлары алып угра!

— Бедиркентли мыхманлар, Непес мирабың ызына дүшүң!

— Човдур иллериндеи геленлер, Хоҗагулы аганыңка!

— Емрелилер, Гылыҗынка!..

Эпей яшулы арасса сеси билен гаты гыгырярды. Онуң агзына середип дуран адамлар өз атларыны, әкитмели адамларың кимлердигини эшиден бадына оларың ян[illegible] ылгаярды. Шейдип, хер ким бәш-он эшекли, атлы мыхманы ызына тиркәп, өз өйлерине тарап алып гидйәрди. Мыхман пайламаклык бир сагада голай вагт алды. Шу вагтың ичинде Хоҗамухаммет арсланың тамының өңүндәки агыр мәреке совулды. Эпей яшулының өзи-де багшылары, Сапармырады, Ремезан аганы, ене-де бәш-алты адамы алып өйүне уграды. Той җайында хызматкәрлерден, өй эелеринден башга адам галмады. Аякларының үстүнде зордан дурян эмелдарлары-да обаның бир четиндәки яшулы алып гитди.

Бу затлары огрын-догрын сынлан Қасым өз отагына гелди. Бу ерде Салай җерчи, Хоҗамухаммет арсландагы эййәм орта сачак язып, онуң гелерине гарашып отырдылар.

Оларың икиси-де Қасым ичери гиренден.

— Гел, оглум-да, гел, оглум! — болшуп, оны төре гечирдилер.

Хоҗамухаммет арслан сачагың башында аркайын ерлешип, бейлекилер хем отурандан соң:

— Қасым җан, тоюң ярысыны-ха абрай билен сов-

дук. Индики ярысы-да худай халаса, говы болар — дийди.

Касым хич зат диймән, утанып ашак бакды.

Табакдакы этлери дограндырып отуран Салай жерчи канагатланмак билен шейле дийди.

— Мен түркменлерин улы байларының-да тойларына гатнашып гөрдүм. Бизиң тоюмызың оларыңкыдан чигит ялыжак хем кем ери ёк. Йөне бир кемимиз — ат чапышыгы болмады-да... Әй, зыяны ёк. Шуңа-да шүкүр.

— Олам болар йөрер-дә — дийип, Хожамухаммет арслан Касымың йүзүне гүлүп серетди. — Ине, гоша-гоша огул болар. Ана, шонда ат хем чапдырарыс, алтын габак хем атдырарыс.

Соңра нахар ийип башладылар.

— Салай ага, Касымың атлыларыны ядындан чыкаран дәлсиң-дә?

— Хей, олары-да ятдан чыкарып болармы? Олар гапдалындакы хүжреде нахар эдинйәрлер, Арслан ага.

— Әйт, ёгса-да... — дийип, Хожамухаммет арслан агзындакыны чейнемән гулкудып аладаланды. — Ёгса-да, ол харамзада ажыгып-сувсан болаймасын. Тамың үстүндәки... Мен-ә инди онуң адыны нәме дийип тутжагымы-да билемок...

Салай жерчи элини агзына голайладып:

— Бир табак чорба билен, бир чәйнек чайы-ха өңүнде гоюп гайтдым — дийди.

Хожамухаммет арслан башыны силкди.

— Халкың газабындан худай сакласын. Эгер шу гүн мәхелләни өз ыгтыярына гойберен болсак, олары гарынжа ялы эдип, басып мынжырадайжакдыларайт.

Жерчи бу сөзи макуллады.

— Көпүң газабы дагың силинден-де гүйчли болармыш.

Нахар ийип боланларындан соң, Хожамухаммет арслан жерчә йүзленди.

— Ханы, Салай ага биз даш-иче чыкалы. Иш кәндир. Иң бәркиси, багшы үчин одун айырмалыдыр. Оңа адам тапмалыдыр. Гараз, «Санасам согабы бар» диен ялы, эдилмели ишиң хетди-хасабы ёкдур. Оглум Касым, сенем тайярлан. Демиңи-дынжыңы ал. Галыңрак гейин. Бизиң обаның етгинҗеклери гаты эрбетдир, яман урарлар. Чыдамалы боларсың.

— Хава, оглум, нәхили болмалы болса кайыл болубер — дийип, Салай жерчи Хожамухаммет арсланың ызысүре даш чыкды.

Сапармырады, Ремезан аганы, багшылары мыхманчылыга алып гиден эпей яшулы Хожамухаммет арсланың гарындашларындандыр. Орта халлы дайхандыр.

Эмма муңа гарамаздан, шу обаның улудан-кичисиниң маслахат салышян адамыдыр. Онуң адына Едибай диерлер. Адамларың арасында онуң айданы-айдан, диени-диен болардыр. Шонуң үчин-де бири той тутжак болса-да, там салмага башлажак болса-да, илки билен Едибайың янына гелерди. Әхли тутум шонуң айданы билен башланарды. Тоюң мыхманыны диңе онуң өзи пайларды. Хер бир тоюң өң янындакы генеш тойдан соң, обаның мыхман алмага гурбы чатайҗак адамлары Едибай агаңыңка гатнап ұграрды.

— Пыланы бизиң гандүшеримиздир, Едибай ага. Онуң тоюнда мыхман алмасак болмаз. Бизе илерки яп боюндан гелейлери берерсиң-дә...

— Пыланының тойы өз тоюмыз ахыры, мен ол тойда мыхман алман, хайсы тойда алайын? Маңа гайракы обалардан геленлери берерсиң...

Мысалама шейледи. Бу яшулы болса хич зады ядындан чыкармазды. Хер тойда вада берен адамсына дегишли мыхманларыны берерди.

Йөне вели бу гезек бейле болмады. Генештой болмады. Улы тоюң өзи-де гыссагара чагырылды. Салай жерчиниң гелен агшамы Хожамухаммет арслан илки билен Едибай аганыңка барды. Әхли ягдайы оңа гүррүң берди. Едибай болса:

— Аркайын ишиң билен болубер. Хеммеси гүлала-гүллүк болар — дийди.

Эртеси Едибай обаның әхли яшулуларыны чагырды. Тоюң нәхили тойдугыны дүшүндирип чыкандан соң шейле дийди.

— Хава, шу мысапырларың тоюны иле мензеш эдип тутмасак болмаз. Мыхман алмага тайярланың...

Адамларың башы асмана етди. Хер ким хөвес билен мыхманы гаршыламага тайярланып башлады.

Едибай огулларының бирини базара иберип, ики саны гоюн гетиртди.

Инди-де, ынха, мыхманларыны өйүне гетирип, оларың өңүнде чай-чөрек гетирер ялы хызматкәр гоюп, өзи-

-де гоюн өлдүрмек, нахар биширмек ишлериниң үстүнден гарап үградылар.

Мыхманханада Сапармырат, Ремезан ага, Чувал багшы, гыжакчы, ене-де дөрт-бәш адам чай ичип, чөрек ийийәрдилер.

Чувал багшы билен Сапармырат Аман пәлваны, Ягмыры ятлашып, оларың иши барада бейлекилере дүшмыры ятлашып. Эмма Сапармырат нуксизрәге-де биразрак гүрлешдилер. Эмма Сапармырат дүйбүнден нәтаныш адамларың янында йүрек ачып гепдешип билмежегини багша дуйдурды. Соңра месавы гүррүңе башлады.

Едибай илки говурма чекди. Соңра говурманың ызыны чая тутуп гойберди. Той жайына үгралмаздан өңинчә дограма чекди. Соңра, мыхманларың аякулагларыны жайлашдырып, пыядалап той жайына үградылар.

— Тизрәк томаша етишелиң! — дийшип, гаты йөредилер. Диңе Сапармырат билен Ремезан ага бу гүррүңе гошулман, ызда, өзара гүрлешип гелйәрдилер.

Ремезан ага хениз-де тәзе гейимлерине өвренишмәнди. Шейле-де болса ол өзүни хейжана салан меселәни гозгаман дуруп билмеди.

— Сапармырат, бу затлар мениң башымы айлады. Хемме эден ягшылыгың худайдан гайтсын, иним. Тә өлйәнчәм саңа, сениң машгалаңа дилег эдип гечерин, иним. Йөне вели, гараз, бу ишлер аркайынчылыкда, өз обамызда болан болса говы боларды.

Сапармырат хем шуны ислейәрди. Гожа онуң гөвнүнден турды.

— Яшулы, өз обамызда-да бир вагт той тутарыс. Хич зады гайгы этме. Худайың беренине шүкүр эдибер.

— Муң-де бир шүкүр, муң-де бир шүкүр, Сапармырат жан.

Ара бирсалым дымышма дүшди. Ремезан ага улудан демини алып, Сапармырада йүзленди.

— Сапармырат, мен дүйн Қасым билен отуруп гүррүңлеш болдум вели, бир задың анырсына гөз етирип билмедим. Буларың шу деря аркалы гүррүңи нәме? Бу ерде болуберенде болмаярмыка? Инди-хә хасам. Сен муны нәхили гөрйәрсиң, Сапармырат?

Сапармырат хем Қасым ялы болуп, Ремезан аганың болшуна гең галды. Соңра ичинден: «Әй, бу пахыр догрудан-да дүшүнйән дәлдир. Муңа дүшүндирмек хем аңсат дүшмез. Онда-да бир сынанып гөрейин» дийип, жаңыгып гүррүңе башлады. Бу гидишлигиң нәме үчин зерурдыгыны дүшүндирдим эденден соң, сөзүни шейле гутарды.

— Хич заны гайгы этме, яшулы. Атлылар билен мениң өзүм хем гитжек. Қасымам инди өз оглумыз болды. Оңа мен гаты гөз-гулак боларын.

Ремезан ага сакга дурды-да, овадан, ялдырап дуран гөзлерини Сапармырадың йүзүне дикди.

— Сенем Дөртгүле гитжекми? Я олары элтип гайтжакмы?

— Ёк, оларың янында болжак.

— Нәче вагт болжаксыңыз?

— Ончасыны худай билйәр, яшулы. Иш бирйүзли болянча гайдып болмаз.

— Ызыны нәтжек ахыры?

— Өзүңиз гарашык эдип дурарсыңыз. Егса-да, ики гарпыз бир элде тутдурмаз. Я ыздан, я Дөртгүлден гечмели болар.

Ремезан бу сөзлере гең галып, ашакы додагыны дишледи. «Эй тоба, эй тоба, бу адамларың йүрегине худай нәмелери салдыка?» Ол бу сорагына жогап тапмак үчин келлесине гүйч салмады. Себәби, онуң келлеси бу вагт башга зат билен долуды. Сапармырадың: «Ызыма өзүңиз гарашык эдип дурарсыңыз» диен сөзи бичәрәниң башыны асмана етирипди. Ол өз-өзүне: «Өз өйүме гарашык этмесем-де, сениң өйүңи-хә хич вагт гөзден салмарын» дийип сөз берди. Сапармырат билен гарындаш болмак онуң етип билмейән арзувыды.

Ене бирсалым хер ким өз пикири билен гүмра болуп, геплемән йөредилер. Ене дымышманы Ремезан ага бозды.

— Сапармырат, бу затларың хеммеси-де ягшы вели, ханы, Акжагүли нәдерис? Оны ене-де шу ерде гоюп гитмели болармыка? Бедиркенде-хә элтип болмаз. Ол гөзи гызыл Атамырат диен харамзада хич затдан чекинмез. Хич затдан гайтмаз.

— Мени-де азара гойян шу иш, яшулы. Менем көпден бәри мунуң пикирини эдйәрин. Йөне хич хили чыкалга тапып билемок. Бу ерде гоюп гитмек-хә гаты гелшиксиз болар. Оба-да элтип болмажагы белли. Ефим билен бир маслахатлашып гөрерис-дә. Ханы, ол нәме диййәр? Шонуң айданы билен болмалы болар.

— Гөрүң-дә, гараз, Сапармырат. Өз-ә гаты агыр дегйәр, иним.

— Агыр дегсе-де, еңил дегсе-де, бу вагт элимизден гелжек зат ёк, яшулы, такдыра тен берип отурмакдан башга...

Шейдип, той жайына гелип етдилер. Хич киме, хич зада әңетмән, олар өз боляң жайларына гирдилер.

Багшы дагы тизрәк томаша етишмек максады билен буларадан хас өңе дүшүп гайдыпдылар. Булардан кән ир гелипдилер. Гүн батып, гараңкы дүшүпди. Хожамухаммет арсланың ховлусының ичи бөрек бүкүлен ялыды. Гүлки, дегишме сөзлери асмана чыкярды. Багшы дагы нәче сынансалар-да, дервезәниң ичине гирип билмедилер. Эмма бу аралыкда бир яшулы етгинжеклере кәйәп, Чувал багшыны өңе гечирди. Әдил шу вагт ики йигит Касымы жайындан чыкарып, гара өйүң гапдалына гетирди. Касым адат боюнча, ылгап өйүң ичине гирмекчи болды. Эмма өйүң агзыны саклап дуран ики аял онуң дөшүнден итип гойберди. Касымың ёлдашлары ол ики аялың үстүне гошавучлап хан теңңесини дөкдүлер. Аяллар бирнәче теңңәни какып алдылар. Галан теңңелер оларың аякларының астына дүшди. Башланды бир басалашма! Йигитлер, гызлар, улы адамлар бири-бирлеринден өң ере гачан теңңелери чөплемәге башладылар. Теңңеден соң Касымың адамлары пүрчүкли кемпут сечдилер. Ене-де басалашма, гүлүшме, гыкылык башланды. Касым ене-де ичери гирмәге ымтылды. Ики аял бу гезек хем онуң дөшүнден итип, ыза тесдирдилер.

Ол ики аялың бириси:

— Гызың дашындан юмак ялы болуп айланмасаң, өе салмарыс! — диййп, Касыма азм урды.

Касым өйүң дашындан айланмага башлапды вели, бейлеки аял:

— Нәме гарап дурсуңыз, уруң ахыры! — диййп, төверекдәкилере гыгырды.

Адамлар гөйә шу сөзе гарашып дуран ялыдылар. Касым ылгаярды. Хер әдимде онуң еңсесине сегсен-тогсан юмрук гүтләп дегйәрди. Кәбири элине, кәбири аягына, гараз, хер ким элиниң етен ерине урярды. Касым бу гүмпүлдилерден, ылгамакдан яңа гара дере батды. Ол өйүң дашында алтынжы гезек айланандан соң гапыдакы аяллар гапыны ачдылар. Касым единжи гезек айланып, өзүни өйүң ичине урды. Гирен бадына гапыны япып, ичинден илдирди... Алагараңкы өйүң төрүне серетди. Акжагул яңы доган әй ялы болуп, гужагыны гиңден ачып, Касымы багрына басды. Ол сувдан яңы чыкарылан балык ялы титрейәрди.

Дашардакы гыкылык-говга, гүлки басылды. Эмма өйүң уклары жыгылдаярды. Хемме адам ичерде болуп дуран херекети, гепи-гүррүңи эшитмек үчин тәримә япланыпды. Хич кимден сес-үйн чыкмаярды.

Ичерден болса хич зат эшидилмейәрди. Шунча вагтлап, шу душушык үчин әзъет чекен йүреклер сессиз сөзлешйәрдилер. Агызлар бири-бирлери билен битишипди, эллер бири-бириниң ичинден гечипди. Ики беден бир гөвре өврүлип, чымылган дүшек, пер яссыгың гапдалында дим-дик болуп дурды...

Бир салымдан ичерде оюн-далаш, дашарда айдым башланды.

Багшы айдян ердәки оды белент якдылар. Агыр мәхелле гиң гиден мейданы тутды. Хемме жайлашып отурансоң, багшы айдыма башлады. Хожамухаммет арслан ене-де дүйнки ерини эелэп, багша ажы чай берип отырды. Багшы он-он бәш айдым айдып, ягшы гызандан соң, Едибай ага орта чыкды. Голтугындан ики гоша айлы яглыгы чыкарып орта язды. Саг жүбүсинден үч-дөрт саны йүзлүги чыкарып, үстүне атды. Онянча оны сакгалдашларындан бириси чагырды. Едибай баранда, сакгалдашы онуң элине ики саны йүзлүги чыкарып берди. Едибай пулы гетирип, яңкы яглыгың үстүне атды-да:

— Сәхетгулы ага ики йүз манат, тоюнда гайтсын! — диййп гыгырды. Ене-де сакгалдашының янына барып, багша тутулян пуллары тертип билен йыгнап башлады. Онуң:

— Дурды йүз манат!

— Оразмырат бир гөле!

— Гандым ики йүз манат!

— Газак бир гоюн!

— Непес чолагың оглы Аман бир дүе!

— Чары авчы дөрт ширван!

— Бегмырат аганың оглы бәш батман бугдай, тоюнда гайтсын! — диен сеси багшының белент овазы билен гошулып гидйәрди.

Отуран агыр мәрекәниң ортасындан:

— Чувал багшы, «Гызлар гөтериң сандыгы!» диен айдымы гөзүни гызардып айт, бир ёрга ябың бар! — диен сес эшидилди. Едибай бирбада онуң кимдигини танамады-да:

— Ким-айт ол?! — дийип, гыгырып сорады.

Она:

— Черкез ушагың оглы Гурбан! — дийип жогап бердилер.

Едибай:

— Гайракы Черкез ушагың оглы Гурбан бир ёрга ябы! — дийип гыгырды.

Чувал багшы Гурбаның соран айдымыны бар хүнәрини эдип айтды.

Багша пул, зат тутмаклык ики сагада голай довам этди. Едибай ортада харман ялы болуп ятан пуллары гөтерип, мәрекеден чыкып гиденден соңра, Хожамухаммет арслан:

— Айт, адамлар, дессан эшидиләйсе нәхили боларка? — дийип, отуранлара йүзленди.

— Боляр!

— Түйс вагты!

— Шейтсене, Арслан!

— «Нежеп огланы» айтсын!

— «Харман дәли» говы дәлми?

— «Өвез гетирени» айдайсын-ла!

— Әй, ёк, «Гүл-Билбилден» говы дессан болмаз!

— «Саятлы-Хемра!»

— Багшының өзүнден соран!

Хожамухаммет арслан Чувал багшы билен эглишип геплешди-де, отуранлара: «Юваш болуң!» диен маныда элини гөтерди.

— Багшының өз-ә «Харман дәлә» гөвүнжең ялы!

— Өз айданы болсун!

— Өзи шол дийсе, шол боляр!

— Өз исләнини айтса, говы айдар!

Багшы чай овуртлап, чилим чекип боландан соң, дессана башлады.

Гүндогар тарап гызыл-әлван боланда багшы дессаныны гутарды. Адамлар өйли-өйүне, мыхман жайларына даргашдылар.

Той совулды.

Гүн догуп, асмана галандан соң, Худайберди гара-

жа Ашырмәди тамың үстүнден дүшүрди. Бир ерден онуң ябысыны тапып гелип, оны эерледи, чекисини берк чекип даңды. Ашырмәди яба терс мүндүрип элини-аягыны, гөвресини яба пугта сарады. Соңра, ябыны гелен ызына гарадып, ёла салып, сыртына ики гезек гамчылады. Ябы шейдип, өңүп-өсен, от-ийм иен ери болан Бедиркент обасына гарап уграды.

Ремезан ага Нәзик дагыны әкитди. Касым атлылары билен Хожамухаммет арсланыңкыда галды. Сапармырат билен Салай жерчи Дашховза уградылар.

ВАСИЛИЙ КУКЛИН

Дөртгүлден көмеге геленлериң үчүнжиси Семён Викторович Силантьеви Харман ногайың заводына ерлешдирмек иши гаты агыр болды. Сергей Михайлович Ефимовың өзүниң салы сув үстүндеди. Эгер ол бу хакда бир зат дийсе, завод эеси онуң өзүниң-де, Силантьевиң-де ызына ит салып ковжакды. Гайдып Харманың янында Силантьевиң адыны тутуп болжак дәлди. Бу иши Аржанов-да, оларың бейлеки ёлдашлары-да эдип билжек дәлдилер. Завод эеси оларың-да сөзүни хич затча гөрмежекди. Гайтам, олар бу хакда айтсалар, Силантьеви хич вагт заводың голайына гетирмезди.

Ахырсоны Салай жерчиниң өйүнде болан кичижик маслахатда: «Онда нәме этмели? Силантьеви хер эдип-хесип эдип, шу заводда ерлешдирмели. Нәхили этсе боларка?» диен меселәниң үстүнде көп чекелешилди. Хер хили эдип гөрдүлер. Нетижеде шейле этдилер: бу иште Василий Куклинден пейдаланмалы. Гой, Семён Викторович Силантьев онуң билен «дост болсун». Гой, Силантьеви ише алмагы Куклин Харман ногая теклип этсин. Мунуң шундан говы чыкалгасы ёк. Биз Силантьеви танамалы дәл. Соң таныш болан киши болмалы.

Ефимовың бу теклибини бир агыздан кабул этдилер.

Силантьев көп вагтыны гурамачылык ишлерини беркитмәге сарп эдйәрди. Бу ишден элиниң бош вагтлары болса чайханалара, нахарханалара барып, Куклини агтарярды. Эмма нәме үчиндир, үч хепдеден бәри оңа душуп билмейәрди.

Бу гүн гараңкы дүшенден соң, Салай жерчи хош хабар гетирди.

— Семён, ол гөзләп йөрен харамзаданы-ха яңыжа даш көчәниң угрундакы нахарханa гетирдилер. Сениң танаян адамың оны сен барянчаң шол ерде гүймежек. Столуң башында дине икиси отуржакдыр. Янларында ики отургыч хем бош дурмалы. Сен чалажа ичен адам болуп нахарханa гирерсиң. Гөзлерини депесине дикип, сачларыны хүвжердип отуран әпет гөврели, ак йүзли адамдыр. Таншыңам онуң янындадыр. Сен барып, янларында отурмага шол харамзададан ругсат сора. Онсоң сениң таншың икиңизи шол столуң башында галдырып, бир бахана билен чыкып гидер. Галан иш сениң билен. Онсоң «достлашыбер...»

Силантьев жерчә миннетдарлык сөзлерини айдып, гыссанмач гейинди. Агзындан ысы гелер ялы йүз грам арак хем ичди. Бир бөлежик сары ягы чөрегиң үстүнде гоюп ювутды. «Белки, онуң билен ичмели болар...»

Силантьев нахархана гирип, даш-төверегини сынлады. Жайың ичи гиңди. Онуң ярысыны бири-бирине голай гойлан, үсти ак маталы столлар тутуп дурды. Галан ярысы гапыдан төре ченли үстүне палас япылан секиди. Секиниң үстүнде он-йигрими адам юкажык өзбек наны билен чай ичйәрди. Булар ерли халкданды. Столларың хеммеси диен ялы бошды. Дине төрдәки столда үч адам, гапа голай столларың биринде-де ики адам отырды.

Силантьев Салай ага салгы бермедик болса-да Куклини танажакды. Себәби гураманың ишине яңы гатнашып угран өзбек йигиди Силантьев гапыдан гиренден янындака билдирмән, оңа гөзүни гыпып ышарат этди. Силантьев ышаныныи гойлан ерини гөрди, инди оны урмак билен болмалыды.

Ишсизлиги, хорлугы, гизлин ягдайда ишлемеги мыдама башындан гечирип йөрен Семён Викторович бир гезек середен бадына Василий Куклиниң нәхили адамдыгыны танады. Онуң сары, кирли, өсгүн сачы хүжжерип даражык маңлайына, гулакларының үстүне язылып ятырды. Уллакан ала гөзлери ичине гидип дурды. Атйүзлүди. Ол столуң аңырсында дик дуран ялыды, эгинлери гиңди, эллери узынды. Силантьев гөз астындан Куклиниң элине серетди. Ол болса дүвлен юмрукларыны гайым гысып, бири-бириниң үстүнде гоюп отырды. Силантьев ичинден: «Ол юмрукларың херси азындан он килограм бардыр» дийип чак этди. «Эй, түвелеме, өз-ә битип билипдир-ов!

Нирелерде өнүп-өсдүкә? Бу адамың гуванжы икидир. Бири, шу гара гүйжүдир, икинжиси-де, гарпының доныдыр. Мунуң йүзүнде башга хили маны ёк...»

Силантьев овадан йүзүнде ишсизиң гамлы гөрнүшиниң аламатларыны жемләп, Куклиниң гапдалындакы столуң янына барды. Онда бир отуржак, бир отурмажак ялы эдип, гөвнүни бөлүп дурды. Соңра Куклине середип башыны атды, чалажа йылгырды.

— Бу ерде ичер ялы зат тапдырмыка? — дийип, гүрлешмәге мейлетинлик, гөвүнжеңлик билен сорады.

Куклин ашагы халта ялы салланып, габаклары чишип дуран гөзлерини алардып, узын бойлы, инче, овадан йигиди башындан аягына ченли сынлап чыкды. Сакгал-мурты яңы сырылан, бугдай реңк, овадан йүзли Силантьевиң даш гөрнүши айы бичимли Куклине ярады, ылайта-да онуң арак сорайшы ярады, шейле-де болса ол гөвүнли-гөвүнсиз жогап берди.

— Бардыр. Отурың.

Мүрәхеде якын Силантьев:

— Ругсат этсеңиз, сизиң билен отурайсам?.. Мен бу ере тәзе гелен адам. Бу нахархана болса биринжи гелшим — дийди.

Куклин башыны атып ругсат этди. Ичинден болса: «Хаңы, отур бакалы, сенден бир-ики йүз грам ёнуп болмазмыка?..» дийип пикир этди.

Куклин соңра өңки биле отуран ёлдашына:

— Нәме, гоюн ялы гулагыңы япырып отырсың? Нәче вагтлап гарашмак мүмкин? Тур, нахар гетирйәни чагыр! — дийип азгырылды.

Өзбек йигиди эдеп билен туруп, кухня тарап гитди. Онуң бу болшы Силантьеве ярады. «Бизиң ишимизиң көчесинден гечйәнлер хем Куклин ялылардан ёкарда дурярлар...»

Онянча Куклин:

— Эдил гоюн-да — дийип, хапа сөгүнди.

Куклиниң бу сөгүнжи, өзи ялак адама ат дакып, масгаралап отурышы Силантьевиң йүрегини буландырды. Эмма ол муны ювутмалыды. Ювутды хем.

Онянча яңкы йигит кухняның нахар алып берилйән дешигиниң агзына барып, ашпезиң адыны тутуп чагырды. Ашпез дешиге келлесини сокандан, яңкы йигит бир чете чекилди-де, Куклини гөркезди. Башга хич зат диймеди.

Ашпез одун үстүне басан ялы болды.

— Хәзир, хәзир! Вах, хызматкәрлер нахар эдинип отырдылар. Багышлаң! Онуң геленини билмәндирис. Хай, тиз болуң, соң персиңиз! Ол айы гелипдир!..

Хызматкәрлер ерли-ерден ак яглыкларыны эгинлерине атып, Куклиниң столуна тарап ылгадылар.

Ашпезиң, хызматкәрлериң бейле этмегиниң дүйпли себәби барды. Куклин бу ере хер гүн диен ялы гелерди. Ичерди, уршарды, гусарды, нахар ийилйән табаклары нахархананың гапысындан төрүне, төрүнден гапысына зыңарды. Агшамара гелсе, арак ичен стаканы билен яныл дуран онлук чыралары дөверди. Шонуң үчин-де нахархана онуң өңүнде эндирәрди.

Үч хепде мундан озал Куклин бу ерде айылганч гыкылык дөретди. Үч адамың маңлайыны ярды. Ене ики хызматкәри яралады. Шу ишлерден соң өңки пьянлыгының үстүне-де ики стаканы долдурып ичди. Чыралары дөвди. Оны әкитжек болуп үч ясавул гелипди. Олар гайтам Куклинден зордан гачып гутулдылар. Шу гиже нахархана гелип ийип-иченлерден көпүси шу аласармыклыкда пул төлемән гачып гитдилер. Шейдип, Куклиниң өзи йыкылды. Бар ери хапаланды. Ондан соң оны бәш-алты адам болуп гөтерип әкитдилер.

Нахарханаңың хызматкәрлериниң Куклини гөренден ичлерине ховул дүшүшиниң себәби-де шундан ыбаратды.

Нахар буюрдылар. Арак буюрдылар.

Бир салымдан өзбек йигиди ене бир гезек сөгүнч эшидип, өз иши билен чыкып гитди.

Силантьев думтүнип, кәвагт бир овуртлап Куклини гүрледйәрди. Ол болса ичйәрди, ийийәрди, гүррүңде-де гезек бермейәрди. Силантьев оны угруна ковярды. Онуң даш гөрнүшини, гүйжүни өвйәрди. Бу болса Куклине яраярды. Ол деррев Силантьев билен «сен» диййп гүрлешип уграды.

— Гардаш, бу эллер шу гара келләни хенизе ченли-хә хор эден дәлдир. Герек еринде ишләбем билйәр, зорлабам, билдирмән жүбә-де гирип билйәр! — диййп, Куклин гызарып угран гөзлерини Силантьевиң йүзүне дикип, гырпып гойберди. Соңра саг элиниң юмругыны дүвүп, оңа гуванч билен серетди.

Силантьев болса эллерини бири-бириниң үстүнде гоюп сыпалашдырды.

— Бу эллер болса мени оңлы экләп биленоклар. Эмма вели хүнәр-ә бар.

— Гүйжи аздыр! — диййп, Куклин ит йылгырышыны этди. — Кәвагтлар хүнәрден-де бетер, гүйжүң герек ери болайяр.

— Гүйжем-ә шейле бир аз дәлем вели, гараз, кың-да...

Куклин бу сөзден соң бирхили өзүне гелен ялы болды. Улы гәгирди-де, дишлериниң арасыны арассалап башлады:

— Егсам-да, сен ишсиз диййпмидиң? Ол нәхили ишсиз болярмышың? Ишсизиң пулы болмаз. Сен болсаң мениң ал диеними алып отырсың. Сен нәхили ишсиз? Пуллы ишсизми? — диййп, лох-лох эдип гүлен болды.

— Вася, ич! Бу пуллар соңкужа пуллардыр. Барыбир, бужагаз пул маңа ики отаглы жай, иш, гарраяничам чөрек тапып берип билмезлер. Онсоң бу гүн гутарды нәме, эртир?!.

— Сенә валла, түйс мениң диен адамым экениң! — диййп, Куклин бир батмана голай агыр элини Силантьевиң эгнинде гойды. — Сен-ә түйс мениң агтарян адамым экениң! Ханы, онда, ене бир йүз грам ал. Соңуны-да гөрүберерис.

Силантьев икиржиңлежек ялы этди.

— Баш үстүне, Вася! Гөвнүңе ярандыгым үчин гаты шат. Йөне инди ичгини бес эдели. Мениң сениң билен этжек гүррүңим бар. Сен маңа көмек эт.

Куклин стаканы питикләп:

— Буюр! — диййди. Силантьев онуң әхеңинден: «Гепини көпелтме. Буюр диййленде буйрубер» диен кесгитли манысыны аңлады.

Силантьев арак буюрды.

Куклин муңа бегенди. Силантьевиң йүзүне йылгырып бакды.

— Мен эййәм сениң нәме хакда гүрлешмек ислейәниңи аңдым. Саңа иш герекдир. Эмма, гардаш, бир зады билип гой: эгер большевиклерден болсаң гөниңден гел. Мени алдама. Эгер соңра билэйсем вели,.. өзүңден гөр. Васька Куклиниң сөзи сөздүр!..

Силантьев бу сөзи гөвнүне алан киши болды.

— Вася дост, маңа хер зат диййп сөг вели, шол большевик диен сөзүңи айтма. Мен олардан гачып, шу юртлара гелдим.

Куклин ынанды. Бу ынанжы эдил шу вагтың өзүнде гетирилен арак хас хем беркитди.

— Мен, Семён, саңа айтсам, олары шейле бир йиггренйәрин вели, муны нәхили эдип саңа дүшүндирҗегими-де билемок. Бизде-де олардан бирнәчеси бар. Олары гөремде иним тикенекләберйәр...

— Вася, заводың эеси олары чыкарып ковайса болмаярмы ахыры?

— Олар, хов, чыкарып коваяр ялы бәш-алты адам дәл. Эгер мениң чакым чак болса, олар заводда дүйпли көк урупдырлар. Бирине бир зат дийсең, геп-гүррүң көпелиберйәр. Деталлар дәвүлиберйәр, памык заяланыберйәр. Онсон хожайын олара зат хем дийип биленок. Биздәки ишчилер эдил сыгыр ялы, ким агзына бир пенже от тутса, шонуң ызына дүшүберйәрлер.

— Эй, олар билен-ә бир ёлуны тапып гөрешсе-хә болар-ла!

— Ёк, гардаш, олар билен гөрешилйән вагт гечипдир. Замана үйтгәпдир. Николашка көшкден аягыны саллап гайдандан соң, Хыва ханының-да, Жүнейит ханың-да дүйби горулды. Ынха, мысал үчин, Ефимов дийип юмрук ялыжак биримиз бар. Ол Жүнейит хана электрик станциясыны салып бермек үчин иберилипди. Ол о ерде улы «оюнлар» турзуп, ене-де доланып гелди. Илки-илки оны гөзләп болдулар. Тапмадылар. Сонра-да, ине, гепиң гысгасы, ене завода гелип, өңки ишине ерлешди. Хич зада дүшүнер ялы болмандыр. Йүз грам болмаса, бу затлардан баш чыкармак кын. Ханы буюр!

Силантьев бу гезек ики айтдырман, ене йүз грам буюрды.

Куклин муңа бегенип, сөзүни довам этди.

— Йөне вели сенем шоларың бири болуп чыкайма! Оларың келлелерини гөтерип башландыкларының себәбини билйәрмиң? Ёк, сен оны биленок, гардаш! Оны мен билйәрин. Биринжиден-ә, хәзир уруш гидйәр. Олар бу уршуң гаршысына дуряралар. Уршуң зыян етирмедик адамсы ёк. Онсоң оларың тарапдарларам артыберйәр. Ине, Ефимов дагы шундан гылав аляралар. Икинжиден болса, гарагалпакларда большевиклер еңенмиш. Ине, олар шол большевиклери шу ере гетирҗек боляралар. Эмма ол болмаз! Хич вагт болмаз! — дийип, Куклин столы бир юмруклады вели,столуң ортакы тагтасы ашак чөкди. — Хич вагт болмаз! Еке өзүм оларың өңүнден

чыкып, олары сакламага сынанышарын..., Өлерин вели, эмма дирикәм олар Дашховза гелип гирмезлер. Гирмезлер! — Ене-де столы юмруклады.

Оңянча хызматкәр арак гетирди. Куклин хич зат болмадык ялы сөзүни довам этди.

— Сениң саглыгыңа! Таңышлыгың, достлугың саглыгына!

Ол стаканың ичиндәкини бир демине чекди. Бир бөлек соганы гыжырдадып чейнеди.

— Эгер говы адам болсаң, мен хожайының янына барып, сени ише алдырайын. Йөне вели соңра бир зат чыкайса, элиңи-аягыңы даңып, Шабадың бузуның ашагына сокарын! Эшитдиңми?

— Эшитдим, Вася. Маңа бейле азар берме-де, достлук эт, кәмек эт. Менем сениң ягшылыгың ашагында галмарын...

Куклин онуң сөзүни эшитмедими я-да эшитсе-де эшитмезлиге салдымы, гараз, өңки пикирини довам этдирди.

— Эшитдиңми? Соңра эшитмедим дийме. Мен өвүнйән адам-а дәлдирин. Йөне сөзүмиң ызында дуруп билйәндирин.

— Эшитдим, Вася, эшитдим...

— Онда хасаплаш. Гиделиң. Мени өйүме элт. Мен үч хепделәп кеселханада ятдым. Ысгыным ёк. Өе етип билмезмикәм дийип горкярын.

Улы көчә чыкдылар. Куклин зордан аяк үстүнде дуряарды. Шонуң үчин-де Силантьев оны голтуклады. Диңе гара гүйжүне буйсанып, дүнйәдәки башга затлары зат дийип хасапламаян, шу гүнки ичжек арагы билен хөрегини тапса, эртирлигини гайгы этмейән Куклин Силантьеви гең галдырды. «Бейдибем, хич бир максада гуллук этмән, хич бир зада гуванман яшамак болармы? Бу яшайышда максат нәме? Бейле өмүр киме герек? Хава-да, хер ким өз оңарышыча яшаяр. Эгер хемме адам бирмеңзеш болса, хемме бир максада гуллук этсе, онда яшайыш гызыксыз боларды. Гөреш болмазды. Гөреш ёк еринде-де яшайыш ёк ахыры» дийип, Силантьев нетиже чыкарды. Бирден онуң ядына Силантьеви бу чайхана гетирен өзбек йигиди дүшди. «Куклин оңа кәеди, оңа ат дакды. Эмма ол йылгырды-да, өз иши билен болуберди. Егса ол Куклинден яш, хениз онуң дурмуш тежрибеси-де ёк диен ялы. Эмма акыллы ве парасатлы. Хава, Куклин ялылары адам этмеклик шейле йигитлериң иши-дә...

Куклин... Муны угруна ковсан, пейда берермикә диййә-
рип. Бу иш меселесини дүзедер. Муны дүзетжегиниң
гүррүңи ёк. Пөне ене-де бирки гезек ичирмели болар.
Иңсе ичип гечсин вели, мунуң билен бир пахарханада
отурмагың өзи айылганч. Хәй, зыяны ёк, Сапармырат
айтмышлайын «Герек дереги йыкармыш...»

Голтуклашып, чилим чекишип, улы көчеден бирнәче
вагт йөрәнлериңден соң, гүндогара тарап совулдылар.
Даражык, эгрем-буграм көче билен йөредилер. Силантьев Дашховзуң гыш гижесине гең галды.

Октябрың аягыды. Хова шейле бир совукды вели,
түйкүлигиң ере буз болуп гачярды. Асманың йүзи чүй-
ше ялы дуруды. Йылдызлар өрән ашакдан петрешип
гөрүнйәрдилер. Олар яңыжа ювлан ялы бири-бири билен
бәслешип, гөз гыпышып ялдырашярдылар. Ай белентдеди. Шонуң үчин-де гаты кичи гөрүнйәрди. Шейле-де
болса, ол асманың шазадасы ялы болуп, эркана, өзүне
гөвнүетижилик билен, өз пейвагтына ёлуны довам этдирйәрди. Силантьевиң гөвни гөтерилди. «Эдил Руснет асманы ялы...» Ёкарсына гарап көп йөрәни үчин бойны агырды. Ашак серетди. Шол бада-да Куклиниң голтугындан
тутуп баряндыгыны дуйды. Куклин-де, көчәниң гөрнүши-де оны укудан ачылан ялы этди. Ёл чуканак-саканакды.
Буз билен гар гатышыклы доң көчеден йөрәр ялы дәлди.
Сәхелче вагт күйүни бөлсең, будрәп йыкылжакдың.

Бу ерлерде йыкылсаң башга дерт герек дәлди. Аяк
ашагындакы ужы чиш бузларың деген ерини ики бөлүп
ташлажагы икучлы дәлди. Көчәниң ики тарапындакы
пессежик, бир-бирине деге-деге салнан тамлар декабрь
гижесиниң совугының өңүнде дыза чөкен ялы болуп нагынжар гөрүнйәрди. Оларың гошюмрук сыгар ялыжак
кичижик айналары-да, диварың сувагы гачан ериңден
гөрнүп дуран агачлары-да, узынлы-гысгалы бойлары-да
бир умумы гөрнүше гирип, гөйә келләңден ашак басян
ялы, агыр тәсир галдырярды. Дине кәерде ховалап отуран йүз яшлы гүжүмлер ер билен асманы бириктирип
отуран әпет бир гүйч ялы болуп, адамың өзүне болан
ынанжы беркидйәрди.

Куклин ерден зордан сайланып отуран тамың гапысына гелип сакланды.

— Мен-ә өйүме гелдим.

Соңра икиржиңленди-де:

— Йөр, гирели. Мениң жайымы гөр. Йөне айыплашдырма, аялсыз өйдүр. Инди дост болдук, бири-биримизден зат айыплашдырып йөрмели болмарыс-ла — диййип, көчә чыкян гапыны аягы билен депип гойберди.

Бир отага гиренлериңден соң, Куклин чыра якды.
Силантьевиң депе сачы дүйрүкди. Ини-бойы дес-деңе
кичижик отагың төрүнде бир адамлык кроватъ, кичижик
айнаның өңүнде-де бир аягының ашагына керпич гойлан
стол барды. Онуң үстүнде дуран затлары гөренде, бу
столуң нәме үчин гойландыгыны аныклашдырмак кынды. Гышың башындан бәри бир гезек ювулмадык дөвүк-енжик тарелкалар ичиниң хайсы реңкдигини билип
болмаян гүлли-гүлсүз кәселер, дөвүк-енжик чемче-чанаклар, йыртык газетлер, газаның ичи-дашы сүпүрилен
ак, гызыл маталар хапа затлар дөкүлен мейдандакы
ялы болуп чашып ятырдылар. Пола керпич дүшелипди.
Йөне вели онуң үстүндәки тозандан яна керпичлери
сайгармак аңсат дәлди. Кроватың голайында аял көвшүниң бир тайы ятырды. Этегинден гушаклыга ченли
йыртылан аял көйнеги айылганч бир ваканың дилсиз шаяды ялы болуп, чыраның өлүгси ышыгына гызарып гөрүнйәрди. Бу затлара гыссаглы гөз гездирип чыкан Силантьев: «Бу адаммыка, хайванмыка?» диймекден
башга сөз тапмады. Ол гапа тарап серетди. Чеп бурчда
хапа затлардан долы леген, ичи сувсуз бедре дурды.

Куклин кровата гечип отурды-да, янындан Силантьеве ер гөркезди.

— Гел, отур! Мениң бу дурмушымы гең гөрме. Мунуңам өз себәби бар.

Силантьев кичижик кроватың бир четинде отурды.

Куклин пьян халында, хер сөзүни сөгүнч билен гошуп шейле дийди.

— Мен томскли улы ер эесиниң оглудым. Атамы
большевиклер атдылар. Еримизи, әхли мүлкүмизи алдылар. Мен бу затлардан эл ювуп чыкып гайтдым. Мен
бейик Руснет үчин, императорың хакы үчин уршуп, сөвешде өлүп гитмелидим. Эмма, гардаш, бу иши башарып
билмедим. Намарт болдум. Шейдип, ял иййән өйүнден
ковлан ит ялы болуп, ыссы юртлара гачып гайтдым.
Инди-де, ине, шу габрың ичинде яшаярын. Инди маңа
хич зат герек дәл. Мен хич зада ынанмаярын.

— Ынанмаңда-да арасса, иле меңзеш яшамак болар
ахыры?

Куклин агыр эллерини силкип гойберди.

— Ёк, мен арассачылыга-да, иле-де, хич зада-да ынанмаярын! Вах, шу вагтлар шу ерде, мени шейле ягдая салан большевиклерден екежеси болсады. Мен, эдил сениң гөзүң өңүнде, онуң этини кесип, шол дуршуна чиглигине иердим!..

Силантьевиң ичи тикенеклэп гитди. Куклиниң бу сөзи айданлакы газабыны, гөзлериниң ялдырап гидишини, бүтин гөвресиниң титрейшини хич зат билен деңемек мүмкин дәлди.

Куклин яссыга гышарды.

— Мен ятжак. Эгер барара ериң болмаса, сенем гел-де, гапдалымда гышарай. Йөне мыхманлаб-а билҗек дәл.

— Вася, сағ бол. Мениң мыхман ерим бар. Йөне шол иш меселесини ядыңдан чыкарма. Гардаш, агыр гүнде бир көмек этжек бол.

Куклин өз гүйҗүне ынанмак билен шейле дийди.

— Эртир агшам янкы нахарханада сениң ише гечениң хатырасына ичерис.

Силантьев Куклине гейимлерини чыкарышмага, ятмага көмек этди. Сонра чыраны өчүрип, гыссанмач бу айылганч ерден чыкып гитди.

...Силантьев шу гиҗеден ики гүн гечендеп соң, Харман ногайың заводында ишләп башлады.

САПАРМЫРАТ МИННЕТДАР БОЛЯР

Сапармырат Гарапорсаңдан гайдып, Ефимовыңка гелип дүшенде, гиҗәниң бир вагтлары болупды. Ол эдил шу вагтың өзүнде Ефимовы гөрмелиди. Себәби хәзир онуң ички дүнйәсинде гар сырап, харасат гопярды. Сапармырат хәзир хем өзүне, хем аялына кәейәрди. Гарапорсаңдан гайтҗак вагты аялы билен сене-мене эдишди, Ремезан ага билен совук-сала хошлашды. Җерчи биленем ёлбойы геплешмән диен ялы гелди. Мунуң хеммесиниң себәби Ашырмәтди. Догры, оңа халк өз янындан темми берди. Бу темми Ашырмәди өлдүрмеди. Тә өлйәнчә гүлдүрҗек хем дәлди. Сапармырат бу теммиден разыды. Эмма оны бу меселәниң башга тарапы хорлаярды. «Ашырмәди кимиң тоюнда шейдип иле гүлки эдипдирлер?» дийип бири бейлеки бириндеи соранда, ол адам оңа: «Әй, шол Сапармырадың гыз чыкаран тоюнда шейдипдирлер» дийип җогап берҗекди. Шу гүн эртир укусындан оянан бадына онуң келлесине шу пикир гелип долды. Бу пикир онуң чайыны-да кейпини алды, чөрегиниң-де... Тоюң-да лезэетини гачырды. Ол ёлбойы: «Нәме үчин мениң башлан ишим мыдама шейле болайярка? Мен нәме худайың эшегини огурладыммыкам?» диен сорагларына онуң өзи җогап тапмакчы болярды. «Сенем бейлекилер ялы җанлы адам. Шонуң үчин-де сениң-де башыңа хер хили ишлериң дүшмеги мүмкин. Йөне баша дүшен иши әр ялы чекмек хем хер кишиниң элинден гелйән дәлдир» дийип, өзүне гөвүнлик бермекчи болярды. «Ёк, мен бейлеки адамлар билен деň адам дәл, мен адамларың ичиниң иң багтсызы, иң гара маңлайлысы... Ёгсам, мыдама шейле болар дурармы?..»

Шу себәпли-де хәзир оңа Ефимов билен отурып, аркайын гүрлешмек, ичини соватмак дервайысды. Ол гахар-газабының эли баглы гулы болуп, эсасы бир меселәниң чөзмеги-де ятдан чыкарып гайдыпды.

Ефимов өйүнде ёкды.

Сапармырадың ене-де лапы кеч болды. Ол тойдан гетирен совгадыны столуң үстүнде еке-екеден, бөлек-бөлек эдишдирип гойды.

Саглык-аманлык сорашанларындан соң Сапармырат:

— Ханы Ефим? — дийип, Мария Павловнаның йүзүне чиңерилип серетди.

— Ол узакда дәл, тиз гелер.

Сапармырат хырчыны дишләп, башыны силкди.

— Ханы онда, гелин, бир ажы чай бер.

Ене-де Сапармырадың йүрегиниң ховсаласы гүйҗәп башлады. «Булар ене-де менсиз йыгнак эдип, хемме иши бирйүзли эден болаймасынлар? Маңа нәме үчин гарашмадыларка? Мен инди шейдип, ябың аңырсында галан ялы хемме затдан галайдыммыкам? Я-да инди мунуң оңаржак иши ёк дийип, мени четлетмекчи болярмыкалар? Хәй, гара маңлай!» дийип, Сапармырат даш ялы дүвлен юмругы билен маңлайыны юмруклады. (Мария Павловна чай гоюп йөркә, гөз астындан онуң бейденини гөрди. Сапармырадың нәме-де болса бир зада ахмыр эдйәндигини аңлады. Себәби ол инди Сапармырады Ефимовы танайшы ялы танапды. «Ахмыр эдени говы. Ахмыр этмеги башарян адам өвренмеги, билмеги-де башарар» диен нетиҗә гелди. Сапармырадың болшуны

гөрмедиксирән болуп, өз ишини довам этдирди). «Хәй, гара маңлай, хеммеси наданлыгындан!» дийип, Сапармырат барха газапланярды. «Сен элипден шерменде ахыры! Ким сениң сөзүңе гулак салар? Сен киме нәме өврединп билерсиң? Дeпдери окап билмег-ә бейледе дурсун, сен оны нәхили ачмалыдыгыны-да биленок ахыры! Онсоң оларың сенсиз маслахат эдишини нәме үчин гөвнүңе гетирен болярсың?..»

Соңкы вагтларда Сапармырады шу пикирлер хорлаярды. Ол инди бу башлан ишиниң өрән бейик ишдигини, адамлара герекли ишдигини билйәрди. Эмма велин бу ишде өзүниң тутян орнуны салдамлап гөренде, гөвнүне болмаса, гаты еңил ялы болуп дуюлярды. Кәвагтлар өз-өзүне хас гахарлананда шейле пикирлере хем гелип етйәрди. «Мунуң говусы, хич зада гатышмазлык экен. Хич зат билмән, билжек хем болуп йөрмән, обада башыңы ашак салып гезип йөренден говусы ёк экен. Шайдаков нәмәңе герек болды дийсене? Ефим нәме сениң ики догуп, бир галаныңмы? Гарагалпакда нә көрүң барды?. Ол бенделери ызына дүшүрип гетирмек нәмәңе герекди? Вах, шу вагтлар какамың герек ери. Ол дири болса, маңа хайсы ёлдан гитмелидигини өвредерди...» Бу сөзлерине өз-өзи гахар эдерди. Өзүниң дүшен агыр ягдайындан чыкалга гөзләрди. «Хава, сен ялагың эдәйжеги-де шол. Сен ялылар диңе гөрнүп гачмагы башарарлар. Белли бир иши эдейин өңдәки бөветлери йыкайын дийип чалышмаз...»

Ол хәзир гарабашына гай болуп, шейле пикир эдйәрди. Эмма вели гөзи гапыдады. Ол Ефимова гарашярды. Мария Павлованың гүррүңине диңе «Хә, хава» дийип, бир сөз билен жогап берйәрди.

Ефимов бу вагт гоңшусының өйүндеди.

Ол тойы гурап, хемме иши ёла салып, Сапармырады-да аман-саг Гарапорсаңа ууградандан соң, Акжагүли ниреде сакламалы диен меселәниң үстүнде ойланып башлады. Бу гаты агыр ишди. Илки билен Касымы, Сапармырады, Акжагүлүң өзүни разы этмелиди. «Ылайта-да бойны ёгын Сапармырады!» дийип, Ефимов ичини хүмлетди. Ондан соңра жай тапмалыды. Тапылжак жай хем Ефимовың, аялының гирип-чыкып дурар ялы голайжыгында болмалыды. Ханы, хемме тарапы дес-дең, шулар ялы жай тап-да! Ол узаклы гүн шунуң пикирини эдип гезенден соң: «Үсти басырылгы дөрт дивар тапсаг-а, оны бизиң ишчи эллеримиз эдил гүл ялы эдип бeрерди» диен нетиҗә гелди.

Шу максат билен ол гоңшусындакы халвачы өзбегиңкә барды. Онуң билен гүррүңи узага чекмеди. Халвачы жайларыны ачып гөркезди. Онуң яшап болайжак отагларының хеммеси эелиди. Өз адамлары яшаярды. Ахырсоңы халвачы көне-күшүл зат ташланан улурак бир ташланды жайы гөркезип:

— Гоңшы мен гөркез диеңсоң гөркезйәдим. Бу жай диер ялы жай дәл ахыры. Гөр, зейи диварың орта билине етйәр. Мунда адам яшап билмез — дийди.

Ефимов хич зат диймән, жайы хырыдар гөзи билен сынлады. Иң говусы-да, жайың бир диварының аңырсы Ефимовың кухнясыды. Ол сынлап йөршүне: «Эгер гапыны бизиң кухнямыза ачалы дийсек, хожайын разы болармыка? Болмаса муны хожайының өйүниң үстүнден гечип ремонт этмек кын болар» дийип пикир эдйәрди.

Соңра хожайыны гең галдырып:

— Мениңки бу жайы халады. Оңат ремонт этди. Гапыны бизиңки жая ачды. Сениңки шуңа разы болды? — дийди.

Хожайын бегенди.

— Ефим, мунуң гапысыны асмана гарадып ачсаңам мен разы. Пөне мунда яшап болмаз.

— Яшап болды-болмады бизиңки алада. Сениңки алада жай берди.

— Сениңки болсун шу жай.

— Сениңки нәче айлык сорады?

Хожайын түйс йүрегинден гүлди.

— Шуны бежерип жай эдип билсең, айлыгыны мен берейин. Мунуң үчинем айлык сорап болармы?

— Хожайын, онда мениңки гапы ачып, ремонт эдип ууграды, гаршы болмаса?

Меселе чынырганеоң, Ефимовың разылыгына гөзүни етиренсоң, сөвдагәр бидөвлетиң инҗиги говшады.

— Жайың эне дереги мениңки болсун. Адамыңыз гитсе, жай маңа галмалыдыр. Шуны ятдан чыкарма.

Ефимов гүлди.

— Ёк, адам гитди, бу жайы аркасына алып гитди...

Халвачы гүлсе-де гүлди вели, йөне инди әхеңини үйтгедип башлады.

— Хәй, айлык-гүнлүгем болса, өз гөвнүңизден чы-

карапыңызы берерсиңиз-дә. Мен давалашып дурмарын. Бизем, нәме, улы машгала эклэп отырыс...

— Ремонтың пулуны айлык хасапләды, ол гутарды, онсоң сениңки бизден айлык алып башлады...

Хожайын дүшүнди. Бегенди. Ефимов онуң гөвнүндәкини айтды. «Хэй, жайымы-ха дүзедерлер. Маңа шондан башга нәме герек?»

Соңра ене бир залы аныкләды.

— Сениң адамың гиденсоң, гапыны ене-де өңки ериндөн ачып берерсиң герек?

— Ачды, ачды...

Бу гүррүң ики гүн мундан озал болупды. Ефимов, Аржанов, башга-да бәш-алты саны адам ики гүнләп ишледилер. Жай Ефимовың айдышындан хем говы болды. Ефимов бу гүн жайың ичиниң иң соңкы бежерилмели ерлерини бежерип гижә галыпды.

Мария Павловна чай отуртмак үчин кухня гирип, гапыны япды. Онсоң еке ишләп дуран Ефимовың янына барды.

— Сапармырат гелди, Серёжа! Янына чагырайынмы?

— Гой, гой, Маша! Илки оны разы эдип, онсоң гөркезерис бу жайы. Дийәниң нәме? Асла ол пикири келләне-де гетирме. Йөне гүймән отур, чай бер. Гүррүңлеш. Ягдайы нәхили?

Мария Павловна гүлди.

— Ягдайы Сапармырадың ягдайы-да... Оңа нәме, аңсатлык билен дүшүнип болярмы?

— Бар, тизрәк бар. Бирден бу ере геләймесин.

Мария Павловна тәзе гапыны ювашжа япып кухня чыкды.

Сергей Михайлович Ефимов кухняда элини ювуп, гүлүп ичери гиренде, Сапармырат биргеңси болды.

— Бу, нәме, хәлиден бәри шол жайда дурмудың?

— Ёк, мениңки хэзир гелди...

— Онда нәме гапыны тыркылдатмадың?

— Сениңки көп пикир этди, мениңки тыркылдыны эшитмедиң.

«Тоба худайым, бу мениң мунча пикире батанымы нireден билйәркә? Мен ойлана-ойлана мунуң геленини хем билмәндирин-ов!» дийип, Сапармырат ериндөн туруп, Ефимов билен гөрүшди.

Онянча Ефимовың гөзи столуң үстүндәки тойпайлара дүшди.

— О-хо! Бу нәме болды?

— Челпек.

— Бу нәме болды?

— Гатлама.

— Бу нәме болды?

— Гойнуң дөши билен бир аягы.

— Бу нәме болды?

— Бу дограма болды-хов! Үстүне чорба гуюп ийибермели болды! Бес эт-ле, Ефим! Иесиң гелсе ий, болмаса гелниң өзи олары нәме этмелидигини билер.

— Тойда башга зат галды?

— Галанок. Хеммесини сырып-сүпүрип саңа гетирдим.

Ефимов достунын йүзүне синe серетди. Ол Сапармырадың жогабының дегишме билен берилйәндигини билди. Йөне вели шунуң билен бирликде, онуң эхенинде нәхили-де болса бир аладаның, толгунманың бардыгыны, онуң нәме-де болса бир задың күйүне дүшендигини аңлады. Шейле-де болса ойна салды.

— Сениңки ене жын атланды?

— Ефим, болды. Ойнуңы бес эт. Соң ойнарыс. Хәзир ойна мениң элим дегенок.

Ефимов меселәниң дүйплүдигини аңшырды.

— Маша, ханы, чай демле, тәзелэп демле. Соңра Сапармырада йүзленди, аладалы сорады.

— Той саг-аман гечди?

— Әй, гечди дийсенем боляр, гечмеди дийсенем...

Болмасы бир иш чыкайдымыка дийип, Ефимовың депе сачы дүйрүкди. Ол илкибада оюн эдендигине утанды. Шонуң үчин-де бирден сорашдырыбермәге-де чекинен ялы болуп гөрүнди.

Сапармырат онуң ягдайына дүшүнди. Ефимовда эмеле гелен үйтгешиклик Сапармырадың оңа болан йүрекдешлигини мүңлерче гезек артдырды, пугталандырды.

— Ефим, үйтгешик бир зат боланок. Йөне, ынха, шейле иш болуп гечди — дийип, Сапармырат Ашырмәтли меселәни башдан-аяк, болшы ялы эдип айдып берди. Соңра бир Ефимовың бирем бу хекаяны бар үнсүни берип диңләп, гөзлерине яш айлан Мария Павловнаның йүзүне середип, гөйә олардан эдил шу вагтың өзүнде айгытлы бир сөйгеде гарашян ялы болуп шейле дийди.

— Хава, харамзада Атамырат готур мени шейдибем

Инди мен нәме эдип, нәме гойжагымы би-
масгаралады. Инди мен нәме эдип, нәме гойжагымы би-
лемок. Бу масгарачылыгың ашагындан чыкмак гаты
агыр. Аңсатлык билен ич совадар ялы болан дәлдир.
Иң яманы-да, инди оны Хожамухаммет арсланыңкыда
саклама̇к мүмкин дәл. Мен нәме этжегими билемок. Ке-
леп ужуны йитирдим. Гараз, бисәхет гүн ёлуган болма-
лен ужуны йитирдим. Гараз, бисәхет гүн ёлуган болма-
га чемели, ере -гөге-хә сыганок-да...
Ефимов Сапармырадың сөзүни пугта үнс билен диң-
леди. Кәбир ерлерини гайталап сорады. Элбетде, бу
айылганч вака онуң гахарыны гетирди. Йөне бу меселә-
ниң башга бир тарапы оңа ярады. Бу болуп гечен иш
Акжагүли өз янына гөчүрип гетирмәге Ефимова көмек
эдерли гөрүнди. Эмма ол бу ишден шейле нетиже чы-
кармага, оны-да деррев Сапармырада айтмага гыссан-
мады. «Гой онуң өзи бу хакда илки дил ярсын. Өзи шей-
ле этсек болмазмыка дийип маслахат салсын...»
Сапармырат Ефимовың бу пикирини аңан ялы болуп
шейле дийди.
— Оба ящулулары болубам бу гүррүңи аяклап бил-
медик. Ефим, мени яман хорлук басды. Мен-ә, догрусы,
бу ишден баш чыкарып билмән гайтдым. Нәзик би-
ленем кәйишдим.
— Сениңки Нәзиге гүйч етди...
— Нагараны дөвме-ле, Ефим, озалам ичим янып
дур. Онуң үстесине сениңки нәме? Сен гайтам маңа мас-
лахат бер.
— Бу хакда мениңки маслахат ёк...
Сапармырадың йүзи үйтгеди. Гөзлери ханасындан
чыкайын-чыкайын дийди. Ол Ефимовың бу сөзүнден
соң голай-голтумында япышалга тапып билмән, сува
гарк болуп барян адамың ягдайына дүшди.
Бирден әхли гаҥы хыңзап йүзүне урды.
— Онда мен оны дирилигине ере гөмүп, ондан соң-
ра дерйя аркасына гечәйжек. Башга ёл ёк.
Сениңки ёл ызлады герек...
— Ызлай-ызлай тапмандан соң, сениң янына гел-
шим-дә шу.
— Маша дийди, сениңки Акжагүли шу өе гетирди.
Мениңки-де боляр дийди.
Бу сөз Сапармырадың гулагына яран болмага чеме-
ли. Ол Мария Павловна середип:
— Әйт, гелин, сизиң өйүңиз дарлык этмезми?
— Дарлык этмез, Сапармырат. Ондан горкма.

Ефимов ызыны етирди.
—Сениңки ядыңда бар, Аман пәлван бир гезек
айтды, «Гөвүн сыгды, гөврә сыгды бар» дийип?
— Сиз асыл бу иши чыныргадып баряңызмы? Озал
шейле гүррүң этдиңми?
Сапармырадың мейлини аңлан Ефимов пурсады эл-
ден бермеди.
— Сапармырат, бизиңки Акжагүле жай тапды. Сен
разы болды. Акжагүл билен Касым разы болды, жай
бар. Говы жай бар.
— Нирде?
—Узакда дәл.
— Хәзир гидип гөрүп гелсе болжакмы?
— Маша, гидип гелсе болар-а — дийип, Ефим йыл-
гырды.
— Болар.
— Йөр онда, Ефим. Мен жаңымы бери барлайын.
Сапармырат гызыны элин ерде (онда-да Ефимиң
голайларында бир ерде) ерлешдирсе, инди худайдан
муң бир разыды. Себәби, ол бу хакда ойлана-ойлана,
өзи айтмышлайын, келеп ужуны йитирипди.
— Ханы, Ефим, тиз бол онда — дийип, Сапармырат
гейнип башлады.
— Маша-да гитди? Сениңки гаршы дәл?
— Бу совукда аялың нәме иши бар? Икимиз барып
гайдыберис?
— Боляр, йөр! — дийип, Ефимов онуң өңүне дү-
шүп, гапа тарап йөреди.
— Гейин ахыры.
— Мениңки үшеди ёк! — дийип, Ефимов кухняның
гапысыны ачды.
— Бейле йөр ахыры!
— Бейле йөреди ёк. Бәри гел!
Ол кухняның төрүндәки гапыны ачып, ичинде онлук
чыра яныпдуран, ашагы тагта поллы, потологы ренк-
ленен, диварларына нагыш салнан уллакан жайы гөр-
кезди. Сапармырадың гөзи гамашды. Ол илкибада нә-
ме-нәмедигине дүшүнмеди-де, гөзүни ачалак-юмалак
эдип, бир Ефимова, бир-де ягты жайың ичине середип,
бирнәче вагт дурды.
— Ынха, Акжагүлүң жайы. Акжагүл шунда яшады
бар.
Сапармырат бирсалымдан соң:

— Хэй, сениң дийсэни, ялы гелшини-де бир хили гөрүпдим-ле! — дийип, бир гапдалда жыкыр-жыкыр гүлүп дуран Ефимовың үстүне өзүни оклады. Оны шейле бир гужаклады вели, тас онуң билини яздырыпды.

— Вах, ёлбарс, мениңки бил дөвүлди. Сүңк дөвүлди!

Сапармырат бирсалымдан оны гойберди.

Ики достуң болшуны сынлап, хүнжи ялы овадан дишлерини чыраның ягтысына ялдырадып дуран Мария Павловна башга-да бир диере сөз тапман:

— Сапармырат, жай ягшымы? — дийди.

Мария Павловнаның бу ере гелип дуранындан Сапармырадың хабары ёк экен. Ол өз гызына жай тапыланы үчин бу аялың янында шейле бегенениңе хем Ефимовы гужакланына утанды. Муны өзүне кичилик билди. Шу себәпли бирнәче вагт нәме дийжегини билмән сәгинди. Сонра жогап бермезлиги услып гөрмеди-де:

— Ягшы, ягшы, гелин — дийип, ене-де Ефимовың йүзүне бакды. Ефимов онуң бу гарайшындан: «Гелни ызына угратсана» диен маныны оклады. Ол аялына йүзленди.

— Маша, бар дүшек салышдырыбер...

Аялы-да Ефимовың бу сөзүнден кән маны аңлады. Пылгырып чыкып гитди.

Шундан соңра Сапармырат Ефимовың ики эгнинден тутуп, онуң йүзүни өз йүзүне голай гетирди-де:

— Сенден бир зат соражак — дийди.

— Сора, сора.

— Сорасам, ынха шейле, саңа адама ягшылык этмеги ким өвретди?

— Эжем.

— Сениң эжең ким?

— Мениң эжем рус аялы.

— Шол аялы о дүнйә-бу дүнйә худай өз пенасында сакласын.

Бу вакалардан еди-секиз гүн гечипди.

Декабрың аязлы, гөзедүртме гараңкы гижелериниң биринде, Бедиркендиң көне япларының арасында әдил эртекилердәки ялы бир атлы пейда болды. Онуң атыны сүрүп гелши ынамлыды. Бу ерлериң, бу яп араларының хер әдимине етикдиги месе-мәлимди. Себәби ёл-ёдасыз ерлерден гаты белетлик билен гелйәрди. Атың башыны кә ол ере, кә бу ере бурярды. Кә ол ябың, кә бу ябың ичи билен, кә ол райышың кә бу райышың гапдалы билен сүрйәрди. Атлы Гурбанмәммет сердарың бела аламаты ялы болуп, гижәниң ичинде-де думанлап отуран, хер бурчунда бирнәче чыра яныл дуран галасына голайландан соң, улы райышларың бириңден ашып, ябың ичине гирди. Атындан дүшди. Эли билен сермeләп, улланан агач көтүгини тапды. Атыны шона даңды. Атың сыртындакы хоржуныны, аткечесини чөзүп алды. Хоржуның ичинден герек затларыны алып гоюн-голтугына ерлешдирди. Хоржуны ене-де өңки еринде берклəп даңды. Аткечәни эериң хем-де хоржуның үстүнден язды. Атың үшемезлиги хем-де кечәниң гачмазлыгы үчин, онуң йүплерини даңышдырды. Шейдип япдан еңиллик билен дырмашып чыкды-да, райышдан гыяклап ашак дүшди. Ягшы бирсалым төверек-дашына диң салып дурандан соң, ене-де ызына доланып атың янына гелди. Үстүндәки ичмегини-де атың үстүнде ерлешдирип, гачмаз ялы ганжыганың учлары билен сарашдырды.

Хова совукды. Эмма бу адам хәзир совугы-да, ыссыны-да дуймаярды. Онуң бир максады барды: хич киме билдирмән, шу голайдакы тамларың бирине бармалыды. Онуң әхли пикири, ойы шу максадыны амала ашырмакдады. Ине, шу себәпли-де хәзир совук онуң ядына дүшмейәрди.

Ол ене-де япдан чыкды-да, янкы дуран ерине гелди. Ене-де биразрак диң салып дурды. Төверегиң мазарыстанлыкдакы ялы гүнлечдигини ене бир гезек аныкландан соң, янкы адам кә эглип, кә галып, жанховлуна дүшен ялы өңе йөрәп башлады.

Мыхман бу гижеки сапарына улы тайярлык герен болмага чемели. Ичмегиң ичинден геен донлары памыклыды. Диймек, ичмеги ташлап йөремеги өңүнден назара алан экен. Хер голтугында бир сапанчасы, билинде гаратап пычагы, гапдалында-да маузери барды. Ериң доңаклыгыны назара алып, әдигини чокая чалшыпды. Бу болса аяк сеси эшидилмезлиги үчин зерурды.

Ёлагчының ынамлы йөриши, бу ерлере етиклиги онуң ички дүнйәсиндәки харасады гизлейән ялыды. Эмма вели онуң ягдайы гаты аладалыды. Илки билен гөзе илйән зат — ол гыссанярды. Бир әдимиң ерине ики әдим әтләси гелйәрди. Муны эллерини, аякларыны оңайсыз херекетлендирип, кичирәк салмалардан, чиллерден чалтлык билен бөкүп баршы мәлим эдйәрди. Икинжиден

болса, ол бу айылганч гижеде ханың эмелдарларына душмазлыга чалышярды. Онуң аладасыны артдырян үчүнжи бир зат хем — баржак ериндәки нәмәлим ягдайды. «Нәхиликә? Ничиккә? Эй худай, гарып бенделериң башына нәхили чыкгынсыз ягдай салярсың? Бизиң маңлайымыза языланың хеммеси шейле агыр' гүнлермикә? Хей, мунданам дынмак болармыка?» диен пикирлер билен ол херекетини барха чалтландырярды. «Дынарыс! Хөкман дынарыс! Дынмасак болмаз!» дийип, өзүне, әдимине бат берйәрди.

Гиже мыхманы улы сеңңериң ичинден гирди. Кәбир тамларың сырты билен, кәбирлериниң өңи билен йөрәп, иге-гуша билдирмән, четки тамларың бириниң дешине гелип аяк чекди. Ниредендир онуң аягының астында пейда болан ит илки үйржек болуп хырлады, сонра болса мыхманының «күжим, күжим» диен сесини эшидип, гуйругыны булап, келлесини бир о яна, бир бу яна бурүп, чыңсап башлады. Ит Касымы танады. Онянча Касым итиң түйлек бойнуны тайлы гезек сыпалашдырды. Ит инди онуң аякларының арасында башыны гоюп, чокайларыны ысгашдырып башлады. Балдырларына сүйкенди.

Касым эне-атасының болян тамының (Оларың гара өйлери отланыпды) гапысына гелип, ишиге гулагыны гоюп диң салды. Сонра гапының дешик еринден гөрүнйән ышыкдан пейдаланып ичери сын этди. Ремезан ага шемалың зарбына гышаран чынар ялы болуп, ожагың башында ики бүкүлип отырды. Ожагың гырасында узалып ятан гөврәниң одуң ягтысына йүзүниң ярысы гөрүнйәрди.

Касым ювашлык билен гапыны жыгылдадып ачды-да, какасыны горкузмазлык үчин:

— Кака, салавмалейким! — дийип, ичери гирди.

Бири гожаның голтугындан гөтерен ялы болды. Ол башыны галдырды. Йүзи ягтылып гитди. Оглуның саламыны алмагы-да унудып, аялына йүзленди:

— Патма, Патма, Касым гелди!..

Муңа жогап болуп, гыжагың зарын сеси ялы бир иңңилди эшидилди. Бу иңңилди шол бада кесгир тыга өврүлди-де, Касымың йүрегини дилди. Касым әжесиниң голайына барып, өзүни ере гойберди.

— Оглум, ушәнсиң, ода голайрак отур — дийип, Ремезан ага сыйларыны дызының ашагына йыгнады. Касым нәме дийжегини, нәме этжегини билмән, гөзлерини әжесиниң йүзүнден айырман, какасына голай отурды. Ремезан ага сөзүни довам этди:

— Оглум, мерт бол. Әжең пахырың ягдайы хас эрбетлешди. О яндан гелип, тоюң гүррүңини бердим. Бегенчден яңа, пахыр, бир гүн бәри бакан ялы хем болды. Гайталап-гайталап бир сорап задыны ызыны үзмән сорады. Шондан бәри болса сениң билен Акжагүли дилинден дүшүренок. Шу гүн агшамара гаты азар берди. Зордан сакладым.

Йүрек дилижи иңңилди ене жайың ичини титретди. Бу гезек Ремезан аганың-да ичи тикенекләп гитди.

— К... ка... а.., ак!..

Патманың саг эли ожагың голайындакы чыпганың үстүне шалкыллап гайтды. Шол бада чалажа титрәп ялы болды. Сонра таяк ялы гатап, шол дуршуна доңуп галды.

Аталы-огул икиси йүзе чыкан ягдайы аңладылар. Диңе бири-бириниң йүзлерине сын эдип, бирбада гепләп билмән, азсалым отурдылар. Ремезан ага мөңңүрип гойберди.

Касым әжесиниң буз ялы болан элине маңлайыны гоюп, сожап-сожап аглады.

Бирнәче вагт гечендден соң, Ремезан ага ики эгнини титредип, ер багыртлап аглап ятан Касымың башыны ерден гөтерди. Дикелип отурмага оңа көмек берди. Соңра сандыраян сесине зордан эрк эдип шейле дийди.

— Бичәре, сениң гелериңе гарашып ятан экен. Оглум, худайың халаныдыр. Бендесиниң элинден гележек зат ёкдур. Такдыра тен берип отурыбермелидир.

— Кака, худайың халаныдырам вели, эгер Атамырат готурың берен эзъети болмаса, әжем энтеклер яшарды. Ягты гүнлери гөрерди. Гелнине гуванарды. Агтыгыны элине алып ойнадарды.

Ремезан ага бу сөзлери диңлемәге өзүниң гуран, гурбы чагшан гөвресинде гүйч тапмады.

— Вах, оглум, бес эт. Мени якма! — дийип, ене-де сес эдип аглады.

Атамырат готурың адының дилине гелмеги Касымы ыкжамландырды. Онуң тенини гататды. Инди ол өз гезегинде какасына гөвүнлик берди.

— Өзүңи хорлама, кака. Онуң этмиши йүрекден чыкар ялы болан дәлдир. Худайдан бир дилегим бар: Ата-

мырат готуры сениң гөзүң өңүнде чапым-чапым этмэге худай маңа гүйч берсин!

— Омышалла, оглум...

Аталы-огул икиси мәхрибан адамының мейдиниң янында ене бирки сагат отурдылар. Эдилмели ишлери елчеришдирдилер. Касым эжесини иле меңзеш эдип жайлар ялы, герек-ярагына пейдаланар ялы какасына пул берди. Донуның бирини жыназя окан молла берерсин дийип, чыкарып берди. Онсоң какасы оглуна:

— Оглум, хемме эдилмели затлары иле меңзеш эдерис. Йөне сен угра. Даң голайлашып гелйәр. Бирден үстүңи басдырайма, балам.

Касым какасы билен, эжесиниң мейди билен хошлашып, гыссагара ёла дүшди.

Ол догры Хожамухаммет арсланынка барып, узаклы гүн шол ерде болды. Гараңкы дүшенсоң Акжагүли Дашховза экитди.

Шундан ики гүн геченсоң, Сапармырат башлыклайын онуң отряды деря аркасына уграды...

ШУРАХАН ЁЛУНДА

Өзүне боюн эгмейән түркмен тиребашыларының үстүне йылдырым чалтлыгында чозуш гечирип, ол чозушларда хем еңмэге эндик эден Гурбанмәммет сердар (Жүнейит хан) деря аркасындакы уршуң хәзирки гидишинден канагатланмаярды. Бу гүнки чакнышык башланалы бәри болса онуң газабы хер дем сайы гүйжейәрди. Шураханы эелемек угрундакы бу гүнки сөвеш Жүнейит ханың эгирт улы планларының иң эсасыларындан бириди. Гара гыш аждарха ялы болуп, агзыны ачып гелйәрди. Атлыларың, олжачыларың жайы-да, иймити-де ёкды. Олар бу затларың хеммесини адатдакы болушлары ялы хер гүн сөвеш билен я-да голай обалара чозмак билен тапмалыдылар. Озаллар Гурбанмәммет сердар бу затлар хакында пикир хем этмейәрди. Гайтам: «Иймэге задымыз ёк» дийип, өз янына гелен йүзбашыларың, онбашыларың үстүне гыгырарды.

— Ики элиңиз бошка, төверек-дашыңыз бай обалардан долука иймэге зат тапмасаңыз, гөзүңиз чыксын! Гөзүме гөрүнмәң!

Инди ол гүнлерден оба гөчди. Голай-гөлтумда огурлаималы, таланмалы затларың хеммеси арассаланды. Илат болса гызылларың тарапында. Аңсатлык билен зат берер ялы дәл. Бу — биринжи. Икинжиден, хан хич вагт уршы бейле узага чекдирип гөрмәнди. Узак вагтлык уруш эдип гөрмәнди. Үчүнжиден болса, эгер дөртгүллүлер шейле тутанъерли гаршылык гөркезмеклерини довам этдирселер, Хорезмдәки ишлер булашар. Хыва кешги-де, гөр, нәхили ягдайлара себәп болар? Ол эмелсиз хан, гөр, нәхили ишлере ёл берер? Гараз, хемме ерде Гурбанмәммет сердарың гөзи хем-де эли герекди. Өзи герекди.

Эмма ине дөртгүллүлер онуң элини багладылар. Хан деря аркасының хер әдим ерини ганлы сөвешлер билен алмалы болды. Озаллар онуң атлылары, кәбир ерде тарк-турк эдип, көп ерлери гыкылыклап алярдылар. Көп обаларың, мейданларың үстүнден «Я алла!» дийип гыгырып гечәйәрдилер. Ол гүнлер нирә гитдилеркә? Атлыларың ол хыжувлары ниреде кә?

Бу гүнки айгытлы хүжүм Шураханы эелемек угрундакы илкинжи хүжүм дәлди. Чакнышык ир эртир башланды. Эмма тә гүнортана ченли гаты хаял гитди. Гызыллар билен Жүнейит ханың атлыларының арасында уллакан яп барды. Бу ябың ики тарапыны, гүнортадан-демиргазыга, сыгрың дили ялы узалып гиден дерекли оба тутуп отырды. Ики тарапдан атышык башланып угран badyna обаның ичи ызанда-чуванлык болды. Обада галан гаррылар, яшлар, нәсатлар, агыр кеселлилер райының ики тарапы билен, доң ябың ичи билен илерлигине гачып уградылар.

Нәме үчиндир дөртгүллүлериң хүжүме гечмейишлери ханы гең галдырды. «Булар нәме үчин бейдйәрлеркә? Я-да бизиң дашымызы габамакчы болярмыкалар?» Соңкы пикир онуң ики аягыны бир гонжа сокды. Ол ховсала дүшди-де:

— Иңим, Какабай, ыз янымыз тә Шаанбаса ченли беркдир. Йөне вели илеримиз билен гайрамыз ачыкдыр. Илерлигине он, гайралыгына хем он атлы уграт. Шайлаков бизиң дашымызы габажак болян болаймасын. Атлылар тә бизиң гарамыз гезден йитйәнчә гитсинлер. Япчыллары, хемме ери барласынлар. Бирден гапыллыкда үстүмизи басаймасынлар. Олар айланып, гөни мениң янымa гелсинлер. Эгер ики гапдалымыз ачык болса соңракысыны соң ойланарыс — дийди.

Какабай атлылары ёла салды.

— Атлары гайгырман. Өлер ялы сүрүң! Эгер балчабиклериң атлысына душ гелсеңиз, гөни ызыңыза гачың. Хан хезретлерине шол демде хабар етириң. Узак гарашдырман!

Атлылар гөз ачып-юмасы салымда дайырдашып ёла дүшдүлер.

Какабай ызына өврүлди. Атыны майдалына сүрүп гелшине, бирден йүрегиниң гүрсүлдәп уряндыгыны дуйды. «Хан аганың соңкы гүнлерде болшуна хич дүшүнер ялы дәл. Ишдәси тутулыпды, укусы гачыпды. Өзи-де мыдама агыр бир пикириң ашагындан чыкып билмейән ялы бир хала дүшүпдир. Хачан гөрсең, ере бакып такыр ерини чөп билен чызышдырып отыр. Аз геплейәр. Буйрукларыны бири-биринден газапланып башлады. Өтен гиже болса хораз гыгырманка оянып, чыра якдырды. Дүшегинден турман, ики элини алкымына дирәп, йыгы-йыгыдан улудан демини алып ятды. Бу болушлар нәмәниң аламатыка? Жансызың дүйнки гетирен хабарының чындыгына шек етирип болжак дәл. Дөртгүлде эли яраглы адамын секиз йүзден мүңе ченлидигини чак эдип хем билмек болжак ахыры. Жансыз болса өз гөзи билен гөрүп гелди. Бизде болса дөрт мүң саны атлы бар. Ене бәш мүңден говрак көмекчи олжачылар бар. Нәме үчин шейле боландан соң хан ага бирден чозаймаярка? Нәме үчин Дөртгүли бир гүнүң ичинде алып болмаярка? Я мениң чак эдишим нәдогрумыка? Шейледир. Эгер шейдип болян болса, хан ага биреййәм шейдерди. Ана, гөрдүңми, ене-де атдан дүшүп, ер чызып отыр. Эй, худай, өзүң хан агамыза назар салып, онуң ишини ровач эдевери...»

Хан чөке дүшүп, ики тирсегини дызына дирәп, ашак бакып, ер чызып отурышына Какабайын өз янына гелип, ат жылавыны чекенини дуймады. Ол хем бу вагт Какабайың соңкы пикири билен мешгулды. «Мен хич вагт бейле гаршылыга душ гелмәндим. Мен буларың гүйжүниң эсасы чешмесиниң гөзбашыны билмейәрмикәм? Ягшы, Шайдаков батырмышам... Мен нәме? Эшин. Эймир, Какабай, Хан ишан, Черрик, бейлеки атлыбашылар нәме? Гочмәммет сердар, Дурды ковли, Гайып бәла нәме? Буларың хайсы бириси бир гелмишек Шайдаковча ёк? Бу адамларың хер бири сегсен Шайдаковы чишләп билжек ахыры... Ёк, геп мунда дәл болмага чемели.

Геп башга затда. Бизиң аягымызың ашагындакы топрак берк дәл. Илат бизи гөрениен, эзрайылы гөрениниң говы гөрйәр. Шунуң үчин-де бизиң аягымыз ерде берк дурановок. Ёк, муңа чыдап, узак гарашып дуруп болмаз. Дөртгүллүлериң ичинден урмак герек. Ине, шонда мен енерин. Болмаса башартжак дәл. Мен Шайдаковың хилесине дүшүндим: ол бизи уршы узага чекип, инчекесел ялы гурадып алжак боляр. Залым тилкижик, бу пикириң өз ярының болайса герек. Сен энтек Гурбанмәммет сердарың кимдигини ягшы билйән дәлсиң. Мен саңа өзүмиң гөркезерин. Юмругымың нәхили беркдигини шу якын гүнлериң ичинде гөрерсиң...»

Ол намазыны окап гутарып, ерден башыны гөтерен адам ялы болуп бирден дикелди.

— Иним, Какабай, адамлары ёла салдыңмы?

— Ёла салдым, хан ага. Индики буллугыңыза тайяр.

Хан дызларыны какышдырып ериндең турды. Ики элини гушагындан өтүрди-де, Шурахан тарапа йүзүни өврүп, Какабай эшидер ялы эдип:

— Мениң янымдакылардан ики атлыны Дурды ковли билен Эймириң янына ибер. Менден буйрук аланларына гөзлери ёк ялы болуп өңе йөрсүнлер. Шу гүн өлмели-йитмели вели, Шураханы эелемели. Дири адамың душундан гечмесинлер. Яңкы гиденлер гайдып гелен бадына мен ене-де адам иберерин. «Хәх!» диенден «Мәх!» диер ялы болуп дурсунлар — дийди.

Какабай ызына өврүлип баршына, гөйә бир зады анықламак ислейән ялы болуп, чеп эгниниң үстүнден огрынча ханың йүзүне серетди. Эмма ол ханың буржы баглап дуран йүзүнде хич хили үйтгешиклик гөрмеди. Шонуң үчин-де онуң соңкы буйруга гең галышы хас гүйчленди: «Агамыз алжыраян болаймасын?... Өңде сөвешип барян гошун сердарына «Хер дем тайяр болуп дур» дийип, тәзеден буйрук ибермек нәмә герекка? Ол муны бу буйрук бармаса-да билйәр ахыры. Онуң бар аладасы, угруны тапса, чозмак хем-де тайяр болуп дурмак ахыры... Бе, худай сакласын. Агамызың акылы бери чашмаверсин...»

Эмма ханың буйругы эййәм онуң агзындан чыкыпды. Инди оны ерине етирмән сәгинмегиң нәхили дережеде ховплудыгыны Какабай хемме кишиден говы билйәрди ахыры.

Ханың дуран ериндең он-он бәш әдим аңырракда

отуз саны атлы хер дем йүзе чыкмагы мүмкин болан
бүйруклары бержай этмәге тайяр болуп дурдылар. Ола-
рын атлары хованың совукдыгына гараман, чыплаң эер-
ленипди. Атлыларын өзлери-де еңил гейнипдилер. Ди-
не терслин-онлын дакылан хатарлары, маузерлери, га-
ратап пычаклары оларын хайбатыны артдырярды. Ка-
кабай атыны идип, өзлерине тарап уграндан атлылар
шакырдашып атландылар. Агыздырыкларыны чейнәп,
ер пешеләп дуран атлар эййәмден агыздырыга зор са-
лып башладылар. Какабай оларың янына гелип, ики
әдамы уградандан соң, атыларың галанлары ене-де
атларындан дүшдүлер. Ене-де өңки месавы гүррүңлери-
не башладылар.

Какабая соңкы буйругы берип, хан ене-де ашак бак-
ды. Гамчынын сапы билен доң ери чызып башлады.
Аралыкдакы ябың сураты ялы эдип, гөни бир чызык
чекди. «Ине, бу чәгара. Анырда олар, бәрде-де биз. Ола-
рың саны, маңа хабар берлишине гөрә, үч йүз элли-
-дөрт йүзден кән дәлдир. Эгер мен бүтин гошунымы
бирден жемләп, гөни үстлерине сүрәйсем нәдеркә? Вах,
муны шейтмегем боларды вели, оларың шу пелемутла-
ры артыкмачлык эдйәр-дә. Биз чозмалы, олар горанма-
лы болярлар-да. Пелемутларыны бир букы ерде гоюп,
мениң райышдан инен атлымы палач ятыран ялы
ятырарлар. Мениң үчин болса хәзир бир атлы хем
әгирт улы гүйч ахыры. Эймир билен Дурды көвлиниң
бәш йүз атлысы бар. Я-да шулара буйрук берип, я
алын, я-да өл...»

Хан дилини дишледи. Инче, хор, йылманак йүзли,
уллакан гара гөзли, муртлак, сарыягыз Эймир бирден
өр боюна дикелди-де, Гурбанмәммет сердарын гөзүниң
өңүнде пейда болды. Ханың гулагына: «Кака, маңа ре-
хим эт!» диен ялы бир сеза эшидилип гитди. Хан соңкы
пикиринден горкды, онуң ини тикенекләп гитди. «Хәй,
чага, чага... сизе хем хүнәр өвретмели, хем сизи өмрүң
өтйәнчә горап сакламалы... Гаты агыр ягдай. Онсоңам
бу гүн онуң өзи дызады дурды. Шейтмек нәмә герекди?
Я оны чагырып алып, ерине башга бирини иберәйсем-
микәм? Әй, ёк, бу намартлык болар. Оны худайың өзи
өз пенасында аман сакласын» диййп, хан элини йүзүне
етирди-де, оглуна гайыбана ак пата берди.

Соңра пикирини довам этдирди. «Ханы, ики тарапы-
мызы барламага гиденлер нәме хабар билен гелйәрлер?
Бәш йүз атлы билеңем болса, әхли атлылар билеңем
болса Шураханы шу гүн алмалы болар...»

Янына гелип дуран Какабая:

— Иним, Какабай чадырда от якын. Чай гайна-
дың — диййп, хан гамчысына даяныл ериндеи турды.
Чадыра гарап йөреди.

Чадыра гирип, төре гечди. Гат-гат эдилип язылан
халыларың хем-де кечелериң үстүне гышарды. Тирсеги-
ни яссыга дирәп, чадырың ачык гапысындан илерлиги-
не гарап ятды. Хызматкәрлер сыйларыны гушагындан
өтүрип, гуллуга тайяр болуп, ики бүкүлип дурды.

Бәш-он саны аткечеден тикилен чадыры ичиниң
(чәйнек-кәсе, чилим, эл-йүз ювар ялы күндүк, леген,
ёрган-дүшек, яссык...) зерур гошлары билен бир топар
хызматкәр бир араба йүкләп гарама-гара ханың ызын-
дан йөрейәрдилер. Дүзде ятмалы боланда я-да гүндиз-
лерине бир ерде сәхелче дурмалы боланларында хыз-
маткәрлер чадыры дикердилер, ичинде от якып, ожагың
гапдалында түңчелери отурдардылар.

Хан төре гечип яссыга гышаран бадына, онуң өңүне
чай гетирип гойдулар. Какабай ожагың башында учжак
гуш ялы буйруга тайяр болуп, чоммалып отырды. Хан
чайыны гөвүнли-гөвүнсиз үч гезек гайтарды.

— Иним, Какабай, ики саны атлыны ибер, өңдәки
дерекли оба барып гайтсынлар. Шайдаковың тарапында
нәме тәзелик барка?

Какабай сапандан чыкан кесек ялы болуп чадырдан
ылгап чыкды. Шол бада хем ханың гулагына наллы
ат аякларының доң ере дегйән айыл-сайыл сеси эши-
дилди.

Бирсалымдан илери, гайра тараплара иберилен
атлылар доланып гелип, чадырың өңүнде сакландылар.
Какабай ене-де ылгап оларың өңүнден чыкды.

Ичери гирип хана:

— Хан ага, илерде-де гайрада-да саяк-сандырага
душ гелмәндирлер. Гуллугыңыза тайяр! — диййп, ики
элини дөшүне гоюп тагзым этди.

Ханың йүзи ягтылып гиден ялы болды.

— Ягшы. Уграт.

Какабай:

— Лепбей, ага — диййп, ене-де даш чыкды-да,
атлылары өз дурмалы ерлерине угратды.

Хан кәсесиндәки чайыны гыссанмач овуртлады-да,

тәзеден чай гуйды. Агыр телпегини үч-дөрт гезек өңе-ыза сүйшүрип, келлесини гашады. «Худая муң бир шүкүр. Ики тарапымам ачык. Шурахан, шу гүн нәдәеркән!» дийип ичини гүлдүрди.

Сонра ене-де ерине гелип чоммалан Какабая:

— Иним, Какабай, Эймирем, Дурды көвлем, Гочмәммет ханам, Хан ишанам, Гайып бала-да, Черригем, Шыхым сүлгүнем шу вагт шу ерде хәзир болсунлар — дийди.

Какабай:

— Лепбей, ага! — дийип, чадырдан чыкан бадына дерекли оба гиден ики атлы гелип хабарыны берди.

Какабай ызына доланып:

— Оларың тарапындан хич зат гөрүнмейәрмиш, хан ага! — дийди. Эмма вели: «Бу бабатлы нәме буйрук боларка!» дийип, гитжегини-де билмән, дуржагыны-да билмән, босагада аяк саклады.

— Иним, Какабай, янкы юмшы тизрәк битир! — дийип, хан дикелип отурды.

Какабай чыкып гитди.

Бирсалымдан өңе-ыза УГрадылан адамларың атлары илки әдимден өңүрдиклән гитдилер.

Хан хас ыкжамланды. Сакгалыны сыпалады. «Шайдаковың бу этдиги нәме болдука? Бу адам Шураханың ёлуна ятмага чыкдымыка я-да уруш этмәге? Я-да сәхраның совук шемалындан дем алмага чыкдымыка? Ики тарапымы габандыр дийсем, бейле хем этмәндир. Өзүнинем шол ятышымыш... Мен хәзир сени ериңден турзарын!»

Илки билен узын бойлы, ак йүзли, пишгемурт Дурды көвли билен Эймир гелди. Олар эглип, тагзым эдип, ханың гапдалында отурдылар. Эймириң-де, Дурды көвлиниң-де геймлери еңилди. Гоша донларың үсти ок билен ярагдан долуды. Олар бир кәсе чай ичип гутарып-гутарманкалар тылда, резервде дуран атлыларың тарапындан Гочмәммет хан, Хан ишан, Черрик, Гайып бала, онбашылар, йүзбашылар билен гелдилер. Иң соңундан ербити ялы болуп Шыхым сүлгүн гелди.

Хан хич киме сөз бермеди. Өзи-де гысга гепледи.

— Гочаклар, худай ёлумызы ак этсе, шу гүн Шураханы эслемели. Шейдиң: Эймир ики йүз элли адам билен райышың бәри тарапындан илерлигине, Дурды көвли ики йүз элли адам билен райышың бәри тарапындан

гайралыгына гитмели. Гочмәммет хан дагы муң атлы билен Дерекли обаны бөвсүп гечип, Шайдаковың төни маңлайындан урмалы. Шол бада-да Дурды көвли билен Эймир хан херси бир тарапдан гыкылыклап гапдалдан чозмалы. Шайдаков хайсыны үстүне чозжагыны билмән галсын. Илки билен пелемутлары сесине сув гуйжак болуң. Ханы, ишан ага, худайың кемине гулларына ак патаңы бер!

Хан ишан гөзлерини сүпүришдирип, эллерини йүзүне голайладып, дога окап башлады. Ол ахырсоңы:

— Омын! — дийди.

Хан хем:

— Омын! — дийди-де, гамчысына даянып турмакчы болды. Онянча геленлер мөжек даран сүри ялы гүсүрдәп галдылар. Гапа тарап бири-бирлерини итеклешип, шакырдашып уградылар. Хан дикеленден соң:

— Шыхым, ишан ага, сиз шу голайларда болуң — дийди.

Шурахан угрундакы айгытлы, ганлы сөвеш башланды.

ДӨРТГҮЛ

Дайхан хем-де солдат депутатларының Дөртгүл Советиниң исполкомы шәхери горамагың әхмиетиниң нәхили дережеде гүйчлүдигини илата ызыгидерли суратда дүшүндирйәрди. Дөртгүл Амыдеряның саг кенарында якылан әпет улы хыялы шамчыраг ялы болуп янып дурмалыды. Гарагалпакларың, хорезмиң халкларының умыт чешмесиниң гөзбашы ялы болуп, зәхметкеш илатың гелжеге гөвнүни гөтермелиди. Дүйбүни Амыдеряның сувы ювуп гечйән белент жайың депесиндәки гүнүң нуры ялы болуп ловурдаян гызыл байдак гараңкы, совук, зындан ялы Хорезмиңе ягты салмалыды. Дөртгүлүң ёлбашчылары муны билйәрди. Эмма оларың арасында мунуң бейле болмагыны ислемейәнлер-де барды. Исполкомың шәхери горамак барадакы хер әдими кынлык билен агыр әдилйәрди.

Исполкомың маслахаты гиже сагат икиде башланды. Маслахата гелен хер бир адам гиң, совук жая гирип, ярагыны дивара сөйәп гойярды-да, үсти гызыл ма-

талы столуң дашындакы бош стуллардан бирини эле-
йәрди. Адамларың гөрнүши ядавды, гахарлыды.
Исполкомың башлыгы орта бойлы, этлек, узын га-
ра муртлы, сакгалы сырылан Жолмурзәев ерине гечди-
-де, голтук жүбүсинден агыр күмүш сагадыны чыкар-
ды. Ол өз-өзи билен геплешйән ялы ювашлык билен:

— Кривцов билен Шайдаковдан башга гелмелиле-
риң хеммеси гелди — дийип хабар берди.

Онянча гапы ачылды. Узын бойлы, инчемик, гара
гулакжынлы, шинелиниң якасыны гөтерен бир адам
ховлукмач гирди. Ол гапының агзында дуран еринде
шинелиниң якасыны дүшүрди. Гапдалындакы маузери-
ниң гушагыны дүзедишдирди. Соңра элликлерини чыка-
рып голтугына салды-да, ики элини бири-бирине сүй-
кәп:

— Бәй, бу совугы, эдил ичинден гечип гелйәр — ди-
йип, гөни башлыгың гапдалындакы стулуң үстүне ге-
чип отурды. Онуң сөзүне хич ким хич хили жогап бер-
меди. Ол хем гөйә хич кимден жогаба гарашмаян ялы,
жайлашып отурандан соң, Жолмурзәеве йүзленди.

— Инди киме гарашярыс, башлаберсең болмаярмы?

Башлык:

— Шайдаков нәме үчиндир эгленди — дийди.

Онянча янкы адам гулакжыныны чыкарды. Сув ялы
толкунып ятан сары сачыны саг эли билен дүзедиш-
дирди. Гашларыны сыпалашдырды. Йигренже голай
бир әхең билен:

— Ол, нәме, гич гелен болуп, өзүни гөркезмекчи
болярмыка? — дийди.

Онуң бу сөзи жогапсыз галмады. Столуң аңры че-
тинде отуран гашлак, даш гөрнүши хырсыз адам:

— Ол себәпсиз галян дәлдир — дийип, гүлләч сес-
ленди.

Гашлагың сөзүни асса-ювашдан макулладылар.
Хышы-вышы бирден йүзе чыкды-да, шол бада хем
басылды.

Янкы адам бейле зада гарашмадык болара чемели.
Онуң йүзи гызарып гитди. Уллакан гөк гөзлерини депе-
сине дикип, сес чыкан тарапа әңетди. Онуң бу гарай-
шында өз сөзүне шейле гөдек жогап берениң кимдиги-
ни билмек, соңра болса ондан арыны алмак манысы
барды. Онуң атынкы ялы узын йүзи ыңжады. Гашла-
ры чытылды. Узын бармаклы ак эллери титрәп гидей

ялы болды. Эмма ол геплемеди. Соңра ат йүзли адам
гахарыны басмак үчин жүбүсинден кичижик, оваданжа
чакгы чыкарып, дырнакларыны арассалап уграды.

Гапы ене-де жыгылдап ачылды. Ат йүзлүден бейле-
килериң хеммеси бирден гапа серетдилер. Гызыл йүз-
лү, гара гулакжынының этегинден сары сачы гөрнүп
дуран, эгинлек, даяв, гуршундан гуйлан ялы дыкыз
гөврели Николай Алексеевич Шайдаков ховлукмачлык
билен ичери гирди-де:

— Елдашлар, мени багышлаң. Көчеде ики саны нә-
белли адама душдум. Олары коменданта элтип таб-
шырмалы болдум-да эгленәйдим. Багышлаң — дийип,
гужурлы йөрәп, башлыгың бейле янындакы стула ба-
рып отурды.

Жолмурзәев жайың ичи дым-дырслык болса-да, ин-
диги боюнчамы я-да маслахата хеммәниң үнсүни долы
чекмек үчинми, гараз, ярсы дөвүк бүрүнч жаңыны
жыңңырдатды-да, адамлар өз агзына гарандан соң сө-
зе башлады:

— Елдашлар, бу ерде узын-узын сөз сөзләп дурма-
гың гереги ёк. Мен сизи ягдай билен гысгажык таныш
эдейин. Ондан соңра өз дурмушымызың нәхилидигини
ара алып маслахатлашалың. Догрусыны айтсак, ягдай
өзүңизе-де мәлим. Дөртгүлүң шу вагткы болшы өрән
агыр. Жүнейит ханың дөрт мүң атлысы бар. Бәш мүң-
ден говрак хем олжачысы бар. Олжачы дийленде олар
дине зат таламак билен мешгул болуп, урша гатнашян
дәллирлер диен пикири этмәң. Олар хем герек болса ур-
ша салныбермели адамлардыр. Диймек, нәхили эдип
хасапласаң-да гүйч дең дәл. Бизде жеми секиз йүз ур-
шужы солдат бар. Закаспи фронты бизе элинден гелен
көмегини этди. Бу ере, бизе көмек үчин дурнуклы боль-
шевик Николай Алексеевич Шайдаковы иберди, йүз йиг-
рими атлы билен, Түркүстан автоном республикасының
меркези Исполнитель Комитети Зиновий Сергеевич
Кривцовы иберди. Көмек үчин. Инди бизе башга ерден
көмеге гарашмак мүмкин дәл. Хемме ериң хем ягдайы
өверлик дәл. Дашары юрт интервентлери яш совет дөв-
летини богуп өлдүрмек ислейәрлер. Биз өзүмизде болан
әхли гүйчлерден долы пейдаланып, Дөртгүли тә ахырки
деме ченли горамалыдырыс.

Жүнейит хан хер эдип-хесип эдип, Дөртгүли эеле-
мекчи. Бу бизе әшгәр. Онуң башга хили чыкалгасы ёк.

Муны сизиң хеммәңизем билйәрсиңиз. Ынха, гысгача айданымызда, ягдай шулар ялы. Гарагалпак обаларының зәхметкешлери Дөргүле умыт билен бакярлар. Жүнейит хан бизиң обаларымызы, өйлеримизи тә иңңе-сапагына чепли зат гойман талаяр. Якяр. Юмуряр. Халкың оңа болан газабыны хич зат билен деңәр ялы дәл. Халк бизиң тарапымызда. Шонуң үчин-де Дөртгүли горайжы большевиклериң хем-де бейлеки жемгыетчилик гурамаларының енилмәге чигит ялыжак-да хакы ёкдур. Шу хакыкаты мен сизе ене бир гезек ятладып гитмеги өзүмиң боржум дийип хасап эдйәрин.

Жолмурзәев соңра шәхериң ичиндәки ягдая гечди.

Ат йүзли Зиновий Сергеевич Кривцов дийилйән адам хениз-де дырнакларыны арассалап отырды. Ол Жолмурзәевиң сөзлерине гөйә әхмиет бермейән ялы, гөйә оны диңлемейән ялы болуп гөрүнйәрди. Онуң йүзүне середен адам шейле маны окаярды: «Айдыбер, Жолмурзәев. Бу затларың хеммеси маңа белли затлар. Йөне сен башлык. Геплемели. Йыгнак чагырыпсың, шонуң үчин-де геплемели. Геплемежек болсаң, йыгнак чагырмаздың...» Эмма вели ол исполкомың башлыгының бир сөзүни-де гулагының душундан гечирип гойбермейәрди. Эшидйәрди. Шонуң билен бирликде-де, хер сөзи өз янындан өлчейәрди. Салдамлап гөрйәрди. Өзүниң йүрегиндәки пикирини хас беркитмек үчин Жолмурзәевиң хер сөзүниң гаршысына делил гөзлейәрди.

— Дөртгүлүң ичинде хер хили адам бар — дийип, Жолмурзәев сөзүни довам этдирди. — Байлар, сөвдагәрлер Совет хәкимиетине көмек бермек ислемейәрлер. Гайтам, дөрт төвереклерине гөзлешип, нәхили ёл билен зыян етирип боларка дийип, гара йүреклигини эдйәрлер. Биз диңе ишчилере, солдатлара, хүнәрментлере, балыкчылара арка даянярыс. Шонуң үчин-де бизиң өзүмизде ене бир фронт ачылды. Бизе гаршы болан элементлер жанланып уградылар. Хава, Жүнейит ханың галтаманларының шәхере голайлашып гелмеги билен ене бир фронт ачылды. Биз ички душманларымыз билен-де ызыгидерли суратда гөреш алып бармалы. Биз бу фронтда-да гаты хүшгәр болмалы.

Кривцов чеп элиниң күлбикесини чалажа кесди. Онуң гашлары чытылып гитди. Бармагыны агзына етирди-де, ганыны сорды. Соңра жүбүсинден акжа марлы чыкарып, бармагыны усуллык билен сарады. Өңки бол-

шундан хас ыкжамланды. Эмма исполкомда отуранларың хич бир сөзи, хич бир херекети онуң үнсүни өзүне чекмейән ялыды. Бу дашындан шейледи. Йөне вели ол жайдакы әхли мейиллери ичинден өлчеришдирип отурмагыны довам эдйәрди.

Николай Алексеевич тә Жолмурзәев сөзе башлалы бәри гөз астындан Кривцовың болшуны сынлаярды. Шайдаковың бир ерде бир минутлап дек дуруп билмейән эллери аяклары хәзир херекет этмейәрди. Себәби онуң бар үнси Кривцовдады.

Шайдаков Үчажыдан бу ере гелип, илки билен Кривцовы гөрен бадына, озалы билен-ә, онуң аялыңка меңзейән даш гөрнүшини, соңра-да улумсылыгыны, хемме зада йигренже голай бир маңыда середйәндигини халамады. Догрудан-да, узын бойлы, инче, өзүниң даш гөрнүшине герегинден артык тимар берйән Кривцов нәхили-де болса бирхили ёл билен аяла чалым эдйәрди. Шайдаковың болса эркек адам хакында өз дүшүнжеси, өз өлчеги барды. Эркек адам гайратлы, гүйчли, гөдегрәк, хич затдан горкмаян, даш гөрнүшине сересапсызрагада гараян болмалыды. Кривцовың бу болшы Шайдаковың дүшүнжесине гапма-гаршы гелйәрди. Шонуң үчин-де ол хер гезек Кривцовы гөренде ичинден: «Сен-ә аял болуп дөремели экениң. Өзүң-де ресторанларда бәш манат берлип буйрулян тансларың ерине етирип йөрмели экениң» дийип пикир эдйәрди. Дерревем өз болшуна: «Мен нәме үчин хер гезек муны гөренимде бир меңзеш пикир эдйәркәм? Мунуң себәби нәмеденкә?» дийип, ене-де геңгалярды. Меселе бу ерде Кривцовың умуман аяла меңзейәндигинде дәлди. Меселе онуң агзына гызыл чалып, сыртыны ойнакладып йөрен эрбет аяллара чалым эдйәндигиндеди. Шайдаков оны шонуң үчин-де йигренйәрди.

Шайдаковың йигренжини Кривцовың улумсылыгы-да, хемме зада йигренч билен гарамагы-да хас гүйчлендирйәрди. Кривцовда гөйә төверегиндәки адамлардан өзи хас ёкарда дурян ялы, бейлеки адамлар эрбет материалдан эмеле гелип, онуң өзи хас говы материалдан ясалан ялы бир дуйгы-дүшүнже барды. Ол хер ким билен геплешсе-де, илкибада бу дуйгусыны йүзе чыкарман дуруп билмезди. Шейдибем, онуң илкинжи бир-ики агыз сөзүни диңлән адам деррев ыкжамланмалы болярды. Диңлейжи инди онуң сөзүниң маңысына аз үнс берер-

ди-де, өзүни горамак билен, Кривцовың янындан тизрәк
гитмек билен болярды.
Онуң йүзүне ашаклык билен середип отурышына
Шайдаков: «Мунуң ичини бир билип болсады. Нәхили
пикирлери гөвнүнде беслейәркә? Өз-ә хич бир гурамада
ёк дийәр. Мен харбы специалист дийәр. Белки, «Бир
гүнүм — шат гүнүм» дийип йөренлериң биридир. Белки-
-де, гоюн дерисине гирен мөжекдир. Ким билйәр? Эмма
вели бир зат айдың: диңе ял үчин бизиң гапымызда
үйрйән болара чемели. Муңа хич ынанып билемок. Му-
нуң ак диенине, мениң гара диесим гелип дур» дийип
ичини геплелдйәрди.
Жолмурзаев соңкы сөзлерини гутарып-гутарманка,
Кривцов чакгысыны жүбүсине салды-да, өңкүден-де бе-
тер ыкжамланды. Ыңжан ялы болуп, гашыны чытды.
— Жолмурзаев, илки кән геплемезлиге бизи чагыр-
дың. Эмма өзүң гаты узак сөзлейәрсиң хем-де умумы
сөзлейәрсиң. Тизрәк эсасы теклиплери айт. Гаты гич
болды...
Бу сөзүң манысы хем-де айдылышының әхеңи Жол-
мурзаевиң четини гыздырды. Эмма ол гахарыны ювут-
малы болды. Кривцов белент хукуклы адамды. Жол-
мурзаевем исполком хем Кривцовың пикири билен ха-
саплашмалыды.
Шейле-де болса Жолмурзаев:
— Мен ягдайы долы дүшүндирмели, полковник.
Шонуң үчин-де геплемели болдум. Ягдай, ынха, мениң
айдышым ялы. Душман агзыны ачып гелйәр. Шә-
хери оңа бермели дәл. Дөртгүл Советлериңки. Шейле
болуп хем галмалы. Инди сиз айдыбериң, мен сөзүми
гутардым — дийди.
Кривцов Жолмурзаевиң сесиндәки гахарлы әхеңле-
ри деррев дуйды. Эмма билмедиксиреди. Өз янындан
болса: «Гөрйән вели, өзүне гөвни етйәнже адамжыга
меңзейәр» дийип, беллемәге мәжбур болды.
Жолмурзаев шейле дийди.
— Ханы, ёлдашлар, гепләң. Душманы Шурахана
етирмән, ызына гайтармалы. Шурахана ве Дөртгүли го-
рамак ишини нәхили эдип гурамагың ёлларыны айдың.
Бирбада хич кимден сес чыкмады. Кривцов ичини
гүлдүрип, отуранларың дөпесинден әңетди. Соңра: «Ха-
ны гөрели, хайсы акылдар нәме диййәркә?» дийип га-
ашды.

Кривцовың Шайдаков хакындакы улумсы, игенчли сөзүне жогап берен, дашындан гаты хырсыз гөрүнйән гашлак адам илки билен элини гөтерди. Ол Жолмурзаевиң орунбасары большевик Халмырадовды.

— Халмырадова сөз берилйәр.

Халмырадов стулуны шакырдадып ыза итерди. Көп вагтлап укы, дынч гөрмедик гызыл гөзлерини төверөге бир айлап чыкды-да, шейле дийди.

— Жолмурзаевиң теклибини бүтинлей голдаярын. Шураханы душмана бермели дәл. Себәби Шурахан билен Дөртгүлүң арасы дөрт километр. Шурахан дийилдиги Дөртгүл дийилдигидир. Элимизде бар болан гүйжи Шураханың горагына угратмалы. Өзүни-де хәзир угратмалы. Мениң башга сөзүм ёк.

Ол туршы ялы ене-де стулуны шакырдадып отурды.

Ызлы-ызындан эл гөтерилип башланды. Еди адам чыкып гепледи. Оларың икисинден башгасы Жолмурзаевиң теклибини голдады. Ики адам: «Шурахан билен бизиң ишимиз ёк. Биз диңе Дөртгүли горасак боляр» дийдилер.

Амыдеря бөлүминиң уршужыларының баш командующиси ве Түркүстан автоном Совет Социалистик Республикасының Меркези Исполнитель Комитетиниң Хыва оазиси боюнча адатдан дашары уполномоченниси (векили) Зиновий Кривцов ериндөн турды. Ол сөз сорамады. Ара дүшен сәхелче дымышыкдан пейдаланып шейле дийди.

— Биз Дөртгүли солдатсыз галдырып билмерис. Шурахан нәме? Шурахан көп санлы гарагалпак обалары ялы бир оба. Онуң Дөртгүлүң горагы үчин хич хили әхмиети ёк. Шонуң үчин-де Шурахан үчин вагт хем, солдат хем, уруш эсбапларыны хем сарп эдип отурмагың хажаты ёк. Мен адатдан дашары векил хөкмүнде исполкома шуны теклип эдйәрин.

Ол өзүне гөвнүетижилик, улумсылык билен өз ериндө отурып, төверегине әңетди. Онуң назары Шайдаковың янып дуран назарына дүшенде, эндамы жүмшүлдәп гитди. Деррев ашак бакып, хич зада әхмиет бермейән ялы бир сыпата гирди. Эмма вели өз янындан: «Бу мениң гаршыма гепләр. Жогап тайярламалы болар» дийип ыңжалыксызланды.

Жолмурзаев Шайдаковың йүзүне серетди. Шайдаков

чалтлык билен ериндеи турды-да, эллерини херекетлен-
дирип, сөзе башлады.

— Ёлдашлар, бу ерде Жолмурзаевиң-де, Халмыра-
довың-да меселе гоюшлары догры хем-де гүндизлик ялы
айдың. Эмма вели кәбир ёлдашларың муңа гаршы бо-
лушларының нәхили себәбиниң бардыгына мен дүшүн-
мейәрин. Шурахан шәхериң эдил дүйбүнде диен ялы.
Оны урушсыз затсыз душмана бермезлик диймек душ-
маны гол булайлап Дөртгүле чагырмак диймекдир. Мен
бу теклибе дүйбүнден гаршы! Шурахан үчин биз диш-
-дырнак болуп дурмалыдырыс. Башга хили гүррүңиң
болмагы мүмкин дәл!

— Нәме үчин башга хили гүррүңиң болмагы мүмкин
дәлмиш? — дийип, Кривцов йүзүни гызардып дикленди.
Шайдаковың ынанчлы сөзлери, кесгитли әхеңи оның га-
харыны гетирди. — Сиз кимиң адындан бейле аркайын
гүрлейәрсиңиз? Бу ерде хожайын мен! Сизи болса за-
каспилилер мениң ыгтыярыма көмекчи эдип ибердилер.
Хич ким өз чызыгындан чыкмаса говы боларды — ди-
йип, Кривцов юмругыны дүвүп, дик дуран ериндеи
айтды.

Шайдаков ян бермеди.

— Мен исполкома өз теклибими берйәрин, полков-
ник. Гой, исполком бу теклиби ара алып маслахатлаш-
сын. Бу ерде кимиң хожайын, кимиң гуллукчыдыгы ха-
кында гүррүң гиденок. Бу ерде бизиң эсасы хожайыны-
мыз болан халкың ыкбалы хакында гүррүң гидйәр. Эгер
билмек ислейән болсаңыз, бу ерде халк хожайындыр!
Галанларымыз, бизиң хеммәмиз-де, шол бейик хожайы-
ның хызматкәрлеридирис!

Шайдаковың йүзи өңкүден-де бетер гызарды. Ол
ашакы додагыны дишләп, хыңзап гелен газабыны бас-
мак үчин чалышярды.

Кривцов хениз-де отурманды. Ол хем гахарына өң-
рәк сүйшүп, титрәп сөзледи.

— Халк! Халк! — дийип, йигренчли әхенде кинаяла-
ды. — Халк! Халк диймек — биздирис! Бизем халкың
ичинден чыкдык. Шонуң үчин-де биз бир зат этсек, халк
хем шона боюн болаймалыдыр. Халк диен бир үйтгешик
зат дәл. Мен Шураханы горамак герек дәл диййәрин.
Бу ише хич зат харчлажак дәл диййәрин. Мен шу пики-
римиң ызында хем дурярын! Ондан соңра, бу ерде сөз
ойнадып дурмагың нәмә гереги бар?

Шайдаков Жолмурзаевиң еңсесине гечип, Кривцова
хас голайлашды. Ики элини гушагындан өтүрип, әхли
газабыны гөзлерине жемледи.

— Онда, ёлдаш Кривцов (Озал ол оңа Зиновий Сер-
геевич дийип йүзленйәрди), халк хем сиз болсаңыз, хо-
жайын хем сиз болсаңыз, бу отуран исполком членлери
ким болмалы? Исполкомың везипеси нәме болмалы? Бу
ики хәкимиетлилигиң тәзе гөрнүши болмазмы? Эгер-де
сиз исполкомың йүзүне чызык чекмек ислейән болса-
ңыз, онда мен меселәни Түркүстан Меркези Исполни-
тель Комитетиниң өңүнде гойжак. Гой, ол онда әхли
ыгтыяры сизиң элиңизде жемләп, исполкомы ятырсын.
Бизе хер бир херекетини бириндеи жогап алып эдйән
исполком герек дәл!

Кривцов бат билен столы юмруклады.

— Мен бейле херекет этмеги гадаган эдйәрин! Арза
язмагы гадаган эдйәрин! Дөртгүлден дашары чыкян хер
бир кагыз мениң үстүмден гечмелидир!

— Ёк, өте гечйәрсиңиз, Кривцов (Шайдаков бу ге-
зек «ёлдаш» диен сөзи-де айтмады). Большевиклер хич
хачан өз кагызыны башга адама, онда-да партияда дәл
адама тассыкламага берйән дәлдир! Сизем өз чәгиңиз-
ден чыкман! Сизиң ялы медениетли (Шайдаков ажы
йылгырды) адамың агзындан шейле сопатсыз сөзүң чык-
яндыгына мен ген галярын. Бизиң хатымызам, өз ыг-
тыярымызам өзүмизде болмалыдыр!

Жолмурзаевиң реңки агарды. Ол өзүнден ыгтыяр-
сыз бир ягдайда Шайдаков билен Кривцовың арасында
дикелди. Ол икисинден гөзүни айырмаярды. Хер минут-
да йүзе чыкаймагы мүмкин болан гарашылмадык хере-
кети ятырмак үчин бар үнсүни берипди.

Николай Алексеевич Шайдаковың соңкы сөзи Крив-
цовың сүссүны басды. Ол дашындан билдирмежек бол-
са-да, ичинден эййәм пессайлап уграды. «Бейле гөнүмел
херекет этсем, бу адамжык мениң ишиме зыян ети-
рер. Мен өзүми эле алмалыдырын. Эмма шунуң билен
бирликде-де, сыр билдирмели хем дәл» диен карара
гелди.

...Шайдаков Жолмурзаеве йүзленди.

— Ёлдаш башлык, мен исполкомың үстүнден бейле
гүлүнмегине ёл берип билмерин! Биз бу исполкомы гыр-
мызы ган дөкүп газандык! Дөртгүлүң исполкомы бизиң
парлак гүнешимиздир!

Залын ичинде бомба ярылан ялы болды.

— Ел бермерис!

— Ел бермерис!

Улы гыкылык йүзе чыкды.

Кривцов бу аралыкда ерине гечип отурды. Онуң даш гөрнүшиниң парахатлыгы, төвереге хич зат йүзе чыкмаян ялы аркайынлык билен середип отурышы исполкомдакыларың гахарыны хас жошдурды. Стол юмруклап, эрбет сөзе етмегиң бәрсинден гайтдылар.

Жолмурзаевиң довүк жаңы ахырсоңы гыкылыгы басды.

— Ёлдаш Шайдаков, сиз сөзүңизи довам этмекчими? — дийип, ол Николай Алексеевиче йүзленди.

— Хава. Довам этмекчи! — дийип, исполком члени Шайдаков айтды. — Мен рлериниң болшундан гылав алан Шайдаков айтды. — Мен довам этмекчи. Биз Шураханы горамалы. Оны душмана берип билмерис! Бу ерде ики теклип йүзе чыкды. Бу теклиплери сесе гоймагы макул гөрйәрин. Биз өзүмизиң ган дөкүп газанан демократиямызы бир адамың гөдек буйругына чалшып билмерис!

Кривцов отыр ерине иңңе санжылан ялы болуп, бөкүп еринден турды-да:

— Мен баш командующий хем-де адатдан дашары векил! Мениң билен хасаплашмагы ядыңыздан чыкарман! — дийип гыгырды.

— Ёлдаш баш командующий! — дийип, Шайдаков кинаялы айтды! Сиз совет демократиясының үстүне гыгырман! Меселәни хәзир теклиплере берлен сес чөзер! — дийип, совук ганлылык билен айтды ве Жолмурзаеве: — Ханы, сесе гоймагыңызы хайыш эдйәрин, башлык! — дийди.

Жолмурзаев ене-де довүк жаңына япышды.

— Ёлдашлар, кимде-ким Шураханы горамалы, онуң горагы үчин хич зады гайгырмалы дәл диен теклибе разы болса, элини гөтерсин!

Ол шейле диймек билен, илки өз элини гөтерди. Исполком членлери бири-бириндeн галмажак болан ялы болуп эл гөтердилер.

— Дүшүрин. Ким гаршы? Ики адам. Диймек, биринжи теклип гечйәр. Шонуң үчин икинжи теклиби сесе гоюп отурмак хем герек дәл. Икинжи теклип өз-өзүнден дүшүп галяр.

Кривцов ене еринден турды. Ол меселәниң чуңлашандыгына гөзүни етирди. Гахарыны зордан басып гепледи:

— Ёлдашлар (Ол энддик этмедик бу сөзүни кынлык билен айтды), мен хөкүметиң долы ыгтыярлы, адатдан дашары векили боланым үчин, шуны айтмак ислейәрин. Дөртгүли горамак мениң эсасы везипам. Мен шунуң үчин хөкүметиң өңүнде жогапкәр. Эхли гүйжи Шурахана сүрүп, шәхери горагчысыз гоймага мен Меркези Исполнитель Комитетиң йөрите гөркезмеси болмаса, разы болуп билмерин. Онда шейледир: мен дөрт йүз атлы билен ики пулемёт бермәге разы. Башга хич зат! Сиз шуңа разы болсаңыз, мен разылашярын. Болмаса-да йыратың буйруга гарашмалы боларыс. Менем, сизем Меркези Исполнитель Комитетиниң гөркезмесине боюн болмалы.

Николай Алексеевич, Жолмурзаев, Халмырадов, исполкомың бейлеки членлери Кривцовың бу сөзүни салдамлап гөрдүлер. Элбетде, Кривцовың сөзүни хасаба алмазлык мүмкин дәлди. Ол хер кимем болса, нәхили адам хем болса, хәзир, эдил шу вагтың өзүнде Түркүстан хөкүметиниң долы ыгтыярлы адамыды. Шу теклибе разы болмалыды. Башга хили чыкалга ёкды. Себәби, гыссаберсең, Кривцовың: «Буйруга гарашярын» дийип, хич зат бермән отурыбермеги-де мүмкинди.

Исполком жаңыны гынап, Кривцов билен разылашмалы болды.

Сонра дөрт йүз атлы билен ики пулемёт алып, Шураханың аңырсына гечип, горамак везипесини алып бармагы исполком Николай Алексеевич Шайдакова табшырды.

Маслахат япылды.

Шайдаков дегишли буйруклары берип, гейим чалышырмак үчин өйүне гелип гирен бадына, Удальцев онуң өңүнде хәзир болды.

— Николай Алексеевич, белки, ядыңыздадыр, бир вагт Дашховуздан бири гелипди.

— Сапармыратмы?

— Хава, хава. Ол ене-де гелди. Сизе гарашып отыр.

— Чагыр.

Шайдаков гыссагара чемеданларыны агтарышдырып дуршуна:

«Сапармырат ене нәме дийип гелдикә? Я-да бизиң ёлдашларымыз эле дүшәйдимикә? Я-да ене-де көмекчи

сорап гелдимикә? Өз ягдайымыз шейлекә биз оңа инди нәхили көмек берип билеркәк?» дийип, өз-өзи билен геплешйәрди.

Гапы жыгыллап ачылды. Билине ики хатар гушанап, бәшатарыны чеп эгининден асан, ядав гөрүшли Сапармырат йылгырып ичери гирди. Ики элини узадып, Шайдаков билен гөрүшди. Ики достуң саглык-аманлык сорашышы гаты мәхирли болды.

Сапармырат бир салымдан:

— Шайдаков, сен ене-де бир ере гитжек болуп дурмуң? — дийип сорады.

— Хава. Гаты гыссаглы гитмели. Ханы, сен деррев хабарыңы бер. Бизиң ёлдашларымыз саг-гургунмы? Олар саг-аман барып етдилерми?

Тержимечи чалтлык билен сөзлемели болаңы үчин сәкынирды...

— Ёлдашларыңы гайгы этме. Оларың херси бир ерде. Жанлары саг. Сизиң бизе эден көмегиңизиң өвезини долдурмага гелдим. Өзүм билен йигрими атлы гетирдим. Сениң ыгтыярыңа. Нәме гуллугың болса этмәге тайяр.

Тержиме гутаран бадына Шайдаков ылгап гелип, Сапармырады гужаклады.

— Саг бол, гардаш! Бу ягшылыгың хич вагт гарагалпак халкының ядындан чыкмаз. Ханы, атлыларың ниреде?

— Атлылар галаның дашында. Букы ерде дурлар. Өзүмем гала зордан гирдим. Бәрлап-бәрлап энтер-пелегими чыкардылар.

Шайдаков бир салым ашак бакып, пикир эдип дурандан соң, Сапармырадың эгнине элини гойды.

— Сапармырат, мен сениң атлыларыңы ниреде ерлешдиржегими билемок. Олар казарма дүзгүнине өвренишен дәлдирлер?

— Бизи ерлешдирмек нәмә герек? Сен хәзир нирә барян болсаң, бизи-де өзүң билен әкит. Биз бу ере гөрме-гөрше гелемзок. Саңа көмеге гелдик. Сениңем гөрме-гөрше гитмек үчин шайыңы тутуп дурмандыгыңы билйәрин.

Шайдаков: «Бе, мунуң гүррүңиниң жаны бар-хов» дийип, ичини геплетди-де:

— Сиз гаты ядавсыңыз ахыры? — дийип, оңа йүзленди.

— Шайдаков, айдяның догры. Биз бакыда дурамзок. Ядав. Эмма бу ере саг-аман гелип етдик. Душен еримизде чай-пай ичдик. Түркмен бир чәйнек чай ичсе бесдир. Онда ядавлык галян дәлдир. Түркмен гөк чайдан гүйч аляр.

— Боляр, Сапармырат, атлыларыңы ал-да, Шурахан ёлуна чыкып, маңа гараш. Ынха, шу йигит саңа гарашмалы ериңи гөркезер — дийип, тержимечини Сапармырадың янына гошуп уградды. Сапармырадың бегенчден яңа аягы ере дегмейәрди.

Дөртгүле ченли бәш гүн йөрелди. Ёл агыр болды. Ханың Дөртгүл билен Бедиркендиң арасындакы чапарларындан яңа, ханың янына гелйәнлерден яңа, зат гетирйәнлерден яңа, герек олжасыны эдинип, инди болса огрын-догрын ызына гачып барянлардан яңа... гүндизлерине улы ёлдан йөремек мүмкин дәлди. Шонуң үчин-де гүндиз душледилер. Гиже йөредилер. Ялазы мейданың совугы айылганчды. Деген ериңи эдил тыг ялы дилип гелйәрди. Деряның үстүнден, гарлы мейданлардан өвсүп дуран гүйчли шемала гошулып, кәте гар хем ягярды. Гөзүңи ачып, ёла серетмек хер ишден агырды. Эмма гиже-де болса ёла серетмелиди. Хер беланың душ гелмеги мүмкинди. Шол себәпли-де гижеси ёл йөрән атлыларың даңа голай гөзлери дым-гызыл болярды, ичине топрак гуйлан ялы аваярды. Деррев дүшләрдилер. Чала-чула нахарланып, чай ичип, өзлери букы ер эдинердилер. Атлары горкусыз ерде жайлашдырардылар-да укдардылар. Шейле дурмуш атлыларың башында бәш гүнләп чархы пелек ялы болуп айланып дурды.

Сапармырат иң өңден сүрйәрди. Онуң ызы билен Касым, Касымдан соңра бейлекилер сүрйәрдилер. Кәте топарланышып, кәте хатарланышып барярдылар. Кәте болса икиден-үчден, бирден-икиден араларына ягшы мейдан салып йөрейәрдилер. Дашындан середениңде, бу топар ерден чогуп чыкян әгирт улы бир гүйч ялы болуп, аграслык билен, ынам билен өңе сүйшүп барярды. Йигрими бир атлы дагың гаясы ялы болуп, дөшүни шемала тутярды. Шемал болса бар гүйжүни бир ере йыгнап, зарп билен бу гая гелип урярды. Оңа хич зат эдип билмән, зарын аглап, бир тарапа совулярды, гиң сәхраларың үсти билен өз ёлуны довам эдйәрди.

Атлыларың херсиниң күйүнде өз пикири жош урярды. Бири ызыны ятлаярды, бири баржак ери хакында пикир эдйәрди. Эмма бу пикирлериң, бу ойларың меркезинде Шайдаковың атлыларының арасына саг-аман барып гошулмак, Шайдаковың агыр ишинде оңа көмек бермек меселеси дурярды. Сапармырат диңе Шайдаковың адыны тутярды. Онуң хошниетли, говы адамдыгы хакында хер дүшлененде янындакылара гүррүң берйәрди. Шонуң үчин-де атлылар диңе Шайдаковы билйәрдилер. Онуң илиң аладасыны эдйәндигини йүреклеринде пугта белләпдилер. Атлыларың бирнәчеси үчин бу затлар гаранкыды. Йөне вели олар хем бир заты өз янларындан өзлерине әшгәр эдипдилер: Сапармырат билен Касымың өли еринде өли, дири еринде дири болмалыды. «Булар эрбет ише баш гошмазлар. Шонуң үчин-де геп чагаладып отурмак нәмә герек? Такдыра тен берип, ил хатарында болубермели...»

Дөртгүле голайладыклары сайы Сапармырадың аладасы артярды. Ол атлыларың өңүнден сүрүп баршыңа, түкениксиз пикире батыпды. Өз янындан хер хили бойны ёгынлык этсе-де, ички дүнйәсинде, хер хили гозгалаң турузса-да, той тутулып ника гыйландан соң, Акжагүл билен Касыма бүтинлей башгача гарап башлады. Инди ол Касымы өз йүрегинден өнен чагасы дийип хасап этди. Касым сәхелче ынжаса, өзүниң гынанйандыгыны, Касым сәхелче зада бегенсе, өзүниң ол зада ики эссе бегенйәндигини Сапармырат өз янындан бойнуна алды. «Инди оглум ики болды. Мен бу оглумы өз ганатымың астында сакламалыдырын» дийип, хер әдимде өзүниң йүрегине гуйярды. Дөртгүле голайлашдыгы сайы онуң аладасының артмагы-да шонуң үчинди. Ол Касымың тежрибесизлигинден горкярды. Касыма ок дегмеги-де, онуң өлмеги-де мүмкинди. Шейле пикирлер Сапармырадың хыялына геленде, ол бу айылганч пикирден гачып, арасыны ачмакчы болян ялы атыны гамчылап башларды. Ыздан барянлар хем онуң атыны чапдыраныны гөрүп, өз атларыны гамчылаярдылар. Бирнәче ваглап, шейдип, атларыны гордурып гидердилер.

Эмма вели янкы пикир атлар өз майдалына йөрәп угранларындан соң хем Сапармырадың келлесинден чыкмазды. Шейдип, ол ёлбойы азара галып гелйәрди. Өз пикирлеринден яңа хунаба барыны ювудярды. Бу пикирлер оңа диңе бир тарапдан көмек эдйәрди: онуң агыр ёлуны еңледйәрди. Ол шу пикирлере гүмра болуп, бир-э, ёла чыканларыны, бирем, гелип бир ерде душушанлерини билип галарды. Онуң бәш гижеләп йөрән ёлуның хеммеси шу ягдайда довам этди.

Гиже ярым боланда Дөртгүл галасының әлпи алкымына гелип гош басдылар. Хасыр-хусур нахарланып, чай ичип болдулар. Соңра Сапармырат:

— Адамлар, бизи хәзир гала гойбермезлер. Шонуң үчин-де хер демде нәхили буйрук болса, атланыберер ялы болуп дуруң. Мен гала өзүми атжак болуп, бир сынанып гөрейин. Мен хич кимден хабар ибермерин. Өзүм гелерин. Алланайман! — дийип, ярагыны дакыныш, гапа тарап йөреди. Касыма баш атып, «Дашары чык» дийип үмледи. Икиси-де даш ишиге чыканларындан соң, Сапармырат Касыма шейле дийди.

— Голай-голтумда саяк-сандырак гөрсең, деррев тут. Мен гелйәнчәм элиңден бошатма. Өзүңем хабардар бол. Адамларыңдан бир әдим хем айрылып гитме. Бизиң гелен еримизиң хәзир хер әдими от билен ялындыр.

— Мени гайгы этме, какулы. Йөне тизрәк доланжак бол.

— Хич ерде эгленмен.

Ол диңе тутанйерлилиги билен әхли бөветлери бөвсүп гечди. Өңүнден чыкан әхли постларда:

— Мен Шайдаковың буйругы билен гезип йөрүн. Мен онуң янына хеннзаман барып етмели! — дийен сөзүни ялңышман гайталады. Дөртгүлиң горайжыларының арасында Николай Алексеевич Шайдаковың абрайы улуды. Бу хем Сапармырада өз максадына етмәге агырт улы көмек этди.

...Шайдаков билен душушандан соң, икичәк отуруп, ярым сагат гүррүң эденден соң, ол ызына ылгап гайтды.

ГОРАНЫШ ПУНКТЫ

Исполкомың гижеки маслахатында Кривцовың өзүниң алып барышы Шайдаковы чуңңур пикирленмәге межбур этди. Шайдаков Кривцовы танамаяндыгына гаты өкүнйәрди. Кривцов онуң гөзүне гачыны өңүне ташланан бир бөлек даш ялыды. Ол даш хайсы дагдан гетирилипдир, нәхили гетирилипдир? Бу мәлим дәлди. Ол дашы бу ере гетиренлериң я-да бу ере иберенлериң өзи

Ин яманы-да шолды. Шайдаков көп
бу ерде ёкды. Ин яманы-да шолды. Эмма хемме
адамлан осмакладып сорап гөрйәрди. Эмма хемме
Кривцовын дине адатдан дашары векилдигини билйәр-
ди. Онун аңырсы барада хич зат билмейәрди. Бу хакда
дине чак этмелиди. Чак этмәге, башга ерлере хат иберип
сорамага болса вагт ёкды. Икинжиден-де, хат язмак
горкулыды. Йөне вели Николай Алексеевич бир задың
аңыклады: Кривцовдан гаты сересап болмалыды. Бу
хем Шайдаковын өңки аладаларыны артдырды. Иши-
нин үстүне алада гошды.
Ол шу пикирлере гүмра болуп, дөрт йүз атлының
башында Шурахана тарап гидйән ёла дүшди. Биразрак
йөрәнсоңлар, Сапармырат билен Касым хем йигрими
атлысы билен гелип, Шайдаковын атлыларына го-
шулды.
Шайдаков өзүниң голайжагындан сүрүп гелйән Са-
пармыратдан:
— Атлыларыңызың хеммесими шу? — дийип, юваш-
жа сорады.
Сапармырат атыны оңа хас голайладып:
— Хеммеси дийсе-де болжак. Гош саклар ялы ики
адамы галдырып гайтдык. Бир-ә бир гарры адам. Ене
бири Сейит диен бир йигит — дийип жогап берди.
Дилмач оларың ортасындан сүрүп уграды.
— Дүшен еримиз ынанчлы ерми? Горкулы дәлми? —
дийип, Шайдаков сораг берди.
— Әй, ол, ынамлы-ынамсыз болман, биришиң өйи
дәл, Шайдаков. Бир бенде улы ховлусыны ташлап га-
чыпдыр. Биз гелдик-де эеледик. Хич адам ёк. Эмма
хемме зат пагыш-пара, зер-зая. Дөкәнде-сачан...
— Гала гечмели боларсыңыз, Сапармырат.
— Ханы, бу иши саг-аман бирйүзли эдейли. Оңсоң
гечерис.
Сапармырадың «бу иш» хакда аркайын геплейши
Шайдакова ярады. Бириси гелип голтугындан гоп бе-
рен ялы болды. Көпи гөрен түркмен дайханы өзүниң са-
далыгы, дүшбүлиги, мәхирлилиги билен өңки гөршен-
леринде Шайдакова ярапды. Ондан бәри гечен вагтың
ичинде Сапармырадың бүтинлей үйтгешендигини Шай-
даков шу гиже онуң билен гүрлешенден соң, өз яныңдан
аңыклады. Озал Сапармырат соралан зада жогап бер-
мели боланда төверегини гөзләп, бириңден харай исле-
йән ялыды. Инди нәме? «Инди бүтинлей башгача! Инди

ол гүррүң берйән задының эеси болуп геплейәр. Ек, бу түркмен достумызы горап сакламак герек. Бу улы ишлери этмәге укыплы...» дийип, Шайдаков бегенчли белледи.

— Партия гечдиңми?

— Гечдим, Шайдаков. Гечмесем болмады. Ефим кынлык билен алды вели, гараз, алды...

— Нәме үчин кынлык билен алды?

— Сен соватсыз диййәр. Хич зат билеңок диййәр. Шейдип, көп азара гойды. Соңра мен сениң адамың Хожабеки Көнеүргенже әкитдим. Көнеүргенчден гайданда, Хожабек маңа бир хат берипди вели, Ефим ол хатың өңүнде дуруп билмеди. Гөтинжекләберди. Сениң ол адамың гаты зор экенәйт!

Шайдаков ичини гүлдүрди, бегенди.

— Олары герек еринде ерлешдирдик дийдиңми?

— Эдил яра мелхем этдик, Шайдаков. Оларың хеммеси өзүң ялы оңат йигитлер экен. Биз-ә сенденем, олардаңам гаты миннетдар болдук. Оларың гүррүңини соң бир гезек, чайың башында долы айдып берерин.

Сапармырадың бу сөзүни Шайдаков миннетдарлык билен диңледи. Бир салым ара дымышма дүшди. Соңра Шайдаков ене-де сораг берди.

— Ол соватсызлык беласы хенизем-ә бойнуңда бардыр?

— Бар дийсеңем болжак, ёк дийсеңем болжак, Шайдаков. Ефим, нәме тутан ерини гопармаса, элини гойберйәрми? Янымыза бир йигиди гошды. «Доланып гелйәнчәң, өзүңем, Касымам, атлыларыңызам хат окап, язып билмесеңиз, партияда узак дурарың дийип пикир этме» дийип, буйрук берди гойбериберди. Бизиң Ефимимиз шейле, гөдегрәк бир адам, Шайдаков. Онуң бу сөзлерини сен элешдирме. Мен оңа айтдым: сен бизиң билен иберйән моллаңдан жогап сора дийдим. Бу хакда мен нәме үчин жогап бермелимишим дийдим. Ол бир ере угур этсе, оны саклап болярмы нәме? «Кимден сорады герек, мениңки ягшы билди» дийди-де, гүррүңи гутарды этди. Шейдип хем азара галандырын, Шайдаков. Инди онуң гөзүне-де гөрүнмек герекдир. Әй, худай халаса, бир алажы болар-ла!.. Өвренмелимизиң өз-ә жеми отуз ики харпмыш. Әй, бир зада йыкгын эдилсе, алып чыкмалы болар-ла. Алып чыкмасаңам, алажың ёк, Ефимиң өңүнде дурҗак болсаң.

Николай Алексеевич гүлкүсини басмак үчин дилинин ужуны дишледи. Бирден онуң түйси үйтгәп гитди. «Эгер Кривцов бизиң адамларымызың шейле йүрекдеш садалыклары билен бирликде, өрән тутанъерлидиклерини-де билседи. Онда Кривцов говы адам боларды. Ол дине өзүни билйәр, өзүни сөййәр, өзүни гораяр. Шонуң үчин-де адам танамаяр. Адамларам оны танамак исләноклар. Бу адамлар билен дагы анры сүйшүрмек болжак ахыры...»

Шайдаков Сапармырада йүзленди.

— Гала гелип ерлешенимизден соң, окув меселәни зи ёла гоярыс. Догурдан-да, Ефимов бу хакда табшырык берен болса, оны берҗай этмели болар. Ол бу табшырыгы гураманың адындан берендир. Гурама болса бизиң жанымыздыр.

«Шайдаков, Шайдаков» дийип, ады агыздан дүшмейәр вели, йөне ерден дәл экен, мунуң гиң гөврүмлидигини! Өз-ә урша баряр. Нәме болуп, нәме гойжагы белли дәл. Эмма өз гөвнүни гиң тутяр. Әй, хава-да, адамлар билмән, өз тәлейлерини бириниң элине табшырмаз. Хеме муна ынанансоң, мунуң бир зады бардыр. Мен Шайдаковы Касым билен танышдырайын. Гой, Касымдан гөз-гулак болсун...» дийип, Сапармырат атыны Шайдаковың атының хас голайына элтди.

— Шайдаков, сениң этжек боляң көмегиң бизе хас герек. Саг бол. Йөне бу затларың хеммеси-де говы. Мениң башга бир гүррүңим бар. Ине, бизиң шу атлыларымызың башыны Касым диен бир йигит башлап гелйәр. Өзем мениң гиевим. Өзем хениз уршы зады гөрен адамам дәл. Яш. Шоны өзүңе голайрак саклап көмек этсең, уруш хүнәрлерини өвретсең говы боларды. Онуң өзи, Шайдаков, гаты дүшбйи оглан. Хер затдан баш чыкарып билйәр. Йөне яш. Эмма вели Сапармырат шейле дийди дийәймәвери. Бу сөз икимизиң арамызда галсын...

— Боляр, Сапармырат, жахан ягтылансоң, оны маңа гөркез. Эгер менде өвренер ялы бир зат болса, гой, өвренсин. Мен гаты шат боларын.

—Сенде өвренер ялы зат кән, Шайдаков. Ылайта-да, Касым сенден көп зат өврениp билер. Йөне сен гөвнүңе гетирме, өз адамсыны бейлекилерден ёкары тутяр дийип... Бейле пикир мениң гөвнүме-де геленок.

—Ёк, ёк. Мен сениң овнукчыл, диңе өз пейдасына чапып йөрен адам дәлдигиңи билйәрин, Сапармырат. Сен ишиң пейдасы үчин айдярсың. Бу белли.

— Ава, болды, Шайдаков! Түйс йүрегимдәкини билдиң. Бизе көп зат билйән адамлар гаты зерур герек болжакдыр.

Ёлуң илерсинден гиҗеликдәки дениз йүзи ялы болуп, Шурахан обасы гаралып гөрүнди. Обаның хер ер-хер еррәгинден ышык йылпылдап гидйәрди. Әпет бир бела гарашыляң ялы, обаның итлери үйрйәрдилер, сыгырлары молашярдылар. Көне арабаларың жыгылдысы эшидилип гидйәрди. Оба ояды. Кәерден чага сеслери аял-оглан-ушакларың аладалы, горкулы сеслери гелйәрди. Ерде болуп дуран ишлери гөрмек ислемейән ялы болуп, гаты белентликдәки орак ялы эгри ай юкаҗык булутдан кә чыкярды, кәте ене онуң аңырсында гизленйәрди.

Шайдаков башыны яйкады.

— Сапармырат, сизиң бу ач мөжеклериңизден яңа, гөрйәрмиң, гарагалпак обалары ятып биленоклар.

Сапармырат улудан демини алды.

— Вах, Шайдаков, диңе гарагалпаклар дәл-ле. Бүтин Хорезмиң ол зерарлы ган ювудяр. Мунайт, валла, Шайдаков, хей, эле салмагың алажы болмазмыка? Сен көп китап агтаран, көп затлары гөрен адам. Онсоңам бизиң бар умыдымыз сенде, Шайдаков...

...Шайдаков ики пулемёты дөрт йүз отуз атлының башыны башлап, Шурахан билен Дерекли обаның ортасындакы жарана гелип, атың жылавыны чекен вагты даң атып, жахан ягтылыпды.

Буларың гелип дүшен ери гиден жаранлыкды. Горанмак үчин өрән аматлы ерди. Дөрт йүз отуз атлы гелип дүшенден соң, бу ери базара өврүлди. Атлылар атларындан дүшүп, буйруга гарашып, атларының боюнларыны сыпалашдырып, чекилерини эллешдирип дурдылар.

Николай Алексеевич Удальцеви, Халмырадовы, Сапармырады, Касымы, онбашылары, йүзбашылары алып бир чете чекилди. Олары төверегине айлап, өзи-де чил ялыжак белентликдәки бир түммежигиң үстүне чыкды.

— Ёлдашлар, бизиң шу гелип дуран еримизден екеже әдим ыза чекилмәге хакымыз ёк. Ыза чекилмеги бизе революция гадаган эдйәр. Гурбанмәммет сердар, ягны Җүнейит хан шу ерден ызына серпикдирилмелидир.

Биз ол йыланың келлесини шу ерде мынжыратмалыдырыс. Ёгсам, өзүңизе мәлим, ол дири болса бизе рахат дурмуш ёк. Гечен гиже сагат он икиде алнан маглумата гөрә, хан хәзир шу Дерекли оба голайлашып гелендир. Сиз билйәнсиңиз, онуң атлысы кән. Шонуң үчин-де биз гарашмалыдырыс.

Шайдаков Халмырадова йүзленди.

— Ёлдаш Халмырадов, дүйн бу ерлерде гаты говы бәрлаг гечирипсиңиз. Горанмак үчин шундан говы ер тапмак мүмкин дәл. Сағ болуң.

Сонра өңки сөзүни довам этдирди.

— Йөне вели хан чозар. Шу аралыкдакы обаның вейран эдилмеги мүмкин. Шонуң үчин-де, Сапармырат, сен янына бәш-алты адам алып, шол оба гитмели. Обаның ичинде жанлы-жандар галмасын, гөчсүн. Обаны гөчүрмек сениң үстүңе йүкленйәр. Вагты бидерек гечирмели дәл.

Буйрук алып, гөвни гөтерилен Сапармырат келлесиниң гызгынына янында дуран Касымың чигнинден тутуп, оны ыза чекди-де, дуран еринден Шайдакова:

— Мен бәш-алты адамы өзүмизинкилерден алайын-мы я-да сизиң атлыларыңыздан?

Шайдаков бирбада күртдүржек ялы этди. Сонра кесгитли сөзледи.

— Ёк. Гарагалпаклы ёлдашлары ал. Өзүңем хәзир ёла дүш. Тиз болуң.

Сапармырат өз йүзүне середип дуран Шайдакова:

— Ынха, Касым! — дийип, Касымы өңе чыкарып гөркезди. Шайдаков башыны силкип, «Гөрдүм» диен ышараты эденден соң, Сапармырат Касымы голайына чекип шейле дийди.

— Өзүңи йитирме. Мерт бол. Мен сен хакда Шайдакова гүррүң бердим. Ол инди сени таняр. Хош, сағлыкда гөршели. Адамларыңдан гөз-гулак бол. Янларыңдан айрылма. Хош, сағ-аман болуң.

Касым:

— Сағ барып, аман гел! — дийип, Сапармырады угратмакчы болуп, онуң ызы билен йөреди. Эмма Сапармырат:

— Эшит, эшит, Шайдаковың бир сөзүни-де гулагың дүшүндан гечиржи болайма! — дийип, өз ёлуна уграды.

Шайдаков бу вагтлар ахыркы буйрукларыны берйәрди.

— Ёлдаш онбашылар, йүзбашылар, шу минутың өзүнде атлар хем-де адамлар үчин гарым газмак ишине гиришмели. Пулемётларың гарымы хас гиң эдилип газылмалы. Олары хер тарапа гарадып атар ялы эдип, гиң гарымда жайлашдырмалы. Галан буйруклары арагатнашыкчыларың үсти билен аларсыңыз. Хеммәң иш үстүне! Удальцев билен Халмырадов мениң янымда галмалы.

Адамлар ылгашып, херси бөлүмине тарап уградылар. Бу аралыкда Шайдаковың гөзи нирә гитжегини, нәме этжегини билмейән ялы болуп дуран Касыма дүшди. Шайдаков оны янына чагырып алды, онуң билен эллешип гөрүшди.

— Касым, таныш болалы. Ягдая дүшүненсиң. Атларыңыз үчин, өзүңиз үчин гарым газмага гиришиң. Сапармырат тиз гелер. Гысынма. Эсасы зат: өзүңи йитирме...

Ая середйән ялы болуп, агзыны ачып Шайдакова середип дуран Касым яңы өзүне гелди. Ол аладалы бир ягдайда:

— Шайдаков, доң ерден нәхили эдип гарым газып болар? Бизиң пилимиз, кепжәмизем-ә ёк — дийди.

— «Шайдаков көмек этсин» дийип, бизиң атлыларымыздан хайыш этсең, олар көмек эдерлер. Бизиң адамларымыз говы адамлардыр. Аркалашың.

Касым:

— Боляр, Шайдаков. Бир алажыны эдерис! — дийип, еңиллик билен ызына өврүлди.

«Бе-е, шол Шайдаков дийилип, дабарасы даг ашан шу адам-ов! Инди биз шу адамың гол астында болмалы-ов! Мунуң пәхимли, гиң гөврүмлидигини?.. Йөне вели йүзи гаты гызыл экен. Зыяны нәме, гызыл йүзли гоч йигит дийилйәни шудур-дә?..» дийип, Касым Шайдакова гөрүп, онуң билен таншаны үчин, өзүни еди гат асманың ёкарсында хасаплады. Ол өз-өзүне: «Ол-а гарым газмак экен, эгер Шайдаков шу вагтлар гуйы газың дийсе-де, газмак болар!» дийип, бегенжинден яңа атларының янына нәхили бараныны-да дуйман галды.

Бир салымдан Дерекли оба тарапдакы япының йүзи арының өйжүгине дөнди. Дөрт йүз отуз адам элине түйкүрип, доң ериң гөвсүни ярып башлады.

Николай Алексеевич Шайдаков яңкы геплән түмме-

гиниң үстүнде өзүниң «штабыны» гурады. Бу ере бәш-
-он саны аткечесини гетирип яздылар. Ишлейән адамлар бу ерден хас оңат гөрүнйәрди.

ШУРАХАН ҮЧИН

Обаны гөчүрмек, гарым газмак Шайдаковың әхли вагтыны алды. Болманда-да ол хүжүме гечжек дәлди. Жүнейит хан болса Шайдаков хүжүме гечер дийип гарашярды. Эмма вагтың гечмеги билен ики тарапың ягдайы-да кириш ялы дартылярды. Атышык барха гүйчленйәрди. Хан Шайдаков нәме үчин хүжүме гечмейәркә дийип гахарланярды, Шайдаков болса Жүнейит хан нәмә гарашярка дийип гең галярды.

Гочмәммет хан, Гайып бала дагы Декерли обаны бөвсүп, гыкылыклап өңе сүренде, Шайдаков олары «мыласып» гаршыламак үчин әхли тәрүлмели тайярлыкларын ры гөрүп гутарыпды. Атлар-да, адамлар-да гарымлары ичинде жайлашыпдылар. Хер гарымың өңүне чөп басылыпды. Аңырдан чапып гелйән адамлар Шайдаковың атлыларының ниредедигини эдил япының гырасына гелйәмеселер гөржек дәлдилер. Шонуң үчин-де обадан сайланансоңлар, Гочмәммет хан бурнуны шемаллады́п, Гажылава зор салян атының башыны зордан чекди-де, Гайып бала тарап йүзленди.

— Гайып ага, биз салгыма ковалашып йөрен болаймалы? Шайдаков аңружы болса, шу ерде болмалы. Бу ерде-хә хич ким хем ёк.

Гайып бала йылманак ак йүзүни чытып, зордан атыны саклады.

— Бизи алдава салжак боляндырлар.

Ол кәбир атлының атының башыны чекип билмәң, Гочмәммет икисиниң душундан гечип барярдыгыны гөрүп, гахар билен олара тарап элини силкәп, пайыш сөгүнди. Атлылар әхли гүйчлерини сарп эдип, йүзлерини гызардышып, атларының башыны зордан чекип ыза дөндүлер. Шундан соңра Гайып бала сөзүни довам этдирди.

— Бизи алдава салаймасынлар, Гочмәммет хан. Ювашрак сүрүлсе нәдеркә?

— Мамла гүррүң, Гайып ага. Биз ене сув гөрмән гамман чыкарян болаймалы...

Олар мүң атлының өңүнден атың жылавыны чекип, әдимине сүрүп башладылар.

...Шайдаков дөрт-бәш адам билен пулемётчыларың голайындакы уллакан гарымың ичинде гөзүнден дүрбүсини айырман дурды. Ол янындакылара:

— Инди атларыны әдимине сүрүп башладылар. Бу нәме болдугыка? — дийип сораг берди.

Халмырадов чак этди.

— Бизиң ниредедигимизи гөрйән дәлдирлер. Биз говы гизлененди́рис.

— Шейледир, шейледир — дийип, Шайдаков бегенч билен тассыклады. Ол бирден гыссанды.

— Барың, адамлара хабар эдиң: мен ызлы-ызына ики гезек атамдан соң, хемме бирден атсын. Нышананы гөнүләп атсынлар. Окы заяламажак болсунлар. Деррев хабар эдиң...

Гиң гарымың ичинде онуң еке өзи галды. Бар үнсүни дүрбә йыгнап, гелйәнлери сынлады.

Гочмәммет билен Гайып баланың атлылары товшаң гөзлейән ялы аяк ашагына, төверек-дашларына әнедишип гелйәрдилер. Ара бәш йүз метре ченли голайлашды. Мүң атлының өңүнде шужагаз адамлар билен дурмаклыгың өрән горкулыдыгыны Шайдаков, элбетде, билйәрди.

Николай Алексеевич Дөртгүли горамак ишинде өзүниң әхмиетли орун тутяндыгына дүшүнйәрди. Закаспи большевиклеринин оны Үчажы ялы өрән әхмиетли ерден алып, шу ере ибермеклериниң өзи көп зат хакында гүррүң берйәрди. Штаба чагырып оңа шейле дийдилер. «Биз сени йүз йигрими атлы билен Дөртгүлүң горагына иберйәрис. Дөртгүли биз хер эдип-хесип эдип элде сакламалыдырыс. Николай Алексеевич, сиз шу ишиң нәхили дережеде жогапкәрлидигине дүшүнйән болсаңыз герек?» Шонда Шайдаков гысгача жогап берипди: «Дүшүнйәрин. Элимден гелени́ни хем эдерин...» Уршуң башындан бәри биле ишлешип гелйән коммунист ёлдашларына берип гайдан бу сөзи хәзир онуң ядына дүшди. Гөвресине тәзе гүйч толкунлары гелип долан ялы болды.

Икинжи тарапдан, башга бир зат оны горанмак ишине әхли гүйжүни сарп этмәге межбур эдйәрди. Бу Кривцовды.

Шайдаковың гөвнүне болмаса, Кривцов Дөртгүли

ынанмаярды. Шайдаковың,
элде саклап болжакдыгына
Жолмурзаевиң. Халмырадовың, умуман аланда, Дөрт-
гүл большевиклериниң шәхери элде саклап галмага бо-
лап ынанчларының үстүнден гүлйәрди. Бу арзувың ха-
кыката өврүлмегини я ол әсгермейәрди, я-да иселеме-
йәрди. Меселе шуна гелип диреленде, Кривцов даш ялы
докарды хем-де гатарды. Өзүниң болшуны бүтинлейин
үйтгедерди. Оны ач-ачан бу әгирт улы ишде гүнәләп
отурыбермәге Шайдаков йүрек эдип билмейәрди. Хер
нәчик этсен-де, тертип тертипди. Хөкүмет хөкүметди.
Кривцов хем хөкүметиң шу ердәки адатдан дашары
хукуклы векилиди. Шонуң үчин-де өте гечмек өрән гор-
кулыды. Ине, шу кын хем-де булашык ягдай Шайдако-
ның үстүне улы жогапкәрли ишлери йүклейәрди. Ол көп
гезек сынландан соң, Кривцова ынаныл болмажагыны
аныклады. Шейле-де болса өрән кән меселеде онуң би-
лен маслахатлашмалы болярды. Бу-да хатарлыды. Шай-
даков өз өңүнде: «Ягдая гөрә маслахатлашмалы, эмма
шунуң билен бирликде-де, өз пикирини хем йөретмели,
өз гөвнүне дүвен ишиңи-де алып чыкмалы» дийип, кың,
чылшырымлы, горкулы везипе гойды. Бу везипәни дине
Дөртгүлдәки коммунистик гураманың ишини, ылайта-да
гураманың сыясы-гурамачылык ишини беркитмегиң ус-
ти билен амала ашырмак мүмкинди. Шайдаков соңкы
вагтларда гурама ишине көп вагт сарп этди, кән әхмиет
берди.

Хәзир болса айылганч беланың аламаты ялы болуп,
мүң атлы сүйшүп гелйәрди. Бу атлылар сува гарк болуп
барян адамы гөз өңүне гетирйәрдилер. Тәзе хакыкат
сәхер вагты догуп гелйән гүн болуп, хич зада гара-
ман, хич хили пәсгелчиликлери әсгермән, дурмуша ги-
рип гелйәрди. Ине, бу атлылар шу хакыкаты ёк этмек
үчин, биллерини гушап, ёла чыканлары. Булар бай-
лары, байларың неберелериди. Ахыркы демде өз дүшен
ягдайларындан чыкалга гөзлейәрдилер. Шонуң үчин-де
буларың хич затдан гайтман, өз үстлерине топулжак-
дыгыны Шайдаков билйәрди.

Шейле хем болды.

Шайдаковың элиндәки дүрби титремейәрди. Беркди.
Онуң айналары барха йителйән ялы, гелйәнлериң сура-
тыны хер дем сайы улалдып, айдынлашдырып гөркез-
йән ялы болуп башлады. Шайдаков ара үч йүз метре
чепли якынландан соң, бир эли билен дүрбүсини тутуп,

бейлеки эли билен гапдалында, еркүмәниң диварына сеелги японы бәшатарыны алды.

Оняча багры билен сүйшүп, Халмырадов еркүмә гирди.

— Шайдаков, инди нәмә гарашярыс? Адамларың ынжалыгы гачяр... Олар сениң сигналыңа гарашярлар. Болмаса оларың өзлери...

Николай Алексеевич яраглы эли билен «Ювашь» диен маныда Халмырадова ышарат этди. Онуң дүрбүси бу вагт дине Гочмәммет хан билен Гайып баланы назара алыпды. Олар төверек-дашларына әседйәрдилер хем-де бири-бириниң йүзлерине середишип, ызыны үзмән гүрлешйәрдилер. Ине, арада бир желел йүзе чыкдымы нәтдими, олар сүрүп гелишлерине бар үйслерини бир ере жемледилер. Гайып бала йылманак ак йүзүни гызардып, гамчысының сапыны эериң гашына уруп, Гочмәммет хана бир затлары ынандырмага башлады. Гочмәммет хан хем, онуң гаршысына болса герек, өз делилини орта атды. Соңабака олар төверге серетмеклерини-де гойдулар. Жеделе гызышып, араны ики йүз метре чепли гысгалтдылар.

Халмырадовың ичини ит йыртярды. Ол: «Бол ахыры!» дийип, Шайдакова йүзленмекчи болуп, агзыны ачып барярка, Николай Алексеевич Гайып баланың атының дөшүни назарлап, ызлы-ызына ики гезек атып, сигнал берди.

Бу сигнала хеммеден бетер сабырсызлык билен гарашып, хырчыны дишләп дуран пулемётчылар душманың үстүне чабга ялы ок ягдырып башладылар. Шол бада хем дөрт йүзден говрак бәшатар бирден диен ялы гүрледи.

Шайдаковың илки атан ики окуның бири Гайып баланың чеп эдигиниң гоңжуны ёлуп әкитди. Бейлекиси атың аякларының арасындан гечип гитди. Мунуң ыз яны билен говурга ялы гүйлүп башлан гүллелер Гайып бала билен Гочмәммет ханың зәхресини ярды. Олар бирбада нәме этжеклерини билмән, аңк-таңк болдулар-да, шол демде хем атларындан бөкүп дүшдүлер. Деррев атларыны ятырып, оларың аркасында букулдылар. Мүң атлы хем шейтди-де, булар хем атып башладылар. Ер сарсып, әлемиң йүзүни тозан тутды. Айры-айрылыкда атылян түпен хем-де пулемётың сеслери бир-бирлерине гошулып, йүрек хопукдырыжы бир зенэелә өврүлди. Бүтин әлем гүвләп, от билен ялын өвсүп башлады.

Шайдаков илкибада өз адамларының атян окларының нетижесини сынлап, бирнәче вагт дурды. Дүрби хемме зады ачык-айдың гөркезйәрди. Букы эдилен атларың өң хатардакылары гайдып турмаз ялы болдулар. Эмма вели хан атлылары атларының маслыгына букулып, барха газаплы атярдылар. Бу затларың арасы билен ене-де Гочмәммет хан билен Гайып бала дүрбиниң гөзлерини долдурдылар. Гочмәммет гайрасына середип йылгырды. Гайып бала илерсине середип, бегенч билен ока гарап башыны атды. Бу ягдай Шайдаковы гең галдырды. Ол дүрбүсини гайралыгына өврүди. Эймириң гыкылыклап гелйәндигини гөрди. Бу гөрнүш айылганчды. Шейле дурнуклы батыр адам болан Шайдаков бирбада өзүни йитирҗек ялы этди. Эмма ол бу болшундан утанды-да, дым гызыл болды. Шол бада хем өзүни эле алды. Янында атып ятан Халмырадовың түпеңиниң гызгын нилинден япышып, оны саклады.

— Халмырадов, ягдай агырлашяр, гардаш. Я алмалы, я өлмели! Башга хили чыкалга ёк. Илеримизден хем-де гайрамыздан ханың тәзе гүйчлери чозуп гелйәр. Сен бу ерде гал. Бу ерде сөвеше ёлбашчылык эт. Мен йүз атлы билен гайракыларың өңүнден чыкайын. Ене йүз атлы билен бирини илери гойберҗек. Саңа-да ики йүзден говрак адам галяр! — дийип, Шайдаков Халмырадовың жогабына гарашман, еркүмеден окдурылып чыкды.

Николай Алексеевич багры билен сүйшүп, япының илери четинде атышып ятан Касымың янына барды. Касым оны гөренден:

— Шайдаков, әңет! — дийип, илерден чозуп гелйәнлере тарап элини узатды.

— Әңетдим, Касым. Йүз атлы билен оларың өңүнден чык! Тиз бол! Пыядалап гидиң. Багрыңыз билен сүйшүп, япының илерсине ченли гөрүнмән гитҗек болуң! — дийип, Шайдаков гайралыгына гитди. Бәш минут гечип-гечмәнкә, ол йүз адама баш болуп, Дурды ковлиниң гелйән тарапындакы позицияны эеледи.

Касым хем йүзе голай адам билен Эймириң өңүнден уграды.

Хакыкы урша илкинҗи гезек гатнашян Касым сәхел вагтың ичинде өзүне нәтаныш болан бүтинлей башга бир дурмушың четинден гирен ялы болды. Шайдаковың сигналыны эшиден бадына ол хем атлылары билен Гочмәммет хан билен Гайып баланың атлыларына гаршы элиниң етишдигинден атып башлады. Гөз ачып-юмасы салым онуң йүрегинде өзүне, ёлдашларына, Шайдакова болан ынамы говшады. «Хей, бу гелйән беланың өңүнде шужагаз гүйч билен дурмак акыла сыгжак затмы? Гочмәммет хан, Гайып бала... Хей, буларың өңүнде хем дуруп болармы?» диен пикир онуң башына гелип долды.

Касымың бейле эҗизлемегиниң өз себәби барды. Көнеүргенчли Гочмәммет ханың, човдур ханы Гайып баланың адыны, оларың рехимсизлигини Касым чагалыгындан бәри эшиде-эшиде гелйәрди. Әхли горкулы затлар Җүнейит ханың, Гочмәммет ханың, Гайып баланың хем-де бейлеки ханларың атлары билен бағланышып, Касымың беййнисине язылыпды: Ине, инди ол шу йыртыҗыларың гаршысына гөрешмели. «Бу гөрешде үстүн чыкып болармыка?» диен сораг бирден онуң гөзүниң өңүнде Шайдаковың суратыны дикелтди. Гин гөврүмли Шайдаков оңа: «Болар, болар... Үстүн чыкмак бизиң өз элимизде» диен ялы болды. Касымың йүрегинде өз гүйчлерине болан дүйпли ынанч шейле дөреди. Атышманың гүйҗедиги сайы, бу ынанч хем Касымың йүрегинде гүйҗәп, беркишип башлады.

Дөрт йүзден говрак адамың ичинден Шайдаковың өзүни сайлап алып, Эймириң өңүнден ибермеги Касымың башыны асмана етирди. Ол хәзир йүз адамының өңүне дүшүп, япының этегини сырып, илерлигине барышына өз ягдайындан өрән миннетдарды. Олар ики йүз метрден говрак мейданы гечип, акбашлыгың бәри четинде сакландылар. Душман болса буларың үстүне әңип гелйәрди.

Касым:

— Адамлар, мундан аңры гитмек болмаз. Душманы шу ерде гаршыламалы! — дийип буйрук берди. Бу буйрук ондан-оңа гечип, сәхелче вагтың ичинде хеммә етди. Касымың доң ере багрыны берип ятандыгыны гөрен бейлеки адамлар хем шейтдилер.

...Эймириң топары гөзи ёк ялы болуп, атларыны йүзин-угрын сайгылап гелйәрди. Касымың ятан ерине үч йүз әдиме голай галанда, Эймир ак атыны бирден саклады. Гайып бала билен Гочмәммет ханың болуп атышына гөзи дүшенден соң, ол шейле этмәге межбур болупды. Онуң атлылары-да башлы-барат сакландылар.

19 Заказ № 23.

Жаранлыкдан атыляп тупениң хем-де пулемётың сеслери хан оглуның реңкини агартды, додагыны дишледи. Өлүмиң үстүне сүрүбермекден горкды. Эмма бу ерде дурмагы-да услып гөрмеди. Биринжиден-ә, гөни нышана болуп дурмак горкулыды. Икинжиден болса, гөрене гөз болуп дурмак утанчды. Эймириң ягдайы өрән агырлашды.

Ол янындакы атлыбашылардан бирине:

— Бу ничиксе иш болды? — дийип йүзленди.

Атлыбашы, гараз, бир зат дийжек болуп, Эймире тарап өврүлип, агзыны яңы ачан бадына, эдил аягының ашагындан эшидилен ялы болуп түпең атылды. Атлыбаша агзыны юммак гайдып миессер болмады.

Қасымың илки атан окы яңкы атлыбашының эңегини ёлуп гитди. Эймириң аты дөшүнден деген окуң авусына чыдаман, жаңховлуна ики өң аягыны асмана гөтерди. Ярагыны өңе догруламак билен башынагай болуп дуран Эймир сүйшүп, атың сыртына барды. Ярагы ашак салланды. «Мени танап, нышана алярлар» диен пикир онуң үстүнден совук сув гуйлан ялы этди. Атың дөшүнден тошап дөкүлен ялы, гара ган сырыгып башлады. Эймир газап билен онуң башыны ызына өврди, шол бада-да жувлап гелен ок Эймириң саг аягының башам бармагыны ёлуп, атың гарнына гирип гитди. Ат йыкылды. Эймириң яралы аягы атың агыр гөвресиниң ашагында галды. Онуң атлыларының ярысы яңы өзүне гелип, башлы-барат атып башладылар. Ярысы болса гачмага мейил эдип, ат башыны ыза өврүйәрди. Башга бир атлыбашы чапып гелип, атың ашагында галан аягыны чыкарып билмән, реңкини ак там эдип ятан Эймириң үстүне эгилди. Ол ягдая деррев дүшүнди-де, өзүни ере оклады. Эймири гөтерип, атыны идип, ыза чекилди.

Бу ягдай Қасымың топарына гылав берди.

— Гайрат эдиң, йигитлер! Гайрат эдиң! — дийип, Қасым хем атярды, хем сесиниң етдигинден гыгырярды.

Қасым Эймириң атлыларының дүшен башагайлыгыны гөрүп, өңе дызады. Он-он бәш әдим сүйшенлеринден соң, чалт-чалтдан, нышананы догрулап, хыжув билен атдылар.

Ягыларының аяк астындадыгыны дуянларындан соң, Эймириң атлылары-да бирбада гөвүнлерини бире баглап, ок ягдырып башладылар. Гачмаклыгы гөвүнлерине дүвенлер Эймир душларындан гечип барярка, бир-

-ики гезек пайыш сөгенден соң өзлерине гелдилер. Ат үстүнден атып башладылар.

Түпениң агзындан чыкян чал түссе, атларың деми, адамларың деми гөк йүзүне перде болуп гөтерилди. Асман-земини гапышды. Эймир билен Қасымың арасындакы мейданда хич зат гөрмек хем, эшитмек хем мүмкин болмады.

Эймири ыза чекен атлыбашы бир ой ере барып, онуң аягыны сарады. Эймири өзүниң атына атарып, өзи болса пыядалап ызына өврүлди. Оняңча, уяныны албасгылап, гулакларыны кейкердип гелйән бир аты алдап тутды-да, бөкүп мүнди. Эймириң буйругы билен онуң ызына дүшди. Эймириң хем-де атлыбашының доланып гелмегинден гылав алан хан атлылары гүйчли атып башладылар. Эймир өңе гечмеди. Адамларың гайра четинде, ортаракда сакланып, атып башлады.

Қасым бу топары йылдырым чалтлыгында, дуйдансыз дерби-дагын этмек исләпди. Эмма Эймир доланып геленден соң, ол бу умыдындан эл гөтерди. «Вах, ол харамзада өлмән экен-ов!» дийип хырчыны дишледи. Ене-де оны нышана алып башлады. Бу максадындан хем тизлик билен эл чекди. Себәби Эймир инди барха адамларың аркасына букулмага башлапды. Голайындакыларың үстүне хайбат атярды.

Шейле-де болса, ачык ерде дуран хан атлыларының өң хатары барха сейреклейәрди. Йүзүни ере берип йыкылянларың, аркан йыкылянларың, атдан агдарылып гидйәнлериң, аякларыны какып ятан атлыларың саны барха артярды. Хер адам я-да ат йыкыланда, Эймириң гөзлериниң өңи учганаклап гидйәрди.

Ол инди төверекден харай исләп башлады. Шу максат билен гайралыгына, Гочмәммет хан билен Гайып бала тарап серетди. Эймир гөзлерине ынанмады. Гөзүни ачалак-юмалак эдип, донуның еңи билен сүпүришдирди. Ёк, онуң гөзлери оңы алдамандылар.

Гочмәммет хан билен Гайып баланың адамлары ыза чекилип башлапды.

Қасым хем келлесиниң гызгынына, барындан бетер хем Эймириң ене-де доланып геленине намыс эдип, өңе дызаярды. Адамлары ызы билен алып барярды. Олар багырлары билен сүйшүп, акбашлыгың аңры четине хас голайладылар. Бу вагт Қасымың адамларындан бириси онуң янына гелип:

— Касым, Касым, эпп, серет! Ыза серет! — дийип, улы или билен гыгырды.

Гөзлерине ган өйлен ялы Касым ыза серетди. Башатарының ичини ялдырадып, япыёкары дырмашып барян Хаммырадовы чалажа сайгарып галды. Оняңча, Хаммырадов өңе хышзайын адам толкунларының ичинде гөзден йитди.

Бу болшы гөрен Касым өр-боюна дикелип:

— Өңе! Өң-е-е! — дийип, сесиниң етдигинден гыгыраныны дуйман галды. Ол деррев Эймири ыгтарды.

Эймир-де, онуң атлылары-да эййэм еңсесини гөркезипди. Эймириң атлысының ичинде дөрэн бу ягдай бирхили душнуксиз ялы болды. Гайып бала билен Гочмәммет ханың ыза чекилип башланына гөзүни етирен Эймир өзүнден ыгтыярсыз бир ягдайда атының жыловыны чекди-де, гапдала өврүлди. Онуң ызындакылар, төверегиндәкилер муны гөрдүлер-де гапдала дәл-де, гөни ыза өврүлдилер. Илки юваш-ювашдан, соңра болса атларыны гамчылап башладылар. Эймириң аты яңындакы атларың ыза чапып барядыгыны гөрүп, агыздырыга зор салып башлады. Эймир илкибада оны сакламажак болды. Эмма ене бир салымдан сакламажак хем болмады-да, дывап дуран атың жыловыны говшатды.

Касымың «Өңе!» диен сесини эшиден, онуң ятан еринден туруп ылганыны гөрен адамлар шол бада аяк үстүне галдылар. Хер ерден бир басып, атып барян Касымың ызы билен душманы ковуп уградылар. Адамларың, атларың маслыгының үстүнден бөкүп гечдилер.

Эмма, нәме, атлы гачып барян билен пыядалап ковяның ойны дең гелйәрми? Хан атлылары барха араны ачярды.

Ылгап барян Касым, ериң ашагындан чыкан ялы болуп, Эймириң атлыларының гапдалындан пейда болан бир топар атлыны гөрүп, мунуң нәме-нәмедигине душүнмән, бирден аяк чекди. Онуң адамлары дашына үйшдүлер.

— Олар ким? — дийип, Касым деми-демине сыгман сорады.

Оняңча, инчемик молла бичимли йигит Новруз:

— Ол-а Сапармырат ага дагы! — дийип, Касыма жогап берди.

Бу сөзден ылхам алан Касым ене-де:

— Өңе-е-е! — дийип гыгырды..,

Ковгы башланды...

Касыма Эймириң өңүнден чыкмагың буйругыны берип, Шайдаков янының йүзүндәки адамларың гайра четинден йүз атлыны алып, демиргазыкдан гелйән Дурды көвлиниң өңүни кесип уграды. Шайдаков хер зада гараша-да, бейле хилегәрлиге гарашмаңды. Ол Жүнейит ханың эден урушлары, турзан давалары хакында кән зат эшидипди. Жүнейит ханың өз душманының үстүне гөни чозяндыгыны билйәрди. Шонуң үчин-де Гочмәммет хан билен Гайып баланың гелен угрундан башга ерден хич хили чозуша гарашмаярды. Ханың бу гезекки хилесинден Шайдаков ики маны чыкарды. «Биринжиден, хан Шураханы элемеги өңүндәки везипелериң биринжи планына гечирипдир; Шураханы, нәче гурбан бермели болса-да берип, шу гүн элемеги йүрегине дүвүпдир. Икинжиден болса, Жүнейит хан Шайдаковы йөнекей бир душман хасап этмән, гаты гүйчли душман дийип танапдыр. Болмаса ол бейле этмезди»... дийип, Шайдаков өз янындан догры белледи.

Дурды көвли Шайдаковың гапдалындан урмак максады билен гыкылыклап гелшине, өңүнден адамың чыкмагына гарашмаярды. Ол Шайдаков диңе Гочмәммет билен Гайып баладан гөзүни айрып, үнсүни бөлүп билмез дийип чак эдйәрди. «Барды-гелди йигрими-отуз адам чыкаянда-да, оны ёл угрундан басгылап гечерин» дийип умыт эдйәрди. Эмма йигрими-отуз атлы дәл-де, йүз атлының өз өңүнден хыжув билен чыканыны гөренде, ылайта-да бу атлыларың өңүнден гелйән келте дери пальтолы, гара гулакжынлы, гужурлы Шайдаковы гөренде, Дурды көвлиниң эли шол бада ятды. Ол ат башыны нәхили эдип чекенини-де дуйман галды.

Соватсыз илатың арасында батырлык, эдерменлик хакдакы хабар гаты тиз яйраяр. Бу хабар илкибада ужыпсыз-да болса, соңабака барха улаляр. Ёлуң хем-де вагтың гечдиги сайы сәхелче батырлык әпет улы дережелере ченли барып етйәр.

Шайдаков хакындакы гүррүңлер хем шейле болды.

Догры, Шайдаков гаты гужурлы, гарадан гайтмазак, эдермен адамды. Онуң бу ерлере геленине-де кән вагт гечмәнди. Эмма онуң нәхили адамдыгыны, даш гөрнүшиниң нәхилидигини ханларың өзлери-хә бейледе дурсун, атлыбашыларың-да, атлыларың-да хеммеси билйәр-

ды. «Шайдаковың аркасында рус пыгамберлериниң бириниң баш пенжеси бармыш», «Ол йүзүне середенден гөвнүндәкини билйәрмиш», «Ол Героглы ялы гүндиз яраланса, гиже йылдыз гөренде деррев гутулярмыш», «Чәржевден Үчажа ченли аралыгы бир мензилде гечйәрмиш», «Өзи-де яман гүйчли уссамыш, бир гижеде дөрт пулемёт дагы ясайярмыш» диен ялы гүррүңлери башгалар билен бирликде Дурды көвли-де кән гезек эшидипди. Кән гезек онуң өзи-де бу хакда эшиден затларыны башгалара гүррүң берипди. Шуларың нетижесинде Шайдаков Дурды көвлиниң хыялында-да акылдан ёкары, үйтгешик бир гүйч болуп өврүлипди. Ине, шол Шайдаков хәзир онуң өңүнден чыкды. Гочмәммет хан билен Гайып баланың ер багыртлап ятаны шундан соңра онуң хыялына барып етди. Дурды көвлиниң ини тикенекләп гитди. «Шайдаков Гочмәммет билен Гайып баланы жадылап, ер билен егсан эдендир. Инди-де мениң өңүмден чыкандыр» диен пикир оны басга салды. Ол бирден ат башыны өврүп, ызына гачмагы йүрегине дүвди. Эмма хакыкат оны өзүне гетирди. Шайдаковың адамлары ылгап гелишлерине, гөз илмез бир чалтлыкда багырларыны ере берип, от соврүп башладылар.

Узын бойлы, ак йүзли, пишгемурт Дурды көвлиниң телпеги терс гейдирилене дөнди. Ол:

— Атдан дүшүң! — дийип гыгыранда, өз сесини танамады. Шу аралыкда ене бир зат оны хас алжыратды. Шайдаковың тарапындан атылян окларың хич бириси ховайы гечмейәрди. Дурды көвлиниң атлылары болса хениз оңлы атып хем башламандылар. Онуң аты яраланды, донуның сыйлары элеме-дешик болды. Төверекдашындан өлүмиң өң янындакы айылганч ыңранмалар эшидилип башланды.

Атышык бирнәче вагтлап довам этди.

Шайдаков бу вагтлар дине Дурды көвлүден башга әхли зады ядындан чыкарыпды. Шонуң үчин-де ол Халмырадовың чапары багры билен сүйшүп янына геленде, бирбада онуң нәме дийййәнине хем дүшүнмеди. Чапар:

— Халмырадов хүжүме гечжек дийип ругсат сораяр—диен сөзүни үч гезек гайталады.

Түпең говы атылярды, ок зая гитмейәрди. Шунуң кейпине Шайдаков чапарың үчүнжи гезекки өзүне йүзленишине хем үнс бермеди. Ол Дурды көвлини гөтерип,

ыза чекенлерини гөренден соң, бегенч билен чапара серетди.

— Нәме герек?

Чапар сөзүни гайталады.

— Ховлукмасын. Соңуррак!

Чапар гитди. Эмма ол тәзе буйрук үчин доланып гелмеди. Ене-де атышык бирнәче вагтлап довам этди. Шайдаков бу аралыкда Халмырадовың тарапына серетди. Гөрсе, Халмырадов ярагының нилини ялдырадып, япа ярмашып барярды. «Ол-а хүжүме гечди» диен бегенчли пикир оны голтугындан гол берип, ерден гөтерди. Шу арада ол Касымың хем туруп уграндыгыны гөрди-де:

— Өңе! Өңе-е-е! — дийип гыгырды.

Шайдаковың адамлары бирден дикелдилер. Бирден чоздулар. Иң өңден бир атлы Дурды көвлини атың өңүне кесе басып гачды. Онуң ызы билен атлы, пыяда, ярагы, ярасыз душман гурт гөрен гоюн сүрүси ялы болуп, гачып башлады. Шайдаков бир ала донлының сөбүгине мүнүп, тә онуң агзы ер гапянча атды.

Пыяда галанлары гырдылар. Атлылар араны ачды.

Шайдаков Касымың хем-де Халмырадовың янына чапар угратды.

— Ковмалы дәл. Сакланмалы!

Бу буйрук барып етенде, Касым билен Сапармырадың топарының арасы хас голайлашыпды.

Сапармырат иң ахыркы арабалы, эшекли, дүели гөчлери обаның илерсине элтип, горкулы ериң чәгарасындан гечирип, өз атлылары билен ызына өврүленде, душманың гачып уграндыгыны гөрүп галды. Касым дагы гыгырышып ковуп башлан вагты ол хем өз атлылары билен Эймириң башлы-барат гачып барян атлыларының бир четинден гирди. Ол ишиниң ровачлы гидиши себәпли келлесиниң гызгынына хас өңе хем гитсе гидерди вели, онуң болшундан горкан Касым деррев онуң янына бирини угратды. Соңра Сапармырат бирнеме бадыны говшатды. Касымы гөзден салман, онуң билен деңрәк ковуп башлады.

Гочмәммет хан, Гайып бала, Дурды көвли, Эймир өзлериниң дири галан адамлары хем-де атлары билен ене-де Дерекли обаның агачларының аңырсына чекилдилер.

Николай Алексеевич Шайдаков, Халмырадов, Касым, Сапармырат өз атлылары билен ене-де жарлыкда, гарымларының янында жемлененлеринде, тегелек

нәнә чалым эдип гызарып дуран гүн агач башларындан хем ашакланды.

Шайдаков ядав, аяк үстүнде зордан дуран адамлара йүзленип шейле дийди.

— Ёлдашлар, шулар ялы агзыбирлик билен гөрешилсе, Жүнейит ханың өңүнде дуруп болжаклыгына гөзүмиз етди. Әхли ёлдашлара сағ болсун айдярын. Эмма бу үстүнликден баш айламалы дәл. Душман ёк эдилекок. Ол дине ыраланды. Шонуң үчин-де хер демде тайяр болуп дурмалы. Хәзир он минут вагт берйәрин. Өзүңизи тертибе салың. Соңра гурбан болан ёлдашларымызы ерлешдирелиң.

Ол Сапармыралы, Халмырадовы, Касымы ве атлыбашылары алып, өзүниң уллакан еркүмесине гирди. Соң олара йүзленди.

— Ханың шу гүн ене-де чозмагы мүмкин. Муна биз хөкман гарашмалыдырыс. Шонуң үчин-де бизиң Жолмурзаев билен Кривцовың янына адам иберип, олардан адам гүйжүни сорамагымыз герек. Сиз шуны нәхили гөрйәрсиңиз?

Аягының үстүнде зордан дуран Халмырадов гамлы сөзледи.

— Шайдаков, Жолмурзаев бизе жаны-тени билен көмек эдерди. Эмма Кривцов оңа ёл бермез. Мениң өзүм гидейин. Оларың икисини-де гөрейин. Белки...

— Эгер сен гидип көмек гетирмесең, биз ыза чекилмели боларыс, Халмырадов—дийип, Шайдаков гамлы айтды.

Сапармырат бу сөзе өр-гөклеп гелди.

— Шайдаков, ыза чекилмели диен гүррүң бу ерде болмалы дәл. Мен узаклы гүн Дерекли обада болдум. Ол обаның улудан кичә хеммесиниң дилинде сениң адың. Оларың бар умыды сенде. Көмек бермежек болян ким ол? Онуң өзүни шу ерик гетирмек герек. Гой, гөзи билен гөрсүн, эгни билен чексин. Ол шу ере көмек бермән, башга киме көмек бержекмиш? Аслында, Шайдаков, онуң өзи кимайт?

— Ол гаты улы адам — дийип, Шайдаков ене-де гамлы айтды.

Сапармырат өз янындан: «Бе, дүеден улы пил бар» диенлери чын экен-ов. Мен-ә Шайдаковдан улы киминиң болуп билжегини акылыма сыгдырып билемок» дийип ген галды.

Оняңча Халмырадов сөзледи.

— Сапармырат ага догры айдяр, Шайдаков, ыза чекилмәге ер ёк. Ызымыз Шурахан. Шурахан болса Дөртгул. Шонуң үчин-де мен бир багты сынап гөрейин. Онсоң, агшам адамлара йылы нахар хем бермели болар. Онуң хем алажыны этмели. Онда, рugsat болса, мен ёла дүшейин.

Шайдаков Халмырадовы уградып, гурбан болан ёлдашлары жайламак билен мешгул болды. Дерекли оба тарапда гаравул гойды.

Адамларың хер әдими агыр ядавлык билен әдилйәрди. Эмма олар Шайдакова өз аталары ялы хормат билен йүзленйәрдилер. Онуң бир агыз сөзүни-де ере гачырмаярдылар.

МӨЖЕГИҢ СҮРЕНИНДЕ

Мүң бәш йүз атлыны ёла саландан соң, Гурбанмәммет сердарың гөвни гинеди. Тылдан геленлери-де өз атлыларының үстүне гайтарды. Онуң янында дине Какабай, Хан ишан, Шыхым сүлгүн галды. Хан атлыларың соңы Дерекли оба синип гиденлеринден соң, Какабая:

— Иним, Какабай, еңилрәжик чайтейин таярлат — дийди.

— Лепбей, ага... Пөве...

Хан Какабая серетди.

Какабай аладалы сөзледи.

— Хан хезретлери, чар тарапдан гелен чапарлар сизиң эмриңизе гарашярлар. Оларың бирнәчеси ики гүнден бәри гарашяр.

Жүнейит хан ишан билен Шыхым сүлгүне йүзленди.

— Сиз шу ерде көв-сөв эдиң. Мен геленлериң ишини битирейин. Иним Какабай, чапарларыны еке-екеден чагыр.

Хан дөвлет ишине дегишли болан ягшы-яман хабары екеликде диңлемеги говы гөрйәрди. Соңундан иң якын адамларына хер бир хабары өзи етирмеги халаярды. Шундан хем леззет алярды. Хан ишан билен Шыхым сүлгүн ейсүз ит ялы болуп, онда-мунда айланып башладылар. Жүнейит хан чадыра гирип, өзүни

дүрседи. Өңки рехимсиз, газаплы гөрнүшине гирди. Төре гечип отурды.

Бухара эмириниң ак йүзли, сакгал-муртуны гысгалдып бежерен, узын бойлы, отуз яшларындакы бир адамы чадырың гапысындан гирен бадына ики элини дөшүнде гоюп, бир аягының дызыны ере дирәп, баш эгип салам берди. Онуң ызында ики ясавул гапының агзында дикилди.

— Хан хезретлерине Бухара эмириндең көпден-көп догайы салам болсун.

Хан доңан ялы болуп отырды. Ол:

— Амин — диенде онуң йүзүниң хамының хич ери гымылдамады. Диңе додаклары мүңңүлдеди.

Илчи довам этди.

— Эмир хезретлери сизиң ишиңизиң ровач болмагыны, севданызың күшат болмагыны гиже-гүндиз худайдан дилег эдйәр.

Хан башыны чалажа эгди. Илчә: «Ызында дуранлар чыксын» диен ышараты этди. Илчи ызына-да өврүлмән, саг элини ызына бака силкип гойберди. Ясавуллар гөтинжекләп чыкдылар.

Хан:

— Иним Какабай! — дийип, ериң ашагындан чыкан ялы гүвлеч сес билен Какабайы чагырды. Чадырың дашында дуран Какабай шол демде ичерде пейда болды.

— Иним Какабай, гөз-гулак болавери, ичде-дашда саяк-сандырак болмасын.

— Лепбей ага...

Какабай илчиниң ясавулларыны-да чадырдан аңыррак чекди. Өзи болса гөзлери билен чадырың дашыны гаплап алды.

Илчи шейле дийди.

— Өзүңизе мәлим, женаплардан алнан соңкы перманың өрән галагоплылыгыны сизе мәлим этмеги эмир хезретлери бизе буюрдылар. Сизиң Дөртгүлүң Советлерини чым пытрак этжекдигиңизе эмир хезретлери хем-де ёкары мертебели женаплар ынанярлар. Йөне шу ишиң мүмкингадар тизлешдирилмегини сизден хайыш эдйәрлер. Ёгсам ягдайларың хеммесем өверлик дәл. «Юрда ээ болан я-да ээ болмак угрунда чалышян еңи ёлуклара дем бермән херекет этмек герек» дийип, эмир хезретлери сизе маслахат саляр. Перманда язылышына гөрә, Дөртгүл бейлеки ерлерден хас үзне. Шонуң үчин-де

бу ерде Советлери дерби-дагын этмек ансат. Соңра болса сизиң дана сөзүңиз, пайхаслы херекетлериңиз башга ерлерде-де герек болжак.

Ханың йүзи үйтгешди. Гөзлерине ган долды. Узын сакгалының ужуны бармаклары билен товлашдырып, соң агзына салды, сых-сых гыллары додаклары билен гысып, башыны ашак салды. «Эмир маңа хөкүм иберйәрмикә? Акыл өвредйәрмикә? Бу нәме болдугы? Ол мениң үстүмден гарамак үчин гойлан адам-а дәл. Мен инди Дөртгүлүң нәхили әхмиетиниң бардыгына эмирче дүшүнмейәрмикәм? Ол өзүни менден пәхимдар, акыллы хасаплаярмыка?» Ол ажы, йигренжи йылгырмак билен ичини хүмледип, пикирини довам этдирди. «Элбетде, ол мениң пикирими биленок... Мен илки Дөртгүли дүзлесем, онсоң Хываның ишини белли бир чыгра салып гойберсем, онсоң... хава, онсоң өз вагты билен Бухараны-да, гөзден салжак дәл ахыры... Она-да үч йылдан бормы, ики йылдан бормы, назарымы айлажак ахыры...» Ханың пикири ганат беклели. Өли, жансыз гөзлери гиңелип, йитилешди. «Йөне оны хәзирликче элден бермели дәл» дийип, ол ене-де өңки каддына гелди. Шейле-де болса эмириң өзүне хөкүм ибериши онуң этинден өтүп, сүңкүне етен болмага чемели, ол демини чалт-чалтдан алып, ынжалыксызланды. Илчиниң аягындакы ялдырап дуран гара әдигинден башлап, билиндәки тирме гушагына ченли гахарлы середип чыкды. Йөне велин ханың ичинден гечип барян назары шундан ёкары гечмеди. Ол ене-де башыны ашак гойберди. Онуң гахары гуйругы басылан йыланыңкы ялы ахыркы дережесине барып етипди. Ол бирден башыны гөтерип, илчә шейле бир айылганч середи велин, илчиниң хушы башындан учды. Оны йыкылмакдан саклап галан зат диңе «Илчә өлүм ёк» диен накыла ынамы болды.

Илчи гыссанжына бирден геплежек болды. Диля диенини этмеди. Бирнәче гезек ювдунандан соң, өзүне гарап дуран айылганч гөзлере середип билмән ашак бакып шейле дийди.

— Эмир хезретлери сизиң ишиңизиң ене-де ровач болмагы үчин хут өз хазынасындан сизе отуз муң манат алтын пул, эер-эсбабы күмүшден болан ики саны ат, дөрт батман цейлон чайыны иберди...

Өлүме хөкүм эдилениң башындан инип гелйән гылыч ызына чекилип алнан ялы бир ягдай дөреди. Хан юваш-

лык билен илчиден назарыны совды. Илки болса улудан демини алып, маңлайының дерини сүпүрди.

Хан илчини:

— Эмир хезретлерине көпден-көп догайы салам болсун. Мен элимден геленини аямарын. Дөртгүл йыкылды дийип билайсин: иберен совгат-пешгешлери үчин таңры ялкасын. Бириси он болуп гайтсын — диен сөзлер билен ёла салды.

Илчиниң чадырдан чыкышыны гөрен Какабай ыгтыярсыз йылгырды.

Бухара эмириниң векилинден соң Хываның — Сейит-Исфендияр-Бахадурханың инисиниң чапары гелди. Хан онуң сөзүни гөвүнли-гөвүнсиз диңләнден соң, оңа шейле дийди.

— Хана шейле дийип айт: Хываның, Үргенжиң, Маңгыың, Хаңканың, әхли Хыва топрагындакы бар ериң ханларына хабар берсин. Хер бир барлы адам, хер бир бай азындан йүз атлы тайярласын. Оларың ат-яраг, эсбаплары шай болсун. Атлылар буйруга гарашып, өз өйлеринде яшасынлар, дайханчылыклары билен болубирсинлер. Йөне велин «Хәх!» диенден «Мәх!» диер ялы болуп дурсунлар. Хәзир угра. Хана бу перманың бир сөзүни галдырман айт!

Атамырат готурың чапары пул, яраг ясатмак барадакы буйруклар билен бирликде ене-де шейле буйрук алды.

— Шаммы келиң хер бир әдимини билип дурар ялы, онуң обасына, атлыларың арасына көп санда жансыз иберсин. Ол жансызлар мен барянчам Шаммы кели Шаммы келденем говы эдип танасынлар. Билсинлер. Болмаса оларың башы өлүмли, малы талаңлыдыр!

Атлы байлардан, улы сөвдагәрлерден кән совгатлар алып гелен чапарларың-да бәш-онусыны кабул эденден соң, хан эмай билен чадырдан чыкды. Бирсалым о янына-бу янына середип дурды. Онянча ишан билен Шыхым сүлгүн хем онуң янына гелди.

Гурбанмәммет сердар ишан билен Шыхым сүлгүни ызына тиркәп, ене-де чадыра гирди. Ол яңкы гүррүңлери, адамлары ядындан чыкаран ялыды.

Отурып, өйлерине чай аланларындан соң шейле дийди.

— Өңрәкки Дашкентден гелип гиден «сөвдагәр» ядыңыздадыр? Ол адам күлли Түркүстаның ярагли гүйчлериниң үстүнден гараян Осиповың иберен адамы-

ды. Онуң гепиниң салгыла гөрә, Осиповың берите иберен адамы полковник Кривцов әййәм Дөртгүлде болмалы.

Хан жансыз, совук назары билен янында отуран Шыхым сүлгүни башдан-аягына ченли сынлап чыкды. Озалдан-да кичижик Шыхым сүлгүн бу назарың өңүнде дуруп билмән, өңкүсинден-де кичелип, бир сукум болды. Ол өзүни йитирере ченли барып етди. Муны сынлап отуран хан ичини гүлдүрди. «Бу ерде шейдип, мүзерен болуп отыр вели, иберен ериңден-э бош гелмейәр. Худай бар гүйжүни мунуң дилине берипдир...» Соңра:

— Шыхым!—дийип, хан оңа йүзленди.

Шыхым сүлгүн йылан ялы болуп, гөзлерини гырпман, ханың йүзүне серетди.

— Лепбей, ага...

— Шыхым, инди шол полковник Кривцов билен гатнашыгы сазламалы. Муны сенден башга оңарып билжек адам ёк. Өзүнем шу гүн ёла дүш. Ишан ага, йөне Шыхымы нәхили эдип саг-аман галаның ичине гечирип боларка?

Ишан дызларының үстүнде, өңүндәки кечәниң үстүнде чашып ятан улулы-кичили әляглыкларыны йыгнашдырып, какып-силкип отурышына, етишибилдигинден шумжарып дуран гөзлерини сүпүрйәрди. Онуң кирпиги ёкды. Ичине гирип дуран гөзлериниң дашына гызыл чызык чекилен ялыды. Мыдама гөзи яшарып, акар дурарды. Дашындан середениңде, онуң гөзлеринден башга зада эли етмейән ялыды.

Ишан элини гөзүне етирип, шейле дийди.

— Сердар, бу иш аңсад-а дәлдир. Гаты пикирленип этмесең, Шыхымың эле дүшжеги икучлы дәл.

Ынжык, леллим ишаның бу жогабы мыдама болшы ялы, ханы кежиклирди. Ол ишаны халамаярды. Оңарса, онуң билен табакдаш хем болмазды. Эмма вели оны янында сакламага, оңа мыдама сала салып дурмага хан межбурды. Хыва ханлыгының иң узак ерлеринде-де бу ишаның әбрайы дийип-айдар ялы дәлди. Илат арасында онуң айданы—айдан, диени—диенди. Онуң бар максады өз байлыгыны, өзүниң «кераматы» хакындакы роваятлары артдырмакдан ыбаратды. Метжит-медреселери гышын-язын ишләрди. Хер жума агшамы метжидинде тарава дурларды. Илатдан гелйән затларын хетди-хасабы ёкды.

Онуң кераматының «гүйчлүдиги» хакында илат ара-

сында түкениксиз ровайатлар яйрапды. Бир гүн ол (яш вагтларында) гоңшусындакы бир гарыба кичижик табага салып палав иберди. Палавың үстүнде ики бөлек эт барды. Муны өйде отуранлар гөрдүлер. Ишан билен хызматкәриң арасында өң болуп гечен гүррүңе гөрә, хызматкәр палавы әкиденде, жүбүсине ики бөлек көмүр салып гитмелиди. Елда палавың үстүндәки эти ийип, онуң ерине көмри гоймалыды. Хызматкәр шейле хем эдипдир. Гарыбың өйүне барып, палавы ерде гояндан соң, хызматкәр ичини чекип, өр-гөкден гелипдир:

— Тоба, тоба! — дийип, көйнегиниң багжыгыны чөзүп, ичине түйкүрипдир. — Тоба, тоба, бу нәмәниң аламаты болды? Бу нәхили гудрат болды? Ишан аганың хут өзи өйде долуп отуран адамларың гөзүниң өңүнде ики бөлек эт гоюпды. Ол этлер, ынха көмре дөнүпдирлер... Худай-эй, бу нәмәниң аламатыка? Сизиң бир этмишиңиз бар болмага чемели...

Гарыбың өйүне ёлбарс гирен ялы болды.

Эдил шу вагт ишан өйүндәкилериң янында бирхили түйсе гирип, ичини гепледип, бир затлар окап болды-да:

— Янкы палавың үстүне салнып гойберилен ики бөлек эт көмре дөнди. Барып гөрүң — дийди.

Адамларың гөзлери ханасындан чыкара гелди. Гарыбың өйүне тарап ылгадылар. Ол ерден агызларыны ачып, реңклерини ак там эдип доланып гелдилер-де, ишаның аягына йыкылдылар.

Ровайатың бири шейдип дөрәпди.

Ишаның яңкы әкиден гуллукчысы эртеси көр гуя «гачып» өлди. Болмаса, онуң ирде-гичде бу сыры ачмагы мүмкинди.

Ене бир гүн, гараңкы дүшенсоң, ишаның кән ичалыларындан бириси бир адамың яз юртдакы өйүниң сыртына барып, ичерде эдилйән гүррүңи диңләпдир. Бир топар адам өйүң ичинде месавы гүррүңлешип отуранмышлар. Өй эесини ишан халамаян экен. Себәби ол тарава-да гелмейәрмиш, зат хем бермейәрмиш, огланларыны окува-да ибермейәрмиш. Өзи-де өз сөзлүрәк адам болупдыр. Элбетде, ишан билен бу адамың бир оба сыгышмажакдыгы белли. Ишан оны ёк этмеги ниетләпдир. Эмма бу иши-де өзүне пейдалы, дабарасыны даг ашырар ялы эдип гурамалы болупдыр. Ишан шу пурсаты хем аңтап гезипдир. Шо гүн ол адамың өз өйүне бирнәче адам чагырандыгыны эшидип, онуңка ичалы

иберипдир. Ичалы көп гарашмалы болмандыр. Гүррүңден гүррүң чыкып, өй эеси:

— Бай-да, ишан-да өзүнден башганың гамыны этмейәр — дийипдир. Оңа өйде отуранлардан бириси:

— Хав, сен гаты гитме. Ишана дил етирме, ол гаты кераматлыдыр — дийипдир.

— Әй, кераматлам болса ювудаясы ёк-ла — дийип, өй эеси ене-де бир затдан зейренип башлапдыр.

Ичалы гелип, бу гүррүңи болшы ялы айдып берипдир. Ишан ол адамы шол гүнүң эртеси «ювудыпдыр». Маслыгыны жөвен атыздан тапыпдырлар.

Шейлеликде, бу затлар соватсыз халкың ичине йүз эссе артдырылып яйрадылыпдыр. Ишаның шөхраты ерде-гөкде дурмандыр.

Элбетде, Гурбанмәммет сердар бу затларың хеммесинден хабарлыды. Онуң өзи ишаның адыны арша чыкармак угрунда ядаман ишләпди. Көп ровайатлары өзи ил ичине яйрадыпды. Шондан соң онуң ишаның гүйжүне нәхили баха берйәндиги өз-өзүнден беллиди. Ол ишансыз бир әдим хем эдип билжек дәлди. Ол элиндәки гылыжының пугта сакланмагы үчин ишаны янындан айрып билмейәрди.

Гурбанмәммет сердар гахарыны ювудып:

— Ханы онда, ишан ага, пикирленип, Шыхымы сагаман гала гечер ялы эделиң-дә... Бу гаты зерур. Өзи-де эртире гоюлман, шу гүн эдилмели иш. Полковнигиң өзи-де гарашяндыр. Дөртгүл онуң элинде. Онуң эли болса мениң элимде. Шол зерарлы-да пурсаты элден бермели дәл...

Шыхым сүлгүн ирде-гичде бу ишиң йүзе чыкжакдыгыны билйәрди. Соңкы гүнлерде ол диңе «шу бела» хакында ойланды. Буйрукдан боюн гачырмак хакында пикириң болмагы-да мүмкин дәлди. Шонуң үчин-де ол: «Нәхили эдип Дөртгүле ашып боларка?» диен совалың үстүнде келлесини дөвйәрди.

Хан билен ишан чай ичип, херси өз янындан ойланып отырды. Шыхымың болса бокурдагындан зат гечмейәрди. «Догурдан-да, нәхили гечип боларка? Дивана болупмы? Галандар болупмы? Бу вагтлар, уршуң газаплы гидип дуран вагты, дивана билен галандара ким ынансын? Бейдип барсам, гайтам, жансыз дийип, илки билен өңлериңден чыкан түммеге сөйәп атарлар. Эйсем, сөвдагәр болуп барсаммыкам? Хей, бу вагтлар хем

сөвдагәр болуп, керәсини башына гечип, Дертгүле гирип болармы? Зәтларыны талап, элинден алып, өзүни-де зындана атаймазлармы? Онда нәме этсе боларка? Асла бу ишден келеп ужуны йитирмән, баш алып чыкып бери болармыка? Бирден эле дүшәйсем? Оларың арасында түркменем, өзбегем кәнмиш... Олар мени хораз соян ялы дүйт-мүйт эдерлер...»

Гөйә бири чекгесине шапбатлан ялы Шыхымың гөзлеринден гызыл учганаклар сычрап гитди. Агзы кепеди. Кирпиклери сых-сых болды. «Бирден эле дүшәймек» горкусы ылайта-да соңкы гүнлерде оңа укы бермейәрди. Эгер-де ол бирден эле дүшәйсе, онуң Хорезмиң иң говы ерлериндәки бәш-алты саны күпүрсәп ятан ерли, көп сувлы мүлки киме галар? Алты саны аялы билен көп санлы доган-гарындашларыны, бала-чагаларыны ким горар? Чапылян атларына, үстүнде кәсе чайканмаян хер хили реңкдәки ёрга ябыларына ким эелик эдер? Әпет улы күнрели ховлуларына ким гирип чыкар? Бир гүн Хыва көшгүнде, бир гүн Бухара эмириниң гашында дуруп, ким Жүнейит ханың сөзүни сөзләр?

Бу пикирлер даш ялы агырдылар. Онуң кичижик келлесинден эмай билен басып, кичижик гөвресини мынжырадып гелйәрдилер. Ол гара дере батып хопукды. Башындакы телпегини алып, онуң билен йүзүни, бойнуны, элиниң аркаларыны сырды.

Бу аралыкда Кака*б*ай элинде күндүк билен леген тутуп гирди. Ханың элини ювдурды. Соңра ишан хем элини ювды. Какабай онсоң күндүк билен легенини Шыхым сүлгүниң өңүне элтди. Эмма Шыхым Какабайың элиндәки күндүги алды-да, онуң гаршылык гөркезишине гараман, Какабайың элине сув акытды. Соңра өз элини ювды.

Гурбанмәммәт сердар муны гөз астындан сынлады. «Әй, ёк, нәче горкуп, өзүни дере басдырса-да, хениз акылы-ха еринде. Бу иши битирер-ле» диен нетижә гелди. Элбетде, Какабайың Шыхымың элине сув акытмагыны хан ислемезди.

Хызматкәрлер ызлы-ызындан баш эгип, ичери гирдилер. Бири ханың өңүнде уллакан гүлли йүң сачак язды. Бейлеки бири гызарянча говрулан бир табак товук этини гетирди. Башга бири ода тутулып гыздырылан, китирдәп дуран күлче гетирди. Ене бириси дөрт

кәсе билен дашына өкүзиң сураты чекилен ики чүйше инлис арагыны гетирди.

Думанлап дуран гөзлериң, агыр аладаның ашагында галып, хер дем гызарып-агарып дуран йүзлериң бирбада хамы эйленен ялы болды. Агызлар ыгтыярсыз сувжарды. Говрулан товугың ысы чүйшелер ачылманка башлары айлады.

— «Уршуң гененши ёк» дийипдирлер, ишан ага. Ал! — дийип, хан илки билен бир буды алды-да, ярты күлчәниң үстүнде гойды. Гөзүниң асты билен Какабая өңетди. Какабай эййәм чүйшелериң бирини ачыпды. Чүйшәниң агзыны арассалап, үфлешдирйәрди. Хан муны гөренден соң, чөрегиң үстүнде ятып соваң буды лак-лук агзына атды. Шундан соңра ишан, Шыхым сүлгүн табага эллерини сокдулар. Какабай ачан чүйшесини, кәселериң иң говы эдип арассаланаяны эмай билен ханың өңүне сүйшүрди. Хан өз кәсесини пүре-пүрләп долдурды-да, чүйшәни Какабая сүйшүрди.

Какабай гөз ачып-юмасы салымда бейлеки кәселери-де долдурды. Илки хан, онсоң ишан, ишандан соң Какабай, иң соңундан-да Шыхым сүлгүн гөтерди.

Бирнәче вагтлап сеслерини чыкарман, ишдәли ийдилер.

Хан гарасы кичи, агы кән гөзлерини табакдан аграслык билен гөтерип, гара дере басдырып, сымышлап отуран Шыхым сүлгүне гарады.

— Шыхым, өзүң нәхили эдип гечениңи говы гөржек?

Шыхым бирден үстүне адам гелип, хайсы дешиге гиржегини билмән, өзүни йитирен огры ялы титреди. Табага сокан эли чигнине урлан ялы болуп ысгындан гачды. Ол бармакларыны табагың гырасына сырып, элини ызына чекип алды.

— Хан ага, нәхили эт дийсең эдәерис. Сизиң гуллугыңызы бержай этмәге элмыдама жан-тенимиз билен тайяр...

Ишан бир эли билен гөзүни сүпүрип, бейлеки элини табакда ойнадып отурышына, Шыхымың халына етишди.

— Сердар, Шыхымы гала гечирмегиң диңе бир ёлы бар... Шыхым бир берденке алып, йыкылжак болуп дуран яба мүнүп, гейим-гежимлерини чалшырып, сениң атлыларыңың ичинден гачып гиден адам болуп, өзүни

Дөртгүле атсын. Мунуң башга ёлы ёк, сердар. Галамасыны-да өзүң пикир эдип гөр.

— Шыхымы танайсалар нәтжек? — дийип, хан ишана йүзленди. Онуң әхеңинде ишаның бу маслахатыны макулламак мейли дуюлды.

— Оны, сердар, танамаз ялы хем этмек болар. Бир гөзүни даңарыс. Сакгалыны хыналарыс. Бурнуна бурч сүйкәп гызардарыс. Ине, онсоң Шыхымың башга бир адам болуп дуруберер.

Хан бармакларыны ялашдырды. Соңра элини ужы чалажа ыза гайшып дуран, белент өкжеси наллы, ак әдигиниң гоңчларына сүпүрди. Хызматкәрлер сачагы, табагы алып чыкдылар. Какабай эл ювдурды.

Шундан соңра хан узага чекен бу гүррүңе шейле нокат гойды.

— Шу гиже, Шыхым, сен келләң эгниңде дурса, Кривцовыңкыда болмалы. Онуң гапысыны какып: «Бир ягдак Гаршы теммәким бар» дийсең, өзи дүшүнер. Ягдай өзүңе мәлим. Мениң бу ердәки бир гүнүм бир йыла гелениңи этсин. Сердар хич барабар. Кривцов элинден гелениңи этсин. Сердар хич вагт, хич кимиң ягшылыгының астында галан дәлдир, сениңем ягшылыгыңы ерде гоймаз дийип айт. Хава, бу ишде дегерли көмек берсе, мен онуң әдигиниң налыны-да гүн ялы ялдырап дуран алтындан какдырарын. Өзүңем дек ятма. Эгер Шайдаковың келлесини ганжыгандан асып геләйсең-ә, сениң бахаңа етмек болмаз.

Ишан:

— Омыниншалла — дийди.

Шыхым сүлгүн:

— Лепбей, ага — дийди.

Хан гуллуга тайын болуп дуран Какабая:

— Иним, Какабай, гүррүңе гызышып, дүнйәниң әхли аладаларыны ятдан чыкарайдык герек. Ханы, Дерекли обаның аңырсындан хабар тутдур — дийип, өзи-де ыкжамланып отурды.

Какабай:

— Лепбей, ага! — дийип, гөтинжекләп чадырдан чыкды.

Какабай эндиги боюнча, өйден чыкан бадына төверек-дашына серетди. Онуң назары Дерекли оба тарап баканда, депе сачы дүйрүкди. Гөзлериниң өңи гараңкырап, ичине гаи өйлен ялы болды. Гөлегчи ялы болуп чапышып гелйән атлыларың әлем-тас гөрнүши онуң акылыны чашырара гетирди. Мунуң үстесине-де, эдил шу салымың өзүнде бу хабары хана етирмелиди. Бу алада хич зада барабар дәлди. Эмма, нәме-де болса, барып айтмалыды, башга алач ёкды.

Ол чадырың гапысына тарап өврүлди-де, өзүнден ыгтыярсыз бир ягдайда:

— Хан ага!.. — дийип, чиркин гыгырды.

Бу айылганч сесе ичердәкилер ылгашып чыкдылар. Гайып баланың, Гочмәммет ханың, Эймириң, Дурды көвлиниң ишандан гачан жынлы ялы болшуп гелишлерини гөренде, Гурбанмәммет сердар өзүниң гөзлерине ынанмады. Ол иниңи тикенеклендириҗи бир ягдайда дишини гыжырдадып, чадырының гапдалындакы агаҗа ики эли билен япышаныны дуйман галды...

КРИВЦОВЫҢКЫДА

Гашлары мыдама гөзлериниң үстүни япып дуран, дашындан гөрәймәге гаты хырсыз Халмырадов кыркындан яңы гечипди. Онуң даш гөрнүшиниң шейле болмагына башындан гечирен агыр гүнлери себәп болупды. Халмырадов Дөртгүлүң дөрт-бәш километр голайындакы Шурахан обасында доглулды. Какасы пәлванды. Улы тойларда гөреш тутярды. Эмма ол какасыны гөрмеди. Бир гүн шураханлы улы бай той этди. Дериның өңүнден, аркасындан чагырылмадык оба галмады. Айдыҗы багшы, чалыжы сазанда, гөрешиҗи пәлванларың мен диени йыгнанды. Улы пәлвана бир көшекли дүе тутулды. Гарып йигит Халмырат әхли умыдыны беслән орта чыкды. Онуң хер эгнинде бир адам отурыбермелиди. Балдырлары, эллери ёгынды. Бедениндәки түкениксиз гүйҗи юмрук ялы-юмрук ялы эте өврүлип, бедениниң бар ерине реседи билен пайланыпды. Онуң ортада гезип йөршүни гөрмәге гөз герекли.

Жарчы ики гезек гыгырандан соң, Халмырадың гаршысына эдил онуң өзи ялы, йөне оңа гөрә келтерәк бир йигит орта чыкды. Гөреш узак довам этди. Пәлванларың иксиси-де ядадылар. Шу аралыкда Халмырат: «Бу гүн-эрте аялымың чагасы болар. Худай халаса, огул болар. Менем бир көшекли дүе алып барсам, өйде-де оглум болса, гөр, нәхили етип болмажак багт боларды» дийип, бу сүйҗи арзува бар пикирини берди-де, гөз ачып-юма-

сы салым өңки пикириниден үнсүни бөлди. Онуң билен гөрешйән пәлван муны билдими, нәмеми, гараз, Халмырады бирден гөтерди. Халмырат шундан соң өзүне гелип галды. Эмма иши гичди. Ол өзүни эле алан бадына аягыны ере дегирмәге чалышды. Эмма гаршысына гөрешйән пәлван оңа май бермеди. Нәхилидир бир гөдек эмел этди-де, бар гүйжи билен Халмырады аркаллыгына, ериң йүзүне булап чалды. Бир элиң юмругы ялыжак бир кесеге еңсеси дегип, Халмырат шол вагтың өзүнде жан берди. Онуң оглы-да шол гиже догулды. Оңа хем онуң какасының адыны дакдылар.

Халмырадың эжеси Гүлчире яшды. Гөрмегей аялды. Онуң хырыдарлары көпелди. Гүлчирәниң какасы гызына «эслик» этди, өз янына гөчүрип элтди. Савчы ызына савчы гелип башлады. Оба байларындан бириниң өзи гелди. Эсасы гүррүң Гүлчирәниң оглы хакында гитди. Бай шейле дийди.

— Бу хакда гүрләп отурасы иш ёк. Ол бизиң оглумыз болар... Оны диле чолап отурмак нәмә герек? Бар геп шонда болса, онда вессалам!..

Бай Гүлчирә өйленди. Ол байың үчүнжи аялы болды. Халмырат эжесиниң гүнүне, эжеси Халмырадың гүнүне аглады. Оглан он секизе чыкянча мал бакды, одун йыгнады. Он секиз яшына етенден соң, бай онуң аркасына гөминиң танапыны салды. Ол он йыллап эгинлерини яра эдип, маңлайыны ере дирәп, дарга болуп, эгни билен гәми чекди. Бай бир гезек хем онуң йүзүне гүлүп бакмады. Хак төлемели боланда:

— Ол мениң өз оглум. Ол өз өйүниң хызматыны эдйәр — дийди.

Гүлчире ики йыл байың үнсүнден дүшмеди. Бай оны сыпалап-сермеләп, арзылы хелей эдинди. Ики йылдан соң овадан, гөрмегей аял бошлага ковлан сыгра дөнди. Белли бир ёрган-дүшеги-де болмады. Бу өйде он бәш йыл «яшандан» соң, гышың бир гижеси ачлыкдан доңуп өлди. Халмырат ахырсоңы байыңкыдан гачды. Дөртгүле гелип, пагта арассалаян завода ише гечди. Совадыны чыкды. Дүшүнжесини артдырды. Жолмүрзәев икиси гизлин кружоклара гатнашып, революция ишине жан-тенлери билен берилдилер. Дөртгүлде Совет хәкимиети беркарар эдиленден соңра, Жолмүрзәеви исполкомың башлыклыгына, Халмырат Халмырадовы-да онуң орунбасарлыгына сайладылар.

Халмырат Халмырадов отуз бәш яшларында өзи ялы бир ишчи аяла өйленди. Оларың ики чагасы болды. Чагалары сакламак кын боланы үчин, онуң аялы Розыбике ишден чыкып, өй ишлери билен мешгулланып башлады. Эмма вели дөврүң сыясы дурмушы билен яшамагыны Розыбике довам эдйәрди. Вакаларың душундан икигөвүнлилик билен гечмезди.

...Халмырадов Шайдаковың янындан атыны йүзин-угрын чапып гайтды. Мунун үч себәби барды. Биринжиден, бу гүнки газаныланан үстүнлик онун сүңңүни еңлетди (Эмма вели ол үстүнлигиң дүйпли дәлдигини билйәрди. Шейле-де болса үстүнлик үстүнликди). Икинжиден болса, дөрт йүзден говрак атлыны нахарламалыды. Үчүнжи эсасы себәп хем адам гүйжи герекди. Шу үч иши нәче тиз битирип болса, үстүнлик шонча хем беркежекди.

Исполкомың башлыгының орунбасарыны галаның голайларындакы, дервезелердәки постларың хеммесинде дуранлар хем танаярдылар. Ичердәки постларда хем танаярдылар. Мундан хем башга Дерекли обаның бәрсиндәки еңшиң хабары Халмырадовдан өң гелип, Дөртгүл галасына долупды. Шонуң үчин-де Халмырадовы әхли постлар, душ гелен адамлар гуванч билен душларындан гечирип гойбердилер.

Халмырадов аңырсы деряның кенарына барып дирейән улы көче билен атыны гордурып сүрди. Көчәниң ики тарапындан барян адамларың, дуканларың өңүнде үйшүшип дуранларың, кәбир тамларың дервезесиниң өңүне чыкып дуран шәхер халкларының көпүси бегенч билен эллерини асмана гөтерип, Халмырадова гутлаг ышаратыны эдйәрдилер. Оңа газап билен гөз астындан середип, душундан гечирип гойберйәнлер-де барды. Халмырадов кә о янына, кә бу янына гөз айламак билен шәхер илатының бегенжини гөрди. Онуң йүреги жошды. «Вах, бу үстүнлигиң ызыны етирип, бу адамлары бакы шатландырып болсады! Халк бегенйәр. Хернә онуң дүйпли бегендиги болсун-да...» диен пикирлер билен ол исполкомың белент дервезесиниң өңүне гелип, атының жылавыны чекди. Ат үстүнде дуран еринден гамчысының сапы билен дервезәни какып башлады. Ичерден чыкан яраглы гаравул Халмырадовы гөренден гыссаныпп, дервезәниң ики тарапыны-да ачмакчы болды.

— Жолмүрзәев шу ердеми?

— Ёк, ёлдаш Халмырадов. Яңыжа өйүне гитди.

— Дервезәни ачма онда. Кривцов бармы?
— Ёк. Бу гүн гелмеди.
Халмырадов гаты геңиргенди.
— Онуң бу гүнки ялы гүнде гелмейшини?..—дийип, — Онуң бу гүнки ялы гүнде гелмейшини?..—дийип, өз-өзи билен геплешйән ялы юваашжа гепледи-де, атың жылавыны чекип башлады.
— Жолмурзаев өйүне барып етдимикә?
— Барандыр, ёлдаш Халмырадов. Барарча вагт-а болды.
— Ягшы. Саг бол. Постуңда әгә дур! — дийип, Халмырадов атың башыны гайралыгына гидйән көчә бурды.

Даражык көчәниң ики тарапыны диварлары ерден зордан сайланып дуран пессежик, хүтдүжек жайлар тутуп отырды. Йыкылсаң маңлайыңы яржак бейиклипеслн көчеден йөрәр ялы дәлди. Халмырадовың даяв песлн көчеден йөрәр ялы дәлди. Онуң өңүнден чыкян ат араяты хер демде бүдрейәрди. Онуң өңүнден чыкян ат арабалы, эшек арабалы, атлы, пыяда гарагалпаклар оңа ёл берйәрдилер. Кәбирлери болса Халмырадов билен гыгырып саламлашярды. Шейдип, Халмырадов бу даражык көчеде гизленпечек ойнаян ялы болуп, атының башыны бир о яна, бир бу яна буруп, ахырсоңы бир жайың гапысына барып саклаңды. Атдан дүшди-де, уяны эериң гашына гантарып даңды. Атың танапыны ичери гирилйән гапының тутаважындан беркидип даңды. Даражык гапыдан эдил өз өйүне гелен ялы болуп гирип гитди.

Халмырадов гапыны какман, ичерки тама гирди.

Жолмурзаев төрде бәш яшлы оглуны дызына мүндүрип, аялы билен ики саны гурап балыгы бөлүшдирип ийип отырды. Ол Халмырадов ичери гиренден оглуны аялына тарап узатды-да, гөвресине нәлайык чалтлык билен бөкүп еринден турды.

— Ёлдаш Халмырадов, саг-аман гелдиңми? Шайдаков сагмы? — дийип, Халмырадовың алкымына дыкылды.

Соңра Халмырадова гезек бермән гепледи.

— Гутлаярын, дост! Чын йүрегимден гутлаярын. Бу гүн галаның ичинде Шайдаков икиңизиң адыңыз дилден дүшмеди. Заводдан өз достларымыз гелип, йөрите гутлап гитдилер. Шәхер халкындан геленлериң саны йүзден хем гечди.

Аңсатлык билен гүлмейән Халмырадов Жолмурзаевиң бегенжине йылгырды.

— Саг бол. Кичижик бир үстүнлигиң эеси-хә болдук. Хан атлыларыны ызына серпикдирдик.

— Вий, биз хенизем аяк үстүнде экениг-ов. Ханы, отур. Сенем жан, тур, чай гой.

Халмырадов ене йылгырды. Жолмурзаевиң саг тарапдакы узын муртуның ужунда балык теңңеси ялдырап гөрүнйәрди. Жолмурзаев гепләнде теңңе ашак-ёкары галярды. Халмырадовың муңа гүлкүси тутды.

— Муртуңы сүпүр... Мениң чай ичип отурмага вагтым ёк. Адамлар ядав. Шол гиделимиз бәри бокурдакларындан бир овурт йылы зат геченок. Онсоңам бизе көмек герек. Бужагаз үстүнлик билен биз канагатланып билмерис. Жүнейит ханам дек ятмаз. Онуң гүйжи кән. Шонуң үчин-де онуң хәли-шинди чозжакдыгы икучлы дәл. Ягдай-а шейле. Кривцов ниреде?

Халмырадов көмек соранда, Жолмурзаевиң йүреги дилнип гитди. Ол ягдайы билйәрди. Көмек зерур болмаса, Халмырадовың өзүниң гайтмажагыны-да билйәрди. Эмма көмеги Кривцовың үсти билен, ягны онуң разылашмагының нетижесинде бермек болярды. Шу ягдай гөз өңүне геленде, Жолмурзаевиң халы теңлешди.

Ол гөни айдаймакдан чекинип, еңсесини гашады.

— Кривцов хем бар. Ол бу гүн эдара гелмеди. Мени янына чагырып буйрук берди. Өзи болса өйүнде. Адамлара ыссы нахар ибермеги мениң өзүм гурарын. Йөне вели көмек меселесини...

— Кривцов билен чөзмели болар диййәрмиң? Боляр. Йөр, онда онуң өйүне гиделиң. Икимиз биле барсак, бизи ювдаясы ёк. Икимиз онуң агзына сыгмарыс. Көмек меселесини шу демде чөзмели.

Жолмурзаевиң ягдайы ене-де эрбетлешди. Гитмезлик мүмкин дәлди. Эмма Кривцовың өйүне бармак хем кынды. Кривцов эртир билен Жолмурзаеве эдилмели ишлериң буйругыны берип гойберипди. «Мен бу гүн дынч алжак. Маңа азар берме» дийип табшырыпды. Жолмурзаев бир салым пикир эдип дурандан соң: «Бир адамың гөвни дийип, революцияның ишине зыян етирип болмаз» диен нетижә гелди.

— Йөр, чай ичмежек болсаң гиделиң...

Олар даражык көче билен йөрәп, кенар якасына чыкдылар. Сага доландылар. Уллакан, нагышлы дервезәниң өңүндәки ики гаравулың янына барып, Жолмурзаев:

— Полковник өйдеми? — дийип, олардан сорады.

Дервезәни саклап дуран гаравулларың икиси-де гарагалпак йигитлерди. Оларың бири:

— Ёлдаш Жолмурзаев, полковник өйүнде вели, йөне бармасаңыз говы болардыы...

— Нәме үчин? Биз барып-бармазлык хакында сорамзок ахыры — дийип, Халмырадов гахарланды.

— Ягдайы яман, ёлдаш Халмырадов — дийип, яңкы йигит чым гызыл болуп, утанып жогап берди.

Жолмурзаев эртир гелип гиденде, мунуң шейле болжакдыгына дүшүнипди. Шейле-де болса хич зат диймән дервезеден гирди. Халмырадов хем ынамлы әдимләп онуң ызына дүшди.

Олар ховлыны орталабереплеринде гапысы хашамлы жайың ичинден чыкян айдым сеслерини эшитдилер. Бирнәче сес билен бир ёгын сес бири-бирине гошулман, гошулжак хем болман, башлы-ҫарат чыкярды. Жолмурзаев билен Халмырадов: «Инди нәдерис?» диен маныда бири-бириниң йүзлерине бакдылар. Жолмурзаев Халмырадовың назарындан: «Тиз бол, гапыны как. Болмаса-да өзүм какарын» диен маныны окап, балкона чыкян гапыны какып башлады.

Ичерден:

— Можно! — диен бир серхошуң гарылжаң сеси чыкды.

Оларың икиси-де гыссаглы гирди.

Ички гейимде отуран полковник пьянды. Эмма бәт билен ичери гирен ики адамы гөренден, онуң әхли кейпи башындан учды. Узын, хор аял голайындакы көйнегини алып, онуңе тутды. Жайың ичи хаммам ялы ыссыды.

Полковник Кривцов гахарланжагыны-да, утанжагыны-да билмән, бирбада өзүни йитирди. Ол гөзлерини әлек-челек эдип:

— Бу нәме болдугы? Нәме герек? — дийип, гарылжаң сеси билен сорады. Геленлер онуң бу сесинден хайбат хем аңламадылар, райдашлык хем.

Хер ничик-де болса, Кривцовың утанжаңлык дуйгусы бейлеки дуйгуларындан гүйчли чыкды. Ол барха өзүне дыкылян аялы гөдеклик билен итип, кроватың өңүндәки тутының анырсына гечирди. Өзи болса геленлере:

— Мен бир хич болмаса өйде геййән эшигими геейин. Отурың — дийди.

«Огурлык эден утанмаз, үстүне гелен утанар» диен ялы болды. Жолмурзаевем, Халмырадовам бу ягдайың үстүнден геленлерине утаныт, ашак бакдылар. Соңра гөзлериниң асты билен ортадакы столуң үстүни сындадылар. Говрулан жүйже, доңуз ягы, гайнадылып соватдылан эт, балык, башга-да хер хили тагам салнан тарелкалар хатар-хатар дурды. Чүйшелериң реңки-де, дашкы формасы-да, ичиндәки шераплары-да дүрли-дүрлүди. Ики стаканың бириниң агзына гызыл реңк чалнан ялыды. Стаканларың дүйбүнде азда-кәнде ичилип гутарылмадык арак барды. Эрнеги гызыл стакана середенинде, аңрың бәрине гелйәрди. Халмырадовың-да, Жолмурзаевиң-де бу гөрнүше болан гахар-газаплары ченде-чакда дурмады. Эмма олар зордан сакландылар.

Кривцов тутының анырсындан пижама гейип чыкды. Ол инди бирнеме батырланан ялы болды.

— Мен диңлейәрин — дийип, Жолмурзаевиң йүзүне серетди. Ол гепләп уграндан соң, пижамасының жүбүсинден чакгысыны чыкарып, дырнакларының ужуны тимарлап башлады.

Жолмурзаев гутарды. Кривцов соңра сораг аламаты билен Халмырадовың йүзүне бакды.

Халмырадов фронтдакы ягдайы болшы ялы суратландырды.

Жолмурзаевиң, Шайдаковың хем-де өзүниң алындан көмек берилмегини сорап, ынанчлы делиллер гетирди.

Кривцов Халмырадов сөзүни гутарандан соң, бирнәче вагтлап сесини чыкарман, дырнагы билен мешгуллаңып отурды. Бу болуш Халмырадовың-да, Жолмурзаевиң-де енсесинден тутды. Эмма хич хили алач эдип билмедилер.

Кривцов ахырсоны дилленди.

— Менден хич хили көмеге гарашмаң.

Исполкомың ёлбашчыларының депе сачлары дүйрүкди. Оларың икиси-де бирден:

— Нәме үчин? — дийип сорадылар.

Кривцов ит йылгырышыны этди.

— Мен сизе өз ишимден хасабат бермели дәлдигими гелен гүнүм мәлим эдипдим... Бу нәхили болуп дерре сизиң ядыңыздан чыкайяр? Мен гең галярын. Онсоңам, мен шу гүн дынч алмак ислейәрин, думевләпдирин дийип, Жолмурзаев, сизе айдыпдым герек? Сиз муны ядыңыздан чыкарыпсыңыз. Нәме, гарагалпакларың яткешлиги шейле өверлик дәлми, Жолмурзаев? Бу затларам хич дийип хасап эдели... Сиз мениң бир сорагыма жо-

гап бериң: кесел адамың өзүни бежертмәге хакы бармы я-да ёкмы? Революция адамларың саглыгыны горамалымы я-да горамалы дәлми? Ишчи-дайханлар муңа нәхили гараярлар?

Исполкомың векиллери бу сөзлериң манысына-да, әхеңине-де дүшүндилер. Полковник революцияның үстүнден гүлениңде, оларың икиси-де ярагларына япышып, дим-дик дикелендиклерини дуйман галдылар. Оларың гөзлерине ган өйүлди. Реңклери гөз ачып-юмасы салымда үйтгешди. Халмырадов нәме болса, шол болсун, бир баша бир өлүм дәлми дийип, бәшатарың гундагыны ерден хем гөтерди. Эмма оны Шайдаков билен ызда галан ёлдашларының гөз өңүне гелмеги бу айылганч херекетден саклап галды.

Тилки ялы хилегәр Кривцов өвзайың бозукдыгыны деррев аңды. Ол әхеңини үйтгедип, эмма өңки райындан гайтмады. Көмек берип билжек дәлдигини ики агыз сөз билен ене-де гайталады.

Халмырадов гахарыны басмак үчин кән гүйч сарп этди. Онянча Кривцов:

— Сизе шу гүн эртир йигрими атлы түркмен-ә гелип гошулыпдыр. Бу нәхили баш-башдаклык? Олар нәхили адамлар? Маңа нәме үчин ол хакда хабар бермедиңиз? Белки, олар Жүнейит ханың ичалыларыдыр? Белки, революцияның ганым душманларыдыр? Олары өз араңыза гошмага сизе ким ругсат берди?

Халмырадов сакланып билмән:

— Олар биз ялы зәхметкеш. Арамыза гошмага Шайдаков ругсат берди — дийди.

Кривцов ене ит йылгырышыны этди.

— Мениң билен геплешениңизде, сесиңизе бат бермәң. Мениң гулакларым гаты говы эшидйәр. Түркменлериң хеммеси галтаман! Шонуң үчин-де мен олара ынанмаярын. Мен олары туссаг эдерин! Олара ругсат эденлериң ишини харбы трибунала берерин!

Жолмурзаев билен Халмырадов: «Бейдип, сөз билен кесеклешип дурмакдан пейда ёк» диен маныда бири-бириниң йүзлерине середишдилер. Эмма көмек алман гитмек хем мүмкин дәлди.

Халмырадов гара дере батып гепледи.

— Ёлдаш полковник, бизиң екеже душманымыз бар, ол хем Жүнейит хан. Шу вагт биз шонуң гаршысына гөрешйәрис. Ол болса Шурахана етип гелйәр. Хәзир хеме гүйч шонуң гаршысына гөнүкдирилмели. Шонуң үчин-де атлы-яраглы адамлары галаның ичинде саклап отурмакда максат ёк. Олары ише салмак герек. Эгер сиз шейле этсеңиз, Меркези Исполнитель Комитет сизиң бу ишиңизи макуллар. Гепиң гысгасы, мен көмексиз ызыма доланып билжек дәл.

Халмырадов сесини гаталтман, ынандырыжы гепледи. Кривцов онуң гаршысына хич хили делил тапып билмеди. Ол ене-де дырнагы билен мешгулланып, ашак бакды. Бираз салым пикир этди: «Бу адамжык гаты догры айдяр. Эмма мен муны исләмок ахыры...»

Ол өз ислегиниң гаршысына гитмәге межбур болды.

— Йүз атлы берйәрин. Шундан артык зат ёк. Мен сөзүми гутардым! — дийип, чүрт-кесик жогап берди.

Хошлашып гитмекден башга алач галмады.

Олар улы көчә дүшүп, исполкома уграналарындан соң, Халмырадов:

— Хәзир исполкомың маслахатыны чагыралы. Кривцовың болуп йөрши хакында карар кабул эдип, Меркези Исполнитель Комитете иберели. Гой, муны Мусуре ша этсинлер вели, йөне Дөртгүлден ызына чагырып алсынлар — дийди.

Жолмурзаевиң ини тикенэклэп гитди.

— Шайдаков болмаса болмаз. Онуң билен маслахатлашмак герек.

— Онуң шейле теклибе ики элини гөтержегине-де мен гүвә гечйәрин.

— Ёк, ёк, ол болмаса болмаз.

Халмырадов бир салым пикир эденден соң, Жолмурзаевиң пикири билен разылашды. Соңра:

— Мен йүз атлы билен Шайдаковың гөзүне гөрүнип билмерин. Муны нәхили гөрйәрсиң?

— Бу догры гүррүң. Хәзир исполкомың маслахатыны чагыралы. Кривцовың бу ере гелжек гуманы ёк шу вагт. Ене-де үч йүз атлыны Шураханың горавына ибермели дийип карар эдели.

Халмырадов:

— Саг бол, достум! — дийип, Жолмурзаевиң аркасына какды.

Жолмурзаев сөзүни довам этдирди.

— Шу карары гечирен бадымыза, сен үч йүз атлыны алып, ызыңа угра. Мен исполкомың члелерини нахар тайярламага мобилизләйин.

— Боляр, достум.

— Сен Жолмурзаев Кривцовың аркасыны тутяр дийип пикир этме. Оны мен сениң йигрениңизден-де бетер йигренйәрин. Йөне Шайдаковсыз бу меселәни исполком гоюп болмаз. Биз карары русчалап, оңарып язып да билмерис. Ол болса өкде. Карар чыкарандан-да, оны өкделик билен язмагы-да башармалы әхыры. Яңкы түркменлер билен гарагалпаклар хакында айдан игенчли сөзлерини задыны сыясата догрулап язсак, муны дерре ызына чагырарлар. Гүррүңсиз... Бәй, шол сөзлериңе гахарым гелди-ов. Гараз, ювутмалы-да... Хемме зады ювуда-ювуда бокурдакларымызам-а токуртга дөнди...

Арадан ярым сагат гечип-гечмәнкә, Халмырадов үч йүз атлының өңүне дүшүп, Шурахан тая гитди. Шундан он-йигрими минут гечендeн соң, Жолмурзаев башлыклайын, исполкомың әхли членлери уршужылара нахар тайярламак ишини гурамак үчин шәхере чыкдылар.

Жолмурзаев билен Хәлмырадов дервезеден чыкянчалар, Кривцов айнадан серединп дурды. Соңра шинелини егбегей атып ховла чыкды. Гаравулларың янына барып:

— Инди бир адам гойберәйсеңиз, икиңизи-де дуран ериңизде атарын! — дийип гахарланды-да, ене ыссы жайың ичине гирди.

Кичижик дөшлерини овкалап, паллап, тутының әңырсындан чыкан аял:

— Ол айылары нәме үчин өе гойбердиң? — дийип, Кривцова нәзирган болды.

Кривцов шинелини, пижамасыны диваның үстүне оклады. Ики стаканы-да долдурды. Аялың инче билинден гужаклап, оны дызының үстүнде отуртды.

— Ханы, отур. Хеммесини тәзеден башлалы. Олары инди мениң ядыма салма.

Аял онуң өңүнде йылан ялы товланды.

ПИРГУЛЫ АГА

Атлылар гиденлеринден соң, Пиргулы ага билен Сейит икиси отурып, чай ичдилер. Соңра гелип душен ховлуларыны айланып гөрдүлер. Ховлының эеси диңе ири затлары, маллары билен өз гара башыны алып чыкса, кайыл болан болмага чемели. Хемме зат: өй гошлары, гейим-гежим, ёрган-дүшек чашып ятырды. Гысгач аралыкда пер яссыклардан я-да дүшекчелерден бирнәчеси йыртылыпдыр. Ховлының ичинде хениз-де дүшекден дөкүлен перлер гаймалашярды. Ташланып чыкылан юрдуң гөрнүши айылганчды. Гапыларың бири ачык, бири япык, ожакларың кәбирлериниң ярысы дөвүк, товук кетеклери, ит ятаклары хоюкарышып ятырлар. Ховлының ичи атгайтарым мейдандыы. Дервезеден гирен балыңда ики тарапың оныуклы-ирили жайды. Оларың гапылары бирмензеш режеленип бежерилипдир. Онсоң ачык мейдана барды. Ол мейдан гыңюрдуды. Онда үч саны өй тутулыпдыр. Өйлериң сыртында уллакан сейисхана барды. Ондакы ахырларың-да көпүсиниң гыралары яс-яңы гәдилен экен.

Көпи гөрен Пиргулы ага башыны яйкап, сакгалыны сыпалап, бу затлары башдан-аяк сынлап чыкды. Ол гөйә бу ере өмүрлик гөчүп гелен ялы, Сейиде гарап айгытлы сөзледи.

— Оглум, мундан гүн болмаз. Бу бетбагтчылыгың ичинде дем алмагың өзи-де кындыр. Онсонам гочаклар, худай халаса, тиз доланып гелерлер, душманы деп эдип. Олар гижәниң ичинде бу затлары гөрмедилер. Шонуң үчин, оглум, биразажык дерлемели болармыкак диййән.

Өзүниң илден сайланып, алтмыш яшлы гарры билен галаныны ассырынлык билен намыс эдип башдан Сейит үчин Пиргулы аганың бу теклиби тандыргысыз чыкалга болды. Ол гөйә көр гүюдан хопугып чыкан ялы, агыр пикирлериң ашагындан силкинип чыкды-да, довталап жогап берди.

— Пиргулы ага, сен биразрак ятып дынжыңы ал. Агыр ёл сени ядатды. Мен билип дурун. Ёк, ёк, бейле дийме. Мен билйән. Ятып турандан соң болса жайың ичи бейле болмаз.

Пиргулы ага шундан соң өзүниң улы гөвресиниң, гүйжи гачып башлан аякларының үстүнде зорлап дурандыгыны билип галды. Ол бу теклип үчин Сейитден миннетдар болды. Ятды.

Сейит хованың совукдыгына гараман, гейимлериниң агырракларыны чыкарды. Эллерини чермеди. Ише ги-

ришди. Илки билен хер бир заді чен биленрәк өз еринди гоймага башлады. Бу онун көп вагтыны алды. Содан улы ховлының ичини сырып-сүпүрди. Инди ховлының ичинин тертибине, арассалыгына сөз етирер ялы дәлди. «Ханы, инди Пиргулы аганы оядайын. Рейхан арап ялы гүплэп ятмасын» дийип ичери угранда, Пиргулы аганың өзи оны гапының агзында гаршылады.

Яшулы гөзлерини овкалашдырып:

— Оглум, нэтдин? — дийип сорады.

Сейит дерлән гара йүзүни ювлан газан ялы ялдырадып:

— Гапыдан төре ченли аркайын намаз окабермели этдим — дийди.

Пиргулы ага арасса ерде тама аркасыны берип отурды. Сейит хем шейтжек болды. Эмма яшулы:

— Дерлэп дурандыгыңа гуванма, оглум. Совук деррев какар гечер. Ылга, гейимлериңи пугтажа гейин. Совук билен оюн эдер ялы дәлдир — дийди.

Сейит гейинип гелди-де, онуң гапдалында чоммалды.

— Яшулы, буларың гиден ери узакмыка?

— Сапармырад-а шу голайда диен ялы этди. Эй, хенизаман гелселерем гелерлер, билип болмаз, пелек ишидир, оглум. Гелен-гиден болмадымы?

— Мениң-э түпең сесинден башга эшиден задым, тозандан башга гөрен задым болмады.

— Оглум, онда бир чәйнек чай ичели-де, гочаклара тагам тайярлалы. Олар ачлыкдан яңа сурнугып гелерлер.

Өе гирип, оды улудан якып, өңлерине чай алдылар. Гожаның гөрнүши гамлыды. Сейит оны башдан-аяк сынлап чыкандан соң: «Маңа билдирмежег-ә боляр вели, гожаның ичини ит йыртяр. Касым дагының аладасыны эдйәр. Олара бир зат болаярмыка дийип горкяр. Өз айдышы ялы, бу затларың хеммеси пелек ишидир. Горкаңда нәме, горкмаңда. Шейле боландан соң, өзүңи гынап отурмак нәмә герек?» дийди. Эмма онуң өзи шейле пикир этмек билен гөвнүни алдамакчы болядыгыны аныклады. Ол шу гүн эртирден бәри уруш хакындакы, өзүниң бу ерде галышы хакындакы пикирлери башындан ковмага чалышярды. Шу максат билен Сейит гарра хер хили совал берип, оны-да бу пикирлерден дашлашдырмага чалышды.

— Яшулы, чай диййәрлер, чилим диййәрлер, тиръек диййәрлер, бу затларың пейдасы нәме? Шулар болмадык болса нэдерди?

Пиргулы ага эвмезлик билен, аграслык билен ожагың башындакы чөплери йыгнап, ода атды. Узын сакгалыны, муртуны сыпалап чыкды.

— Эй, оглум, тиръек диен задың-а адыны тутма. Онуң ады-да гурасын, өзи-де. Тиръеккеши ол дүнйә барып, гапыдан гирип-гирмәнкә, деррев танармышлар. Ондан сораг этмән, догры довзаха тарап иберермишлер. Чай билен чилим болмаса, яшап болмаз дийип, худайың өзи айдыпмыш, оглум. Бу ики зат йигидиң ёлдашы болмалымыш.

— Ханы, эйсе, чилимиңем зыяны кәнмиш диййәрлер-ле?

— Чилимем пейдалы зат дәл. Йөне тиръеккешиң дерди обасына, илине, өйүндәки адамлара етйәр. Чилиминки болса диңе оны чекйән адамың өзүне етйәр. Шонуң үчин-де чилимиң зыяны барада кән айдылыбам йөрленок. Догры, чилими Магтымгулы-да, бейлеки акылдарлар-да яман диййәрлер. Йне, оглум, мен саңа бир гүррүң эдип берейин. Онсоң өзүң ят, тур-да пикирини эдибер. Бир вагтлар үч саны сөвдагәр бир юрда улы кервен билен теммәки элтипдир. Ол юртда теммәкиниң нәмедигини-де билмез экенлер. Яңкы сөвдагәрлер теммәкилерини өвүп башлаярлар. Адамлар нәме этжекдиклерини билмән, өзлериниң окумышларына йүз тутярлар:

— Ханы, айт, биз теммәки алалымы я-да алмайлымы?

Окумыш көп пикир эденден соң:

— Алмаң — диййәр.

Адамлар теммәки алмакдан йүз өвүрйәрлер.

Яңкы сөвдагәрлер беланың көрүги шол окумышладыр дийип, онуң янына баряр лар.

— Окумыш ага, сен бейтме. Биз теммәкини сатып боланымыздан соң, сениң гөвнүңи галдырмарыс. Нәче дийсең, пул берерис, серпай эдерис. Сен бейдип, или бизден гачырма — диййәрлер.

Шол гүн әхли адам обаның ортасындакы мейдана йыгнаняр. Ене-де окумыша йүзленйәрлер.

— Алайлымы, алмайлымы?

Окумыш олара шейле дийипдир.

— Адамлар, алың. Теммәкини алып, чилим өвренсеңиз, биринжиден, өйүңизе огры гелмез. Икинжиден, ит ярмаз. Үчүнжиден болса, гаррамарсыңыз. Алың...

Сөвдагәрлер окумышдан чендеп зыят хошал боляр-лар. Инди олар теммәкиниң өтжегине гөзлерини етирйәрлер-де, окумыша йүзленйәрлер.

— Муны хас дүшнүклирәк эдип айт. Халк пугта дүшүнсин, тизрәк алар ялы — диййәрлер.

Шонда окумыш белент оваз билен мәхеллә йүзленипдир.

— Өйүңизе огры гелмез диййәнимиң манысы шейле: чилим өвренениңизден ики ай геченсоң, үсгүрип башларсыңыз. Узаклы гиже үсгүрип чыкарсыңыз. Гелен огрулар: «Хәй, бу-ха оя экен» дийип гачып гидерлер. Ит ярмаз диениминң манысы-да: демгысма кеселли адам мыдама таяклы гезер. Таяклының янына болса ит гелип билйән дәлдир. Гаррамарсыңыз диййәнимиң себәби-де: чилим чекен адам узак яшамаз, гаррылыга етмән өлер...

Ине, Сейит жан, оглум, чилимиң гүррүңи-де шудур. Биз узак отурдык. Үстүмизи басдырмайлы. Чайыны ичип болан болсаң, бир-ики саны чакланрак ожак газ. Мен нахар биширип башлайын. Гочаклар гелен батларына хезил эдинсинлер.

Гожа мыдама болшы ялы, хаял херекет эдйәрди. Эмма онуң херекети хаял-да болса ынамлы, тутанъерлиди. Ол айратын-да тәзе юртдакы биринжи гезек биширжек нахарына нәме үчиндир үйтгешик бир әхмиет берйәрди.

Пиргулы ага Сапармырат гитжек болуп дурка, онуң билен аз салым гүррүң эдипди. Ягдая чаларак дүшүнип галыпды. Җүнейит ханың Дөртгүле голайлашып гелендигини, Сапармырат билен Касымың хем онуң өңүнден гидйәндиклерини гожа аныклапды. Эмма вели Сапармырат хачан гелжекдиклерини гожа өвран-өвран сораса-да, айдып билмеди. Диңе:

— Хачан гелсек-де, чай-нахарың тайяр болуп дурсун — дийди.

Гожаның гыссанмаянлыгының илкинжи себәби, онуң догабитди гылыгындан болса, икинжи себәби Сапармырадың гүмүртик жогабынданды.

Ожак газылды, онуң төверегини Сейит одундан долдурды.

— Яшулы, ханы, башга нәме хызмат бар? Шу вагт элим гижәп дурка, нәме юмшуң болса айдыбер.

Галан юмушларың хич бирине-де Сейит герек дәлди.

Гожа бир салым пикир эдениден соң, шейле дийди.

— Оглум, икимиз хем дүнйәден хәбарсыз. Сен гит. Ярагларыңы ичиңден дакын. Гирибилсең-ә галаның ичине гиржек бол. Ягдая дүшүн. Нәме геп-гүррүң бар. Оны бил. Болмаса, бизиң хәзирки ягдайымыз ябың аңырсында галаның ягдайы ялы. Онсонам, белки, гочакларың ягдайындан бир затлар эшидерсиң. Тиз гел. Мен нахар биширип, чай гайнадып отурайын.

Яңкы «эли гижәп» дуран Сейидиң кейпи гачды. Эмма ол Пиргулы аганың бу теклибине хич хили эдиң гаршы чыкып билжек дәлди. Онсонам бу ховлының дашында нәме болуп, нәме гойяндыгыны Сейидиң билеси-де гелйәрди. Йөне вели кә сейрек, кәте говурга ялы гуюлян түпең сеслери онуң сустуны басярды. Шейле-де болса Сейит:

— Боляр, Пиргулы ага, мен гидейин. Галаның ичине гирип билсем-ә гирерин, болмаса-да галаның дашындан хем болса саңа бир хоржун хабар гетирейин — дийип йылгырды.

Пиргулы ага онун бәлчирейшини халамады.

— Оглум, оюн-гүлкини соң, оба барансоң эдерис. Хәзир онуң ери дәл. Хер әдимини билип эт. Бу ерде уруш баряр. Шуны хич вагт ядыңдан чыкарма. Биз гарагалпаклара ёвара гелдик. Өзүң билйәрсиң: ёвар диңе зерур боланда эдилйәр. Шонуң үчин-де хер бир ёвара гелен адам чыны билен ишлейәр. Бизиң гелен ёварымыз болса хич зада барабар дәлдир. Биз гүйжүмизден артык иш этмелидирис.

Сейит эден ойнуна пушман эдип, гыссанмач ичери гирди. Бәшатарының агзыны ашак гаратдып бойнундан асды. Билине ики хатар гушады. Гаратап пычагыны гушагындан илдирди. Бу затларың үстүнден-де ичмегини гейди. Элине-де бир таяк алып, гожаның янына гелди.

— Бар, оглум, алныңы хак ачсын. Саг барып, аман гел.

— Дилегде болавери, Пиргулы ага.

Сейиди уградып, Пиргулы ага дервезәниң ичинден илдирди. Газанларыны атаранларындан соң, Сейидиң аты билен өз атыны суварып, оларың өңүне от ташлады. Тәзеләп аркалады. Соңра ожагың башына гелип,

одуң башында ичмегини эгнине елбегей атып отурды, өңүне бир чайнек чай алды.

Гожа ызыны-да күйсемейәрди, ызындан гайгы-да этмейәрди. Онуң огуллары, гелинлери хожалык ишини аркайын диклэп отурярдылар. Пиргулы ага өйде болан-да-да зерурлык себәпли иш этмейәрди. Йөне өйде дек отурмагы халаманы үчин, ожук-бужук ишлер билен мешгулланан болярды. Эйсе ол нәме үчин гамлыды? Нәмәниң аладасыны эдйәрди?

Ол эдип йөрен ишлериниң, башлан ишлериниң анырсына гөз етирмек ислейәрди. Бу оңа башартмаярды. «Бай—байлыгына, гарып—гарыплыгына яшамалы. Хей, худай тарапындан шейле эдилип, озалындан маңлая язылан задың хем гаршысына гидип болармы?» диен пикир ылайта-да Дөртгүле голайлашып геленлеринден соң, Пиргулы аганың ынжалыгыны гачырып башлады. Ол озал Аман пәлваның ызына, соңра-да Касым билен Сапармырадың ызына көре-көрлүк билен дүшүп гайтды. Акымың гаршысына гитмеги кын гөрди-де, онуң угруна гайтды. Ине, Дөртгүле-де гелдилер. Атлылар урша гитди. Оларың нәхили болуп, хачан гелжеклери белли дәл. Гожаның ичини ит йыртярды.

Ховлының даш агзында эшек аңңырды. Дервезе какылып башланды. Пиргулы ага усуллык билен турды-да, ховлукман, совукганлылык билен барып дервезәни ачды. Өзи ялы бир аксакгал гарагалпак:

— Агам, бизи бираз вагтлык ховлыңа гойбер. Ынха, хол ызкы эшегиң үстүндәки гелнимизиң ягдайы эрбет. Рехим эт, сакгалдаш — дийип бойнуны бурды.

Пиргулы ага шундан соңра аксакгалың ызында үсти йүкли үч эшек, ики аял, үч чаганың дурандыгыны гөрди. Дервезәниң бир тарапыны гиңрәк ачды-да, олары ичери гойберди. Дервезәни ене-де ичинден илдирди. Аяллар-да, чагалар-да, янкы аксакгал-да яшулының үстүне миннетдарлык сөзлерини ягдырып башладылар. Пиргулы ага буларың босгунчылардыгыны билди. Аяллары, чагалары бир өе элтип, өңлерине от якып берди. Эшегиң үстүнден дүшүрилен яш аялың халы перишанды. Ол үстүне геебилен задыны гейиплир. Өе гирен бадына тәриме япышып аглап, увлап башлады. Пиргулы ага өзүниң бу ерде артыкмачлыгына дүшүнди-де, ылгап даш чыкды. Эшеклериниң йүкүни дүшүрип болуп, олары сейисхана алып барян гарагалпага:

— Сен бу тама, мениң яныма гелэй! — дийип, эли билен мыхман жайларың бириниң гапысыны гөркезди.

Үсти газанлы ики ожага үч-дөрт түңчәни сувдан долдурып гойды-да, бир гужак одун алып, янкы аксакгала гөркезен гапысына гирди. От якды. Чай гойды.

Аксакгал гарагалпак миннетдарлык сөзлерини хениз-де агзындан дүшүрмән, ичери гирди. Элини ювуп, ожагың башына гечди.

Олар инди саглык-аманлык сорашып, бир-бирлериниң атларыны сорап таныштылар.

— Өзүң-ә түркмен экениң, сакгалдаш. Бу юртлара гөчүп гелениңе кән вагт болдумы? — дийип, аксакгал гарагалпак Кармыс сорады.

Пиргулы ага әвмән жогап берди.

— Ёк, Кармыс ага, менем бу ере бир иш билен гелен адам.

Бир салым дымып отурдылар.

Кармыс төверек-дашына сын этди. Соңра Пиргулы аганы сынлады. Шундан соңра ичинден: «Мен-ә түйс хан атлыларының ичине өз аягым билен гелэйипдирин-ов!» дийип, онуң депе сачы дүйрүкди. Пиргулы аганың билинде ики хатар ок, пычак, наган барды. Кармысың гөзлери ханасындан чыкара гелди. Ол овуртлан чайыны ювудып билмән дүвнүкди. Бу болшы сынлап отуран Пиргулы ага Кармысың нәхили адамдыгыны өз янындан аныклады. Бу аныкланына-да бегенди. Бу гүнлер хич киме ынанар ялы дәлди. «Кармыса ынанмак болжак» диен нетижә гелди.

Пиргулы ага йылгырып, Кармысың йүрегини ерине салмакчы болды.

— Хич затдан әтияч этме, Кармыс ага. Биз өз ишин билен гезип йөрен адам. Сениң чак эдйәнлериңден дәл. Яг ий-де, ялаңач ятыбер...

Пиргулы аганың бу сөзи айдандакы әхеңи Кармысы көшешдирди.

— Шейле болаверсин, сакгалдаш. Тас зәхрәм ярылыпды. Хәлем шу ак сакгалыңа сыгынып отурыбердим. Болмаса...

— Кармыс ага, гелиш ниреден? Угур нирә?

— Әй, сорама, сакгалдаш. Ер-юрды терк эдип гайдышымыз. Екеже оглумыз барды, олам Шайдаковың атлысының ичинде. Онуң аялы-да янкы эшегиң үстүнден дүшүренимиз. Гөврели. Жүнейит хан диен дөремән

гечен обаларымызы талап, жайларымызы отлаяр. Илергеки, гайраки, ашаки, ёкаркы обаларың хеммесинде гөрүлйән гүн довзахдакыдан кем дәл. Онуң атлыларының урушаны уршуп йөр, урушмадыгы-да или талаяр. Бизиң обамызда он ики яшан гызлары-да сүрүп әкитдилер. Товугам диенок, дүе-де диенок, газан-табагам диенок... Гөзлерине илен зады алярлар. Хер обадан бирнәче кервен иберйәрлер ызларына. Сәхел бир зат дийсең-де, ит түпеңлән ялы түпеңләп гойберйәрлер. Бүтин ил босиды. Адамлар келлелерини пирә уржакдыкларыны билеңоклар. Бири гайра, бири илери гачяр. Хер ким бала-чагасы билен өз башыны гутарса шат. Ер-юртдан, мал-гарадан эл ювдук. Адамлар көпленч Дөртгүле дийип босдулар. Эмма улы ёлларда-да хан атлылары өңүнден чыкайяр. Эркеклери атярлар. Аял-оглан-ушаклары есир алып гидйәрлер. Шонуң үчин адамлар еке-екеден, ики-икиден чөп-чалама уруп гитдилер. Бизденем бир гүн гечйәр, итденем...

— Хава, Кармыс ага, мен бу затлары гөрмесемем, ягдайыңызың шейледигине дүшүнйән. Онуң ызына дүшүп гайдан олжачылар кәнди. Әй, нәме этжек, ил билен гелипдир, хәли-хәзирликче чекмели болар. Инди аз галды. Ене биразрак дишиңизи гыссаныз, тиз вагтдан гоюн билен гурт бир гуюдан сув ичибермели болар.

— Агзыңдан худай эшитсин, сакгалдаш. Эмма вели бу затлар ичден чыкар ялы-ха болан дәлдир. Инди олар тәзе бир бела тапыпдырлар. Кимиң оглы я-да якын адамсы Шайдаковың атлысының ичинде болса, өй эесине салгыт салярмышлар. Салгыдың мукдары чендечакда дурмаярмыш. Онсоңам азажык пурыжа берйәрмиш. Шол айдан вагтлары гетирип бермесең, машгаландакы адамлары хатара гоюп атярмышлар. Биз-ә, ине, зордан башымызы алып гачдык. Бир вагтлар әжит-мәжит дөрежекмиш диййәрдилер. Шол айданлары болайды герек. Инди-де ёлумыз Дөртгүле. Галаның ичинде бир дашрак гарындашымыз бар. Шонунка өзүмизи атып билсек боланы. Нәме болса-да шолар билен билеболарыс. Дөртгүли алып билмез-ә? — дийип, Кармыс жаныны барлады.

Пиргулы ага оңа ынанчлы жогап берди.

— Алып билмез. Шайдаковдыр Сапармырат дагы Дөртгүли Жүнейиде бермезлер. Сен онда отур, Кармыс ага. Мен ожакдан хабар тутуп гелейин. Аркайын чайыны ичибер.

Пиргулы ага жайдан чыкан бадына, Кармысың йүрегине тәзеден шейле бир хови дүшди вели, ол ичерден дашары нәхили эдип чыканыны билмән галды. Онуң чыканы-да говы болды. Пиргулы ага төверек-дашына, ожаклара горкулы бир ягдайда гең галып әңедип дуран Кармысың бөврүнден дүртүп:

— Эшидйәрсиңми, Кармыс ага? — дийди.

Аялларың отуран өйүнден чыкан чиркин чага сеси Кармысы өзүне гетирди:

— Худай жан, бир гоюн сениң ёлуңа гурбан болсун! — дийип, Кармыс ики элини-де ёкары гөтерди. Онуң хем бегенжинден, хем гынанжындан яңа гөзүне яш айлан аялы аладалы бир гөрнүшде ичерден чыкды-да, агзыны ачып, өзүне середип дуран әрине:

— Бушлук, огул агтыгың болды! — дийди.

Пиргулы ага бу аялың сесинден хем бегенч, хем шейле ягдайда болмаян ишиң боланына гынанч әхеңлерини эшидип, ичинден: «Адам, гараз, хемме ерде-де адам-да. Адамың бегенжи үчин-де, гынанжы үчин-де сәхелче зат герек» дийди.

Мыхманлар чай-нахар эдиненлеринден соң, Пиргулы аганың ничезар ялбарышларына гараман, Дөртгүлүң гүндогар дервезесине тарап уградылар. Чаганың адына Пиргулы аганың теклиби боюнча Гайлы гойдулар.

Сапармырат билен Касымдан хич хили хабар ёкды. Сейиднием шол гидишиди. Нахар-да тайяр болупды. Бу затларың хеммеси биригип, Пиргулы аганың галанжа ынжалыкларыны-да гачырды. Гожа улы ховлының ичинде аягы бишен товшан ялы зовзулдап башлады.

СЕЙИТ

Дөртгүл галасының даш-төверегини босгунчылар долап алыпдылар. Әпет улы гала шу гүн гүн догалы бәри босгунлары демине чекип дур. Эмма арабалы, эшекли, атлы гөчлериң, ызанда-чуван оглан-ушакларың ызы үзүлер ялы дәлди. Атлар кишнейәрдилер, эшеклер аңкырярдылар, арабаларың узын тигирлери чакнышып гулагыңы камата гетирйән шовхун турузярды. Буларың

үстесине-де чагалар аглашярдылар. Аяллар чиркин сес билен гыгырышярдылар. Улы адамлар бири-бирлерини сөгүшйәрдилер. Атларыдең өңүрти гала гирмек үчин сөгүп, олары урярдылар. Хер ким хер ниң, эшеклерине сөгүп, олары урярдылар. Адамлар гүвләп дуран башватдан далда гөзлейәрди. Бу гыкылык-говганың ларыны хер тарапа урярдылар. Бу гыкылык-говганың ларыны хер тарапа урярдылар. Бу гыкылык-говганың ларыны хер тарапа урярдылар.

Сейит гелип бу дурмушың ичине гиренден соң, өзүни бир чете чекип, агзыны ачып дурды. «Довзах дийилйән ер хем болабилсе шунчадыр» диен нетижә гелди. Эмма бейдип, ваканы дашындан узак вагтлап сынлап дурмак оңа миессер болмады.

Икибака чайканып дуран адам деңзиниң арасында исполкомың векиллери, атлы-яраглы адамлар йылдырым ялы болуп, кәте гөзе гөрнүп гидйәрдилер. Сейит оларың диле дүшйән бирисини тапып, онуң билен гүрлешип, ягдай билен танышмак иследи. Ондан соңра болса гөни ызына гайтмагы йүрегине дүвди. Ол шу максат билен өз голайындакы топарлары тертибе салып йөрен бир дор атлыны назарына алды. Дор атлының башында ясы телпеги барды. Йүзи гызылды. Сакгал-мурты бежерилипди. Эгниндәки шинели, билиндәки гушагы тәзеджеди. Йүзи-де, Сейидиң гөвнүне болмаса, гаты мылайымды. «Өз-ә улуларындан болмага чемели. Хаңы, бирнеме эли бошасын, мен онуң янына барайын» дийип, Сейит йүрегине дүвди-де, өзи-де дек дурман, өңе дызаян арабаларың, атлыларың, эгни йүкли адамларың хатарларыны тертиплешдирмәге гиришди. Эмма вели онуң ики гөзи тәзе шинелли, дор атлыдады. Дор атлы Сейиди көпчүлигиң ичинден сайгарды. Бирки гезек онуң тарапына овадан гөзлериниң ынамсыз, шүбхели айлады. Бу гөзлер Сейидиң ичинден гечдилер.

Хениз бейле затлар гөрмедик Сейит бу гарайышдан горкды. «Ене-де говусы муңа гөрүнмезлик болаймасын? Мен башга бирини агтарсам нәдеркә?» диен пикир оны ынжалыкдан гачырды. Онуң гөвни бөлүнди. «Бе-е, бу нәхили бейле боляркa? Мен онуң мылакатлы йүзүни гөрүп, оны эййәм өзүме дост хасап эдипдим-ле. Ана, ол бу гезек хас хем айылганч серетди. Ёк, бу ерден

гачаң гутулар, дуран тутулар...» Гөвнүне болмаса, дор атлы барха өзүне голайлашмага мейил эдйән ялыды.

Бу онуң гөвнүне дәлди, хакыкатдан-да шейледи. Дор атлы жанларыны гутармак үчин алабасга дүшүп, ыззында-чуван болуп йөрен адамларың арасында өз майдалына гезип йөрен йигиди гөрүп, көпден бәри оны назарындан сыпдыранокды. Сейидиң арабасыз, атсыз дүесини йитирен ялы болуп йөршин дор атлының үнсүни өзүне чекди. Ол илки: «Әй, бу баса-баслыгың ичинде машгаласыны йитирендир, шоны агтаряндыр» дийип хем ойланды. Эмма вели Сейидиң болшы машгала агтаряныңка меңземейәрди. Онуң адамлары тертибе салмага башлайшы болса дор атлының шүбхесини хас артдырды. Шу аралыкда Сейит аңырсына өврүленде, дор атлы онуң енсесинден чыкып дуран бәшатарың гундагыны гөрди. «Бу йигит Жүнейит ханың жансызыдыр. Бу галагоплукдан пейдаланып, өзүни гала атмакчы боляндыр» диен пикир дор атлының келлесинде дүйпли орнашды.

Сейидиң ягдайы барха агырлашярды. Ол инди бу ерден гачып, дор атлының гөзүнден гайып болмакдан башга чыкалганың ёкдугыны аныклады. Эмма бу ниети нәхили эдип иш йүзүне гечирмели? Аягалдыгыңа гачмалымы? Онда адамлардан сайланан бадыңа еңсәңден түпеңләр. Адамларың ичине гирип, йитип гитмелими? Сейит иңңе дәл ахыры. Инди дор атлының оны назарындан сыпдыржак гүманы ёк. Сейит инди эдип дуран ишини ташлап, бир чете чекилди-де, элини-аягыны йитирди. «Мениң өзүми ере сокмалы. Дөртгүлде нәме ишиң бар дийсене. Атам-энем, ерим-юрдум бар. Хезил эдип, шоларың янында яшаберемде болмаярмыды? Обаның йигитлери билен деңңене эдип, гызлары билен, гаш какышып гезиберенде болмаярмыды? Ах, сен гара маңлай!..»

Сейит дурмушы говы гөрйәрди. Яш адамлар хеммеден бетер өлүми йигренйәрлер, ондан горкярлар. Сейит бу барада әхли яшлардан-да бетерди. Обада бириниң өлүм хабарыны эшитсе, он гүнләп өзүни алып билмезди. Бирнәче гүнләп өлениң ясыны тутарды. Бирнәче гүнләп болса өзүниң-де бир гүн өлжекдиги ядына дүшүп, отурара-турара ер тапмазды.

Дор атлы хас голайына геленден соң, Сейит гапда-

лыплакы вагырдашып дуран он-йигрими адамың аңыр-
сына чекилип уграды. Дор атлы өврүлип, онуң өңүнден чыкды-да, ваганы ялпылдадып:

— Элини гөтер! — дийди.

Сейидиң башы айланды. Төверегине гөзлесе: адамлар аякларыны асмана тутуп, башлары билен йөрәп йөрлер. Атлар, арабалар хем шейле.

— Элини гөтер! — дийлип, икинжи гезек гайталанан бу совук сес оны өзүне гетирди.

Сейит элини гөтерди:

— Мен өз адамыңыз... — дийип, ваззы-вуззы жогап берди.

— Яраглaрыны бер!

Сейит бәшатарыны, хатарларыны, пычагыны сыпырып, дор атла узатды. Онуң эллери сандыраклап, гөзлериниң өңи учганаклаярды:

— Хав, агам, мен сизиң өз адамыңыз...

— Ончасыны исполкомда дегширерлер...

— Мени гойбер. Мениң ишим бар.

— Дүш өңүме! Сениң нәме ишиң бардыгыны мен ягшы билйәрин.

Дор атлы Сейиди өңүне салып, гүндогаркы дервезеден галаның ичине гирди.

Сейидиң Дөртгүли биринжи гезек гөршүди. Шәхер ичиндәки херекет, эревде-беревлик башга вагт болса, белки, оны гең галдырарды. Хайран эдерди. Эмма хәзир онуң ягдайы дүйбүнден башга хилиди. Ол хәзир Дөртгүлүң көчесинде пил гезип йөрен болса-да оны сайгаржак дәлди.

Дор атлы йигит билен геплешмек, оңа өз ягдайыны дүшүндирмек үчин Сейит кән жан чекди. Эмма атлы онуң билен геплешмек ислемейәрди. Хер сөзүне гөдек жогап берйәрди.

Исполкомың дервезесине геленден соң, атлы атындан дүшди. Онуң атыны тутдулар. Сонра ол Сейиди өңүне салып, бирнәче жайың ичинден гечирип, бир ягты отага әлтди. Бу жайда бир стол, еди-секиз саны стул барды. Столуң аркасында ярым харбы гейимли бир яш йигит отырды.

Сейиди гетирен адам:

— Ынха, кабул эт. Мен мунуң болуп йөршүни халамадым. Онуң үстесине-де, мунча яраг билен тутдум. Түйс Жүнейит ханың ичалысы болмага чемели. Гаты

берк бол — дийип, Сейиди, онуң ярагларыны табшырып, гыссаглы чыкып гитди.

Сейидиң акылы чашара гопайланды.

— Жүнейит хан саңа нәхили табшырык берип гойберди? — диен гахарлы сораг, өңкүниң үстүне урна болды.

Сейит муңа жогап берип билмеди. Яш йигит онуң ягдайына дүшүнди. Бир стакан сув берди. Сейит сув иченден соң, бираздак өзүне гелди.

— Мен сизиң адамыңыз. Мени нәме бейле хорлаярсыныз? Мени гойбер. Пиргулы аганың ичи гысяндыр!..

Яш йигит онуң сөзүне жакгылдап гүлди. Соңра гахарланды.

— Яш башыңдан ичалычылык этмек нәмәне герекди?! Хер зат этсеңизем, биз сизе революцияның газанланларыны бермерис! Ондан аркайын болуң! Галамасыны харбы трибунал чөзер. Дежурный!

Гапының агзында ерден чыкан ялы болуп, ярагды солдат пейда болды. Яш йигит оңа Сейиди гөркезип:

— Әкит. Одиночка сал! Гейимлерини, хемме ерини барлаң! — дийип буйрук берди-де, Сейиде середип:

— Сизи атып өлдүрмек азлык эдйәр, сизи дириликиңизе ере гөммели! — дийип, өңки сөзүниң үстүне гошды.

Сейит ягдайың дүзедип болмажак дережеде чуңлашандыгыны билди. Инди ол тәлейини такдыра табшырмакдан башга ёл тапмады. Шейле-де болса солдат өзүни идирледип угрaндан:

— Мен сизиң адамыңыз — дийип, зордан гүрледи. Яш йигит хүвжерип. дуран сачыны бәш бармагы билен аркан серпип:

— Герек еринде гүрләрсиң! — дийип, элини силкип гойберди.

Сейидиң гара йүзи өңкүсинден-де гаралды. Гөзлериниң агында инчежик дамарлар эмеле гелди. Ол гызыл йүпек сапажыклары ялы дамарларда гызыл ганлар толкун атып башлады. Сейидиң гөзлери гызарды. «Мени атарлар. Оны мен сачлак йигидиң әхениңден аңладым. Мениң ишим гайтды. Мен нәме үчин Касым дагы билен гитмедимкәм? Пиргулы ага мени нәме үчин бейле гүне салдыка? Бир-ики гүн төверегиң хабарыны эшитмән яшап билмедимикә? Хәй, акылыны гачыран гарры! Сениң хабар нәмәңе герек? Худай дийип, ики

эгнимден демини алып отуранда болмадымы? Мен иниңизиң ... Ден-душладан эжеми-де, какамы-да гөрүп билмерин. Ден-душламымы-да, бу ере биле гелен ёлдашларымы-да гөрүп билмерин. Вах, дүнйәден арманлы гечмели болдум-ов! Сапармыратдыр Касыма етирмән, мени атарлар. Эгер олар гөрәйселер, мени бошадардылар. Олар гелмәнкә, мениң топумы атарлар...»

Ол өзүни өңүне салып барян солдат билен гүрлешмек иследи. Эмма ол йигит русды. Шейле-де болса Сейит:

— Сен Сапармырат билен Касымы танаңокмы нәме? Шайдаков диенем улыңыз бармыш, оны танаңокмы нәме? — дийип, ызына өврүлди.

Солдат эгрем-буграм көчә чыканларындан соң, туссагың бейле эдишини халамады. Ол туссаг өзүне хүҗүм этмекчи боляр дийип пикир этди, түпеңиниң найзасыны Сейидиң йүзүне голайлашдырып, бәшатарың чакмагыны шакырдатды.

— Иди, контр...

Солдатың бу болшы гең гөрерлик дәлди. Дөртгүлли горайҗыларың душмана болан газабыны сөз билен дүшүндирмек кынды. Шунча яраг билен тутулан яш Сейит, элбетде, бу затлардан хабарсызды.

Солдат көп көчелерден эйләк-бейләк айланып, ахырсоны шәхериң демиргазык дервезесине голай, агзы демир гапылы бир жая барды. Бу ердәки гапыларың әпет гулплары, гаравулларың хырсыз, гахаржаң гөрнүшлери Сейидиң зәхресини ярды. Инди ол нирә гит дийселер, башыны ашак салып ураберди. Оны одиночка салдылар.

ХҮЖҮМ

Хан дишини гыжырдадып, чадырың гапдалындакы агажа ики эли билен япышып, бирнәче вагт дурды. Дине Какабайдан бейлекилер горкуларына гирере дешик тапман, гөзлерини мөлердишип, гайра-гайра чекилдилер. Голайдакы зерур юмушлар үчин пейдаланылян атлыларың-да, ызракдакы атлыларың-да арасына довул дүшди. Олары гачып гелйән атлыларың гөрнүшинден хем бетер ханың хәзирки ягдайы хейжана салды. «Хан бу масгарачылыгы нәхили гаршыларка? Нәхили

карара гелеркә?» диен сораг хәзир улудан-кичә хеммәни пикирленмәге межбур этди. Узын сатан, инче Какабай мейданда еке отуран дерегиң шемала ыранышы ялы ыранярды. Онуң бир гөзи ханда, бир гөзи гачып гелйәнлердеди.

Гурбанмәммет сердар илки билен чеп элиня бошадып, маңлайына етирди. «Бу нәме болдугыка? Мениң ишимиң гайдып башладыгымыка? Мен иң батыр адамларымың ызына мүң ярым атлы салып гойбердим. Шайдаковың атлылары болса мениң иберенлеримиң үчден бириче-де ёк. Бу болуш билен разылашып болмаз. Ызыма дүшүрип гелен әхли атлыларымы гырдырып вели, Шураханы шу гүн аларын! Бу хабары Хорезмине етирип болмаз. Онда ыздакылар баш гөтерерлер. Мениң гара келләме гөз дикерлер. Болмаз! Болмаз!..»

Хан бир затдан горкан ялы болуп тисгинди-де, ики элини-де гушагындан өтүрди. Өли, жансыз гөзлерини гиң ачып, Какабайы агтарды. Вепалы «итиниң» голайында дурандыгыны гөрүп, оңа йүзленди.

— Иним, Какабай, төверек-даша адам ёлла. Онбашылар, йүзбашылар, тиребашылар, хекимлер... гараз, бир эмел етен адам болса, шу ере йыгнансын. Ызларындакы атлыларына хем мениң дуран ериме голай сүйшмәге буйрук берсинлер.

— Лепбей, ага!..

Ханың гөвнүне көп вагт гечен ялы болуп дуюлды. Шонуң үчин-де ишаның голайында нәме иш этжегини билмән, шейле вагтда өз болшундан хем горкуп, хем утанып дуран Шыхым сүлгүни гөрүп, хан гең галды. «Инди мениң ялымы иййәнлер-де бир айдылан зады ики гезек гайталатмакчы болярмыканлар!» дийип, жошуп гелен гахарыны басып билмән, Шыхым сүлгүниң үстүне гыгырды.

— Сен хениз-де ербити ялы болуп, мениң аягымың ашагында есерини ашырып йөрмүң? Мен саңа нәме буйрук бердим ахыры?!

Шыхым сүлгүн хованың ичинде эрәп гиден ялы гөзден гайып болды.

Гачып гелйән атлылар чадыра сес етим голайлашанларындан соң, ханы гөрүп аяк чекдилер. Оларың гөрнүшлери ягжак болуп дуран гара булуда мензейәрди. Гочмәммет хан, Гайып бала, Дурды көвли Эймири

тутуп, атлылардан сайла-
галкан ялы эдип өңлерине
ып гайтдылар. Хан илкибада оларың болуп гелшини
гөрүп, дергазап болды. Эмма олар голайлашдыгыча
ханың гахары ятып уграды. Ханың иң батыр адамлар
дийип хасап эдйәнлеринниң гелишлери зарынжыды. Он-
сонам хан Эймириң ат үстүнде отурышыны гөрүп ала-
даланыпды. Бир задың йүзе чыкандыгыны деррев анык-
лады. «Херниә еңил болабилсейдир» дийип, гелйән-
лере тарап әдимләп уграды.
Голайына гелип дуран йүзи салык ханлары:
— Гочаклар. түвелеме, иш-ә битирдиңиз-ов! — ди-
йип, кинаялы сөзлер билен гаршылады. Барып, Эйми-
риң атының жылавындан япышды.
Эймир гөйә биле гелен ёлдашларыны беладан аман
саклап галмак ислейән ялы болуп сөзледи.
— Кака, хич кимем өзүне яманлык ислейән дәлдир...
Биз элимизден гелениңи этдик...
—Шол пелемут диен затлары бизи хич айналдыр-
малы — дийип, Гочмәммет хан Эймир сесини кесен
бадына сугшурды. Хан ага, Эймир бег догры айдяр.
Биз шу ягдайы худайдан диләп алмадык... Ынха. Га-
йып ага-да айдар...
Хан Гочмәммедиң-де, Гайып баланың-да сөзүне гу-
лак салмады.
— Ок нирәңден дегди?
Эймир гүп ялы чишен аягыны гөркезди.
— Аягымдан. Агзым кепәп баряр...
Хан онуң атының жылавындан чекип, чадыра та-
рап итди. Гочмәммет билен Гайыба бармың-ёкмуң хем
диймеди. Човдур ханы Гайып бала Гурбанмәммет серда-
рың бу болшуна үнс бермеди. Ол горкусындан яңа саң-
дыраярды. Эмма вели ханың бу эдиши Көнеүргенч ха-
ны Гочмәммедиң четини гыздырды. Ол хырчыны диш-
ләп, гамчысының ужы билен өз үйлүгының чылка срине
ызлы-ызына дүртди.
— Нәме, биз мунуң гоюн итлеримикәк?..
Гайып бала хич зада дүшүнмән, диңе:
— А?.. — дийип агзыны ачды.
Оларың икиси-де чадырың янына барып, атдан дүш-
дүлер.
Эймириң ярасы агыр дәлди. Эмма яра соваштыгыча
авусы гүйчленйәрди. Ол чадыра гирип, какасының
янында гышарансоң, авусына чыдаман, дишлерини

шакырдатды. Онуң ини үшедип, эндам-жаны гүршуп
уграды.
Хан онуң ярала аягының дызларыны эмай билен
сыпалашдырып, яраның агыр дәлдигини аныкландан
соң:
— Мерт боларлар, оглум. сен ялы әр йигитлер хем-
ме зады башындан гечирмелидир. Дүнйәниң ажысыны-
-да, сүйжүсини-де дадып гөрмелидир — дийди. Сонра
ол гол говшурып, ичери гирен Какабая:
— Иним. Какабай, хызматкәрлериңи тижесене,
Эймире чай гетириң диениме нәче вагт гечди? Эмма хе-
низем ёк. Олар сув гайнатжак болярмыкалар я-да по-
лат эредйәрмикәлер? — дийди.
Какабай чадырдан чыкандан соң, Эймир дишиниң
арасындан сыздырып, гашларыны чытып. шейле дийди.
— Кака, бизе бу уруш нәмә герекди? Өз еримизиң
чәгарасыны горап ятсак болмаярмыды?..
Хан ашакы додагыны дишләп, башыны яйкады. «Бу,
нәме, самрап башладымыка?» дийип пикир этди. «Эгер
самрап башламадык болса. нәме үчин бейле сораг бер-
йәркә? Хәй, оглум, бу акылың-пәхимиң билен мен өлем-
соң. Хываны элиңде саклап билермикәң? Эшши билен
Эймир икиси мениң хер әдимиме сын эдип, хер сөзүм-
ден нусга алып, гелжекде башындан гечиржек ишлери-
ниң ёлуны өвренмели вели, хениз-ә буларда бейле па-
хим ёк. Хава-да «Атаның гөвни балада, баланың гөв-
ни далада» диенлери чын экен-ов... Булар хачан адам
боларларка?..»
Дашындан болса оглуның сорагыны жогапсыз гал-
дырмазлык үчин шейле дийди.
— Болян дәлдир, оглум. шейле эдйәрис. Болян бол-
са бейтмездик...
Хан оглуның бу сорагыны башга хич кимиң эшит-
медигине ичинден бегенди.
Төверек-дашындан эшидилйән ат аягының сеслери
чадырың ичини лерзана гетирди. Хан Эймириң өңүнде
чай гетирип гоянларындан соң:
— Оглум, гызгынжак чайы ховлукман ич — ди-
йип ериндей турды.
Хан дашары чыканда. эмел етенлериң хеммеси Гоч-
мәммет хан билен Гайып баланың дашына үйшүпди-
лер. Эшши яныжа гелип, чадырың голайында атың жы-
лавыны чекди. Ылгап гелип, онуң атыны тутдулар.Эшши

Эймириң яраланаиыны ёлда эшидипди. Шонуң үчин-де атасына эглип салам берип, чадыра гирип гитди. Хан илки билен эмелдарлары гөзден гечирди. Соңра атлы-булут ялы болуп, чадыра тарап сүйшүп гелйән атлылары сынлап чыкды. Эмелдарлар ханы гөрен батлары-на гайра-гайра чекилип, эллерини дөшлерине етирип, баш эгип, салам бердилер. Олар ханың йүзүне ашак-лык билен середип, онда хэзир рехим-шепагат ёкдугыны аныклап, такдыра тен берип дурмакларыны довам этдирдилер.

Хан бир беленде чыкып, дуранлары гөзден гечирди. Хеммәниң гелендигини аныкландан соң:

— Гочмәммет хан, ханы, нәме дийжек? Бу гүнки ишлериң гүррүңини бер — дийди.

Инди ханың сесинден кинаяның ысы-да гелмейәрди. Гочмәммет хан шуны аныкландан соң, дуран топарының ичинден үч әдим өңе сүйшди-де, хеммелер эшидер ялы, эмма хана йүзленип, шейле дийди.

— Сердар ага, бу гүн биз йылдыза депен ялы болдук. Эймир бегиң яраланмагы, атлылардан бирнәчесиниң хеләк болмагы сизиң садык гулларыңыз болан бизиң улы гүнәмиздир. Биз өз ханымызың өңүнде бу гүнәмизи ювмага элмыдама тайярдырыс. Сердар ага, Шайдаковың гүйжи шол ики пелемутында. Хава, онсоң онуң атлылары-да урушмагы башарман дуранок. Сердар ага, мениң башга сөзүм ёк. Галамасыны Гайып ага айдар. Гуллук, ага.

Хан ягырнысыны чала хөкгердип, ужы ыза гайшып дуран, белент өкжели ак әдигине середип, Гочмәммет ханың айданларыны дилледи. Ол сөзүни гутарандан соң хан:

— Гайып хан, ханы, сен нәме дийжек?

Гайып бала Гочмәммет ханың голайына гелип дурды.

— Сердар ага, садык гулларыңыз буйругыңыза тайяр. Биз гүнәли. Гочмәммет ханың айданларының хеммеси хак. Сердар ага мундан буяна нәме этмели дийип хөкүм этсе, човдурларың ыза депжеги болмаз. Гуллук, ага...

Гайып бала эглип ыза чекиленден соң, орта агыр дымышма дүшди. Хан гөйә ука гиден ялыды. Ине, ол агыр пикирлерден соң башыны гөтерди. Жансыз назарлары билен адамлары ене бир гезек сынлап чыкды. Айгытлы сөзледи.

— Биз шу гүн Шурахан дийип ёла чыкдык. Йөне велин илки әдимимиз оңмады. Муны мен хич кимден гөремок. Хич ким гөвнүне хич хили кине алмасын. Худайың халайшы шейледир. Онуң ислэп-ислемезлиги бендесине баглы зат дэл. Гочакларым, сиз говы билйәнсиңиз, шу вагтлара ченли Гурбанмәммет сердар бир тарапа угур этсе, онуң бармалы ерине етмэн дуран ери болан дәлдир! Ол хем кимиң аркасындан? Сизиң аркаңыздан! Сизиң ялы эрлериң аркасындан!..

Гара телпеклер бирден гоюн ятан ялы болуп ашак эгилди.

— Гуллук, ага! — диен гүңлеч сесден яна ер сарсып гиден ялы болды.

Хан, нышананы догрулап атандыгына ичинден бегенди-де, өңки әхеңинде сөзүни довам этдирди.

— Сизиң ялы гочаклар Мухаммет пыгамбериң тугуны гөтерип, алланың адыны дилинде дога эдип өңе сүрсе, өңде хич хили гала дурмаз. Мен муны гөре-гөре гелйәрин. Дөртгүл ялы галалар сизиң атыңызың демине тозап гидер. Мен башыңызы агырдып дурмайын. Худай халап, пыгамбер голдаса, шу гүн агшам шамымызы Шураханда эдинмели. Бирки гүн атлара, адамлара дынч берип, үчүнжи гүн гүнорта чайымызы Дөртгүлде ичмели. Ишан ага, адамлара пата бер!

Хемме чөк дүшди. Ишан пата берди. Ене аяк үстүне галдылар.

Хан ахыркы буйрукларыны берди.

— Хер гошы гөчүрмек үчин бәш адам беллемели. Галан атлыларың хеммеси гылычларыны ялаңачлап өңе сүрмели. Бир әдим ыза чекилениң башы өлүмли, малы талаңлы. Гочакларым, атыңыз йүврүк, ярагыңыз атгыр, гылыжыңыз кесгир болсун!

Атлы-атына мүнүп, өз атлыларына тарап ат гойды. Ханың өзи-де тиженди. Янында дуран Какабая:

— Иним, Какабай, Эймир ярало, Эшиниң-де яңы гөренимде угруны тапмадым. Бәш саны атлыны Шураханда жай тайярламак үчин йөрите ёлла. Атлылар оба гиренден биз барянчак оды белент якып отурсынлар.

Хан өз атыны жылавлап дурана үмледи. Онуң атыны эдил голайына гетирдилер. Ишаныңам аты хэзир болды. Ханың гаты голайында болмалы атлылар-да чадыра

Хан ечиллик билен атланды.
гопайлашып гелдилер. Ол Шурахана
Ишан-да, атлылар-да ызына дүшдүлер.
гидйән ёлуң гапдалындакы белент ере атыны сүрүп чык-
ды. Эййәм ёла дүшүп уграп атлылар сап-сап болуп, онуң
деңинден гечип башладылар. Хан кә топара элини гөте-
рип, кәбир топары болса хич зат диймән душундан ге-
чирйәрди. «Шайдаков, инди мениң билен ойнуң деңгел-
месе герек!» дийип ичини гепледйәрди.

...Шайдаков Халмырадовы көмек гетирмек үчин
Дөртгүле иберип, урушда гурбан боланлары жайламага
гиришди. Бу иш кән вагт алды. Соңра атлыбашылары
йыгнап, ок-ярагларыны гөзден гечирмели, хемме зады ха-
саба алып, тайяр болуп дурмалы диен буйругы берди.
Бу иш хем эдиленден соң, түңче-чәйнегини хоржуна са-
лып гелен уршужылар чай гайнатмак билен болдулар.
Сапармырат Николай Алексеевичи өз гошларына чай
ичмәге гетирди.

Сапармырады хениз-де бир сораг хәли-шинди хайран
галдырярды. Ол хем болса шу ягдайда өзлерине көмек
бермек ислемейәниң кимдигини аныкламакды.
Шайдаков Касым дагы билен үч гат эдилип язылан
эткечәниң үстүнде өңлерине чай аланларындан соң, Са-
пармырат Шайдакова йүзленди:

— Шайдаков, көмек тиз гелермикә?

— Сениң өзүң нәхили пикир эдйәрсиң?

— Мен-ә Халмырадов бир зат алман гайтмазмыка диййәрин.

Шайдаков ажы йылгырды.

— Сапармырат, меселе бу ерде диңе Халмырадова баглы дәл. Дөртгүл Советиниң үстүнден гарамак үчин иберилен өрән улы хукуклы бир адам бар. Ол Кривцов. Түркүстан Меркези Исполнитель Комитетиниң адатдан дашары ыгтыярлы векили. Ол ылайта-да харбы ишлериң хеммесине жогапкәр. Онсуз я-да онуң билен маслахатлашман, чөпүң башыны-да гымылдатмак мүмкин дәл. Ине, мен шол адамың болшуны халамок. Онуң билен сен хем иш салышмалы, Касым хем. Шонуң үчин-де сизиң-де оны танап гоймагыңыз герек. Мен Кривцовың хер әдимини, хер сөзүни сынлаярын вели, оларың хич бири гөвнүмден турмаяр.

— Ефим шулар ялы ерде өз адамларымызың башыны жемлейәр-де, сәхел терс иш эден адам болса, ёла салып отурыберйәр. Ол улы адам гурамада ёкмы нәме?

Гурамада болса ол хер нәче улам болса, көпчүлигиң макуллан задына боюн болмалы ахыры?

— Ол бизиң гурамамызда ёк.

Сапармырадың бу гезекки гең галышы хич зада барабар болмады.

— Ол бизиң гурамамызда болмаса, нәхили эдип бизиң үстүмизден гарап билйәр? Бизиң көп ишлеримизиң кәвагтларда бири-биримизден гизлин гечирилйән вагтлары-да боляр ахыры?

— Ол харбы ишлериң, совет ишлериниң үстүнден гараяр. Бизиң гурамамызың ишине гошулмага онуң ыгтыяры ёк.

— Ене-де мен дүйбүне ченли душүнмедим, Шайдаков. Совет ишини диенини, харбы иш диенини алып барып отуран бизиң гурамамыз дәл-де, эйсем ким? Онсоң бу ишлер билен гураманың арасыны нәхили ачарсың?

Хер ягдайда хер кимден мүмкин болдугыча пейдаланмалыдыгына Сапармырадың дүшүнмейәндигини аныклап, Шайдаков гамланды. Оны гамландыран зат Сапармырадың дүшүнмейәндиги дәлди. Оны Кривцов ялы аңырсы нәбелли, пикири нәбелли адамларың пролетариатың сап ишине гатышмага мүмкинчилик тапяндыгыды. «Булары бир бада арадан чыкарып хем болмаяр. Эмма чыкармазлык хем мүмкин дәл. Онуң бизиң ишимизе гошулып йөрмегини Сапармырат акылына сыгдырып биленок. Гең гөрйәр. Сапармырадың пикири болса көпчүлигиң, халкың пикири ахыры!..»

— Сапармырат, икимиз кән затлар хакында гүрлешмели боларыс. Бир аркайынчылыкда өзүм саңа бирнәче затлары ачык-айдың эдип айдып берерин. Гамланма. Ине сен мениң бир сорагыма хәзир жогап бер: хан шу гүн чозармыка, эртир? Я-да шу гиже чозармыка?

Сапармырат агыр пикирлеринден зордан айналды. Бир кәсе чайы бир демине чекди-де, шейле дийди.

— Шайдаков, мен бу хана гаты етик. Бу хан зәхерли йыландыр. Йылан болса гуйругындан басайсаң вели, деррев чакар. Инди өзүң пэхим эт-де гөрүбер. Биз онуң гуйругындан кемсиз басдык. Ол эртире ченли бизиң басгымызың авусына чыдап ятып билмез.

— Гаты догры пикир, мениң өзүм хем шейле болар дийип чак эдйәрин...

Хәлиден бәри ики яшулының сөзүне гулак салып отуран Касым:

бар гүйжи билен чозар — дийди.
— Инди чозса, ол я өлейин, я алайын
— Догры, Касым, инди чозса, Сапармырат Касымың пикирини
дийип чозар — дийип.
голдады. — Харамзада гаты намысжандыр...
Шайдаков ерән агыр пурсадың өңүнде дурандыгыны
хич вагт хем ядындан чыкармаярды. Эмма бу чай башы-
ның гүррүңи оңа Дөртгүлүң ыкбалының шу ерде чөзүл-
мелидигини айдың гөркезди. Ол ханың гүйжүниң мүк-
дарыны билйәрди. Онуң әхли гүйжүни орта дөкжекдиги-
-де инди айдың болды. Нәме этмели? Эгер хан хич
заттан гайтман, өңе сүйшмеги йүрегине дүвен болса, әх-
ли гүйжүни-де ише салса, меселе гаты агырлашар. «Биз
онда гүйч билен дәл-де, укып билен, дурнуклылык билен
алмалы боларыс. Йигитлериң шу гүнки гөркезен гахры-
манчылыклары, әлбетде, әгирт улы болды. Мен муны
оләра дүшүндирдим. Олар инди өз гүйчлерине баха бе-
рип билерлер. Йөне вели Халмырадов бош гелйәсе вели,
иш хас кынлашар...»
Шайдаков чай ичип болансоң, пулемётчыларың
пынына гитди. Пулемётларың гуратдыкларыны, ок запа-
сыны барлап, еркүмеден чыканда, өзүне тарап этек алты-
-сы еди болуп ылгап гелйән бир уршужыны гөрүп, сакга
дурды.
Уршужы геле-гелмәне гөзлерини петредип:
— Шайдаков, ханың атлылары әдил булут ялы сүй-
шүп гелйәрлер! — дийди.
— Өзүң гөрдүңми?
— Хава. Мен Дерекли обаның голайжагында гара-
вулчылыкдадым.
— Атлыбашылара хабар эт, тайяр болсунлар! — ди-
йип, Шайдаков илки билен Дөртгүл ёлуна серетди. Ел-
да хич зат гөзүне илмәнден соң хырчыны дишледи-де, ене
пулемётчыларың еркүмесине гирип, ол ердәки адамлара:
— Окы бисарпа тутмаң. Мениң сигналыма гарашың.
Ызлы-ызына ики гезек асмана түпең атарын. Тайяр бо-
луң, душман етип гелйәр! — дийип, ызына окдурылды.
Ол ызына доланып чыкянча, оюң ичи кесек атылан ары
өйжүгине дөнүпди.
Сапармырат Касыма:
— Касым, маңлая языланыны чекмели пурсат гелди.
Өзүңи йитирме. Яшлык этме. Алла ярың болсун. Гай-
рат эт. Мен Шайдаковың голайында болмалы — дийип
ылгады.

Чар тарапдан ылгашып гелен атлыбашылар:
— Дине мениң сигналым боюнча херекет этмели. Хә-
вир ерли-ерңизи эелә! — диен буйругы алып, өз ат-
лыларының янына ылгадылар.
Гөз ачып-юмасы салымда бөлүмлер өз ерлерини эе-
ледилер. Түпеңлериниң агзыны Дерекли оба тарап гара-
дып, Шайдаковың сигналына гарашып ятдылар.
Касым гапдалында ятан Новруза:
— Ине, хүжүм-хүжүм диййәрдик, онуң икисини бир
гүнде башдан гечирмели болдук — дийди.
Новруз галкыжаклап ятышына:
— Соң-соңлар үчүсинем башдан гечирмели боларыс.
— дийип, гарысына дикелди. Шол бада-да онуң реңки
агды.
— Касым, хей, мунча-да атлы болармы?
Касым ики тирсегине сөенип, келлесини галдырды-да,
— Бе-е, буларда сан-саҗак ёк ялы-ла — дийди.
Хан атлыларының ярысындан көпрәги эййәм Дерекли
обадан бәри гечипдилер. Эмма оларың сув ичип ойдан
чыкян гоюн сүрүси ялы ызы үзүлмейәрди.
Шайдаковың еркүмесинде онуң өзи, Сапармырат,
ене-де ики саны уршужы барды. Шайдаков дүрбүсини
гөзүнден айырман дуршуна:
— Душман-а голайлашды. Сапармырат, ханы, Дөрт-
гүл ёлуна серет, гелйән-гидйән ёкмы? — дийип сорады.
Сапармырат Шайдаковың әхенини халамады. Ол он-
да толгунмак аламатларыны дуйды. Шонуң үчин-де
деррев даш чыкып, ичери гирди-де:
— Ёк, Шайдаков, хич ким гөрненок. Хенизаман ге-
лер-ле — дийип, хич болмаса, ынамлы геплемек билен
ёлбашчысына хемаят бермек иследи.
Шайдаков гөзүнден дүрбүсини айырман, душманың
хер әдимини хасаплап дуршуна, нәхили-де болса, бир
айгытлы нетиҗә гелмек үчин пикир йөредйәрди. «Була-
ры эртирки эдишимиз ялы гаты голая-ха гетирип бол-
маз. Өлени-өлер, галаны болса гөзи ёк ялы болуп, догры
үстүмизе чозар. Онуң үчин-де араны гаты голайлашдыр-
ман, от ачмак герек. Халмырадов гелип етишмесе, мун-
ча адамы гырдырмакда максат ёк. Онда ыза чекилмегиң
алажыны гөрүп уграмалы болар. Вах, ене бир дөрт
саны пулемёт билен муң адам! Онда вели аркайын дур-
са-да боларды, ханы шу ерден ызына гайтарса-да бо-
ларды. Ёк, мен Кривцов меселесини Түркүстан МИК-

нин өңүнде хөкман гояры. Мунуң болшы билен разылашмак болмаз. Мениң Кривцов билен разылашмагым — лашмак болмаз. Мениң гизлин революцияның ишине каст этдигим болар... Мен гизлин хат билен Дашкенде хөкман бирини ибермели боларын. Муны бир гүн хем гижикдирмек болмаз... Эмма вели хәзир нәме этмели? Ыза чекилмели болаярмыка?..»

Ол бу сорагың үстүнде узак ойланып дуруп билмеди. Хан атлыларының өң хатары бәш йүз әдиме голай гелди. Ызкыларың етишмеклери үчин болса герек, Гочмәммет хан билен Черрик сакланды. Оларың ызындакылар хем дурдулар. Ызкыларың көпуси диен ялы геленлеринден соң, Гайып бала Гочмәммет хан дагының топарындан сайланып, ыздакылара нәмедир бир хабар етирмек үчин, атлыларың гапдалы билен ызына тарап өврүлди. Ол эллерини салгап, бир затлар диййәрди. Онун буйругыны бирнәче атлы Дерекли оба тарап алып гитди. Дерекли обадан хениз-де гара телпеклилер чогуп чыкып дурды.

Гочмәммет хан, Черрик, Гайып бала өңе сүрдүлер. Шайдаков мундан артык сакланып билмеди-де, ики гезек түпең атып, сигнал берди.

Айылганч, ганлы уруш башланды...

...Халмырадов Дөртгүл галасындан үч йүз атлы билен чыкып гөни ёла дүшенден соң, атына гамчысыны басды. Үч йүз атың наллы аяклары доң ери лерзана гетирди. Халмырадов тә Шураханың деңине етйәнчә, хич зада үнс бермән, дине ат аякларының сесине гуванып чапды. Ындам атлар ок ялы болуп, хова йүзүнден сүйнүп барярды. Оларың агызларындан чыкян демлери түссе болуп асмана гөтерилйәрди. Адамларың эллерини, йүзлерини тыг ялы гыш шемалы кесип гелйәрди. Гаррының-да, яшың-да муртлары, сакгаллары чув-ак болупды. Халмырадовың уграмаздан өңинчә, өзлерине йүзленип айдан сөзлери атлылары еңиллик билен өңе итерйәрди. Шонуң үчин-де олар бири гамчылы, бири уянлы эллериниң кәшир ялы гызарандыгына, йүзлериниң совук шемала дилим-дилим боландыгына үнс бермейәрдилер. Ёлдашларының дадына етишмек арзувы үч йүз атла ганат беклэпди.

Халмырадов атының жылавыны бирден чекди. Үч йүз атлы бирден сакланды. Олар төвереге гулак салдылар. Өңден эшидилйән түпең сеслерини хич зат билен денешдирер ялы дәлди. Гарры ер бир еринден дешилип, өзүниң ахы-наласыны дашына чыкарып дуран ялы гарылжаң, гүңлеч оваз әлем йүзүни тутупды. Халмырадов гөйә өз-өзи билен геплешйән ялы:

— Гөрйән вели, иш-ишден гечен болмага чемели... — дийди.

Оняна онуң голайында дураналардан бириси гүнорта тарап, Шурахан билен Дерекли обаның илери четлерини бирикдирйән гиң мейдана тарап элини узадып:

— Ёлдаш Халмырадов, олар ким? — дийип, сесини сандырадып сорады.

Халмырадов бу сөзден соң, атлыларың арасында дерән говра әхмиет бермеди-де, атлының эл узадан тарапына серетди. Онуң гашлары чытылып гитди. Шүбхеленмәге хич хили эсас галмады. Гурбанмәммет сердарың атлыларының өңи эййәм Шураханың гүнорта гүндогарындан гирип уграпдылар. Халмырадов бу ваканы пикиринде айлап чыкянча, өңүнден кән атлының йүзин-угрын атларыны сайгылап гелшини гөрди. Халмырадов булары танады.

— Диймек, бизиңкилер ыза чекилипдирлер...

Соңра ол ызындакы атлыларына гыгырды.

— Гачып гелйәнлериң бирини-де душуңыздан гечирмәң. Өңлерини бекләң!

Ёлуң өңүни бекледилер. Дерекли оба тарапдан гелйән атлылар сакланмага межбур болдулар.

Халмырадов сораг берип етишмәнкә, өңден гачып гелйән бириси онуң алкымына дыкылды.

— Ёлдаш Халмырадов, биз сизе кән гарашдык. Гелип етишмедиңиз. Шайдаковдан буйрук болды, пулемётчылардан бейлекилер ыза чекилмели дийип!..

— Ханы Шайдаков?!. — дийип, Халмырадов хырсыз йүзүни гызардып, айылганч гыгырды.

— Пулемётчыларың бириси өлди. Шайдаковың өзи пулемёта эелик этди. Бизи-де хеләк болмаң дийип ыза гайтарды. Ёлдаш Халмырадов, ол харамзадаларың саны-сажагы ёкмука диййәрин. Ер сүйшен ялы сүйшүп гелйәрлер.

Гачып гайдапларың ызкы хатарларындан:

— Сүр!

— Нәмә гарашяң?

— Я эле душжек боляңызмы! — диен сеслер эшидилди.

Хич вагт өзүни йитирмейән Халмырадов гыссанды. Агыр ягдайдан нәхили эдип чыкмалы диен сораг аягы-

ның ашагындан чыкан ялы болуп, бирден онуң өңүнде пейда болды. Галадан алып гайдан, өңүнден гачып чыкан атлылары алып, сөвеш мейданына гитмелими я-да озалдан-да аз гүйжи горап сакламак үчин ыза—Дөртгүле гайтмалымы? Гөз ачып-юмасы салымда ол келлесине гелен бу сорагдан утанды. Онуң бугдай реңк йүзи дым-гызыл болды. «Шайдаковы ол ерде гоюп, мен нәхили эдип Дөртгүле барып билерин» диен сораг ток ялы болуп, онуң бүтин беденини титретди.

Ол атыны бир чете чекди-де:

— Мен Шайдаковың янына гитжек. Революцияның батыр оглуны ол ерде еке гоймак женаятдыр. Йөне хер иш эденинде-де онуң пейдалы хем-де зыянлы тарапларыны өлчемели. Шонуң үчин-де эсасы гүйч Дөртгүле гайтсын. Ким мениң билен Шайдаковы азат этмәге гитмек ислесе, ёлуң илерсине гечсин! — дийди.

Галадан Халмырадовың ызына дүшүп гайданлар шол бада бир адам ялы болуп, ёлуң илерсине гечдилер. Уруш мейданындан гачып гайданлар муны гөрүп, бири-бирлериниң йүзүне середишдилер. Илки бир атлы, соңра ики, ондан соңра атлыларың хеммеси хем ёлуң илерсине гечди. Халмырадов адамлара миннетдарлык билен гөз гездирип чыкды-да гаты гыгырып шейле дийди.

— Саг болуң, достлар! Саг болуң! Йөне маңа он атлы герек. Галанларыңыз гала тарап сүрүң!

Ол голайжагында дуран он атлыны янына алды. Бир уршужа:

— Тертип-дүзгүн үчин сен жогапкәр — дийип, атлылары табшырды-да, өзи Шайдаковың тарапына он атлы билен уграды.

Гараңкы аралашыпды.

Әпет улы ховпуң өңүнде Халмырадовың пикири айдыңлашды. Максады белли болды: Николай Алексеевич Шайдаковы нәхили-де болса азат этмели. Ол төверек-дашдан атылян түпең сеслерине, гыкылык-говгаларың хич бирине әхмиет бермән, шу гүн эртир ир билен гайдан ерине гөнүләп сүрйәрди. Гараңкының аралашмагы билен хич ким хич зады сайгарып билмейәрди. Хан атлылары сагданам, чепденем Шурахана тарап ат гоюп барярдылар. Түпең сеслериниң арасы билен сөгүнч сеслери эшидилйәрди.

Халмырадов оя гирип, өлүп ятан адамларың, атларың арасындан гечип, пулемётлы еркүмәниң өңүнде ат-

дан бөкүп дүшди. Еркүмәниң ичине уруп гирди. Онуң ёлдашлары дашарда галдылар.

Халмырадов гараңкының ичинде:

— Шайдаков! — дийип гыгырды. Эгер ол гөз ачып-юмасы салым сесини чыкармадык болса, Шайдаков атжакды. Ядап, халдан дүшен Шайдаков наганының ужуны гапа гарадан бадына өз адыны эшитди-де, оны ашак гойберди.

— Халмырадов!

Ики дост мәкәм гужаклашды.

Шайдаков өзүни эле алып:

— Инди хеммесиниң гутараны болдумы? — дийди.

Халмырадов:

— Мен етишип билмедим... Мени багышла! — дийди.

— Етишениңизде-де элиңизден гележек зат болмазды. Жүнейит хан әхли гүйжүни топлап сүрди ахырын. Дине шу оя гирип билмедилер. Ики тарапымызданам гечип дурлар.

— Дөртгүле гидйән ёл хем ачык...

Халмырадовың бу сөзи Шайдакова тәзе гүйч берен ялы болды.

— Онда атлылар саг-аман барандырлар?

— Шурахандан-а гечип гитдилер.

— Саг бол, гардаш!

— Ханы Сапармырат?

— Оны наган тутуп, ковуп гойбердим. Хич гидерин билмедим. Сени ташлап гидип билмен дийип көп давалашды.

— Ол хәзир ниреде?

— Өз атлыларыңы алып Дөртгүле гит дийдим. Гидендир.

Халмырадов:

— Шайдаков, хәзир вагт барка ыза чекилели. Мениң янымда он атлы бар. Пулемётлары атлара йүкләрис. Мен өзүм алып барарын. Сен болсаң бәш-алты атлы билен гала сүр — дийди.

— Ёк, мен пулемётлары алып барарын. Сен гит. Адамларың башыны жемле.

— Шайдаков, бейдишип дурмак болмаз. Мен саңа теклип эдйәрин!..

...Халмырадов Шайдаковы уградып, өзи бәш атлы билен пулемётлары алып, ёла дүшди.

...Сапармырат билен Шайдаков хан атлыларының

көпүси душларындан геченлеринден соң айрылышды-
лар. Пулемётчыларың икиси-де өленлеринден соң, Са-
пармырат:

— Шайдаков, пурсаты элден берме. Булар үстү-
мизе гыкылыклап чозманкалар ыза чекилели — дийди.

Шайдаков онуң гөвнүни йыкмазлык үчин шейле
дийди.

— Бизиң шу ичинде дуран жаранымызы элде сак-
лап дуран шу пулемётлардыр. Сен адамлара мениң
буйругымы етир: ыза чекилсинлер.

— Мен сени ташлап гитжек дәл!

Шайдаков гара дере батып атып ятышына:

— Мен теклип эдйәрин! — дийип гыгырды.

Сапармырат ики одуң арасында галыпды. Бир та-
рапдан, өз атлыларының ыкбалы онуң бүтинлей ынжа-
лыгыны гачырды. Икинжи тарапдан болса, Шайдаковы
еке ташлап гитмек гаты агыр дегди. Шейле-де болса ол:

— Йөр, биле гиделиң! — дийип хайыш этди.

Шайдаков наганыны ялпылдадып:

— Революцияның адындан теклип эдйәрин! Уршу-
жылары халас эт! — дийип айылганч гахарланды.

Сапармырат шундан соң Шайдаковың теклибиниң
дүйп манысына дүшүнди. Еркүмеден гыссаглы чыкды.
Ичинден: «Хей бу хесерлиниң Ефимден чигит ялыжак
үйтгешик ери бармы?!» дийип хүңүрдейәрди. Ол кәерде
багры билен сүйшүп, кәерде ылгап атлыбашыларың яны-
на барды. Хер баран топарыны ёла салып, индики топара
тарап ылгады.

Касымың топары ойлук ериң илери четиндеди. Хан
атлыларының улы топары-да оларың илерсинден, хас
голайындан гечйәрди. Сапармырат бу ере ылгап гелен-
де, уйлугының ики ериндеп ок деген Касым сарап
ятырды.

Новруз Сапармырадың өңүнден чыкып:

— Сапармырат ага, етишевери — дийип, гөзүне яш
айлады.

Сапармырат Касымың үстүне эгилди.

Галан ишлер гаты тиз эдилди. Сапармырат Касы-
мы, онуң атлыларындан дири галанлары алып, Дөрт-
гүле тарап уграды. Ол Касымы Пиргулы ага табшы-
рып, атлыларыны ерлешдирип, ызына — Шайдаковың
галан ерине гитди. Шурахан билен Дөртгүлүң арасын-
да Сапармырат Шайдаков билен душушды. Ол оңа

...хәзир болса өзүнден гидип яты-
шы хакында айтды.

— Йөр, бизиң билен биле гала баралы. Мен саңа док-
тор тапып берейин. Ол көмек эдер — дийип, Шайдаков
Сапармырады өзи билен биле алып гайтды.

Гурбанмәммет сердар шейдип, эййәм даш ялы бо-
луп гатан мейитлери депеләп Шурахана гирди.

ДАРАЖЫК КӨЧЕЛЕРИҢ БИРИНДЕ

Шыхым сүлгүн ханың газабындан саг-аман гуту-
ландан соң, узакда дуран атлыларың арасына барып,
өзүниң оңат танаян бир адамсы билен атыны чалышды.
Гейимлерини чалышмак иши узага чекди. Шыхым ялы-
жак кичижик адамың гөзлегине чыкдылар. Ахырсоны
олжачылардан бирини тапып гелдилер. Шыхым онуң
гейимлерини алып, өзүниңкини оңа берди.

Олжачы атың диши ялы ири хем-де сары дишлери-
ни гөркезип:

— Мениң олжам-а өз үстүме гелйәр — дийип
бегенди. Шыхым сүлгүниң гейимлерини геенден соң,
онуң аягы ере дегмеди.

Хемме иш битди. Инди галаның ичине ашмаклык
галды. Шыхым дипломат хем болса, онуң бейле иш-
лерде хич хили укыбы ёкды. Шонуң үчин-де ол өз ат-
лыларының гөзүнден гизленди-де, бир оя гирди. Узак
вагт пикир эдип отурды. «Хандан гачып гайтдым» ди-
йип, гөни сүрүбермәге йүрек эдип билмеди. «Билип
болмаз, я ынанарлар, я ынанмазлар. Түркменлериң
болса мени танамаяны ёк. Гарагалпакларың-да көпүси
мени билйәрлер. Дөртгүл кән гелип-гидйән еримизди
ахыры» диен пикирлер оны ачык гидибермекден сакла-
ды. Ол ахырсоны гүн батып, гаранкы дүшенден соң,
гала барян атлыларың ичине гошулып гитмеги йүреги-
не дүвди. Шу максат билен Шыхым сүлгүн ойлы-бейик-
ли ерлерден, яп-чиллерден йөрәп, Шурахан обасының
гайрасындакы Дөртгүл ёлы билен обаның ортасындакы
ташланды, белент райышлы япларың ичине өзүни атды.
Атының уяныны гаңтарып, эериң гашына данды. Киш-
немесин дийип, агзыны сарады. Өзи болса диңе гыздыр-
маның дешиги ялыжак гөзлерини ачык гоюп, телпегиниң
үстүнден келлесине сары мата чекди. Шейдип, райыш-

дакы саралып отуран отларың арасына гирип, Дөртгүл ёлуна әнедип атды.

Ёлуң гатнавы кесилмейәрди. Ода барян ялы ховлукмач адамлар ики тарапа-да ваз ясаярдылар. Шыхым сүлгүн шейдип, гараңкы дүшйәнчә ятды. Онсоң юваш-лык билен ёлуң гырасына голай гелди. Йигрими-отуз саны атлының гаты сүрүп, гаты геплешип гелйәнини гөрди-де атланды. Атлылары душундан гечирип, улы ёла чыкды-да, оларың ызы билен сүрүберди. Илки-иленки арасыны ачып йөреди. Галаның дервезесине геленден соң болса атлыларың иң ызындан гошулды. Улы дервезәниң агзындакы барлагдан хем гечип, өзүни Дөртгүл галасына атды.

Атлылар гин көче билен газарма тарап сүрдүлер. Дөртгүлүң көчелери озал хем гараңкыды. Хәзир уруш вагтында болса айналарың өңүне хем гара мата тутулыпды. Шыхым сүлгүн бу ягдайдан герегиче пейдаланды. Ол атлылар билен улы көчеден бирнәче вагт йөрәнден соң, сага гидйән кичижик, даражык бир көчәниң деңине гелип, атының башыны чекди. Хич кимиң үнсүни өзүне чекмәндигине гөзүни етирип, шол көчә совулды. Ене биразрак сакланды. Диймек, парахатчылык, хич ким оны дуймады. Инди гөни бармалы ериңе сүрүбермелиди. Шыхым сүлгүн шейле хем этди. Ол ат аягының сеси гаты чыкмасын дийип юваш сүрди. Бу көчәниң аңры четине голай барып, чеп тарапдакы дервезелериң бирини какды. Ичерде ит үйрди. Шыхым ене-де ит үйрүзмекден горкуп, кән дурмалы болды. Эмма гапының агзына нәбелли атлының гелениниң дуян ит инди сесини кесмеди. Итиң үйрмеги, ичерден хениз чеңли хич кимиң чыкмазлыгы Шыхымың гахарыны гетирди. Ол ене-де какды. Дервезәниң ичинден:

— Ким бар? — диен ёгын сес чыкды.

Гахардан яңа титрәп дуран Шыхым сүлгүн ол адамы танады:

— Тиз ачсана, Айтек!

Дервезе гөз ачып-юмасы салымда ачылды.

Саглык-эсенлик хем сорашман:

— Шыхым ага, сиз нире, бу ерлер нире? — дийип, Айтек мыхманы билен гужаклашып гөрүшди.

— Мениң адымы тутма, Айтек. Ханы, аты даң. Өйүңе йөр.

Ылгап гелип, бир йигит аты алып гитди. Айтек мыхманыны арасса, гиң мыхман жайына алып гирди. Гапыны жебисләп япандан соң, Шыхыма ыхлас билен середип гең галды.

— Шыхым ага, бу нә болуш? Бу эшиклер сизе гелишжек эшик дәл ахыры?

Шыхым төре гечип отурды. Айтек болса гапының агзында дик дурды.

— Отур, Айтек. Иш үчин ялаңач гезмели-де болса, разы болаймалыдыр. Мен зордан өзүми гала атдым.

Айтек чөке дүшүп отурды-да:

— Хан хезретлери гургунмы? Шураханы алыпмыш дийип, яс-яңыжа хабар чыкды. Бизиң-ә башымыз гөге етди. Худая муң-де бир шүкүр — дийди...

— Хан хезретлери гургун. Көп догайы салам айтды. Хан агаң хәзир Шураханда кейпини көклейәр.

— Худайың өзи берейин дийсе, геп дәл экен. Биз нәхили эдип араны сазлап борка дийип, маслахатлаша-маслахатлаша белли бир чукура түйкүрип билмән отырыс. Бир үйшүшйәрис, бир дагашярыс. Әй, инди өзүң гелен болсаң, сени худайың беренидир. Бизиңем худай диен еримиз бар экен, Шыхым ага...

Айтек ене бир гезек Шыхымы гөзден гечирди. Бирден онуң гөвнүнде Шыхым сүлгүне ынанмазлык дуйгулары пейда болды. «Ене-де бу тилки хандан гачып гайдан болаймасын? Шайдаковы гүйчли гөрүп, онуң тарапына гечен болаймасын? Ёгсам, Шыхым сүлгүн ким, бейле геймлери геййәнлер ким?» Йөне вели Айтек бу пикирини тиз вагтда башындан чыкарып ташламалы болды.

— Гуры гепден, үйшүшип-даргашмакдан хич зат чыкмаяр, Айтек. Хәзир иш гөркезмели. Өзүң ялы девлетли, улы сөвдагәрлер, байлар, барлылар шәхерде кән. Хан ага сизиң көмегиңизе гарашяр. Эмма бир задығы билип гоюң: Дөртгүл үч-дөрт гүнден ханың элине гечер. Онсоң сизиң көмегиңиз хич киме-де герек болмаз. Онсоң сизе өзүмиз көмек берерис... Ха! Ха!..

Шыхымың юваш, эмма көп маңылы, зәхерли гүлкүси Айтеге яңагына шапбатланан ялы тәсир этди. Ол шаглап гелен гара дерини гыссанман сүпүрип отурышына:

— Хич вагт хан хезретлеринден элимизден гелен көмегимизи аян дәлдирис, Шыхым ага. Инди-де аямарыс. Нәме этмели дийсең, биз башымыз билен йөрәп

Хәзир бизе диңе сен герекдиң — етмәге тайын.

дийди.

Айтек кырк бәш билен әллиниң арасындакы узын бойлы, эгинлек, семиз адамды. Онуң ата-баба кесби-кәри сөвдагәрчиликди. Сөвда үсти билен түчжар бай болупды. Деряның аркасындакы, өңүндәки улы шәхер-лериң хер биринде диен ялы улы ховлусы, машгаласы, йүпек, йүң, чай-теммәки дүканлары барды. Ол хызмат-карлерини рехимсиз ишледип, өзүниң бүтин өмрүни кейпи-сапада гечирйәрди. Дөртгүл сөвдагәрлери оны элинде гөтерйәрдилер. Дөртгүлде онуң айданы айдан, диени диенди. Шыхым сүлгүн билен көп вагтлардан бәри таныщды. Хыва көшгүнде онуң билен улы кабул эдишликлериң биринде таныш болупды. Бу танышлык соңабака достлуга ченли барып етди. Шыхым сүлгүн Айтегиң өйүне гелмән гит-деря аркасына геченде,

мезди.

Янкы ат тутан оглан гирип, Айтегиң йүзүне «Нәме, гуллук, ага» диен маныда серетди. Айтек оңа:

— Гоюн өлдүр — дийип, буйрук берди. Йигит шол бада даш чыкды.

Шыхым сүлгүн:

— «Гечени гечди бил» дийипдирлер, Айтек — дий-ди. — Гечен гүнлерде бирек-бирег эдилен ягшылык-лары хасаплашып отурмага хәзир вагт ёк. Гүррүң шу гүнки гүн хакда барйр. Ханың Дөртгүли алҗакдыгына хич хили гүман герек дәл. Мунуң өзи хут айнада гөрлен ялыдыр. Шонуң үчин-де ханың өңүнде башыны гөте-рип дурмак үчин чалышмак герек. Биз орслары деря-ның өңүнден-де, аркасындан-да коварыс. Юрт ене өзү-мизиңки болар. Уруш зерарлы чекилен әхли чыкдажы-лары-да Дашкент хөкүметинден диләп алмарыс, талап эдип аларыс. Юрт ондан соң гүлләп башлар. Яг йийип, ялаңач ятыбермели болар. Сен шол вагт хем сөвда этмели боларсың ахыры! Шейле дәлми? Юрт абадан-чылык болса, зат хем гечгинли боляр.

Айтегиң гөзлери ялдырап гитди. Ол муртларыны сыпалашдырып, гөзлерини ойнатды. Сүйжи арзувлар келлесине гелип долды. «Шол гүнлере етмек үчин хан агадан хич задымы хем аямарын» дийип, ичинден касам этди. Дашындан болса:

— Гуллугыңа тайяр, Шыхым ага. Диңе агзыңы ачай. Галамасының хеммеси мениң билен! — дийди.

Шыхым Айтегиң әхеңини халады. Ичинден «Гув-келле бидөвлет, өңүнде тогаланмага-да тайяр-ов» диен нетиҗә гелди.

Соң болса шейле дийди.

— Шәхер ичи гиҗе нәхили ягдайда? Мен-ә сениң көчәңде ит-гуша-да душ гелмедим.

— Әхли гүйч дервезелериң ич йүзүнде. Галаның диварларының гечип болайҗак пессежик ерлеринде. Бизиңки ялы гум-гуклук көчелерде хич ким болмаяр диен ялы. Кәвагтлар атлы гаравуллар айланайласалар, башга адам болмаяр.

— Онда шейле — дийип, Шыхым сүлгүн буйрук берди. — Иң якын, жаныңы ынанайян адамларыңдан бәш-он саньсыны йыгна. Өзүңем гаты сересап бол. Уруш вагтының яшыр-юшуры болмаяр. Шонуң үчин-де догры айдайын: эгер үстүмизи басайсалар, илки өзүң өлмели боларсың. Дост доста гөнүсини айтмалы. Мен хем шей-ле эдйәрин.

— Вах, Шыхым ага, ондан аңсат нәме бар? Мениң шейле бир адам билмез ёл-ёдаларым бардыр вели, оны Шайдаковың өзи-де тапмаз. Сен бир чәйнек чай ич-йәнчәң, мениң иң якын адамларым хузурыңда тайяр болар.

Шейле дийип, Айтек чыкып гитди.

Шыхым сүлгүн тирсегини яссыга берип, чай ичмәге башлады. «Мен Дөртгүлүң гепине-сөзүне гулак салын-ян адамларының хөвүртгесине кесек атайын. Гой, олар гозгансынлар, башларыны гөтерсинлер. Шәхериң ичин-ден урмак хан аганың ишини еңледер. Шейтсек, биз Дөртгүли гаты тиз хем аларыс. Хан ага-да, өз айдышы ялы, гадырымызы билер...»

Шыхым сүлгүн Айтегиң чаканлыгына гең галды. Ол бир чәйнек чайы ичип гутарманка, Дөртгүлүң «мен» диен сөвдагәрлери, байлары, моллалары ызлы-ызына ге-лип башладылар. Бу эпей адамларың бирнәчесини Шыхым сүлгүн танаярды. Гарынлак-гарынлак, ясы телпек, оңат гейнүвли адамларың даш гөрнүшлери-де оларың өрән барлыдыкларына гүвә гечйәрди. Шыхым ичинден: «Булар эпет улы гүйч. Булардан пейдаланма-гы-да башармак герек. Булар тутан ерини гопарып билҗек адамлар» дийип чак этди. Бир салымдан Айтек хем ене ики адам билен гелди.

Чай-нахар ызлы-ызындан чекилип башланды. Мол-

лаларың бириси ханың ишиниң ровачланмагының хатырасына дога окады.

Айтек Шыхыма йүзленди.

— Шыхым ага, Дөртгүли Дөртгүл эдип отуран адамлар шулар. Шуларың хеммеси бири-бириниң үстүнде жан алып, жан бермәге тайяр. Биз бу адамлар билен хер гүн душушярыс. Эмма, яңкы айдышым ялы, келеп ужуны жемләп билемзок. Ине, инди өзүң бизе ёл салгы бер.

Сакгалы гушаклыгына етип дуран, гызыл йүзли бир адам:

— Гаты догры, Шыхым, оглум. Бизиң канагат кәсәмиз долды. Хер гүн үстүмиз депешек. Бизденем бир гүн гечйәр, итденем. Бизе ёл салгы бер — дийди.

Шыхым гышарып ятан еринден сөзледи:

— Худай адамы илки ярaданда, онуң маңлайына «Сен бай, сен гарып» дийип язармыш. Шоңа гөрә-де маңлая язылaндан гачып гутулып болмаз. Эмма динден чыкан капырлар байлары ёк этжек дийип, худайың гаршысына гидйәрлер. Хан агамыз болса дин гылыжыны чалып гелйәр. Худай онуң ишини ровач эдйәр. Эййәм эшиденсиңиз, хан агамыз хәзир Шураханда дүшледи.

— Эшитдик!

— Эшитдик!

— Иши ровач болсун!

— Дөвлети артсын!

— Гылыжы кесгир болсун! — диен сеслер эшидилди.

Шыхым сүлгүн сөзүни довам этдирди.

— Гөршүңиз ялы, хан агамыз сизиң үчин гижесини гүндиз эдип йөр. Ёгсам, онуң бир өзүне нәме герек? Хич зат. Худай онуң бар задыны герегинден хем артык берипдир.

— Дөвлети артсын.

— Узак өмүр сүрсүн...

Шыхым дикленди.

— Көпүң гамыны эдйән адамлар гаты аз дөрейәрлер. Хан ага-да шейле адамларың бири. Инди ол Шураханда вагт гечирип ятмалы дәл. Оңа сизиң көмегиңиз герек. Хан ага илки билен совгат ибермек герек. Нәме ибержекдигиңизи өзүңиз билйәрсиңиз. Йөне совгадыңызы эртир агшамдан гижә гоймаң. Онда соңа галарсыңыз. Хер ким нәме совгады болса эртир Айтегиң өйүне гетирсин. Биз бир ёл тапып, ол затлары Шурахана етирерис. Йөне совгадыңыз Жүнейит хана лайык совгат болсун!..

— Жанымыз билен!

— Хандан хич зат аямарыс!

— Башымыз оңа гурбан болсун!

Шыхым сүлгүн бу сөзлерден барха гылав алярды:

— Мунуң өзи сизиң хана болан йүрекдешлигиңизи аңладар. Хан сизиң ягшылыгыңызы ерде гоймаз. Хәзир я өлмели, я-да алмалы. Башга хили чыкалга ёк. Шу зерарлы-да, сиз шу тайда он бир адам болуп отырсыңыз. Сизиң ялы топы атылжак болуп дуран адамлар ене-де кәндир. Эгер яшамак ислесеңиз, башыңызы бирикдириң. Хич задыңызы аямаң. Ат, яраг алың. Адам жемләң. Задыңызы гысгансаңыз, дүйбүнден хич затсыз галарсыңыз. Онуң үчин-де гайрат эдиң. Бир зады ягшыжа ятда саклаң: аты, ярагы, адамы нәче кән жемлесеңиз, шонча-да хан аганың иши тиз ровачланар. Ол тиз еңер. Эгер муңа разы болмасаңыз болса, Шайлаков еңер. Онсоң орсларың Сибирь диен еринден чыкарсыңыз. Ол ерде адам ийижилер яшаяр. Хер гүн бирини иерлер. Бу затлары мен гаты говы билйәриң. Эдил өз гөзүм билен гөрен ялы...

Ак сакгаллы, гызыл йүзли адамың реңки агды.

— Шыхым, оглум, бизден яңа аркайын бол. Дулумызда отуран гызымызы сатып хем болса биз атлы йыгнарыс. Йөне олары ниреде жемлемели?

Бу сораг жогапсыз галды. Соңра ызыны вагырда тутдурдылар.

— Хава, хава...

— Биз тайяр...

— Аксакгал догры айдяр.

Шыхым ынамлы сөзледи.

— Ат-ярагы көпрәк алыбериң. Адамлары болса бир ере жемлемәң. Йөне олар «Хәх!» диенден «Мәх!» диер ялы болуп, өз өйлеринде яшаберсинлер. Мен сизе бир зат айдайын, йөне дилиңизе пугта болуң: Дөртгүлде бир улы адам бизиң тарапымызда. Хич затдан гайгы этмәң. Ол герек дийип хасап эден вагты атларыңыза-да, ярагларыңыза-да, адамларыңыза-да эелик эдер.

— Агзындан худай эшитсин!

— Диениң гелсин, оглум!
— Хан аганың иши ровач болсун!
Шыхым ювашлык билен гепледи.
— Инди, яшулулар, башга бир иш бар: маңа хич затдан гайтмаян бир адам герек. Эле дүшсе-де, өлүме хөкүм эдилсе-де, дил ярмаян адам болмалы. Йөне пугта пикирлениң.
Орта ким билмешек атылан ялы болды. Адамлар бири-бирлериниң йүзлерине бакышдылар.
Гызыл йүзли аксакгал:
— Шыхым, оглум, ол бир ере гитмелими? — дийип сорады.
— Ёк, агам, ол хич ере гитмели дәл. Дөртгүлде болмалы. Эмма этмели иши өрән четин иш.
Җайың ичинде вагырды башланды. Сәхел вагтың өзүнде сувчулардан, хызматкәрлерден, көче сүпүрйәнлерден... гаты көп адамың ады тутулды. Ахыры отуран адамлар бир хызматкәриң үстүнде көп дурдулар. Көпүси «шол боляр» диен нетиже гелди.
Хәлиден бәри геплемән бир четде отуран буруны емшик сөвдагәр:
— Өзүңиз билйәңиз, ол мениң гапымда гезйәр. Адына-да Матак дийилйәр. Өз-ә айдан ишини ики гезек гайталатман битирйәр. Йөне онуң гөвнүни тапмалы болар-да — дийди.
Айтек:
— Онуң гөвнүни өзүм тапарын — дийди.
Төрде отуранлардан бириси:
— Онуң гөвнүни бизем тапып билердик-ле, Айтек — дийип гөвнүне гетирди.
Башга бири:
—Онуңам гөвни болармы? Элине бир пенже кагыз пул гысдырсаң, ол адам өзүни ода-да урсун!..
Шыхым «Юваш!» диен манында эмай билен элини гөтерди.
— Ол затларың иши аңсат. Йөне ол адам эртир гүнортана галман, Айтегиң өйүне сув гетирен киши болуп, мениң яныма гелсин. Садылла бай, эшитдиңми?
— Эшитдим, эшитдим, Шыхым ага...
Молла ене-де ханың ишиниң ровачланмагының хатырасына дога окады.
Олар даң атмазының өң янында даргашдылар.
Шыхым сүлгүн гүн догянча ятды. Соң туруп чай ич-

ди. Чекгесини ак яглык билен сарап, башына Айтегиң ятаксопбажыны гейди. Айтек оңа бир көне ичмек хем тапып берди. Шейдип, Шыхым сүлгүн Кривцовыңка уграды.

ЗИНОВИЙ КРИВЦОВ

Җолмүрзәев, Халмырадов, Шайдаков гиҗе сагат дөртден ишләнде исполкомда җемленишдилер. Шайдаков гулакҗыныны чыкарып, столуң үстүне оклады. Эллерини бири-бирине сүйкешдирип, Җолмүрзәеве серетди.
— Сапармырат гелмедими?
— Хениз-ә геленок, Николай Алексеевич.
— Николай Алексеевич, сен ол адамы говы танаярмың? — дийип, стола дөшүни берип, ядавлыкдан яна зордан херекет эдйән Халмырадов сорады.
Шайдаков Җолмүрзәев билен Халмырадовың ортасында отурды.
— Мен ол адамы сизиң икиңизи танайшым ялы танаярын. Оңа ынанмак болар, оңа биз ынанмалы. Ефимов маңа о хакында узын хат языпдыр. Мундан хем башга, Сапармырат соватсызам болса революцияның ишине берлен адам. Душүнҗели адам. Егса-да, Кривцовың өйүне гиден адам гелмедими?
— Ёк. Гелсе-де, Кривцовдан оңлы хабар билен гелмезмикә диййәрин — дийип, Җолмүрзәев Халмырадовың йүзүне бакып ажы йылгырды. Кривцовың шу гүнки болуп отурышы ядына дүшенден, Халмырадовың яңагының хамлары чекилип гитди.
— Хава, Шайдаков, ондан оңлы хабара гарашма.
Шайдаков бу гүррүңиң манысыны айдып бермеги хайыш этди. Ики ёлдаш гахар-газапдан долы гүррүңи берип гутаран бадына Шайдаков:
— Харамзада!.. — дийип, столы юмруклады.
Гапы какылды. Кривцовыңка гиден адам гелип шейле дийди.
— Онуң өйүниң агзындакы гаравуллар мени ховла гойбермедилер. Мен исполкомың адындан азм уруп хем гөрдүм велин, олар: «Биз нәхак ере өлмек ислемейәрис» дийдилер.
— Ягшы, өтәгит — дийип, Җолмүрзәев оны ёла салды.
Шайдаков ол адам чыкып гиденден соң, гапыны пуг-

та ялды-да, ики элини жүбүсине сокуп, Жолмурзаев би-
лен Хэлмырадовың голайына гелди.

— Ёлдашлар, шу гүнки ялы айылганч гүнде шейдип
йөрен адам билен мен бир маслахатда отурып, револю-
цияның иши хакында меселе чөзмәге намыс эдйәрин!
Эгер мениң ченим чен болса, бу адам контрдур. Башга
хили болмагы мүмкин дәл. Эгер макул гөрсеңиз, мен
онуң аягындан Дашкенде, Түрккомиссия докладной
язып ибержек. Докладнойың ёлдаш Фрунзәниң я-да Куй-
бышевиң элине дүшдүги бес. Олар хөкман ондан нетиже
чыкарарлар!..

Халмырадов палллады.

— Шу гүнки болшундан соң, мениңем ондан бүтин-
лей гөвнүм гечди. Сен нәхили гөрйәрсиң, Жолмурзаев?

— Язмак герек!

Ядав, муртлары салланан Сапармырат аграс эдимләп,
ичери гирди. Халмырадовың янына гечип отурды.

— Касымың ягдайы нәхили? — дийип, Шайдаков со-
рады.

— Элиң-гөзүң дерт гөрмесин, Шайдаков. Докторың-а
өлинем дирелтжек экен. Тәзе ган гойберди. О ерине, бу
ерине иңңе сүнчди. Ярасыны даңды. Касым хәзир өзүне
гелди. Саг бол, Шайдаков.

— Онда меселе шейле — дийип, Николай Алексеевич
сөзе башлады. — Дөртгүлүң дашы габалды. Бу факт
нәхили ажы-да болса, биз муны боюн алмалы. Башга
алач ёк. Индики везипе, Дөртгүли элде сакламакдыр.
Мунун үчин шәхерде халк дружиналарыны дөретмек ге-
рек. Мен бу габавың нәче вагтлап довам этжекдигини
билемок. Шонуң үчин-де азык өнүмлериниң хеммесини
хасаба алмалы. Барлыларың, байларың әхли затлары-
ны (ылайта-да галлаларыны) язып, герек вагты алып
гайдар ялы, расписка билен оларың өзлерине табшыр-
малы. Бирнеме этимизи гаталтмалы боларыс. Револю-
цияның душманлары, ичалылар, адамларың арасында
ховсала турузыжылар билен рехимсиз гөрешмели. Олар
эле дүшен бадына харбы трибунала бермели. Бу бир.
Икинжиден, дашымыз габалды, худайың өзи көмек эдер
дийип ятмак болмаз. Душманың үстүне гиже хем-де гүй-
диз, мүмкинчилик болан вагтлары чозуш гечирмек герек.
Хан Жүнейит бар гүйжүни жемләп гелди. Онуң әхли
гүйжи янында. Муңа бизиң гөзүмиз етип дур. Шонуң
үчин-де, мүмкин гадар, онуң гүйжүни говшатмага чалыш-

мак герек. Үчүнжиден, шәхер ичиндәки байлардан, сөв-
дагәрлерден гөз-гулак болмалы. Оларың ичимизден ур-
мага сынанышмаклары мүмкин. Ине, ёлдаш Жолмурза-
ев, исполкомың өңүнде дуран шу гүнки везипе шундан
ыбарат. Ене бир әгирт улы әхмиетли везипе, ол хем бол-
са әхли дервезелериң, умуман, галаның ички диварлары-
ның әхли еринде беркитмелер гурамак герек. Муңа ша-
хер халкыны мобилизлемели болар. Ине, гүн догуп, жахан
ягтыландан соңра, исполкомы чагырып шу затлар хакын-
да карар кабул этмели. Исполкомы Кривцов болса-бол-
маса-да чагырмалы. Революцияның иши — халкың иши.
Шонуң үчин-де биз, ягны исполкомдакы большевиклер
көпчүлик болуп карар кабул этсек, оны Кривцов ятырып
билмез. Йөне Кривцова хөкман хабар этмели. Гелсе гел-
син, гелмесе-де өз иши. Эгер башга гүррүң болмаса дарга-
шалың. Хич болмаса бир сагат, ярым сагат дынч алалың.

— Боляр.

— Боляр — дийишип, Жолмурзаев билен Халмырадов
еринден турмага башлады. Хәлиден бәри Шайдаковың
сөзүни диңләп, онуң хер сөзүнден маны алып отуран
Сапармырат:

— Адамлар, биразажык аяк чекиң — дийди.

Үчүси-де оңа серетдилер.

— Сизе мениң ики саны юмшум бар — дийип, Сапар-
мырат еринден турды. — Бир-ә, бизиң бир Сейит диен йиги-
димиз шу гүн эртир йитипдир. Ол гошда галыпды. Шо-
ны нәхили тапып боларка?

— Ол нәхили йигитди? — дийип, Шайдаков Сейидиң
адыны голтугындан чыкаран депдерине язды.

— Әй, мен нәхили диейин, Шайдаков? Йигрими-йиг-
рими ики яшларында. Гап-гара бир йигит. Өзи-де бизиң
бир хабарымызы эшитмек үчин гала тарапа гай-
дыпдыр.

— Мен хабар билжек боларын — дийип, Жолмурзаев
вада берди.

— Ене нәме иш? — дийип, Халмырадов паллап со-
рады.

— Бизе хачан галадан жай бержексиңиз?

— Хә, Жолмурзаев, бу зерур иш — дийип, Шайда-
ков башлыга йүзленди. — Булары хөкман галаның ичин-
де ерлешдирмели.

— Газармада ерлешдирәйсек нәдеркә? — дийип,
Жолмурзаев Халмырадов билен Шайдакова йүзленди.

Шайдаков азажык пикирлененден соң:

— Газармада булара кын болар — дийди.

— Онда хол гүнки жувазчының жайыны берәймек герек — дийип, Халмырадов маслахат берди.

Сапармырат:

— Биз йигримиден говрак адам: Сыгармыкак? — дийип сорады.

Жолмурзәев Сапармырады ызына тиркәп, жувазчының бош жайыны гөрмәге гитди. Шайдаков билен Халмырадов гайтды. Олар ёлда гаравул постларыны барлап, гүн догуберенде өйлерине бардылар.

...Кривцов ир оянды. Онуң гөзлери дым-гызылды. Йүреги эндирәп, эллери титрейәрди. Жайың ичиндәки булам-бужарлыгы, яныңда чәшерип ятан аялы гөрүп, ол илки билен өзүниң ниреде дигини аныкламак исләди. Өз өйүндедигини биленинден соң, биразрак йүки еңлән ялы болды. Ол узын бармаклы яланач аяклары билен халының үстүнден йөреди-де, столуң янына барды. Кривцовың хәзирки ягдайындан бейле адам-а дәл, сағ адам хем баш чыкарып билжек дәлди. Шейле-де болса Кривцов дузярым стакан арак тапып, шол бада башына чекди. Дузлы помидорлардан бирини сормага дурды. Соңра ене кроватың гапдалына гелди. Бежерә болуп ятан аялың сыртына шапбатлады:

— Мен ише гитжек. Сен туруп, жайы тертибе сал. Мен бир-ики сагатдан гелерин — дийип, гейинмәге башлады.

Аял анырсына бакып, ене-де ука гитди...

Кривцовың ягдайы өңкүсине гараңда ягшылашды. Ювнуп, айнаның өңүнде кән дурды. Соңра шинелини, эллиҗиклерини гейип, гулакжынының гулакларыны ятырып урандаш чыкды. Гышың совук, арасса ховасы бурнуна урандан, онуң башы айланды. Гөзлериниң өңи үчганаклап гитди. Ол басганчагың туталгасына япышып, бирнәче вагт дурды. Ягшы өзүне геленден соң, ынамлы әтләп эдарасына барды.

Яшажык, сары муртлужа секретарь дүйнден бәри болан ишлериң барысы хакында доклад этди.

Кривцов гөйә дүшүнмедиксирән болуп, Шурахының алнышы хакында ики гезек гайталап сорады.

— Хава, хава, Зиновий Сергеевич, Шурахан элден гитди. Бизиң гүнүмиз гаты кынлашды.

— Комментариясыз гүрләбер — дийип, Кривцов гаршыны чытды.

Сары муртлужа секретарь утанып, чым гызыл болды.

— Бизиң йитгимиз нәче?

— Етмиш адам, Зиновий Сергеевич.

— Хм... — дийип, Кривцов ичини гүлдүрди. «Мен олара инди кимиң хак экендигини дүшүндирерин. Етмиш адам... Гой, Шайдаков дагы мениң өңүмде жогап берсинлер...»

— Дүйн Халмырадов йүз адам әкитдими?

— Үч йүз адам әкитди, Зиновий Сергеевич!

— Нәме!? — дийип, Кривцов столуң аркасында дикелди. — О нәхили үч йүз адам? Мен йүз адама ругсат берипдим-ле?

— Үч йүз адам әкитди, Зиновий Сергеевич!

Кривцовың гөзлери өңкүденем бетер гызарды. Эллери титреди.

— Яз! Сагат он бирде Жолмурзәев, Шайдаков, Халмырадов мениң яныма гелсинлер!

Секретарь язды.

— Ене нәме гүррүң бар?

— Бир ичалы тутулды, Зиновий Сергеевич.

— Кимиң ичалысы?

— Жүнейит ханыңкы диййәрлер.

— Ол ниреде?

— Одиночкада.

Кривцов ашак бакды. Эллерини ярылып барян маңлайына диреди. «Жүнейит ханың адамы нәхили болуп эле дүшдүкә? Бу иши чылшырыма салман, тиз гутарып, оны бошатмалы. Ханам биргенси адам, хей, эле дүшжек адамы хем мениң яныма иберерлерми? Бу гувкелле түркменлериң ханы-да, солтаны-да акылсыз экен...»

— Оны ярым сагатдан шу ере гетириң!

— Боляр, Зиновий Сергеевич...

Секретарь гапыны япып чыкандан соң, Кривцов өз ягдайының пикирини этди. «Бу нәхили, мен йүз адама ругсат эдйәрин, олар болса үч йүз адам әкидйәрлер? Бу нәхили баш-башдаклык, мен-менлик? Я-да мениң биразрак иченлигимден пейдаланып, сен үч йүз адама ругсат бердиң диерлермикә? Гел, мен шуны сынап гөрейин. Бу келлесизлер келлелилериң хем башыны айлажак боларлар. Нәне вели, хер зат-да болса, буларың хем гөзүнден дүшмели дәл. Эркини-де эллерине берме-

ли дәл. Булар билен гаты сересап ишлемели. Мениң партиям, мениң ёлбашчым Осипов муны маңа берк табшырып гойбердилер...»

Кривцов патыша гошунының штабс-капитаныды. Җахан уршунда хем-де гражданлык уршунда ол өзүниң «рехимдар императорына» җан-тени билен гуллук этди. Эмма Кривцов өзүниң җаныны сакламак үчин хер хили хилегәрликлерден герегинче пейдаланмагы башарян адамды. Ол бир себәп билен Петрограда дүшди. Өзи ялы офицерлерден бирнәчеси билен душушып, «җаны саклап галмак» меселесини ара алып чөздүлер. «Гызыллары-да элден бермели дәл, аклара-да хызмат этмели. Умуман, терезиниң хайсы тарапы агыр болса, шол тарапына йыкгын этмели» дийип, өз араларында карара гелдилер.

Хәзир Кривцов өз кабинетинде икибака гезмеләп йөршүне шол гүнлерде башындан гечен вакалары ятлаярды. Керенский аял гейимине гирип гачды. Корнилов дерби-дагын эдилди. Петрограды советлер өз эллерине алдылар. Умуман, 1917-нжи йылың февраль хем-де Октябрь революцияларының арасында Кривцов хиңңилдик учуп дуран ялы бир ягдайда болды. Инди меселе айдыңлашды. Большевиклере харбы специалистлер герек. Большевиклере хер хили хүнәрдәки адамлар герек. Олар енерлер. Кривцов, муна гөзүни етирди. Пурсады элден бермән, деррев большевиклериң тарапына гечди. Эмма бу оңа гаты кын дүшди. Ол бир гүн ишчи батальонларының бирини хүҗүме алып барярка, тас улы масгарачылыгың үстүнден барыпды. Бир ишчи онуң билен бир зат хакында гайталашды. Кривцов өнки эндиги боюнча оны урмакчы болуп, элини чермәп тайынланды. Эмма ишчилер оңа:

— Көне офицер, сени хәзир ярагсызландырып, өзүни-де атарыс! — дийдилер.

Соңра Орта Азияның зәхметкешлерине көмек бермек максады билен, оны Дашкент харбы округының ыгтыярына ибердилер. Бу эдара эс-эр Осипов ёлбашчылык эдйәрди. Эшек эесини танады. Олар эл-эле берип, ишләп башладылар. Осипов мундан хем башга контрреволюцион «Түркүстан харбы гурамасының» ёлбашчыларындан бириди. Осипов Җүнейит хан ялы әхли улы галтаман башлыклары билен арагатнашыклыды. Кривцовы болса Җүнейит хана көмек үчин Дөртгүле иберипди.

— Онуң өзи янына адам иберер. «Түркүстан харбы гурамасының» өңүнде дуран везипе улудыр. Сен хем Җүнейит ханың үсти билен шол везипелере өз гошандыңы гошарсың, штабс-капитан — дийип, Осипов оңа полковник чинини берди. Олар эдилмели ишлер хакында ики гүнләп Осиповың өйүнде отурып гүрлешдилер.

Ине, Осиповың айдышы ялы, Җүнейит хан онуң билен ара багланышдырмак үчин өз адамсыны иберипдир. Ол хем эле дүшүпдир. Оны нәхили эдип, хич киме дуйдурман халас этмели? Нәхили эдип онуң билен ише гиришмели?

Сары муртлуҗа секретарь юввашлык билен ичери гирип, Кривцовың пикирини даргатды.

— Нәме герек?

— Ичәлыны гетирдилер, Зиновий Сергеевич.

Кривцов ыкҗамланды. Өз ерине гечип отурды.

— Чагыр!

Реңк-пети галмадык Сейиди ики солдат өңүне салып гирди.

Кривцов солдатлара:

— Даш ишикде дуруң! — дийип буюрды. Олар чыкдылар.

Кривцов тутулан гуш ялы титрәп, гапының өңүнде дуран гара йигиди сесини чыкарман, башдан-аягына ченли сынлады. «Бу нәхили боляр? Җүнейит хан дийилйән адам шейле акмакмыка? Хей, бу гара эшекден хем бир зат чыкармы? Ол горкусындан яңа саңдырап дур-ла. «Хәх!» дийсең, йүреги ярылҗак... Белки, бу ханың адамсы дәлдир? Зыяны ёк, ханың ичалысыны тапып атдырдым дийсем. Дөртгүл Советиниң янында ынамым-а артар. Болса-ха шол экени. Ише гиришерис. Болмаса-да бир-ики ок...»

Терҗимечи Кривцовың голайына гелип отурды.

— Адың ким?

— Сейит...

— Теммәкиң бармы?

— О нәхили теммәки?

— Гаршы теммәки?

— Мен чилим чекмейән, баяр... Мен гүнәкәр дәл.

Кривцов гең галды. «Бу адам ханың иберени болса, «Гаршы теммәки» диенден бар зада дүшүнмели ахыры.

Эйсем кимиң адамы болмагы мүмкин? Бу ерде, нәхили-
-де болса, бир сыр бар. Ханы, сорап герейин...»
— Догрыны айтмасаң атарын. Сен ким? Нireден
гелдиң? Ярагы нireден алдың?
гечирен Сейит
Ач-сувсуз одиночкада бир гижесини
хенизе ченли-де нәмәниң нәмедигини аңшырып билме-
йәрди. «Биз Дәртгүле көмеге гелдик. Булар болса мени
дервезәниң дашындан тутуп алып, гижеси билен зын-
данда сакладылар. Хей, көмеге гелен адамы хем шей-
дерлерми? Мен-ә хич зада душүнйән дәлдирин. Пиргу-
лы аганың гөзи ёлдадыр. Сапармыратдыр Касым дагы
нәтдилеркә? Мен-ә, валла, чыкгынсыз ягдая душдум»
дийип, өз-өзүне кәйәп, башынагай болуп дуран Сейиди
Кривцовың соңкы сорагы чуслаңдырды.
— Хав, агам, биз сизе көмеклешмәге гелдик. Пиргу-
лы ага нахар бишириp гәлды. Мен болсам нәме геп-
-гүррүң барка, Сапармыратдыр Касымың хабарыны би-
лип болмазмыка дийип, галаның голайына геленимем
шолды вели, мени бири тутуп, алып гайтды... Мен си-
зиң өз адамыңыз...
Кривцов йигидиң йүзүне синe сын эдип: «Ине, гәп-
дүкими, мени алдажак боляр. Акылсызсыран боляр...» ди-
йип, ичинден гахарланды. Эмма ол Сейдиң Жүнейит ха-
ның адамы дәлдигини аныклады. «Эйсе ким болмагы
мүмкин? Ким боланда нәме, ичалы... Ханың ичалысы...
— Ярагы нireден алдың?
— Касымдан.
— Касым диениң ким?
— Йигрими атлының башлыгы. Сизе көмекчи бо-
луп гелен йигрими атлының...
Кривцов душүнди. «Ине бир керабрай...»
— Сен хан Жүнейидиң ичалысы. Эмма шейле-де
болса дөвлет адамсыны алдажак болярсың. Бу-да улы
гүнә. Сениң ишиңи харбы трибунала гечирмели этдим.
Шу гүн ене бир-ики сагатдан суд эдилерсиң.
Сейит:
— Бейле зат болмаз! Маңа Сапармырат билен Ка-
сымы тапып бер! Мен сизиң өз адамыңыз! — дийип
гыгырды.
Кривцов солдатлары чагырды. Сейиди алып гитди-
лер. Соңра Кривцов харбы трибунала тил какды.
— Хәзириң өзүнде суд эдиң. Гаты горкулы ичалы.
Шәхериң дашы габалан вагты ичалылары диңе атмак-

дан башга чәре болян дәлдир. Ене ики сагатдан маңа
хабар эдиң!
Кривцов трубканы ерине гояп бадына, мурталужа
секретарь гирди.
— Зиновий Сергеевич, бир адам гелип дур. Гаршы
теммәким бар дийәр. Кривцов сарыпды дийәр.
Кривцов ыкжамлады. «Хә, ине, ерди болды...»
— Гирсин!
Секретарь чыкып, Шыхым сүлгүниң өңүнде гапыны
ачды.
Шыхым сүлгүн баш эгип, Кривцова салам берди.
Соңра:
— Бир гадак Гаршы теммәким бар — дийип, ынам-
лы херекет билен онуң янына гелди-де, гөрүшмек үчин
элини узатды. Олар көне достлар ялы болуп пугта чар-
шаклашдылар.
— Гаты говы, гаты говы. Теммәки маңа гаты зерур
герекди. Биз сениң билен өйде хасаплашарыс. Хәзир
мениң янымда пулум ёк.
— Ягшы, ягшы...
Кривцов ичини гүлдүрип, Шыхым сүлгүниң гызлыр-
маның дешиги ялыжак гөзлерини, инче йүзүни, юкажык
додакларыны, кичижик, өркүчлиже бурнуны, учжак
гуш ялы еңил херекет эдйән гөвресини сынлап чыкды.
«Бу түркменлер нәхили адамка? Бири гап-гара.
Бири кичижик... Эмма кичижик-де болса өз-ә яңып ду-
ран от болмага чемели. Мунуң билен ишлесе бо-
лар...»
— Бизе терҗимечи герек болармы?
— Биз өзүмиз душүнишерис — дийип, Шыхым сүл-
гүн гөз астындан дилмаҗы гөркезип, «Гитсин» диен
ялы ышарат этди.
Дилмач чыкды.
Шыхым:
— Мен орс дилини чала билйәрин. Йөне душүнише-
рис, женап Кривцов — дийди.
Кривцов онуң элине хат язып берип, оны өз өйүне
угратды.
Шыхым сүлгүн чыкандан соң, секретарь гелип:
— Шайдаков, Халмырадов, Жолмурзаев гелди —
дийип хабар этди.
Кривцов йүзүне гахар аламатларыны жемләп:
— Гирсинлер — дийди.

Гүррүң илки башдан гөдек башланды.

Кривцов геленлер билен чала саламлашып, олар отуран бадына Халмырадовың үстүне гыгырды.

— Бу нәхили баш-башдаклык? Мен сизе йүз адам алың дийдим. Сиз болсаныз үч йүз адам алыпсыңыз. Муңа нәхили дүшүнмели, ёлдаш Халмырадов?

Ичинден: «Мениң шол вагтки ягдайымдан пейдаланып, хәзир мени алдажак болар. Гөрәй, булардан хер зат чыкар» дийип, пикир эдип гутарып-гутарманка, Халмырадов:

— Мен үч йүз адамы исполкомың карары билен әкитдим — дийди.

Кривцов Халмырадовдан бейле зада гарашмаярды. Ол хеммәни өзи ялыдыр өйдйәрди. Гыссанан вагты ялан сөзлемеги хич затча гөрмез дийип пикир эдйәрди. Шонуң үчин-де Кривцов Халмырадовың йүзүне агзыны ачып серетди. Деррев өзүни эле алды. Ыза чекилмек мүмкин дәлди. Шол себәпли-де хүжүмини довам этдирди:

— Исполком хачан карар этди?

— Биз сизиңкиден чыкып, исполкома гелеңимизден соң...

— Менсиз нәхили исполком карар эдип билйәр? Мен болмасам сиз нәхили исполкомың маслахатыны чагырып билйәрсиңиз?

— Сизиң ол вагтки ягдайыңыз исполкомлык дәлди...

Кривцов гөйә депесинден инип гелйән юмрукдан горанмакчы боляи ялы, ики элини-де гөтерди. Йүзүне шапбатланан ялы, онуң гөзлериниң өңи учганаклап гитди. Эмма вели хилегәр тилки өз ягдайыны билдирмезлик үчин ёкары гөтерен эллери билен сачыны дүзедишдирен киши болды-да, шол демде өзүни раслады.

— Хер ким өз эденини эдип йөрмели болса, галада хич кимем галмаз! Бир гүнүң ичинде етмиш адамы гурбан берипсиңиз. Бу гүнәни харбы трибунал чөзер. Жолмырзаев билен сизи, Халмырадов, мен харбы трибунала бержек! Сизиң бу ишиңиз диңе революция каст этмекдир!

Халмырадов дикленди. Онуң йүзи өңкүсинден бетер хырсызланды.

— Бизи харбы трибунала бериң. Йөне судуң өңүнде Жолмырзаев икимиз дәл-де, Кривцов үчимиз отурмалы боларыс!

Кривцов титрәп ериден галды.

— Сиз ким билен гүрлешйәрсиңиз!

— Полковник Кривцов билен! — дийип, хәлиден бәри дишини гыжап отуран Шайдаков дикелди. — Бу нәме болдугы, полковник? Сиз императормы я-да меркези Исполнитель Комитетиң векилими? Ерли хөкүметиң ёлбашчылары билен бейле гүрлешмек болмаз! Йүз адамың ерине үч йүз адамы әкитмеги исполком карар эдипдир. Шейле болса сиз исполкомың ишини трибунала бериң. Халмырадов бу ерде гүнәкәр дәл. Ол карары ерине етирипдир. Эгер бейдишип дурмалы болса, хич ишләп болмаз. Етмиш адамы гырдыран мен! Урша ёлбашчылык эден мен. Бизиң етмиш адамымыз өлен болса, биз душманың үч йүзден говрак адамыны гырдык. Гөреш гурбансыз болмаяр. Шуны-да билмек герек. Биз душмана улы зыян етирдик. Душман бизиң кимдигимизи, нәмә укыплыдыгымызы гөрди! Шу ики адамың (Ол Халмырадов билен Жолмырзаеви элини узадып гөркезди) революция үчин эдйән иши ялы иш эден адамыны харбы трибунала бермән, белки, булара бойлары билен дең алтын бермели!

— Сиз гутардыңызмы? — дийип, Кривцов ичякгыч янсылама билен Шайдакова йүзленди.

Шайдаков эдил шол әхеңде жогап берди.

— Ислесеңиз гутардым. Ислемесеңиз гутарамок!

Хәлиден бәри даш ялы доңуп отуран Жолмырзаев ара дүшен агыр дымышманы бозды.

— Ёлдаш Кривцов, хәзир исполкомың маслахатыны чагырярыс. Эгер ислесеңиз, барың-да бизиң ишимизи маслахатда чөзүң. Мен сизе догрусыны айдайын: сизиң буйругыңыз билен харбы трибуналың солдатларының өңүне дүшүп гитжек дәл. Өңүне салжак болуп гелен адамың маслыгыны депеләп, шу ишикден чыкарыс. Шуны пуггажа билиң. Онсоңам, мен шу гүн Ташкенде гитжек. Бейле ягдайда ишлемек мүмкин дәл. Куйбышеви я-да Фрунзәни гөрүп, ягдайы гүррүң бержек. Шол ики адамың бири мени кабинетинде атып өлдүрсе-де гашымы хем чытман! Эмма шуны билип гоюң: сизиң элиңизден өлмеги мен намыс билйәрин!

Халмырадов миннетдарлык билен Жолмырзаевиң йүзүне серетди.

— Онуң шейледигини ёлдаш полковнигиң өзи-де билмели ахыры...

Шайдаковың газаплы гөрнүши, Жолмурзаевиң сөзи, Халмырадовың онуң сөзүни тассыклап айдан соңкы сөзи полковник Кривцовы пикирленмәге межбур этди. «Мен бирнеме өте гечәйдим өйдйән. Зыяны ёк. Хеммеси дүзелишер...»

Ол инди башга хили әхенде гүрледи.

— Биз хәзир шәхери горамак, беркитмелер гурамак иши билен мешгул болмалы. Дашкенде соң гитмек хем болар. Дашкент дуран ериндеп гозганмаз.

Халмырадов ене сакланып билмеди.

— Миллион Халмырадов билен Жолмурзаеви атсаң-да, Дашкент гозганмаз! Ол ерде Лениниң иберен адамлары бар. Рус пролетариатының сап йүрекли огуллары бар!

Халмырадовың сөзи хер нәче әжы-да болса, Кривцов оны ювутмалы болды. Ол муңа әхмиет бермедиксирән болуп, Жолмурзаеве йүзленди.

— Исполкомың маслахаты хачан?

— Ене бир сагатдан.

— Ханы, онда уграберелиң. Барянчак вагт хем болар.

Исполкомың маслахаты башланмалы вагтындан ярым сагат өң башланды. Николай Алексеевич Шайдаковың гечен гижеки теклип эден меселелериниң барысы гечди. Йөне горанмак беркитмелерини гурамак ишини Кривцов өз элине алды. Галан меселелере бейлеки адамлар ёлбашчылык этмели болдулар.

*

САПАРМЫРАТ БИЛЕН КАСЫМ

Гүн догуп-догманка Сапармырат өз атлылары билен жуваязчының тамына гөчүп гелди. Оңат, йылы жайларың биринде от якып, Касымы төрде ятырдылар. Бейлеки жайлары үчден-дөртден, бәшден-алтыдан бир болуп, атлылар эеледилер. Атлары жайлашдырдылар. Бу ишлери гутарып, Сапармырат Касымың янына гелип, өңүпе бир чәйнек чай алды. Ажы чай онуң сүңңүни еңледип, укусыны ковуп гуграды.

— Касым, нәхили болуп яраландың? Мен-ә ондан-оңа ылгап-ылгап, шу вагта ченли сорап хем билмедим...

Касымың ягдайы хас еңиллешипди. Эмма вели өлүм билен дирилигиң арасының шейле голайдыгыны иш йүзүнде айдың гөрендиги онуң йүрегинде агыр ыз галдырыпды. Ол шу пикирден хениз-де оңлы ачылышып биленокды. Йылы жай, Сапармырадың янында болмагы өзүни эле алмага оңа көмек этди.

— Биз келләмизиң гызгынына жаранлыгын илери гырасына сүйшенекләп чыкдык. Атан окумыз пуч гитмейәрди. Дине бизиң адамларымызың гыраны он адама етди. Бәш-он атлы гаты голайымыза гелди. Мен бир акбашың дүйбүнде букулып, оларың дөрдүсини хут өзүм атдан агдардым. Оларың ызы билен ене бәш-алты атлы гелйәрди. Бизиңкилер олары ока тутуп башладылар. Олар болса өңдеки барянларың дүшен ягдайыны гөрүп гахарландылар-да, гөни бизиң үстүмизе сүрдүлер. Биз атыша-атыша, ахырсоны ыза чекилип уградык. Шол вагт хем мени яраладылар. Яшулы, доктор вагтында етишди. Болмаса эрбет болжак экен...

— Шайдаковың өмри узак болсун, Касым — дийип, Касымың сагалып баршына гуванян Сапармырат түйс йүрегинден сыздырып айтды. Соңра оңа бир кәсе чай узатды.

— Худая мүң-де бир шүкүр, Касым. Келлаңиң эгниңде галандыгы бизе бесдир.

— Яшулы, уруш диен зат хем гызыклы оюн ялы болар экен. Келлән бир гызып гитсе, нәме эдип-нәме гоюп йөрениңи-де билип болжак дәл экен. Урушда дине худай сакламаса, саклнмак кын.

— «Худая ынансаңам ынан вели, эшегиңи бек душа» дийипдирлер, Касым. Шуны-да ятдан чыкарма.

Дашардан ат аягының сеси эшидилди. Сапармырадам, Касымам дин салды.

— Сейит геләйдимикә? — дийип, Сапармырат еринден турҗак боланда, исполкомың сакчыларындан бир йигит гелип, гыссаглы ичери гирди.

— Сапармырат ага, сизи Шайдаков, Жолмурзаев дагы чагырып отырлар. Гаты тиз гелсин дийдилер.

— Хәзир, хәзир, иним. Ине, деррев! — дийип, Сапармырат чәйнегини Касыма голай сүйшүрди. Ыргып еринден турды-да, ок-ярагыны дакынып:

— Мен тиз гелерин, Касым. Аркайын ятыбер — дийип чыкып гитди.

Касым онуң ызындан:

— Сейитден бир хабар билип гелевери — дийип гыгырды.

Келлесине урлан ялы акыл-хушуны йитирен Пиргулы ага:

— Касым жан, дердиң еңиллешйәрми, оглум? — дийип, ичери гирди.

Ол дүйнден бәри, Сейит гидели ниреде отурып, ниреде туржагыны билмейәрди. Оң дийип эдйән иши терс ялы болуп дуюлярды. Ол дүйн узаклы гүн ятмады. Гиже-де икибака гезмелэп чыкды. Гөчүлен вагты-да гөлегчә барян ялы, башыны ашак салып гелди.

Пиргулы ага Касымың голайында аркасыны тама берип отурды-да, улудан демини алды.

— Касым жан, шу өмрүмиң ичинде бир адамың гөвнүне дегмәндим. Хич кимиң «Атына эшек, дүесине көшек» диймәндим. Гараз, нәтжек, болжак иш экен-дә... Сув сеңрикден агандан соң, элиңден гелжек зат ёк. Нәме үчин мен оңа гит дийдимкәм? Худая чокунып, билеже, сизиң ёлуңыза гарап отуран болсак болмаярмыды? Нересе, гөр, не гүнлере дүшендир. Хеммеси менден. Вах, иним, Касым жан, «Аңымы аланда, жанымы ал» диенлери догры экен. Инди мен о дүнйә-бу дүнйә гүнәниң ашагындан чыкып билмен...

Касым тирсегине япланып, яшула:

— Пиргулы ага, гамланма. Сапармырат ага бир хабар гетирер. Сейит гургундыр. Оны тапарыс. Тапмасак болмаз, Пиргулы ага — дийди.

— Хәй, оглум, өлмән, саг-аман геләйседи...

...Сейиди Кривцовың янындан чыкарып, ене-де одиночка әкитдилер. Бу гезек онуң конвойларының бириси гарагалпак йигидиди. Олар ёлы орталаберенде Сейит:

— Хов, дост, бу болуп йөрен ишлер нәме? — дийип сорады.

Ол йигит Сейидиң ичалыдыгына бүтинлей ынаныпды. Оны шу вагтың өзүнде атмага тайярды. Шонуң үчин-де ол бәшатарың найзасыны гышың совук гүнүне ялпылдадып, гахарлы жогап берди.

— Геплеме. Судуң өңүнде гепләрсиң, ит оглы! Душман!

Бу сөз, онуң әхеңи Сейидиң гөзүниң өңүни гараңкыратды. Ол текиз ёлда бирнәче гезек бүдреди. Шундан соңкы вакаларың нәхилилик билен гечишине Сейит әхмиет берип билмеди. Ол өзүни ене-де одиночка гетирип саландыкларыны, гапыны шакырдадып япып, агыр гулп билен гулпландыкларыны аңды. Шу вагт онуң пикири өз

ягдайы хакындады. Янында топ атылса-да эшитжек дәлди.

«Ишим суда дүшер, менем жогап бермели боларын» диен пикир хошниет билен көмеге гелен Сейидиң еди уклапда дүйшүне-де гиржек дәлди. Ол даражык жайың ичинде дивара аркасыны берип дуршуна, тә өзүни билип угралы бәри башындан гечен әхли ишлери гөз өңүнден гечирди. Эне-атасыны, оба-гарасыны инди гөрүп билмен диен пикир йүрегини кесгир тыг болуп дилди. Онуң гөзлеринден боюр-боюр яш дөкүлди. Ала ябылары, сыгырлары, эшеклери екән-екән гөз өңүнден гечди. Гурбанлыкда саллапчак учян агачлары, дең-душлары эдил шу вагт өз янында ялы болуп дуюлды. Сейит бирбада бегенип, гөзүни ачды. Эмма даражык жайың гамлы диварларындан башга зат гөрмәнсоң, ене-де хамсыгып аглады. «Мен дүнйәниң хич бир эшретини гөрүп билмедим. Яшлыкдан багтым ятды. Сапармырат ага, Касым дагы ниределәр? Урушдан бе- Хей, олар мениң угрума чыкмаярмыкалар? Вах, ене бир олара ри саг-аман долапып гелдилермикә? Вах, ене бир олара душуп болсады. Инди шейдип, мени атарлармыка? Мен булара нәме этдимкәм?..»

Гапы шакырдады. Оны идирдедип чыкарып, харбы трибунала әкитдилер. Суд узага чекмеди. Кривцовың бирнәче гезек тил какып буйрук бермегиниң эсасында, харбы трибунал Сейиди атып өлдүрмели диен хөкүм чыкарды. Сейит бу хөкүми эшидип, өзүни йитирди, дуран еринде йыкылды. Деррев доктор чагырып өзүне гетирдилер. Агшама ченли харбы трибуналың жайларының биринде сакламалы этдилер. Себәби, Сейит хәзир көчеден йөрәп гидип билжек дәлди.

ГАЛЛА ХЕМ ЯРАГ

Сапармырат исполкомың башлыгы Жолмурзаевиң кабинетине ховлукмач гелип гиренде, онуң гөзи хич зат гөрмеди. Чекилен хем-де чекилйән чилимиң ажы түссеси дивардан пола ченли болан аралыгы чал булут болуп гаплап алыпды. Түссәниң ичинден Шайдаковың сеси эшидилйәрди. Адамлар ызыны үзмән гирип чыкярдылар. Теммәкиниң, папиросың галындылары йүрек буландырыжы бир гөрнүшде аяк астында чашып ятырды. Бир салым бу затлары сайгарышдырмак үчин гапының

агзындан бир тарапа чекилип дуран Сапармырат, гөзи
өвренишенден соң, өңүндәки адамларың арасындан
кынлык билен гечип, Шайдаковың дуран ерине барды.
Шайдаков оны гөрен бадына:
— Сапармырат, ынха список! Ынха-да сениң яныңа
берилйән көмекчи — дийип, орта яшлы, яраглы гарагал-
пагы гөркезди. — Шу адамларың өйлерине еке-екеден
айланып чыкмалы. Ярагларыны, галла запасларыны
хасаба алмалы. Ярагы өзүңиз билен алып, галлалары-
ны болса өлчәп, дилхаты алып өзлеринде галдырмалы.
Хич хили рехим этмек болмаз! Революция гөзяшы хала-
маяр. Тиз угра — дийип, ол гүррүңи гутарды хасап эдип,
бейлекилере йүзленди.

Сапармырат гыкылыгың ичинде:
— Сейитден хабар билмедиңми? — дийип, гыгырып
сорады.
— Ёк, ёк! — дийди-де, Шайдаков өз иши билен меш-
гул болды.

Шейле-де болса Сапармырат:
— Элиң дегсе, бир зат билжек бол! — дийип, өзүне
берлен көмекчини алып, даш чыкды. Ховлының адамсыз-
рак ерини тапып, бир вагт кесилип ташланан, үстүне
яган гары доңуп галан агажың үстүнде отурды. Яныңда-
кыны-да отуртды.
— Сениң адың ким?
— Мениң адым Төреш, Сапармырат ага.
— Совадың бармы?
— Бар.
— Онда, ханы, шу кагызы ока.
— Бу кагызы мен окадым, Сапармырат ага. Мунда
он саны улы сөвдагәриң ады бар. Оларың яшаян көчеле-
ри язылгы.
— Бу ишден онда сениң хабарың бар-да?
— Бар, Сапармырат ага. Биз хәзир еке-екеден шу
адамларың өйлерине бармалы. Оларың галлаларының
лапасыны билмели. Ярагларыны алмалы.
— Эгер бермеселер нәтмели?
— Революцияның адындан хөкүм этмели. Онда-да
бермеселер, тутуп алып гайтмалы. Ол хем мениң вези-
пәм.

Тәзе сораг бермек үчин агзыны ачып дуран Сапармы-
рат куртдүрди. «Бу зорлук болмазмы?» диен сораг кел-
лесине гелди. Деррев оңа өзи жогап берди: «Олар, нәме,
зорланоклармы? Олар, нәме, гулларын... (Сапармырат
дилини дишләп, башыны яйкады). Ремезан ага дагының
өйүни отланоклармы? Гарып илиң гөзүни дикип отуран
соңкужа бир батман галласы билен ябысыны алып гай-
даноклармы? Булара рехим эдениң гөзи акар...»

Ол Төреше йүзленди:
— Төреш жан, онда ир гүнүмизи гич эдип отурмалы
дәл, гидели.

Списокда ады языланы илкинжи сөвдагәриң өйүне чең-
ли узак йөремели болды. Сапармырат төверек-дашыны
гөзден гечирип барярды.

Галаның ичиниң гөрнүши онуң йүрегини хопукдырды.
Адамлар ондан-оңа ылгашярдылар. Аялларың да-
шындан серетсең, оларың нәме эдип йөрендиклерини би-
лер ялы дәлди. Олар Сапармырадың гөзүне йөне иңкбә-
лер ялы дәлди. Олар Сапармырадың гөзүне йөне икибә-
ка ылгашып йөрен ялы болуп гөрүндилер. Ол өңүнден
чыкян аял-оглан-ушаклара сине сын этди. Аяллар ети-
шибилдиклериндeн гыгырышып геплешйәрдилер. Херси-
ниң элинде я сачак, я дүвүчек, я-да башга бир зат
барды. Өйден-өе гирйәрдилер. «Пахырлар, гыммат
бахалыжа затларыны гизлейәрлер. Баржа азыкларыны
йитирим эдйәрлер» диен пикир онуң депе сачыны дүй-
рүкдирди. Эдил шу демде бир аял яшажык чагасыны
бир эли билен багрына басып, бейлеки эли билен агыр
халтаны сүйрәп, гоңшы өе гирип гитди. Онуң ызындан
ене-де ики чага аяк ялаңач эңрешип ылгады. «Хәй, ха-
рамзада Жүнейит хан, гөрүңде дик отурсаң герек!» ди-
йип, Сапармырат юмругыны дүвди.

Башга бир көчә гелип чыкдылар. Эллери пилли, пал-
таль йүзе голай эркек хем аял вагырдашып, бир тамың
өңүнде дурдулар. Ики саны атлы ене-де отуза голай ада-
мы өңлерине салып гетирди. Соңра өңки дуранлары-да
алып, гүнбатар дервезә тарап йөреди.

Бир аксакгал атлыларың бирине йүзленди.
— Оглум, гүнбатар дервезеде бизиң нәме ишимиз
бар? Беркитмәни гүндогар дервезеде гурамалы ахыры?
Атлы гөйә өз сөзүне ынанмаян ялы:
— Атам, бизе шейле буйрук болды. Биз буйругы ери-
не етирйәрис — дийип жогап берди.

Сапармырат бу сөзи үнс билен диңледи. «Догрудан-
-да, яшулының айдяның жаны бар. Кимкә бу адамла-
ры гүнбатар дервезә сүрйән? Шайдаков-а дәлдир? Ол
чөреги еңсесинден иймейәр ахыры...». Бу пикир оны гам-

ландырды. «Мен Шайдакова айдарын. Гой, ол акыллырак эдип буйрук берсин...»

Индики көчеде өңүнден чыкан адамларың демиргаяк дервезә барышлары оны бүтинлей алжыратды. Ол деррев ызына доланып, Шайдаков билен хәзириң өзүнде гүрлешмеги йүрегине дүвди-де, аяк чекди.

— Төреш, бу нәхили бейле боляр? Душман гүндогардан гелйәр. Эмма биз гүндогар дервезә бир адамам ёлламан, бүтинлей башга тараплары беркидйәрис? Муңа сениң акылың етйәрми?

Төреш гамлы сөзледи.

— Бу затлара мениң, сениң акылымыз чатмаз, Сапармырат ага. Беркитме этмек ишини Кривцов өз үстүне алды. Ол уруш ишлерини хеммеден говы билйәрмиш. Элбетде, онсоң биз муңа акыл етиржек хем болуп дурамзок.

— Мундан геп болмаз, Төреш! — дийип, Сапармырат гаты гахарланды. — Нәме үчин акыл етиржек болмалы дәлмиш? Догрусыны айтсам, сениң шол Кривцов диен адамына мениң писиндим отурмаяр. Гөвнүме болмаса шонуң ак диени гара ялы...

Төрешиң сачлары дим-дик болды. Гөзлери ханасындан чыкара гелди. Ол «Гоявери» диен маныда элини гөтерип, Сапармырадың йүзүне голайлашдырды:

— Сапармырат ага, «Тамда гулак бар» дийипдирлер, агзыңа гайым болавери. Ол адам хакында агзыңы ачыжы болма. Ол «Атмалы» диен сөзден башга зат билмейәрмиш. Шу гүнем бир яш йигиди атмалы дийип, трибунала буйрук берипдир. Трибуналам хөкүм чыкарыпдыр.

— «Бе-е, ол адам нәхили бейле улы болуп билдикә? Мен ене бир беланың үстүнден бараймайын. Төреш шейле дийсе, элбетде, билмән айдян дәлдир. Йөне Шайдаков билен бу хакда гүрлешмели болар» дийип Сапармырат ёлуны довам этдирди.

Шәхер адамларының башагайлыгы барха артярды. Сапармырат өзүниң эндик этмедик дурмушындакы бу затлары гөрүп: «Бу адамларың өзлери-де биргенси. Мунча болуп бир ере үйшмек нәмә герек болдука? Я-да гарагалпагың ери, сувы азлык эдйәрмикә? Бизиңкилер ялы хер ким бир ерде там салып, хер ким өз пейвагтына, гиң обада яшаберенде болмадымыка? Адамың өңки чекйән эзьети аз ялы, булар бир ере үйшүп, өзлерине тәзе сүтем сатын алыпдырлар» диен нетижә гелди.

Илки билен бурны емшик, көсе, кырк яшларындакы сөвдагәриң өйүне гелдилер. Ылайта-да соңкы йылларда барлылара болан гахар-газабы жош урян Сапармырат көсе сөвдагәриң ховлусына гиренден газапланды. Үстүне көне кече атылан чуваллар, халы-паласлар, гыммат бахалы йүң, йүпек маталар бир ере экидилмәге тайярланылып дуран экен. «Емшик бидөвлет, сәхел гелмедик болсак, бу затлары гизлежек экен» дийип, Сапармырат өз янындан аныклады.

Сөвдагәр чагырылмадык мыхманларың өңүнде алдава дүшүп, гапысыны ачаны үчин өлебилмейәрди. Ол Сапармырат дагы гелмезден озал, хызматкәрлеринден бирини тапып гетирмек үчин башга бир сөвдагәриңкә иберипди. Сапармырат гапыны ювашжа какды. Көсе болса шол хызматкәрдир дийип, ылгап гелип гапыны ачды. Соңра буларың башга адамдыгыны биленден соң япжак болды вели, эмма инди гичди. «Эй, бир сәхрайы ёмутдыр-да...» дийип, өз гөвнүни гиңелтди.

— Сөвдагәр ага, нирә гөчмекчи болуп дурдуңыз? Я-да бизиң дашымызың габавлыдыгындан хабарыңыз екмы? — дийип, Сапармырат реңкини агдарып дуран көсәниң йүзүне ажы йылгырып серетди.

Сапармырадың айгытлы сөзи, рехим-шепагатсыз йүзи, йити гахарлы назары, кесгитли херекети көсе сөвдагәриң ысгыныны гачырды. Эмма ол: «Ит хем арыклыгын гурда билдирмез» диен ялы, сырыны гизләп йылгырды. Онуң емшик бурны йүзүне язылып гитди. «Бу беланы диңе ягшы сөз билен башдан совмак герек» диен нетижә гелип, Сапармырадың дашында пырланып башлады.

— Агалар, йөрүң, өе баралың. Бу ерде нәме үчин бейдип дурсуңыз? Эй, хелей, чай гой ахыры! Газана серет! Бейле адамлары өе чагырып гетирип болярмы нәме?! Тиз бол! Ханы, агам, гелиң. Төре гечиң. Барындан ийип-ичелиң. Галаныны худайың өзи етирер. Замана шейле...

«Бе-е, адам бейле дережелере-де етип, гума-тозана гарылып билйәр экен-ов!» диен пикир келлесине геленде, Сапармырат бирсалым гөзүни сөвдагәрден айырды. Онуң аңырсы-бәрсине гелди. «Сениң адам диен адың бар, сен нәме бейле эдйәрсиң ахыры! Адам мыдама адамдыгыны билип дурмалы ахыры!» дийип, сөвдагәриң үстүне топуласы гелди. Эмма дилини дишләп ганадара гетирип, зордан сакланды.

Өзүни дүрсәнден соң:

— Таңрыялкасын, сөвдагәр ага, бизиң [illegible] отурмага вагтымыз ёк. Биз ишли гелдик — дийди.

Сөвдагәр ики букулип:

— Ёк, болмаз, ага, бейтмәң — дийип яллаклады.

Сапармырат мунуң билен геплешмеги бар затлап агыр гөрди-де, йүн салнан чувалың үстүнде отурды. Бәшатарыны өңүне кесе басды.

— Төреш, ханы мунуң адыны ока.

Төреш сөвдагәриң адыны, атасының адыны окады.

Сапармырат сөвдагәре серетмән, ере бакып:

— Биз Дөртгүл исполкомының адамлары. Ынха, адыны эшитдиң. Илки билен нәхили хем-де нәче ярагың болса, орта чыкар — дийди.

Сөвдагәр бу сөзи янса алан болуп гүлди.

— Ага, бизде нәхили яраг болсун? Биз өз арабасыны зордан тигирләп йөрен адам. Яраг диениң ханларда, беглерде болар...

— Ханы, маңа өвретжек болан болуп дурма-да, ярагыны чыкар. Болмаса, мен сени хәзир туссаг этжек. Затларыны хем алжак!

Сөвдагәр өңүнде сортдурып отураның йөнекей бир «сәхрайы ёмут» дәлдигини аңшырып, дилини дишледи.

— Агам, менде хич хили яраг ёк!

Сапармырат гоп берлен ялы болуп дикленди-де:

— Төреш, деррев эл-аягыны даң! — дийип гыгырды.

— Онсоң ярагларыны өзүмиз барлап тапарыс!

Төреш өзүне тарап әдимләнден, кесе сөвдагәр ягдайын агырлашып барядыгыны аңып:

— Бейтмәң, агалар. Ханы, мен бир гөзлешдирейин. Бир көне наган-а барды — дийип, өйүне тарап гөтинжекләп башлады. Сапармырат билиндәки наганына япышып:

— Дур, атарын! — дийип гыгырды.

Сөвдагәр элини гөтерди.

Сапармырат сөвдагәриң энрешип уграан чагаларыны гөркезип:

— Бар, олары бир тама сал. Агламасынлар. Хич киме хич хили зовал ёк! — дийди.

Төреш чагалары хөреләп-көшеләп өе салды. Сапармырат сөвдагәре:

— Иәр, гөркез! — дийди.

Сөвдагәриң реңки агып, дили пелтекләп, өзүни йитирип башлайшы Сапармырады гең галдырды. Ол өз яныңчемели» диен нетиже гелди.

Бу вагт гапы какылды.

Сапармырат өйден чыкан Төреше:

— Бар, ач. Кимем болса ярагыны ал! — дийип буйрук берди.

Сөвдагәриң хызматкәри бир арка ёгын танап гөтерип гапыдан гирди. Ичерде болуп дуран ишлери гөрүп, йүкүни ере гойберди. Онянча Төреш оны-да бир чете чыкарып отуртды.

Шундан соңра Сапармырадың дашындан гөренде йигренйән өй дөкмек иши башланды. Сөвдагәриң гат-гат жайлары, мал-мүлки дийсең кән экен. Ахырсоңы сөвдагәриң ховлусының төрүндәки аммара гелдилер. Сөвдагәр онуң гапысыны ачжак боланда, ысгындан гачып йыкылды. Сапармырат бир салым гарашды. Сөвдагәр өзүне гелди.

Бу дәне аммары экен. Чувал-чувал бугдайың, түвиниң, күнжүниң, дебле-дебле болуп дуран күнжи ягың хасабыны долы алмак үчин үч-дөрт адам узаклы гүн ишлемели болжак экен. Ортарада харманың чәжи ялы бугдай гапэдилмелиди. Ортарада харманың чәжи ялы бугдай гапсыз, ашагы сувалан ахыра гуйлуп гойлупдыр. Сапармырат бу затлары гөрүп, Төреше:

— Бизиң-ә хемме ишимиз шу ерден битжек — дийди. Соңра өзүниң дайхан дәби боюнча үсти ачык дәне харманына эл урды. Бир пенжесини алып, ысгап гөрди.

— Эдил дуйн дөвлүп йыгналан ялы...

Гошавужындакы дәнәни алан ерине окланда, шужагаз херекете чәжиң ёкарсы ашаклыгына сув ялы болуп акып уграды. Онуң акышыны сынлап дуран Сапармырат бирден тисгинип гитди. Чәжиң орта билинден уйлук ялы бир гара зат гөрүнди. Сапармырат ахырың гырасына аягыны гоюп, элини узадып, ол гара зады гарбап алды. Дашының хапа матасыны сыпырып ташлады. Тәзеже япон бәшатар аммарың ичинде ялпылдап гитди.

Сөвдагәриң гөзүниң өңи гаралды. Инжиклери саңңылдады. Ол аркасыны тама бермели болды.

Сапармырат тәзеже японы бәшатарларың он еди санысыны чәжиң ичинден агтарып тапды. Ол совукганлылык билен сөвдагәре йүзленди.

— Ханы, буларың оклары ниреде?

Сөвдагәриң дили тутулыпды. Шонуң үчин-де ол ам-

марың төрүне тарап әнек атды. Сапармырат хоржунмарың хоржун оклары чекип алып, орта чыкарды. Ол ядап, гара дере батыпды. Телпеги билен йүзүни сүпүрди-де, Төреше:

— Ханы, Төреш, девет-галамыңы чыкар. Нәхили говы эдип язып билйән болсаң яз.

Төреш галам-кагызыны чыкарып, ахырың гырасына япланандан соң, Сапармырат айдып башлады.

— Шайдакова көп догайы салам (Ол шу сөз болмаса, хатың манысы болмаз дийип пикир эдйәрди). Садылла Ергулан оглы хан Жүнейитденем бетер ганым душман. Муны еди гезек атсаң-да аз. Өзүң муны бир чыкмаз гүне сал. Яздыңмы?

— Яздым.

— Ханы, бәри бер!

Сапармырат кагызы алды. Сүем бармагының ужуна түйкүрип, она галамың сыясыны чалды-да:

«Хәх» эдип, кагызың ортасына бармагыны басды.

Төреш:

— Сапармырат ага, бармагы ашагындан, шу ак ерине басмалыды — дийди.

Сапармырат:

— Бу душмана хенизем аз! — дийип жогап берди. — Хакыда гезек геленде бармагы мунуң гөзүне басмалыды!

Сапармырат сөвдагәри Төрешиң өңүне салып гойберип, аммарларың ачарыны өз элине алды. Дашкы гапының голайында, илки гирен вагты гелип отуран ерине барып отурды. Сөвдагәриң хызматкәрини янына чагырды.

Эгин-эшиги көне, йүзи совуга дым-гызыл болан йигит ичиниден: «Инди менем әкидер-ов» дийип, сандырай-сандырай Сапармырада голайлашды.

— Отур!

Йигит гөзлерини ойнакладып. Сапармырадың гөркезен еринде отурды.

— Адың ким?

— Матак...

— Атаң-энең бармы?

— Бар.

— Онда өзүниң басып гиден ызына дегмейән адамың хызматыны эдип йөрмәге утанаңокмы? Бу харамзада адам диер ялы адам хем дәл экен!

Матак улудан ...
гездирип чыкандан соң:

— Агам, «Ачлык нәме ийдирмез, доклук нәме дийдир-
мез» дийипдирлер. Сен, нәме, бу сөзи эшитмәнмидиң?
Ачлыкдан өлмезлик үчин хер киме-де хызмат эдерсиң...

— Мен-ә хер киме хызмат этсем-де, шуңа хызмат этмездим. Гүнлүкчимиң я-да узагына дурдуңмы?

— Узагына.

— Нәче берйәр?

— Хич задам беренок. Алан вагты гейимиң менден. Ийжек-ичжегиң менден. Ызыңы-да хор этмен дийипди. Эмма бир йыла голай болды. Бир лай көне эгин-эшик билен иймитинден башга гөрйән задым ёк.

— Ата-энеңе хич зат беренокмы?

— Ёк.

— Сениң өзүң гүнәкәр! Булар ялының элинде ишләнден, дерядан балык тутуп сатыберсең болмаярмы? Одун гетирип сатыберсең болмаярмы?

Сапармырат гахарлы геплесе-де Матак онуң әхениңде өзүне мәхирлилик, якынлык дуйды. Ол инди ачылып, йүрегиндәкини айдып башлады.

— Ол затлар мениң элимден гелмейәр, агам.

— Хакыңы алып берейинми?

Матагың гөзлери ялдырап гитди. Эмма деррев ол ягтылык сөнди.

— Хакымы алып берерсиң. Онсоң сен гидерсиң. Онсоң мен нәдерин? Бу мени өлдүрер. Гаты рехимсиз адам. Ол гүйчлиниң өңүнде яллаклаяр. Бизи-зады хич затча гөрмейәр.

— Бизиңкилериң арасына гошулай.

— Әй, ол болмаз, агам. Мен шу ерде болуберейин.

— Өзүң бил. Онда шейле: мен сениң хакыңы алып берерин. Саңа гаты-гайрым бир агыз сөз диймез ялы эдерин. Билип болмаз, огрын-догрын азар берҗек болса, мени тапай. Болярмы?

«Бу нәхили рехимдар адамка? Нireден гелип чыкдыка?» дийип, Матак Сапармырадың йүзүне мәхир билен бакды. Матагың соңкы гезек өйлерине барып-гайдышы гөз өңүне гелди. Көр, агыр кесел билен дүшекде ятан атасы кесеви ялы гаты, диңе сүңк болуп галан эллери билен Матагың келлесини сыпалады.

— Оглум. Огулҗыгым... Мениң халым эрбетлешип баряр...

Матак шол гүн эртир чайын яны билен өзүне берлен чөрегиң ярысыны голтугына салды. Ол шол чөреги чыкарып, какасына берди. Соңра онуң дөшүниң үстүни япып, Гаррының сокур гөзлеринден ак сакгалыны сыпалады. Гаррының сокур гөзлеринден яш боюрдап гитди. Ол чөреги маңлайына дегрип:

— Худая йүз-мүң шүкүр, өлмәнкәм тамдырда бишен чөреге-де йүзүм дүшди-хов! — дийди.

Матак бу сөзе улили билен мөңңүрип гойберди. Эҗеси-де көп вагтлап оны көшешдирип билмеди...

Ине, шол ягдайдакы адамлар Матагың бир йыллык хакыны алып биләйселер нәхили болар? Оларың бегенчден яңа йүреклери ярылаймазмыка? Матак өзүне дүшйән галланы, чай-теммәкини нәхили эдип гөтерерка? Хайсы ёл билен гидеркә? Эҗеси илкибада бу затлары гөрүп, оларың өзлериниңкидигине ынанмаз. Какасы эллери билен тутуп гөрүп, ене-де аглар. Эмма бу агы Матагы аглатмаз. Гайтам бегендирер!

Матак гултуныл, ене-де Сапармырадың йүзүне серетди. Сапармырат бу гарайшың өңүнде дуруп билмеди. Йүзүни өврүди.

— Агам, гыкылык-говгасыз хакымы алып берәйсең-ә, о дүнйә-бу дүнйә ягшылыгыңы ятдан чыкармаздым... Элиң-гөзүң дерт гөрмесин, агам.

— Боляр, Матак. Гайгы этме.

— Йөне, тизрәк алып берҗек бол. Садылла агам өтен агшам бир ере гидип гелди. Даң атыберенде гелди. Онсоң мени янына чагырып: «Иним, Матак, тайяр болуп дур, тиз вагтда сени ата чыкарарын. Зерур иш билен бир ере гидерсиң» дийди. «Нәме? дийип сорасам: «Ховлукма. Хеммесини соң билерсиң» дийди.

— Хич ере-де гитме. Инди мениң өзүм саңа хоссарлык эдерин.

— Гитме диениң болуп дурмы, агам? Садылла агамыз гаты гахарҗаң...

— Инди Садылла агаң гелеси ёк...

Гапы какылды. Сүйҗи гүррүңиң орта билинден кесиленине Матагың җаны янды.

— Бар, ким? Танандан соң гапыны ачарсың — дийип, Сапармырат бәшатарыны элине алды.

Үч эсгер, бир араба алып, Төреш гелди.

Сапармырат дәнелери чен билен хасаплап яздырды.

Аммарларың гапысыны гулплап, ачарыны Матага табшырды.

— Саңа илкинҗи табшырык шу: шу аммардан бир пенҗе галла алынмалы дәл. Билип гой. Мениң өзүм гелерин!

— Боляр, агам.

Ярагларды араба йүкләп, үстүне көне-сөне затлар атышдырып, исполкома уградылар. Сапармырат бу затлары Җолмырзаев билен Халмырадова табшырып, списокдакы бейлеки адамларың үстүне гитди.

Ол гүн батмазының өң янында табшырылан иши артыгы билен берҗай эдип, исполкома доланып гелди. Николай Алексеевич ядавлыкдан яңа зордан аяк үстүнде дурярды. Сапармырадың-да ягдайы онуңкыдан говы дәлди.

— Шайдаков, Җүнейит хакдан хабар ёкмы?

— Ондан нәхили хабар болмагы мүмкин?

— Чозмадымы дийҗек боляң.

— Ёк. Хер сагатдан постлардан гелип, хабар берип дурлар. Бу гүн олар дынч алян болмага чемели. Ханы, өз ишиңден хабар бер. Нәче яраг тапдың?

— Шу гүнки җеми тапаным үч йүз элли саны япон бәшатары билен бәш мүң ок!

— Саг бол, достум Сапармырат! Сен хакыкы революционер!

— Мүң батман бугдаям үстүне гошсаң, онда мен ким боляры? — дийип, Сапармырат гүлүп сорады.

Шайдаков оны гуҗаклады.

— Онам үстүне гошсаң, сен революционериң-де революционери болярсың! Умуман, бу гүн биз бай болдук. Йөне вели ит ялы аҗыкдык хем ядадык.

— Бизиң гошумыза гидип дынч алалы. Соң гелерис ене-де. Йөне вели мен ол ере нәхили барҗагымы билемок. Сейитден хич хили дерек ёкмы? Иш билен оны гөзлемәге эл хем дегмеди.

Шайдаков өзүни Сапармырадың өңүнде гүнәли хасаплады. Бирден онуң йүзи ягтылып гитди.

— Сапармырат, йөр, ёлумызда түрмә дегип гечели. Белки, оны зындана салаидырлар?

Ики ёлдаш деңәдимләп, улы көче билен йөрединлер. Гараңкы аралашыпды. Көчеде харбы адамлардан башга бир адам хем ёкды. Галаны горайҗылар икибака ат салшып, гыссаглы буйруклары берҗай эдйәрдилер.

Түрмеден Сейиди тапмадылар. Шайдаков дашкы демир дервезәниң гаравулына йүзленди.

— Сен постда хачандан бәри дурсуң?

— Өтен гиже он икиден бәри, Николай Алексеевич...

Шайдаков гең галып, орта яшларындакы рус адамсына серетди.

— Сен мени нirеден таняарсың?

— Сизи танамаян бармы, Николай Алексеевич? Сизиң адыңызы хер бир ак йүрекли адам гуванч билен тутяр. Дөртгүли саклап дуран сиз ахырык!..

— Биз бир адамы агтарып йөрүс — дийип, Шайдаков солдатың голайына барды. Дүйнден бәри, хей, дел адам гетирмедилерми?

— Әй, мен-ә билмедим, Николай Алексеевич. Нәме шу гүн эртир бир йигиди трибунала экитдилер. Гаты эрбет ичалымыш. Эййәм оны атан болсалар герек.

Сапармырадың гонжуна гор гуюлды.

— Нәхили йигитди?

Шайдаков хем ыкжамланды.

Солдат әвмезлик билен:

— Нәхили дийейин. Яш. Өзи-де көмүрчи ялы гапгара.

— Әдил өзи! Сейит... Вах, бичәре! — дийип, Сапармырат бөкүберди.

Шайдаков:

— Атыланыны анык билдиңми?

— Сонра гетирмедилер.

Ики ёлдаш аягалдыгына ылгап, харбы трибуналың дервезесиниң агзына нәхили барандыкларыны дуйман галдылар. Оларың өң янында дервезеден бир араба ичери гирди. Шайдаков билен Сапармырат хем арабаның ызысүре гирдилер.

Трибуналың гаравулы Шайдаковы танады. Шонуң үчин-де Сапармырада хем хич зат диймеди.

Шайдаковың илки сорагы:

— Трибуналың башлыгы бармы? — диен сораг болды.

— Ёк, ёлдаш Шайдаков.

— Ким бар?

— Гаравуллар.

— Бу араба нәме?

Гаравул гөвүнсиз жогап берди.

— Әй, шу гүн бир бенддәни атмалы этдилер. Шоны атмага экитмек үчин гелен араба.

— Оны хениз атаноклармы?

— Ёк. Онуң ягдайы агыр. Уазклы гүн янындан доктор айрыланок.

Шайдаков:

— Хайсы жайда? — дийип анықландан соң, Сапармырадың элинден тутуп, ол ере ылгады.

Даражык тамда өлүгсиже чыра янярды. Төрде, ики гат кечәниң үстүнде сүйнүп ятан адамы гөренден, Сапармырат:

— Сейит! Сейит! — дийип гыгырды.

Сейит бирден тирсегине галды-да:

— Сапармырат ага!.. — дийип, ене-де йыкылды.

Ене-де деррев доктор чагырдылар. Гаравул начальниги гелип, Шайдаков билен харбыларча саламлашды.

Шайдаков оңа Сейиди гөркезип:

— Муны нәтмекчи болярсыңыз? — дийип сорады.

Начальник:

— Атмага экитжек — дийип ене-де элини гөтерди.

— Бейле ресмилик нәмә герек? Шейле геплешибермели — дийип, Шайдаков мылайым сөзледи. — Хачан суд эдилди?

— Шу гүн эртир.

— Нәме гүнә йүклейәрлер?

— Жүнейит ханың ичалысымыш. Яраг билен тутулыпдыр.

— Ичалы нәмишлейә, ол-а бизиң адамымыз! — дийип, Сапармырат гахарланды.

Шайдаков оңа «Юваш» диен ышарат этди.

— Гүнәси бойнуна гоюлдымы? Сен суда гатнашдыңмы?

— Гатнашдым. Хич зады бойнуна аланок — дийип, начальник жүбүсинден язгы дептерини чыкарды. — Үч адамың адыны агзындан дүшүрмеди. Сапармырат, Касым диен адамларың адыны. Шолардан сораң дийди дурды.

Шайдаков билен Сапармырат бир-бириниң йүзүне середишдилер.

Сонра Шайдаков начальниге:

— Атмакдан сакланың. Бу өз адамымыз — дийди.

Начальник:

— Ёлдаш Шайдаков, мен хөкүми бержай эдйәрин.

Хер сагатдан Кривцов жаң какып, сорап дур. Маңа йөрите буйрук болмаса, мениң хакым ёк — диййди.

— Хачан атмалы?

— 45 минутдан.

— Хм... Судуң башлыгы атмак ишине гатнашмалымы?

— Хава.

— Ол хәзир гелермикә?

— Хава. Хәзир гелмели.

Башлык гелди. Бу орта яшларындакы, семиз йүзли, орта бойлы, дыкыз адамды. Шайдаков билен эллешип гөршенден соң:

— Николай Алексеевич, сиз нире, бу ерлери нире? —диййип, айылганч ишиң өңүнде дураны үчин, аграс йылгырып сорады.

Шайдаков оны бир тарапа чекип:

— Пётр Васильевич, бу адам нәхак атыляр. Бу түркменлер тарапындан бизе гелен көмекчи. Ынха, хол дуран даяв түркмен буларың отрядының ёлбашчысы. Бу нәхили ягдай болды?

Пётр Васильевич дым-гызыл болды. Ол гөзлерини гинден ачып, Шайдаковың йүзүне серетди.

— Эйсем нәме Кривцов зол атмалы диййип буйрук берип отыр? Инди мен нәтсемкәм? Хөкүм чыкарылды. Протокола гол гоюлды. Инди мениң элимден гелжек зат ёк, Николай Алексеевич.

— Шейле ягдайда атылмак вагтыны нәхили узалтмалы болярдыр?

Пётр Васильевич сүем бармагыны ёкаркы додагына дегрип, бирнәче вагт ере бакып пикир эдип дурандан соң шейле диййди.

— Эзизим, Николай Алексеевич, менем бу башдан совмалыклардан баш чыкарып билмейәрин, догрусыны айтсам. Мени буише иберендиклерини мен сизе гүррүң берипдим ахыры. Гел, онда бир зат эдели. Онуң адындан исполкома гунәсини гечмек хакында арза язың. Ол арзаны-да бир адам гол чекип алсын. Мен шол гол чекилен кагызы протоколың янына тикейин. Шейдип, атмак вагтыны узалдаймасак болмаз. Вагт хем долуп баряр, Николай Алексеевич.

Шайдаков шол бада Сейидиң адындан арза язды. Сапармырат бармак басды. Инди арзаны исполкомдан бириси гол чекип алмалыды. Сапармырат ичмегини

ташлап ылгады. Халмырадовы ызына тиркәп, он минут
гечип-гечмәнкә доланып гелди.
Доктор гелип, Сейиди өзүне гетирди.
Кривцов билен болан гаазалы чакнышыклардан
Кривцов билен болан гаазалы чакнышыклардан
сон, исполкомы чагырып, Сейиди бошатмак хакда ка-
рар кабул эдиленден соң, Шайдаков, Сапармырат,
Сейит үчүси жувазчының тамына бардылар.
Хоразлар гыгырып башлапды.
Пиргулы ага Сейиди гужаклап аглады. Сонра мәх-
рибан адамларына шейле бир хызмат эдип уграды
вели, онуң бу гиже гайнадан чайының, биширен нахар-
ларының тагамы көп хепделәп бу адамларың агзын-
дан гитмеди...

МАТАК

Кривцовың Шыхым сүргүне гөвнүн етди. «Шейле
адамлар билен ишлесең, жаның хезил эдәййәр» диен
нетижә гелди. Чайыны ичип болансоң, туржак болуп
ыкжамланып Шыхыма шейле диййди.
— Мен гиже сагат бирде Айтегинкә барарын. Шол
ерде кейпи-сапа-да чекерис, ишиңем әхлисини битире-
рис. Ине, бу гелни-де әлтерин... Гаршы дәл герек?
Онсоңам демиргазык дервезеден аркайын бол. Ол
адам шондан чыкып гитсин...
— Гаршы дәл — диййип, Шыхым узын бойлы, хор
аяла гөз астындан серетди. Аял овадандлы. Сачлары,
гашлары гап-гарады, йүзи диййсең акды. Эллери, аяк-
лары узын, гөзе илмез бир ягдайда херекет эдйәрди.
Өйдәки халыларың, хашамлы затларың, гыммат баха-
лы чайнек-кәселериң арасында йылан ялы болуп икибака овсун атярды. Шыхым ичинден: «Булар аяллары
безәп хем билйәрлер, оларың гадырыны-да билйәрлер.
Гөр, дарыжык көйнегиң тикилишини? Дөшлери титрешип дур, били бир гысым. Булар ялы аял яныңдан
гечсе, өлүп ятанам болсаң, лак атып галарсың... Бизиң
шу тарапымыз болмаяр-да... Небир гөзеллери алты гез
матаның ичине салып ташлаярыс... Хәй, боляр-да»
диййип, гөзлерини ол аялдан зордан айырды.
Сонра:
— Мен турайын. Мениң яныма шол айдан адамым
гелмелиди. Яңкы айдан ишим билен. Онда гиже гараш-

ярыс. Дөртгүлүң пәхимдар адамларының голтугындан сенем бир гоп берип гойбер — дийди-де, Шыхым гелендәки формасына гирип, ёла дүшди. Ол көчелериң адамсызрак ерлеринден йөреди. Бири танаймасын диен горкы оны чалт йөремәге межбур этди.

«Сөвдагәрлериң задыны язярмышлар...», «Байларың хеммесини түрмә әкидйәрмишлер» диен хабар шәхер ичине эййәм долупды. Шыхым көчеден баршына бу хакда бирнәче гезек эшитди. Шонуң үчин-де ол гыссаңды.

Айтек оны ховасалалы гаршылады.

— Шыхым ага, бу нәме болдугы? Яман көп эгленлиң-ле? Бу болан ишлери бир гөрсеңдиң! Бизиң ишимиз гайтды...

Шыхым төре гечип отурды.

— Нәме болды? Бу башагайлыгың нәме? Сениңкә-де гелдилерми?

— Хава. Онда гулак сал, еке-екеден айдайын «Ирден Садылла агамызы тутуп әкитдилер. Соңра бизиңкә гелдилер. Мен-ә Садылланың болшуны эшидип гаты горкдум. «Бир зат бермесем болмаз» диен нетижә гелип, он саны японы бәшатарым билен, йүз батман жөвеним бар, башга задым ёк. Ынха, атсаңызам, ессаңызам өз ыгтыярыңыз» диййдим-де, өңлерине дүшмәге тайярланыбердим. Олар ынандылар. Бәшатарлары алып, галланы-да сакламалы диййип, дйлхаты алып гитдилер. Гараз, гепиң гысгасы, дүйнки гелен адамларың ярысындан говрагы әкидилди. Затлары язылды. Дүйн гелип билмедиклерденем көпүси гитди...

Шыхым бирнәче вагт ере бакып отурды-да:

— Хер зат-да болса хана совгат ибермели. Онсоңам... хәны, ол гелмели адам гелмедими?

— Ики гезек гелип гитди. Садылланың әхли затларыны язып, шолары хич киме бермели дәл диййип, оңа табшырыпдырлар. Өзи-де нәме этжегини биленок. Саңдырап дур. Совгатдан аркайын бол. Галанларымыз биригип тайярларыс. Эййәм бир-ики ерден гелди. Хенизаман башга ерлерденем гелер, Матак хем гелер.

Шыхым гөйә Айтек билен икичәк отурандыгына ынанмаян ялы болуп, жайың ичини бир хатар гөзден гечирди-де, шейле диййди.

— Шу гиже Дөртгүлүң иң улусы сениңкә мыхман болуп гелжек. Ол адамың айданы айдан, диени диен,

Бу төверекде онуң билен деңлешип билжек хич ким ёк. Оны оңат мыхманламалы болар.

— Айданыңданам говы эдип мыхманларыс, Шыхым ага.

— Дүйнкүлер ялы гепине-сөзүне гулак салыняанларданам оне-де бәш-он саныны топла. Ол адам нәме этмелидигини айдып берер.

— Боляр, Шыхым ага! Хеммеси айданыңдан зыяда болар. Аңа, дәлизде аяк сеси эшидилйәр. Садылланың хызматкәри гелйәнди герек?..

Матак ичери гирип, Шыхым билен саламлашды.

— Гел, ягшы йигит. Дүшек үстүнден отур! — диййип, Шыхым Матага өз яныңдан ер гөркезди. Айтек онуң өңүнде чай гойды.

Хич вагт хич кимден бейле хормат гөрмедик Матак болуп дуран ишлере гең галды. «Бу нәме болдугы? Хемме адам мени йитирип тапан ялы. Садылла агамызы әкиден түркмен мениң хакымы алып бержек диййди. Озаллар гапысындан геленде ит ялы далап гойберйән Айтек агамыз хем бу гүн мени төре гечирип, өңүмде чай гойяр. Бу адам хем өз яныңдан ер гөркезйәр. Бу нәме болдугыка? Я-да бизинем башымыза дөвлет гушы гондумыка?» диен пикирлер билен Матак гөз астындан Шыхыма серетди.

— Ягшы йигит, чай ичибер. Ынха, чөрек ий. Хал-ягдайларың говумы? Хениз өйленен-ә дәлсиң? — диййип, Шыхым сүлгүн Матагың инче тарларындан тутуп башлады.

Матак өз хал-ягдайы, өйүндәки ягдайы, шу гүнки болан ишлер барада илки утаныбрак, соңра хас ачылышып, узак гүррүң берди. Соңра улудан демини алды-да:

— Өйленмек бизе етдиржек зат дәл ялы — диййди.

Шыхым сүлгүн Матагың хайсы тарапындан бармалыдыгыны онуң шу сөзүнден соң хас аныклады. Соңра заманың бүтинлей үйтгешендиги, шу аласармыклыкда Матак ялы яш, гүйчли адамларың түчжар бай болмагының мүмкиндиги, йөне вели мунуң үчин улуларың айданындан чыкман, оларың эт диенлерини этсең, шейле болжакдыгы барасында сүйжи дил билен узындан-узак сөзледи. Онуң сөзи Матагың йүрегини гопдурды. Онуң гөвнүнде умыт ялкымларыны дөретди.

— Хенизе ченли-хә хич хили юмушдан гачан дәлдирис, яшулы. Инди-де худай билйәр-дә...

Шыхым Матагың ач-хордугыны, өйүндәки ягдайының айылганчдыгыны, пул үчин, өйүне көмек бермек үчин хич бир ишден чекинмежекдигини, шунуң билен бирликде, өзүниң-де горкакдыгыны биркемсиз анык эдениңден соң шейле дийди.

— Ягшы йигит, гүррүңи чагаладып отурандан пейда ёк. Сен бизе хызмат эдип билжек йигит экениң. Саңа ики юмуш бар. Эдип билериң дийсең айтжак.

— Айдыбер, агам, элден гелйән хызмат болса эдерис. Бизе-де оңушмак герек.

Шыхым сүлгүн орта бир пеәде пул оклады.

— Шу гиже Шурахана бир-ики араба зат элтип, Жүнейит хана табшырсаң, шу пулларың ярысы сениңки...

Матагың гөзлери ялдырап гитди. Додаклары титреди.

Шыхым хүжүмини довам этдирди.

— Хава, ярысы сениңки. Йөне хич киме билдирмели дәл. Хич ерде агзыңы ачмалы дәл.

Соңра голтугындан нагаяны ялдырадып чыкарды-да, пулуң голайында гойды.

— Бири бу затлары элтип гелениңи биләйсе, пулуң ерине шундан чыкан ики ок сениңки!

Матагың реңки агарды. Чәйнегиниң галанжа чайы дөкүлди.

— Ёк, агам. Нәме эт дийсең эдейин. Хич киме айтмайын. Бейле газап этме, агам...

— Айтек, мунуң Шурахана гидип гелмәге разы боландыгыны эшитдиң герек?

— Хава, эшитдим, Шыхым ага...

— Онда, эшиден болсаң, соңра соралайса, орслара-да шейле дийип айдарсың герек?

— Айдарын. Айтман нәме? Мен гөрен-эшиденими догры айтмалы. Мен мусулман ахыры!..

Шыхым титрәп отуран Матага тарап өврүлди.

— Биз онсоңам орслара: «Матак Садыллаәың гарындашы, ол: «Мен гарып-батрак» дийип, сизи алдаяр» хем диерис. Онсоң орслар сени Сибирь диен ерлерине иберер. Ол ерде сениң ялыларың этинден бөрек биширип иййәрлер...

Матак Шыхымың өңүне йыкылды.

— Агам, өл дийсең өлейин... Мени бейле хорлама!

— Инди сен бизиң адамымыз болдуңмы?

— Болдум, агам.

— Ант ичермиң?

— Худай уреуи, дуз кессин, Ысмамыт ата кесим кесим этсин, агам, агзымдан бир зат чыкса...

Шыхым иң соңкы окуны-да атды.

— Бу пулуң галан ярсыны-да аласың гелсе, ене бир юмшумызы этмели.

— Айдыбер, агам...

— Ант ичдиң герек?

— Хава...

— Эртирден я-да биригүнден гижә галман, бир адамы гүмлемели...

Матак довзахың бир газанындан чыкып, бейлекисине гирен ялы болды. Онуң дили зордан диенини этди.

— Агам... мен... горкярын...

Шыхым совукганлылык билен сөзледи.

— Инди сен бизиң әхли сырымызы билип, орслара хабар бермекчи-дә онда! Шейлеми? Олар ялы болса, биз хем соңуна галмарыс. Биз соңуна галянлардан дәлдирис!..

Бу сөзлериң хер бири Матагың келлесине дагың дашы болуп дегйәрди. Ол акылындан язмагың бәри янына барып етипди. Шейле-де болса онуң гөзүниң өңүнде Сапармырат пейда болды. «Бир зат болса мени тапай. Өзүм көмек эдерин, хакыңы алып берерин» дийип, ол парасатлы адамың айдан сөзлери, берен вадасы Матага улы көмек болды. Оны акылындан язмакдан саклап галды. «Әй, нәме дийсе эдейин. Бу адамың өз-ә айылганч адам экен. Соңра-да азар бержек болса, шол түркмени тапарын-да...» диен карара гелди.

— Ёк, агам, маңа азар берме. Кими гүмлемели болса-да айдай... Гуя иңңе ташланан ялы эдерин...

— Инди сениң башга чыкалгаң хем ёк. Сен инди бизиң адамымыз болдуң.

— Хава, хава, агам. Айдыбер. Көмек этсениз болар — дийип, Матак ене-де умыт билен пула серетди.

Шулар ялы вагтда оглуң хыялында илки билен атаның кешби пейда боляр. Матак өлжек болуп ятан атасыны гөз өңүне гетирди. Ол онуң халыны ягшылатмак үчин хәзир хич затдан гайтжак дәлди. Ол асмандакы айдан, ердәки чүйше дөвүгини эңайы гөрди.

— Боляр, агам. Кими?

— Шайдаков диен бирини.
— Мен оны танамаярын.
— Оны саңа бири гөркезер.
— Гөркезсе боляр.
— Эгер эле дүшәйсең вели, дил ярмалы дәлдир.
— Билйән, агам...
— Онда хәзир өйүңизе гайт. Ынха, өңүнден шу гиже-
ки алжак хакың ярсыны берейин — диййип, Шыхым сүл-
гүн онуң өңүне бир десе пул оклады. Матак эллерини
саңдырадып, пулы гарбап алып, голтугына салды.
Шыхым сөзүни довам этдирди.
— Хәзир өйүңизе гит. Пулы какаңа бер. Өзүңем ша-
йыңы тутуп, көчеден аяк йыгнанансоң гел. Галамасыны
худайың өзи дүзедер.
Матак Айтегиң гапысындан чыкып, көп ерё барянча
өзүне гелип билмеди. Аяклары зордан әдилйәрди. Шонуң
үчин-де онуң текиз ерден йөрәп барярка бүдрейшини гө-
рүп, көчедәки адамлар оңа дуруп середйәрдилер. Ол бол-
са ер билен гөгүң арасында учуп барян ялыды. Ол
нирeден баряндыгыны-да билмейәрди, төверегиндәки
адамлары-да гөрмейәрди. Оны хәзир ики зат херекете ге-
тирйәрди. Буларың бириси горкуды. Матак гелип, Шы-
хым сүлгүни илки гөрен бадына бу адамың Садыллаңы
түрмә иберен адама меңземейәндигини аныклады. Ол
адамың йүзи гахарлы-да болса рехимлиди, онуң йүзүнде
өзүне чекижи, бир хили сөз билен беян эдип болмаян мә-
хир дуюлярды. Эмма бу кичижик адамың агзы бир зат
диййәрди, йүреги башга бир зат. Гыздырманың дешиги
ялыжак гөзлеринде болса, хич хили рехим-шепагат гө-
рүнмейәрди. Ожагаз гөзлер совукды. Ичинден гечип бар-
ярды. Онуң агзындан чыкян илкинжи гезекки мылайым
сөзлери-де бу гөзлериң совук назарыны говшадып бил-
мейәрдилер. Шыхым сүлгүн Матагың бейнисине горкы-
ның, айылганчлыгың, бет ишлериң жанлы сураты ялы
болуп язылды. Шурахана барып, онуң бир юмшуны би-
тирип гелмеклиги Матак гүнә диййип хасап этмеди. Ол
буйрулан юмшы этмәге эндик эдипди. Эмма вели бу
айылганч адам Шайдаковы өлдүрмели диенде болса,
Матагың ягдайы хас әрбетлешди. Эмма инди гичди.
Матак сөз берди. Этжек ишиниң муззуны алды. Эмма
бу пул онуң голтугында йылан ялы болуп ятырды. Ини-
ни тикенеклендирйәрди.
Оны херекете гетирйән икинжи зат хем шу пулды. Га-

рып йигит өз өйлеринде өмүрбойы долы табак гөрмәнди.
Оларың тамдырлары-да бирейиәм йыкылып гидипди.
Ынха, инди онуң голтугындакы шу пуллар оңа ягшы дур-
муш вада эдйәрди. Тамдыр салмак болар. Оңа хепделе
ики гезек от якып, эжеси чөрек япар. Гапыда баггоюн
сакламак болар. Сыгыр, эшек алмак болар. Йыкык чат-
маны тәзелемек болар. Умуман, иле меңзеш, адам ялы
болуп яшамак болар. Шурахана барып гелер. Пулуң га-
лан ярсыны-да алар. Онсоң... Онсоң өйленмек хем болар.
«Бе, бу эртекимикә?» ...Буларам хич, ол Шайдаков диени-
ни хем өлдүрип, ене-де десе-десе пул алмалы. Ол пулла-
ры нәтмели? Ер алмалы. Шәхерден чыкып, деряның боюн-
да говы ериң эеси болмалы. Улы-улы харман эмеле гелер.
«Эй, зыяны нәме, бу-да бир табшырылан юмуш экен-дә...
Мен атамда мениң элим дәл, шол гыңыр адамың эли ди-
йип атарын. Онсоң гүнәси буларың башына болар. Мен
пулжагазымы алып, өз дурмушымың арабасының тигри-
ни тигирләп уграрын... Йөне вели муны шу гүн эртирки
түркмен макулларымыка? Әй, онуң-да өзи билсин. Маңа
хәзир пул герек. Пул! Пул!..»
Ол өйлериниң агзында өзүне гелди. Эжеси ылгап
өңүнден чыкды. Оглуның йүзүне середип, гарры аял яка-
сына япышды.
— Хиви, балам, реңк-петиң галмандыр-ла? Кесел-
ледиңми?
— Ёк, эже. Кеселләмок. Какамың ягдайы ничик?
— Яман дәл. Шол бир ятышы. Ол пахыра яглы нахар
герек...
— Ине, оңа яглы нахар! — диййип, Матак жүбүсиндә-
ки пулуң ярысыны чыкарып, эжесине берди.
Мунча пулы дүйшүнде-де гөрмедик аял ики элини гө-
терип, гөзүни депесине дикип, хопугып ыза чекилди.
— Эже, бу нәме этдигиң болды? Биз өмүрбойы шуның
арзувында. Ахырсоны арзувыңа етенсоңам бейтмәң
нәме?
Эжеси оглуның бу сөзүни халамады. Оңа оглуның
әхеңи ясама ялы болуп эшидилди.
— Муны нирeден алдың?..
Матак пулы аяк ашагында басгылап, эжесиниң бой-
нундан гужаклап агламак иследи. «Мениң башым мөйүң
керебине чолашды, эже жан! Элиңден нәме гелсе эт-де,
мени бу беладан гутар!» диййип мөңңүреси гелди. Эмма
Шыхым сүлгүниң өңүнде худайың адындан ант ичеңди-

ги ядына дүшүп, пәлинден гайтды. «Болжагы болды, боясы синди» дийип, элини силтәп гойберди.

— Садылла агам берди. Ал, иним, сен алмасаңам, орс басып алар дийди. Бу сениң ак йүрекден хызмат эденлигиң үчин дийди...

Гарры энәниң йүреги ерине гелди. Ол үч гүнләп чөрек гөрмедигиң чөреге топулышы ялы, оглуның элиндәки пуллары гарбап алды.

— Огулжыгым, эзиз чагажыгым...

Матак Айтегиккә доланып геленде, семиз ат гошулан ики араба ховлының төрүнде дурды. Оларың йүки йүпек маталардан, чай-теммәкиден, халы-хоржундан, дишдиш набатдан, халвадан, түвүден башга-да гыммат бахалы затлардан ыбаратды. Бир хоржунын ики гөзи-де пулдан долуды. Мундан хем башга он саны силкме ичмек, йигрими гырмызы дон, сегсен саны ширазы багана барды.

Шыхым сүлгүн Матагы бир четe чагырды.

— Демиргазык дервезеден чык. «Ким сен, нирә барярсың?» дийип сорайсалар, «мен Шайдаковың адамы ярсын?» дийип сорайсалар, «мен Шайдаковың адамы Өзүмем гайрякы обаларың бирине барярын» дий, дий... Өзүмем гайрякы обаларың бирине барярын» дий. Эдил шейле дийип айт. Гаравуллара енгдилишиң шейле. Бу ишде хер сөзи догры айтмалыдыр.

Соңра хас юваш сөзледи.

— Гайралыгына гидйән ёл билен галадан агшы арабаны ачянчан йөре. Соңра гүндогара улы ёл гидер. Шоңуң билен Шурахана бар. Шураханың барсинде өңүнден чыкан гаравуллара мениң адымы бер. Хан агамыза гетирйәрин дий. Сен өңден сүр. Ызкы арабаны башга бир оглан сүрер, сениң ызың билен. Өзүңем тиз долан. Ёлдашың арабасы билен шол ерде галар. Ыхха, шужагаз хатыда хан аганың я-да Какабайың хут өз элине бер. Енеде гиден ёлуң билен гайт...

...Матак Шыхым сүлгүниң эдил айдышы ялы этди. Ол Шураханың ортасындакы улы ховлының өңүне гелип арабасыны сакланда, хоразлар гыгырып башлапды. Оны бу ере гала билен Шураханың ортасындакы илкинжи гаравул постунда дуранлардан ики адам гетирипди. Ол икиниң бири сандырап-титрәп ичери гирйәнчә, Какабая дилини дүшүндирип, оны дашары чыкарянча хем бир топар вагт гечди.

Хан хениз укламанды. Гат-гат эдилип язылан пер дүшекчәниң үстүнде ол эгнинден бейлеки эгнине агдарылып, ер диңләп ятырды. Дашардакы шыкыр-шукуры эшиденден:

— Иним, Какабай, бәри гел! — дийип, гапдалдакы Эщи, Эймир дагының отагындакы Какабайы чагырды.

Ханың жайының гапысына гелип, нәме этжегини билмән дуран Какабай бу сеси эшиден бадына күрсәп ичери гирди.

— Иним, Какабай, чыра як. Укы тутанок. Ол дашардакы гүпүр-сүпүриң нәме?

— Хан хезретлери, кемине гулуңыз Шыхым сүлгүн ики араба совгат иберипдир — дийип, Какабай чыра якды.

Хан тирсегине галды.

— О нәхили совгат? Бу вагт нәмәниң совгады? Аның барладыңызмы?

— Барлап дурлар, хан хезретлери.

Хан ериндeн туруп, жайың ичи хаммам ялы гызгын-да болса, доңуны эгнине алды. Телпегини гейди. Узын сакгалыны сыпалашдырды.

— Ханы, совгат алып гелени гетириң. Совгатлары гетириң...

Какабай ылгап даш чыкды-да, Матагы янына чагырып:

— Ишигайдан гул, хан хезретлери сени өз хузурына чагыряр. Гапыдан гиренден, ики бүкүлип, гол говшурып салам бер. Хич сөзүне гаршы бир зат дийәйме. Хер гезек җоган беренде, эдеп билен өңүнде башыңы эг! — дийип, кабул эдишлигиң ёлларыны гыссаглы өвретди-де, аңы гачан Матагы идирдедип, өңүне салып, ханың отагына алып гирди.

Матак айдылышы ялы салам берди.

Хан гыссагара Матага гөз гездирип: «Бу нежиси оңлурак гейдирип хем гойбермәндирлер» дийип гахарланды. Онянча хызматкәрлер ызлы-ызындан гужак-гужак зат гетирип, орта — ханың өңүне дөкүп башладылар. Бу затлара гөзи дүшен ханың гахары басылып уграды. Ожагың ики тарапында гыммат бахалы затлардан ики саны уллакан харман эмеле гелди.

Шейле-де болса хан:

— Иним, Какабай, совгат гетирени серпай япып, нахырлаң. Хабарыны алың. Гайтмазындан өңинчә маңа хабар эдиң — дийди.

Какабай Матагы алып чыкды. Ол ичинден: «Мен га-
рәнкының ичинде бу ишигайдашын бейле әлешандыгыны
гөрмәндирин. Гөреп болсам, хей, муны хан хезретлериниң
хузурына әлтермидим» дийип, өз-өзүне кәйинди. Матак
өне-де довзаха гирип чыкана меңзеди. «Мен бир өлүп
диреллдим-ов» дийип, ол жайдан саг-аман чыкып гайда-
нына ченденаша бегенди.
Гурбанмәммет сердарын укусы салгым ялы болуп, он-
дан арасыны ачды. Иберилен затлары дашындан середип
гөрди, эллэп гөрди, гайыррак чекип гөрди, голайына
гелип гөрди. «Галада хениз даянжымыз бар экен. Шы-
хым билен полковнигиң жаны саг болса, олар ол адамла-
рың башыны жемләрлер. Галаның ичинден урарлар» ди-
йип сакгалыны-муртуны сыпалады.
Какабай ичери гирди.
— Хан хезретлери, Шыхым хат язып иберипдир. «Сөв-
дагәрлер, барлы адамлар, Дөртгүлде гепиңе питива эдил-
йән адамлар сизиң гала гелип гирмегиңизе сабырсызлык
билен гарашярлар» дийипдир. «Гөрүлмели адамы тапдым,
гөрдүм, ол хем хан хезретлериниң ишиниң ровачланма-
гыны арзув эдйәр. Элинден гелен көмегини аямажагыны
айтды, онун элинден болса гелмейән зат ёк, өзи-де дий-
сең говы адам» дийипдир. «Матак диен арабачыны ызына
гойбермели, бейлеки йигиди-де сыры гизлин сакламак
максады билен гүмлемели» дийипдир. «Көп догайы салам
болсун. Тиз гүнде галада душушмагы худай миессер эт-
син» дийипдир.
— Омышалла... Иним, Какабай, дилден Шыхым би-
лен полковниге көп догайы салам ибер. Ызына гитмели-
сини ызына гойбер, гүмлемесини болса жахан ягтылман-
ка дашарык әкидип, итден чыкарың. Пешаба азар бе-
рип отурмаң. Ики атлы әкидиберсин. Сонра мениң яныма
гелерсиң.
— Лепбей, ага!
Какабай чыкып гитди.
Айтегиң өйүне доланып гелен Матагы Кривцов билен
Шыхым сүлгүн гоншы отагларын биринде кабул этдилер.
Олар гапыны ачып чыканда, коридорда дуран Матак
оларың отуран уллакан тамында хырын-дыкын болуп
отуран адамлары гөрүп галды. Онянча ыздан чыкан Шы-
хым гапыны япды. Матагы бир отага алып гирдилер. Ма-
так Шурахана барып гелши хакындакы әхли маглумат-
лары берди. Шыхым онуң эгниндәки тәзеже хыва донуны

гөрүп, Матагың әхли сөзүне ынанды. Соңра оңа Кривцо-
вы гөркезип:
— Сен инди үч-дөрт гүн шу женабың өйүнде болма-
лы. Шол аралыкда Шайдаковы гөрерсиң. Оны гүмләр-
сиң. Йөне шертимиз шерт болсун. Бу женабың ярагының
окуның ужы зәхерлидир. Шоны пугта билип гой. Онуң
өйүни өзүм әртир гөркезерин. Инди-де эден хызматың
үчин саг бол. Ине-де галан хакың...
Кривцов Матагың этмели ишиниң оңа нәхили дереже-
де байлык берҗекдигини айтды. Ол:
— Гайрат эт. Биз пул беренимизде гысганян дәлди-
рис. Эмма хызматың-да говы эдилмегини талап эдйәрис
— дийип, Матагың аркасына какды.
Матак тәзе донуның голтугыны пулдан долдурып, Са-
дылланың өйүне уграды. Ол ене-де пул алып, өз өйүне
бармага, ол пуллары әжесине хөдүрлемәге йүрек эдип
билмеди...
Садылланың өйүнде өңки-өңкүликди.

САПАРМЫРАТ ЕЛА ЧЫКЯР

Николай Алексеевич Шайдаков Куйбышев хем-де
Фрунзе ёлдашларың адына язан хатыны өвран-өвран
окап чыкды. Ахырсоңы өз гөвнүне макул эденден сонра
тәзеден гөчүрди. Хаты голтук жүбүсинде пугта гизләп,
янына-да ики адам алып, исполкома ылгады.
Исполкомда оңа Жолмүрзәев, Хәлмырадов, Сапар-
мырат, ене-де дөрт саны иң актив коммунист гарашып
отырдылар. Буларың Сапармыратдан бейлекилериниң
хеммеси исполкомың составында дурян коммунистлерди.
Булар хәзир өз араларында Дөртгүлүң ягдайыны ара
алып маслахатлашмак үчин йыгнаныпдылар. Бу масла-
хат исполком маслахаты дәлди. Исполкомдакы комму-
нистлериң өзара маслахатыды.
Шайдаков гыссагара ичери гирип, бу адамлар билен
сәхелче вагт мундан озал айрылышандыгына гарамаздан,
ене-де саламлашды. Соңра Жолмүрзәеве йүзленди.
— Ханы, ёлдаш Жолмүрзәев, башлабер.
— Башласам, ягдай шейле — дийип, Жолмүрзәев
еринден турды. — Ягдай шейле: инди дүйн дийсек хем
боляр, хава, дүйн Жүнейит хан уруш херекетини довам
этдирмеди. Элбетде, онуң муны бизе рехим эдип этме-

дигини өзүңиз билйәрсиңиз. Оны өңнин ёлдаш Шайда-
ковың отряды бир-ики гүнләп өзүне гелер ялы этмеди.
Мен шу гиже, эртир хем Жүнейит хан чозар дийип пи-
кир этмейәрин. Себәп, ол Шураханда атлыларына, хич
болманда, бир-ики гүн дынч бермели болар. Өзүни дүр-
семели болар. Эмма хан тилкиден-де бетер хилегәрдир.
Биз сәхелче аркайынлансак, онуң бизиң еңсәмизден ур-
магы мүмкин. Шонуң үчин-де биз шу ерде отуран ком-
мунистлер болуп, Дөртгүли горамак меселесини хут өз
үстүмизе алмалы. Шу гүнки гечирип башлан ишимиз
бизе гаты кән пейда берйәр. Биз бир-ики гүнүң ичинде
көп галла ве яраг йыгнап билерис. Муны бизе илкинжи
гүн гөркезди.

Коммунистлерден бириси:

— Ол галлалары бир ере үйшүрмек герек — дийди.

Сапармырат онуң сөзүни тассыклады.

— Бу ёлдашымыз гаты догры айдяр. Галланы душ-
маның элинден алмак герек. Оларың хер хили ёл та-
пып, галланы гүмлемеклери мүмкин. Олардан хер за-
да гарашмак болар...

Җолмурзәев өне сөзе башлады.

— Бир тарапдан, бу гоңы пикир. Эмма хәзирликче
галланы дуран еринде сакламак үчин чәре гөрмели.
Эгер зерур болса, олары хер гүн барлап дурмалы. Яг-
дай агырлашыберсе, онда башга геп. Адатдан дашары
чәре гөрмели болар. Бу бир. Икинжиден, биз бирнеме
яраг йыгнадык. Бу иш хем говы баряр. Шәхерин партия
гурамаларындан яңыжа гелен маглуматлара гөрә, шу
гүнүң өзүнде шәхери горамак ишине яраглы гатнашма-
га языланларың саны 270 адама етйәр. Партия гурама-
лары бу иши шу гүнки гүнүң эсасы везипеси эдип өз
өңүнде гойдулар. Ынха, ягдай шейле. Галаның ич йү-
зүнде беркитмелери гурамак ишине гиришилип уграды.

Сапармырат деррев ериндеи турды.

— Җолмурзәев, бу болша мениң писиндим отурма-
яр. Әхли адамлары демиргазык-гүнбатар дервезә сүр-
йәрлер. Шол ерлерде беркитме гуруп башлапмышлар.
Мен-ә ол беркитмелериң киме хем-де нәме үчин герек-
дигине дүшүнемок. Элбетде, оны гурдурян адамлар дү-
шүнйәндирлер-дә...

Җолмурзәевем, бейлекилерем Сапармырадың берен
сигналына дүйпли үнс бермедилер. Сапармырадың дү-
шүндириши-де шейлерәк болды.

— Ёлдаш Сапармырат, биз ол ише-де үнс берип уг-
рарыс. Оны-да өз голумыза аларыс. Беркитме гурян
болсалар боляр. Бу гүн гүнбатар дервезе билен демир-
газык дервезеде гурян болсалар, эртир бейлеки тарап-
ларда гурарыс.

Коммунистлер еке-екеден чыкып геплединлер. Дөрт-
гүли горамагың мукаддес ишине герек болан әхли мүм-
кинчиликлери орта атдылар. Маслахатлашдылар.

Иң соңундан Шайдаков сөз алды.

— Ёлдашлар, шу ерде отуранларың хеммеси ком-
мунист. Шонуң үчин-де мен яшыр-юшурсыз геплемекчи
болярын. Гелиң, мениң айтжак болян задыма пугта үнс
бериң. Түркүстан Меркези Исполнительный Комитети-
ниң Хыва боюнча аятлан дашары ыгтыярлы векили,
Амыдеря бөлүмининг баш командующиси Кривцов бара-
да айтмак ислейәрин. Илки билен-ә, ол коммунист дәл.
Коммунист болмадык адамың коммунистлериң мукад-
дес ишине гатнашмага, оларың чөзмели затларыны чөз-
мәге нәме хакы бар? Онсонам онуң кәбир болушлары
дүйбүнден хәзирки ягдай билен бир ере сыгышян зат-
лар дәл. Биз Дерекли оба билен Шураханың ортасында
ганлар дөкүп йөрүс, ол болса шол вагт ялаңач аялы дызы-
на мүңдүрип, арак ичип отыр. Хич кима ёл бермейәр.
Эгер макул гөрсеңиз, мен сизе бир хат окап берейин.
Яңы-якында Бүтинруссия Меркези Исполнитель Коми-
тетиниң хем-де РСФСР Халк Комиссарлар Советиниң
Түркүстан боюнча хөкүмет Комиссиясы дөредилди.
Ол комиссияның башында ёлдаш
Дашкент шәхеринде. Ол комиссияның башында ёлдаш
Владимир Ильич Лениниң түйс йүрекдеш адамлары бо-
лан Куйбышев билен Фрунзе дуряр. Ине, мен шол
ики ёлдашың адына шейле бир хат яздым. Шуны хәзир
окап бержек. Макул тапсаңыз, хаты эдил шу гүнүң
өзүнде ибермегиң чәресини гөрмели.

Адамлар ыкжамландылар. Шайдаков кагызы гол-
тугындан чыкарып окамага башлады. Бу хатда Дөрт-
гүл коммунистлериниң адындан Кривцова ынанмазлык
билдирилйәрди. Онуң әхли гүмүртик ишлери беян эди-
липди.

Хат окалып болапдан соң, ара дымышма дүшди.

Шайдаков:

— Хава, достлар, пикир эдиң. Бу гаты жогапкәрли
меселе — дийди.

Илки билен Җолмурзәев сөзледи.

— Мен хатда язылан хемме сөзи макуллаярын. Кривцов кимем болса, революция ёлбашчылык этмели адам дәл!

Пагта арассалаян заводың партия гурамасының векили:

— Мен хем хаты макуллаярын. Ол бизиң заводымыза бир-ики гезек барды вели, биз-ә оны Совет хөкүметиниң дәл-де, ак патышаның векилидир өйтдүк. Ишчилериң арасында өзүни алып баршы дүйбүнден бизе ярамады. Ол йөнекей ишчини аяга япышан палчыкча-да гөренок. Шондан соң ишчилериң ызда галак топарларының арасында «Совет хөкүметиниң адамлары-да шейле болҗак болса, биз-ә онда нәхили болҗагыны-да билемзок» диен сөзлер хем яйрап башлады. Бейле ишкирлери ишчилериң арасындан айрып ташламак үчин улы иш гечирмели болды — дийди.

Иң соңундан Сапармырат сөз алып, Сейиди бошатмак үчин Шайдаков билен онуң янына барышларыны, онуң өзлерини өңки баярлар ялы гаршылашыны долы айдып берди. Ахырсоны Шайдакова йүзленди.

— Әйт, Шайдаков, болмаса Ефиме гел дийәйсек нәдеркә? Олам эдил сениң ялы, келлеси гызып гитсе, гиҗәни-гүндизи сайгармаяр...

Шайдаков онуң йүзүне бакып йылгырды. Ичини геплетди: «Эгер сен соватлы, хас дүшүнҗели адам болсаңдың, сениң алмаҗак галаң болмазды... Дур, дур, хәзир мен сениңем үстүнден дүшерин...»

Коммунистлер хатың мазмуныны бирагыздан макулладылар.

Шайдаков ене еринден турды.

— Ёлдашлар, билдирен ынамыңыз үчин саг болуң. Инди башга бир меселе бар. Бу хаты Дашкенде почта үсти билен ибермек, бириңжиден-ә, горкулы. Кривцов почтаны барлаяндыр. Мен шейлемикә дийип пикир эдйәрин. Икинҗиден болса, бизиң ики ёлдашымыз хөкман ёлдаш Куйбышев, ёлдаш Фрунзе билен гөрүшүп, ягдайы олара җикме-җик айдып бермели. Мен бу ики ёлдашың бирине Сапармырады гөркезйәрин. Ол түркмен халкының векили. Гой, өз түркменлериниң хал-ягдайы билен Владимир Ильичиң адамларыны таныш этсин. Икинҗи ёлдашы өзүңиз теклип эдиң. Ол хем гарагалпаклардан болсун. Мунуң хем улы сыясы әхмиети бар.

Сапармырадың гоңҗуна гор гуюлды.

— Шайдаков, мени олар ялы улы адамларың янына нәме дийип иберйәрсиң? Мен оларың янында өзүми йитирип, нәме дийҗегими-де билмерин. Чыкгынсыз ягдая дүшерин. Сениң өзүң өтагитсене. Мен олара дилими-де дүшүндирип билмерин.

— Ёк, Сапармырат. Мен гитмәйин. Жолмурзаевем, Халмырадовам хәзир хич ере чыкып билмезлер. Ягдайы өзүң билйәрсиң. Сениң гитмегиң зерур. Галамасыны-да ёлдашларың өзлери чөзерлер.

Адамлар еке-екеден чыкып гүрледилер.

Ылайта-да Халмырадов Сапармырадың кандидатурасыны голдады.

— Ёлдашлар, Сапармырат аганы ибермек герек. Мен бу сада түркмени гаты халадым. Иң җаныпдаш адамларың бири. Соватсызам болса революцияның ишине җаны-тени билен берлен адам. Йөне Шайдаков оңа нәхили өзүни алып бармалыдыгыны өвретсин. Мен Шайдаковың бу теклибини голдаярын.

Сапармырадың кандидатурасы бирагыздан тассыкланды. Инди икинҗи кандидатура хакында гүррүң ачылды.

Сапармырады дер басды. «Бу нәхили болярайт?
Ефимем эдил шу Шайдаков ялы. Я буларың икиси-де
бир обаданмыка? Этҗеклери ичинде. Өзлери озал өз
янларындан бир зады макуллаярлар-да, соңра морта
айдя гояйярлар. Менем бирбада гаршы-да чыкярын.
Гыгырышярынам. Эмма буларың атан окы эдил ныша-
на барып дегйәр. Мениңки болса пагтабент атылан ялы
гуры сес боля галыберйәр. Соңра пикир эдип отурсаң,
буларыңкы догры... Йөне вели Шайдаков муны оңарма-
ды. Мен ол улы адамлары гөрүп өзүми йитирерин. Ме-
ниң сөзүм ер тутмаз. Онсоңам мен Касымы нәхили эдип
бу ерде еке ташлап гидейин ахыры? Онда-да яралы ваг-
ты? Онуңам гөвнүне гетирмеги мүмкин. Әлбетде, ол ме-
ниң йүзүме хич зат диймез, йөне ичинден гаты гөрер.
Әй, ёк, мен Шайдакова екеликде айдып дүшүндирейин.
Бу болмаз. Онсоңам ызымызам еке галар. Оларыңам
нәхили оңшук гөрйәндиги белли дәл. Олам (Акҗагүл!)
шейле... Бе-е, бу нәхили болярайт? Әй, ёк. Мен Шай-
даковы гөрмесем болмаз...»

Бейлекисине пагта арассалаян заводың партия гурамасының векили Нурахмет гитмели эдилди.

Шайдаков:

— Нурахмет билен Сапармырат, хэзир өйли-өйүңизе барың-да, ёл шайыныңызы тутуп, меницкә гелиң. Мен сизи галадан чыкарып, уградып гойберерин. Айдылмалы хем-де эдилмели затлары айдарын — диййди.

Маслахат япыландан соң, коммунистлер Нурахмет билен Сапармырадың дашына өврүлдилер. Оларың сагаман барып гелмеклерини арзув этдилер. Эллерини пугта гысдылар.

Сапармырат иймчи гузы ялы болуп, Шайдаковың янына дыкылып барды.

— Шайдаков, йөр, биле гидели.

— Йөр, йөр, Сапармырат.

Олар көчә чыканларында, гыш гижеси гардан күпүрсейәрди. Совук барха гүйжейәрди. Чалажа шемал петде-петде гарлары йүзүңе, гөзүңе гетирип долдурярды. Сапармырат елбегей алан ичмегине пугта чоланып, адамлардан ягшы араны ачандан соң Шайдакова:

— Бу ишиң болмады — диййди.

— Нәме үчин?

— Мен нәме үчиндигини айтдым ахыры.

— Ене гайталап айдып билмейәрмин?

— Мен гепими дүшүндирип билмерин... Олар гаты улы адам... Масгара боларын.

— Сени ол ере овадан сөзләп, байрак алмага иберемзок. Ёлдаш Лениниң тербиесини алан адамлар нәче улы болсалар-да, шонча хем сада болярлар.

— Мен Касымы нәхили шу яглайында еке ташлап гидерин?

— Касымың йигримиден говрак ёлдашы бар.

«Ине-дә, муна нәме диерсиң? Ханы, гаршысына сөз тап-да» диййип, Сапармырат башыны яйкады. Ол шундан соңра Шайдаковың хем янында масгара боларын диййип горкуп, машгаласы хем-де Акжагүл хакындакы делилиниң гетирмеги-де гойболсун этди.

Шайдаков өйүниң дециие гелип:

— Өйүне бери бармакдан горканокмы? — диййип сорады.

«Ана, гөрдүңми, бу-да Ефим ялы янса алып башлады. Әй, ёк, Байраммырат аганың оглы, гөрйән велин, сенден оңлы адам чыкжак дәл» диййип, Сапармырат хырчыны дишледи.

— Сен өйүне совулжак болма, Шайдаков. Бизиңкә гидели. Биразрак гүрлешерис. Чай ичерис, чөрек иерис. Бизиңкилер сениң билен өвренишиплирлер.

— Онда менем өз ичиңизе алайын — диййип, Шайдаков гүлди-де, Сапармырадың эгнине элини гойды. Олар биле гитдилер.

Гиже ярым болуберенде Николай Алексеевич Шайдаков Сапармырат билен Нурахмеди демиргазык дервезеден чыкарып, узак ёла салып гойберди.

...Какабай Матагы уградып, итден чыкарылмалыны ики атлының өңүне салып гойберенсоң, ханың янына гелди.

— Иним, Какабай, отур.

Какабай чоммалып, аркасыны тама берип отурды.

— Атлыларына бу гиже хем, эртир хем дынч бер. Хеммеси оңат жайлашды герек?

— Хеммеси жайлашды, хан хезретлери.

— Атамыратдан гелмели пул гелди дийдиңми?

— Хава, хан хезретлери.

— Онда шейт: Эшн билен Эймир дагы оянып, бу затлары гөрүп гуванмаларындан соңра булары йыгна. Бу затлардан, пулдан гаты сересап бол.

— Лепбей, ага.

— Атлылара-да «Хан агамыза Дөртгүлден совгат гелди. Дөртгүллүлер бизе гужак ачып гарашярлар» диен хабары яйрадарсың...

— Боляр, ага.

— Бедиркенде ики саны чапар ёлла. Атамырат атаразбашы көпрәк иберсин. Дөртгүлүң задыны чекмек эгсам аңсат дүшмез, иним, Какабай.

— Лепбей, ага.

— Чапарлар оңа ене-де: «Хан агамызың иши күшат» дийсинлер. Мундан хем башга Шаммыдан хабар алып дурсун. Ол ниреде, нәме хыялда, атлы йыгнаярмыка? Мен барянчам шу затлары бәш бармагы ялы аныкласын.

— Лепбей, ага!

— Эртир агшам өңе сүйшмели. Эртир гүнортандан соңра хемме адам ат-ярагы билен болсун...

— Лепбей, ага.

— Иним Какабай, ядансың, инди сенем ятып, дынжыңы ал.

— Лепбей, ага.

Какабай чыкып гитди.
Хан йылы жайда аркайын отурып, гелжеги хакындакы түкениксиз пикирине башлады...

БЕДИРКЕНТ ГАЛАСЫНДА

Инди хабары Ашырмәтден алалын.
Ашырмәт чагака-да яба я-да эшеге терс мүнүп гөрмәнди.
Худайберди гаража бу масгарачылыгы өз бойнундан илдирер диййп хем Ашырмәт пикир этмеди. Йөне, яба мүндүрер, элими-аягымы даңар, өзүме-де бир-ики гамчы чалып, ызыма гаршы ковуп гойберер диййп умыт эдипди. Ек, бейле болмады. Худайберди гаража обаның әхли илатының макулламагы билен Ашырмәди яба терс мүндүрип, элини-аягыны шатырдадып даңды, шейдип хем ковуп гойберди.
Хожамухаммет арсланың обасындан чыкянча, ол шерабы кән ичип, хетденаша серхош болан адам ялы, өзүниң хәзирки ягдайына үнс бермән гитди. Онуң башы айланып, гөзлери хич зат гөрмейәрди. Пикири-де булашыкды. Шейле-де болса Ашырмәт халкың газабыны довзах билен деңеди-де, хырчыны дишләп, башыны йыкады. Ган өйлен кичижик гөзлерини бархa узаклашып барян Гарапорсаң обасына дикип: «Сениң әхли өйлериңи, тамларыны, адамларыны отласам-да, ичим совамаз!» диййп хайбат атды. Худайберди гаража, Хожамухаммет арслан, Дойдук кемпир, умуман, шол обаның адамлары гөзүниң өңүне геленде, ини тикенекләп, дишлери шакырдады. Депесинден совук сув гуйлан ялы болды.
Бу-да хичди. Мунуң билен-де оңшуп, ёлы довам этдирмек болжакды. Эмма, ине, ол бу обадан сайланды. Ёл бейлеки бир обаның четинден гелип гирди. Бу оба-да улы обады. Ёл онуң эдил ортасындан гечйәрди. Илки билен обаның итлери аяга галды. Олар ёлдан гечип барян хер бир өтегчә азар яманыны берйәрдилер. Эмма бу өтегчи болса итлериң-де гөзүне гең гөрүнди. Шонуң үчин-де эшек ялы гоюн итлерден башлап, тә кичижик гүжүклере ченли эдил маймын гөрен ялы болуп, улы ёла тарап ылгадылар. Итлериң өңүни башлап гелен гуйругы, гулаклары кесик ак ит Ашырмәдиң болуп гелшинден горкян ялы, бирден эйменди-де аяк чекди. Оңа ченли обаның бейлеки итлери-де гелип етдилер. Оба адамлары өйлериниң гапысына чыкдылар. Ойнап йөрен огланлар хем итлериң ызы билен ылгашдылар. Бу болушдан гылав алан жовтук ит ябының өңүне гечди. Гөйә ябының бойнундан гужакламак ислейән ялы, бирден гезек ызлы-ызына онуң бойнуна товусды. Шундан сонра бейлеки итлер хем батырландылар. Оларың бири ябының гуйругындан, бири аякларындан, бири Ашырмәдиң аякларындан, кәбирлери болса Ашырмәдиң аякларынгапдалындан агыз салып уградылар. Атын голайында ер тапмадыклары болса гулагыны камата гетирип үйрйәрдилер, олары голдаярдылар. Огланлар хем гыгырышып башладылар.
— Дәли өтегчи!
— Бе-е, ол йүзми, репидеми?!
— Гөзжагазларыны гөр, сычаның гөзи ялыжак!
— Хе-ей, адың нәме?!
— Ха! Ха! Ха!
— Нирден гелйәрсиң? Ха! Ха!
— Нирә барярсың? Ха! Ха!
— Ишандан гачып гелйәрмиң?!
Огланлар бирден сакландылар. Улулар бизиң болшумызы язгарян болаймасынлар диййп, гөз астындан өйлериң өңүне серетдилер. Эмма оларың әтиячлары ерликсиз болуп чыкды. Өйлериң гапысына чыкан гарры, яш, аял, эркек аркан-йүзин гайшып гүлйәрди. Муны гөрен чагаларың овазы обаның депесини яңландырды.
Чагаларың вагырдысындан гулаклары камата гелен, итлериң дишинден эндам-жаны персала болан ябының канагат кәсеси долды. Ол ики өң аягыны жүп тутуп ёкары гөтерди-де, әхли гүйжүни йыгнап, чапып урады. Итлер ызына дүшдүлер, чагалар ылгашдылар. Бу вагт өңе дызап чапян ябының сыртына маңлайы дегип-дегип гидйән Ашырмәди гөрмәге гөз герекди.
Ашырмәт шейдип, бир обаның ичинден йылдырым чакан ялы болуп гечип гитди. Индики обаның голайында онуң башына дүшен иши ит гөрсе, гөзи агарарды. Ол ики обаның аралыгында одун чөпләп, гөңетаяк ойнап йөрен йигрими-отуз огланың үстүнден гелип чыкды. Илде ёк ёлагчыны гөрен огланлар бирбада гөзлерине

ынанман, агызларыны ачдылар. Олар өзлерине геленлерине, ёлагчы хем оларың денине гелипди.

Огланларың бири:

— Бу ишигайданы бир обадан бетнам эдип гойберипдирлер. Гелиң, туталың. Нireден, нәме этмиш эдип гайданыны билелиң! — дийип теклип этди.

— Гелиң, туталың!

— Төверегини габалың!

— Бу нәхили рысва адамка?

— Тиз болуң!

Огланлар бөлүндилер. Бир топары дуран еринде галды. Бир топары атың өңүнден чыкмак үчин ылгады. Башга бир топары ябыны душларындан гечирип, ёлуң гүнортасына тарап ылгады. Яс-яңы ала-гыкылыкдан зәхреси ярылан ябы бу гыкылыгы артыкмач гөрдүми ганәтдими, ёлдан чыкды-да илерки көне яплыклара гарап, гулагыны деңледи. Ябының үстүнде өз гөвресине эрк эдип билмән, мешик ялы болуп отуран Ашырмәт өзүни дограң энә нәлет окап башлады. Огланларың топарлары гыкылыклап, ябының ызына дүшди. Ябы шол баршына улы райыша дырмашжак болды, Ашырмәт чепе гышарды, райыша чыкып билмән, ябы ене-де хоргурып ызына доланды. Ашырмәт сага гышарды. Оняңча огланлар хем голайлашдылар. Ябы райышы якалап, өңүнден чыкан овнук салмалардан, кичеңрәк яплардан, белент--белент чиллерден бөкүп, кән гачды. Ашырмәдиң отырери, аяклары, эллери, били, бүтин гөвреси сока салнып енжилен ялы болды. Ол инди нәме болса шол болсуна урды-да, гөзлерини юмды. Ябы улы ёла дүшүп, бирнәче вагт ёл геченден соң хем огланларың гыкылыгы Ашырмәдиң гулагына гелди дурды. Ашырмәдиң ябысы узаклы гүн ёл йөреди. Ярыгиже болуберенде Ашырмәдиң өйүниң гапысына гелип сакланды.

Ашырмәт:

— Зыбагүл! Зыбагүл! — дийип, үч-дөрт гезек гыгырандан соңра, өйде херекет башланды. Зыбагүл Атамырат готура:

— Ол ичери гиренден, сен хем гапы япылманка чыкарсың — дийип табшырды-да, Атамырадың бойнундан гужаклап, о ер, бу еринден сыпалашдырды.

Атамырат готур эндамы даш ялы гаты, титрәп дуран Зыбагүли тәзеден хыруч билен гужаклап өзүне чекди.

— Мен сени озал танамандыгыма өкүнйәрин... Дүнйәниң леззети-хә сениң гужагыңда экен...

— Мен сенден бетер өкүнйән...

— Зыбагүл! Зыбагүл! — диен сес ене эшидилди.

— Хәй, сесиң өчсүн-ә, эшек!..

— Нәме әриңе сөгйәң?

— Ол нәме әрми? Әр сениң ялы болар... Бир айда бир гезек гөвнүми тапып билмейәр...

— Инди хачан, нireде душарыс? Бәй, гызгының гүйчли экен, якып барың-ла...

— Нireде дийсең душушаярыс. Башга хелей гөзләп йөрме...

— Сени тапан башганы гөзлемез. Ханы айтсана, нireде?

— Ол эшеге ене бир юмуш тапып, узаграк бир ере иберәй...

— Инс, бу гүррүңиң хак гүррүң...

Аял зордан Атамырат готурың гужагындан сыпды...

— Гелмәнгечең, нireден геләйди — дийип, хүңүрдәп пәлладашары ылгады. Укудан яңы оянан киши болуп палладашы ылгады. Эмма атың үстүнде әриниң болуп отурышыны гөрүп, Зыбагүл хем тисгинди.

—Хиви, ишим гайтды, бу нә болушдыр?

— Эл-аягымы чөз! Соң айдарын!..

Зыбагүл гыш гижесинде овадан ак гошарларыны ялпылдадып әриниң эл-аягыны бошатды. Ашырмәт чил йыкылан ялы болуп, атың үстүнден агып гайтды. Ол донуп, даш ялы гатанды. Зыбагүл аты баглаандан соң, Ашырмәди мешик сүйрән ялы сүйрәп, гапыдан ичери гиризди. Бу аралыкда Ашырмәдиң гулагына бир шытырды эшидилди.

— О нәме шытырды? Өйде адам бармы?

Зыбагүл геринип паллады.

— Ит-гушдур-да... Сен болмасаң, өйде адам нәмишлесин? Сен-ә совуга аңыны алдырайыпсың герек?..

— Әй, нәбилейин, гулагыма бир шытырды эшидилен ялы болды-да.

Гызгын жайың ичинде бир чәйнек чай иченден соң, Ашырмәдиң доңы чөзүлди.

Зыбагүл әриниң бу болуп гелшине намыс эден киши болды.

— Хәлем худай диен ерим бар экен... Гиже гелдиң.

20 Заказ № 23.

Гүндиз зат шейдип гелэен болсач, бу обадан гечүп өтэгитмели боларды. Бейдип, иле масгара болуп йөрмэң нэме? Ким сени бейдип гойберен? Аялам болсам, намысың ашагында галмарын! Сен-э эркек болуп шейдип гелдиң... Айт, ким шейден болса, эртириң өзүнде үстүне гидейин!..

Ашырмэт: «Хэй, якын, жана-жан адамың гепи-сөзи-де башга-ла... Гөрйэрмиң, мениң намысымы горамак үчин хич затдан гайтжак дэл» дийип, хоңдан бэрси болды.

Соңра кичижик гөзлерини йылдырадып, аялына шейле дийди.

— Гүн батыберенде гайракы обаның ичинден гечип гелйэрдим. Ёлуң гырасында бир топар адам дуран экен. Ылгап гелип атымы тутдулар.

— Ашырмэт, еген, бейдип, үстүмизи басгылап гечме. Өе совлуп, бир чэйнек чайымызы ичип гит. Бизиң гөвнүмизи йыкма — дийип, асла ибермедилер. Нэдейин, оларың гөвнүни йыкып билмедим. Бир өе элтдилер. Хей, нирэде отурдып, нирэде турузжакларыны билмедилер. Бир яндан говурма, бир яндан гарма, бир яндан палав гелип башлады. Гараз, нэтжек, бараныма адамларың башы асмана етди. Онсоңам, нэме, «Ачлык нэме ийдирмез, доклук нэме дийдирмез» диенлери ялы, «Печиз ойналың-а печиз ойналың!» дийшип башладылар. Менем «Ойнасаңыз ойнайлың. Эмма ким утулса, оны ата терс мүндүрмели болсун» дийдим. «Боля-да боля» болушдылар. Гепиң гысгасы, мен утдуран болдум. Ёла чыкжак дийип гыссандым. Хемме даш чыкды, угратмага. Менем: «Ханы, адамлар, мен утулдым. Ата терс мүндүрип, аягымы-элими баглаң» дийдим. Адамлар утанып, чекинип, өр-гөкден гелдилер. «Хеем, бейле зат болармы? Сени-де бейдип болармы? Сен бизиң гөзүмизи дикип отуран адамымыз ахыры. Сен Гурбанмэммет сердарың адамы ахыры» дийип, гайра-гайра чекилдилер. Бэри гайданда шемал эдил маңлайымданды. Менем «Гөрйэңизми, шемал маңлайымдан. Мен атың үстүнде терс отурсам үшемен» дийдим. Онда-да горкдулар. Гараз, ахырсоны гыңралмалы болды. Шейдип, горкузанымдан соң, эл-аягымы чалажа баглан болдулар. Мен хем үшемэн гелдим. Хем шертиниң ызында дуруп билйэн адамдыгымы гөркездим. Нэдипдирин, хелей, оңарыпмыдырын?..

— Кемини гоймансың — дийди.

Ёргана гирдилер. Ашырмэт: «Яман ядапдырын» дийип, дивара бакып ятды. Яңы гөзи ука гидип барярка, эдил йылан сокан ялы болуп, хопугып оянды. Шол бада-да тирсегине сөенди. Ол эртир Атамырат готурың янына бармалыды. «Оңа нэме жогап берерин? Инди ол мени итден чыкарар» диен пикир оны ожакдан алып гуя ташлады, гуюдан чыкарып, ожага атды. Бирнэче гүнден бэри чекен азапларына гараман, Ашырмэт узаклы гиже кирпикли гөзүни чалмады. Эртир ирден ёргандан чыканда, онуң йүзүни-еңсесини тапар ялы дэлди. Гөзлери чишип гызарыпды, юмлупды. Йүзи теп-текиз болуп, середениң зэхресини яржакды.

Чая отурдылар. Ашырмэдиң бокурдагындан хич зат гечмейэрди. Ол өзүни пычагың үстүне оклажак ялы болуп ёла дүшди. Хованың аязы гүйчлүди. Гап-гара булутлар даг сүйшен ялы аграслык билен илерлигине, гүнүң аңры четлерине сүйшүп барярдылар. Ашырмэдиң гөзүне бүтин төверек болшундан бетер гаралып гөрүнди. Гурбанмэммет сердарың галасына барян ёл хем онуң гөвнүне өзүни ерземине алып барян ялы, гитдигиче гаралярды. Оны баран бадына Атамырадың янына гойбермедилер.

— Гараш — дийдилер.

Ашырмэт гелен гапысында хабары алынмадык гедай ялы, эпет улы галаның гүнорта дервезесинден гирен ердэки бир отагда ынжалыксыз отурмагыны довам этдирди.

Атамырат готурың аладасы башындан агдыкды. Какабайың Гурбанмэммет сердарың буйругыны гетирип гидели бэри бирнэче гүн гечипди. Пул чыкармак, яраг ясамак ишлерини ёла салмаклык онуң көп вагтыны алярды. Демирчи, күмүшчи уссаларың сандалларының, кагыз пул чыкарян станокларың сеси галаның депесинде гиже-гүндиз яңланярды.

Бу затларың үстесине-де, Ашырмэдиң еке өзүниң гайдып гелмеги онуң аладасыны хас артдырды. Ол шол вагтки ягдая гөрэ бирбада Ашырмэдиң Акжагүлсүз гайдып гелениине шейле бир эхмиет бермедик ялы болуп гөрүнди. Эмма ол гижеси билен ятып билмеди. Оны ар-намыс мынчгалады, оңа демини дүрсемэге май берме-

ди. Ол Акжагүлсүз бир гүн хем рахат яшап билмежегини аныклады.

Шу гүн дaң билен Атамырат готур күмүш пул чыкарылян уссахана барды. Били ики бүкүлен, гөзлери ичине гиден гарры өзбек уссасы:

— Атамырат бег, күмүш герек. Сизиң айлан мукдарыңыздакы пулы чыкармак үчин ене көп күмүш герек — дийди.

Атамырат ит йылгырышыны этди.

— Диңе бир күмүшденем этжек болуп дурмаз лар, башга-башга затлар хем гошуберерлер...

— Гошясам вели, Атамырат бег, шонда-да етер ялы дәл. Бир алач этмесеңиз болжак дәл.

— Берен күмшүмиң хетди-хасабы ёкды-ла, нәме, оны ийәйңизми?

Өмрүни күмшүң, гуршуның, галайының зәхерини ювудып гечирен, инчекеселли усса бу сөзи ёкуш гөрди.

— Атамырат бег, шу өмрүмиң ичинде бала-чагаларыма бир дөвүм харам чөрек ийдирен дәлдирин. Индиден соңам бейтмен. Эгер ишим гөвнүңизе ярамаса, мени Хыва гидиберейин. Өйүми-илими гөрмедигиме-де көп айлар гечди...

Атамырат готур гожаның сөзүни янса алып, ажы йылгырды.

— Бу галаның дервезесинден гирен адам ансатлык билен чыкып гидиберйән дәлдир. Хәзир бар күмүшден ысрап этмән пейдаланда, пул чыкарыбер. Ики-үч гүнден ене берерин...

Гурбанмәммет сердарың күмүш запасының хеммесини гутарып отурыбермек мүмкин дәлди. Атамырадың өзи-де усса берен күмшүниң етмежекдигини билйәрди. Эйсем нәме этмели?

Мунча күмши ниреден тапмалы? Келлесине гелен пикир Атамырат готуры бегендирди.

— Ёмут хелейлери асыксыз, хозясыз, гулакхалкасыз, тегбентсиз, билезиксиз, ёмут гызлары бәзбентсиз, гупбасыз, гулякасыз гезиберенде болмаярмы? Ха! Ха! — дийип, Атамырат готур уссаханадан чыкып баршына, өз-өзи билен геплешип гүлди. Гөни арз сораляң диванхана барды-да, алтын чайылан күрсүде отурды. Элини чалажа чарпан бадына, гапыда хызматкәр пейда болды.

— Ясавулбашылары чагыр!

Муртлак, сакгаллак, ясы телпекли, алагөз хырсыз

рини дөшүне гоюп, маңлайларыны ере етирип, Атамырадың өңүнде дыза чөкдүлер.

— Хәзириң өзүнде хер хайсың бир хекимиң үстүне сүрүң. Бирингүн ирден хер бириң ики халта күмүш шай топлап гелиң. Хекимлере айдың: боюн товлажак боляи гарамаягың башы өлүмли, малы таланлыдыр! Уруш вагты хич ким билен хышы-вышы эдип гүррүңлешен болмалы дәл. Гөрен ериңден алмалы!

— Гуллук, ага!

— Гуллук, ага!

— Гуллук, ага!

Атамырат ене-де ит йылгырышыны этди.

— Гоюн көкерилен ялы болуп ятмаң. Туруң! Ела дүшүң!..

Мыдама бир юмуш билен хекимлериң үстүне гитмегиң арзувында болан хырсыз адамлар Атамырадың янындан чыкан батларына, ач гурт ялы болуп, чар тарапа яйрадылар.

Яраг уссаханасына Атамырадың хут өзи ёлбашчылык эдйәрди. Бу ерде еди-секиз саны уссадан хем башга он бәш хызматчы ишлейәрди. Атамырат арз сораляң диванханада бир салым отурандан соң, яраг уссаханасына барды. Уссахана галаның демиргазык диварларының бир бурчунда салнан гиң, гараңкы жайда ерлешйәрди. Шейле улы жайың диңе ики саныжак түйнүги барды. Олар хем даражыкдылар. Көрүклерден чыкян түйтлери, адамларың херекетлериңден эмеле гелен тозанлары-да долы чекип билмейәрди. Шонуң үчин-де гышын-язын уссахананың ичи үмүрли ялы болар дурарды.

Атамырат жайың ичине илки гирен бадына хич задыы, хич адамы сайгарып билмеди. Бир салымдан баляды, агзыны дызына ченли чермән, көйнексиз, дөшини гыллы, яш, гарры адамлар гөрден чыкып гелйән ялы болуп, үмрүң ичинден айыл-сайыл гөрнүп уградылар. Оларың эгинлериндәки, йүзлериндәки көмрүң гарасы билен гатлышан тозан чыгжарып дуран хамларың үстүнде чалажа лай пердесини эмеле гетиринди. Көрүкчилериң, чекиччилериң, уссаларың йүзүнде, бурунларының ики япгыдында көмүрли элиң деген ери алабедер болуп гөрүнйәрди. Уссаханада гиже-гүндизде екеже минут хем иш тогтадылмаярды. Ики топар усса хем-де хызматчыларың бир топары гиже, бир топары-да

гүндиз ишлейәрди. Чай-чөрек хем шу хапа жайың ичинде ичилип-ийилмелиди. Ишден бошан топардакы адамларың хеммеси бир жайда, уссаханаңың голайында болмалыды. Ол жайда ятып-турярдылар, нахар эдинйәрдилер. Галадан дашары чыкмаг-а бейледе дурсун, дервезелериң голайына бармага-да хич киминң хакы ёкды. Уссаханаңың хызматкәрлерине булардан башга-да галаның дашындан гелен адамлар билен геплешмек, саламлашмак хем дүйбүнден гадаганды. Бу затлар, догрусыны айтсаң, олары гызыкландырмаярды хем. Хер ким ишден гелип, бир агыз чөрек иййәрди-де, башыны яссыга гойярды. Ише гитмели вагты боланда, олары кәвагтлар депип турузярдылар. Бу ики топарың ичинде болан адамларың хакыкы адамчылык сыпаты галманды дийсең хем болжакды.

Атамырат баш уссаны тапып, ишиң баршы билен танышды. Гыссашдырды. Хайбат атды. Кәбирлерине херрелди. Ахырсоңунда-да бу бичәрелериң даш гөрнүшлерини масгаралап, тумшугыны йыгрып, чыкып гитди.

Ол ене-де диванхана гелди. Хич кими кабул этмән, башыны ашак салып отурды-да, өтен гиже Ашырмәдиң бош гелендигини ятлап, пикире гитди. «Ол леллим ики элини бурнуна сокуп гелипдир. Ол эле дүшендир-де, өлүмиң бәрсинден гачып гайдандыр. Инди шейдип, гөзеллиги диллериң дессаны болан гыз элден гидибермели болармы? Муңа-ха чыдап болмаз! Мениң хенизе ченли жеделде енлен ерим-ә болан дәлдир. Вах, шу гүнлериң иши гурсун, башымдан агяр. Болмаса, өзүм бирже гүн угруна чыкайсам, иш дүзелер дуруберерди. Ёгсам-да, ол гул оглы шол яп араларында, битини шәник ялы эдип ятырмыка? Шейледир. Кәвагт болса гызың янына гелип гидйәндир. Хәй, залым гул, сениң этини чиглигине иймесем болмаз! Сәхелче бир элим бошасын бакалы, өзүм үстүне барып, дериңи дузларын!..» Эмма Ашырмәдиң берен хабары бир салымдан оны өр-гөкден гетирди.

Атамырат готур элини чарпды. Хызматкәр ики бүкүлип гирди.

— Гуллук, ага!..

— Ашырмәди тапып гетириң!

Гуллукчы гөтинжекләп чыкандан соң, Атамырат пикирини довам этди. «Бу нежиси узаграк вагт билен бир

ере иберейин. Бәй, мунуң аялының товудыгыны... Мен хениз бейле шахандаз аял гөрмәндим. «Ите гөвхер даксаң, итем аглар, гөвхерем» дийилйәни чын экен. Бу гарантга бейле аял нәмә герекка? Гел ханы, шу харамзаданың илки билен зәхресини ярайын. Онсоң бир ерлере гүмләйин. Ене-де Акжагулуң ёлуна салып, Зыбагүл билен кейпи сапада болайын...»

Соңкы вагтларда үсти-үстүне, ызлы-ызына башындан басып дуран ишлериң арасында-да Атамырат готур Акжагүли ядындан чыкарып билмейәрди. Акжагүл онуң эл узадян арзувы болуп пикиринде ерлешди.

Ашырмәт ичери гирип-гирмәнкә, ики элини дөшүне гоюп, маңлайыны ердәки пенди халысына дегирди. Ол ятан ериндeн ер билен геплешйән ялы:

— Бир катра ганымы геч, бег — дийди.

Атамырат ичинден онуң болшуны яңса алып гүлүп, дашындан болса газапланды.

— Ханы гыз!

Ашырмәт башыны гөтерип, онуң өңүнде чөке дүшүп отурды. Титрәп, сандырап, реңкини агдарды.

— Болмады,бег...

— Мен сенден ханы гыз дийип сораярын!

— Болмады, бег. Бир катра ганымы...

— Ганың башыңы ийсин! Ханы гыз?!

— Гетирибилмедим, бегим. Нәме этсең өз элиңде...

Эмма вели Атамырадың өз ганыны гечендиги оңа бир азажык гүйч берди. Инди ол өлдүрилмежекдигине гөзүни етиренден соң, худая шүкүр этди.

— Сени ягты гөрмез ялы эдерин. Зыңданда чүйредерин!..

— Өз элиңде, бег.

Атамырат барха газапланярды.

— Тапмадыңмы?

— Тапдым, бег.

— Хә? — дийип, Атамырат гоп берлен ялы, тутаважына алтын чайылан күрсиниң үстүнде дикленди. Онуң пикиринде умыт ялкымлары пейда болды. «Вах, бар ериниң анықланы хем хемме зада дегйәр. Инди иш аңсат» дийип гөвүн йүвүртди.

Соңра өңки табына гелип:

— Ниреде?! — дийип хайкырды.

Ашырмәт худайыны чагырып, гөвнүни бире баглап,

обалан гиделн бәри башындан гечирен әхли затларыны айдып берди. Көп затлары ики эссе артдырып айтды. Кәбир затлары кемелдип айтды. Гараз, өз пейдасына гарады. Атамырат готур онуң гүррүңини диңлейәрди. Ичинден улы ховсала дүшүп башлапды. «О-хо, гөрйән вели, буларың тутумы улы болмага чемели! О нәхили той, о нәхили ника? Өзи-де Гурбанмәммет сердарың сораян еринде. Мениң эдил алкымымда. Булар мени әсгермейәрлермикә? Мен сизе Атамырат бегиң гүйжүни гөркезерин! Дуруң бакалы. Обаның эмелдарлары! Хәй, сыгырлар! Гарынлары доюп болса боляр... Мен сизиң гарныңызы гызгын гүлле билен деліп дыкарын! Хожамухаммет арслан! Мен сени Хожамухаммет шагала өврерин! Мен сизиң юрдуңызда ел өвүсдирерин! Онсоң сиз Жүнейит ханың гаршысына гитмегиң нәмедигини билерсиңиз!..»

Ашырмәт хем онуң айылганч никаплерини йүзүнден окап ялы болуп шейле дийди.

— Хан аганың ёклугыны аңыклан ёмутларың гези гызарыпдыр!.. — дийди.

Бу сөз Атамырадың четини гызардды.

— Гап сесини, нежис! Мен сенден ким бар, ким ёк дийип сорамок. Айдыбер. Тиз бол! Келләни аларын!

Ашырмәт ятдан чыкаран затларыны-да кемини гойман айдып берди.

Атамырат готур эл чарпан бадына, ясавул пейда болды.

— Әкидиң бу нежиси! Гараңкы зындана ташлаң! — дийип, Атамырат буйрук берди.

Ашырмәт:

— Агам, бегим!.. — дийип, бир затлар самрап башлады вели, Атамырат йигренч билен элини силтеди. Ясавулды дили тутулан Ашырмәди сүйрәп диен ялы алып гитди.

Атамырат готур ясавулбашыны чагырып, «он атлы билен Гарапорсана ёла дүшмели» дийип буйрук берди. Барлан ерде эдилмели ишлери екән-екән айтды.

Гүн батып, гараңкы дүшенден соң болса Ашырмәдиң өйүне тарап угралды...

Шол гүнүң эртеси, гүн догуп, агач башларына галан вагты Хожамухаммет арсланың гапысында он атлы пейда болды . Атлыбашы дервезәниң өңүнде жылав чекип, эериң үстүнде кесерип отурды-да, тамың өңүни гөзден гечирди. Ол хениз күли-де соврулып гутарылмадык кән санлы ожаклары, багшы айтдырылан мейданы, газык кан-кылан ерлери сынлап чыкды. Соңра күмүш гамчысының сапы билен япык дервезәни какып башлады. Бир салымдан Хожамухаммет арслан ардынжырап, ичмегини елбегей алып, ховлукман дервезәниң өңүне чыкды. Ол атлылары гөренден тижеинди. Ини жумшуллап гитди. Эмма ичинден өз-өзүне «Худайың өзи совсун, мерт бол» дийип гөвүнлик берди-де, гөрүшмек үчин атлыбаша элини узатды.

Атлыбашы гамчысы билен онуң элини бир тарапа итди. Белент гөвүнли, намысжаң Хожамухаммет арсланың аңырсы бәрсине гелди. Ол эййәм ики тарапыны деңләпди.

Атлыбашы хайбат атды.

— Сениң өйүңде бедиркентли бир гул бармыш! Шоны тапып, мениң өңүме сал!

Хожамухаммедиң сеси диешини этмеди, богук чыкды.

— Сениң өңүңе салар ялы мениң өйүмде гулам ёк, игем!

— Сен кимиң өңүнде дураныңы билйәрмиң?

Хожамухаммет ажы йылгырды.

— Билйән...

Атлыбашы бу сөзүң нәхили дережеде йигренч билен айдыландыгына дүшүнди. Эмма сораг этмекден лезет аляны үчин:

— Шол гулы тапмалы! — дийип, совукганлылык билен айтды.

— Менде гул ёк.

— Бармыш. Биз аныгыны эшитдик.

Хожамухаммет дервезәниң бир тарапыны жыгылдадып ачды-да:

— Бар болса гөзләң! Йөне бала-чагалары горкузмаң — дийди.

— Бедиркентли гызы нәтдиң?

— Гызам ёк...

Атлыбашы элини узадып, тамың өңүни гөркезди-де:

— Ынха, той тутупсың. Шол гул оглы гулы өйлендирипсиң ахыры?

— Хава, той тутдук. Бир йигиди өйлендирдик. Йөне олар өз ёлларына гитдилер. Мениң өйүмде хич бир дөл адам ёк.

Атлыбашы янындакылара үмледи. Ики атлы бөкүп дүшди-де, Хожамухаммет арслана топулды. Хожамухаммет жанховлуна бирбада елбегей ичмегини ташлап,

гаршылык гөркезжек ялы этди. Онянча ики адам шатырдадып, онуң элини сыртына данды. Хожамухаммет арсланың әхли гаты йүзүне урды.

— Мунуңыз намартлык боляр, чөпдүйбүлери!

Онуң бойнуна танап салып, ики атлы идип уграды. Ене ики атлы дервезәни дашындан берклəп, көп йыллардан бәри тамың үстүнде басылып ятан чиңңириклере, яндага от дегирди.

Атлылар обаның эмелдарларындан үч адамы Хожамухаммет арсланы, Худайберди гаражаны ата сүйредип алып гайтдылар. Даң атманка Бедиркент галасына гетирип, зындана ташладылар.

Шу вакадан үч гүн гечендеи соң, Атамырат готур Ашырмәди зындандан диванхана чагырды.

— Гыз Дашховуздамыш. Шоны тапман геләйсең, гелен бадына асарын. Он бәш гүн пурыжа берйәрин! — дийип, онуң өңүне бир пенже хан теңңесини оклап, оны ёла салды.

Хожамухаммет арсландан, онуң билен биле тутулып гайдыланлардан шу вагтың ичинде хич хили сораг эдилмеди. Ене ики гүн гечендеи соң, араба йыгнамак, Шаммеди. Ене ики гүн гечендеи соң, араба йыгнамак, Шаммеди

ЧОВДУР ОБАСЫНДА

Эмелдар:

— Обаның «мен» диен адамы йыгнанмалы! — дийип буйрук берди.

Ясавул атланды. Хесерләп ачылан ялы, атыны гамчылай-гамчылай Човдур обасы Сейитназарың бир ол ериндең, бир бу ериндең гөрүнди.

Бир вагтлар Сапармырады өлүмиң элинден алып галан Игдирбай ясавул геленде, өз доган-гарындашлары билен чай ичип отырды. Ясавул оны дашары чагырмага йүрек эдип билмеди. Өзи атдан дүшүп, ичери гирди. Себәби, Игдирбай обада сыланяң, гепине-сөзүне гулак салыняң адамды, көп гарындаш-доганлы боланы үчин, «аркалы адам» дийлип хасапланярды.

Ол гөзлерини элек-челек эдип ичери гирен ясавула:

— Гел, огул. Ожагың башындан отур. Чай ич, чөрек ий — дийип мүрәхет этди.

Ясавул:

— Ёк, агам, сени эмелдар чагырадыр — дийди.

— Ене нәме геп чыкдыка? — дийип, ясавул гапыдан чыкандан соң Игдирбай алададаланды. — Мен барып гелейин. Шу голайларда болуң, Хич ере гитмәң — дийип, якын адамларына маслахат берди-де, гөрмегей, отуз яшларындакы, көпи гөрен адам оңат гейнип, пыядалап ёла чыкды.

Сапармырат Игдирбайың йүрегинде гаты берк ер эеләпди. «Ол гелип, мени укудан оятды. Мен болсам шу вагта ченли хич зат билмән, уклап ятан экеңим» дийип, Игдирбай хениз-бу гүне ченли отурса-турса гайталаярды. «Бәй, өз-ә йигит экен-ов! Гепини-сөзүни эдил дога эдип, бойнуңдан асаймалы. Ол: «Гаршылык гөркезмек мүмкин. Бу вагтлар адамларың агыз бирикдирип, уршa гаршы эден иң кичижик бир иши-де улы маңа эедир» дийди. Гаты догры гүррүң. Ине, биз доган-гарындашлап бөлүп, затларымызы ере гөмдүк. Оны өзүмизден башга тапжак адам ёк. Диенимизи эден адамлара-да айтдык. Оларам шейтдилер. Аялларымызың йүң, йүпек, алтын-күмүш затлары ериң ашагында, ынамлы ерде ятыр. Гара гүнде олары сатып хем бирнәче вагт оңшук этмек болар. Дәне, яраг, гараз, гөзе иләйжек затларың хеммеси элин ерде. Сапармырат гелип-гидели бәри обаның үстүнде нәче гезек «оюн» турды! Нәче гезек дәне, адам, ат, араба йыгнадылар. Булар мунуң ызыны үзжек дәл болмага чемели. Хава-да, агзыны ачып, сорап гелен задыны «ме!» дийип отурсаң, әлбетде, ызыны үзмез. Ёгсам-да, хан Жүнейдиң, човдур ханы Гайып баланың диванадан нәме тапавуды бар? Дивана беренжәни аляр, бермесенем алкыш окап гидйәр. Булар болса беренинем аляр, бермесенем зорлап аляр. Дивана билен буларың арасындакы тапавут диңе шу. Ёк, Сапармырат аганың сөзүнден чыкмак герек дәл. Онуң айдышына гөрә, тиз вагтларда... улы йүтгешиклик болаймагы әхтимал. Гой, болсун! Ёгсам-да, «Док чайканман, ач доймаз»... Ил салгытдан яңа богаз болды. Гиденлеримизиң-де ызына доланып гелйәни ёк. Бу уруш дәл-де, доймаз-долмаз гара ер болды...»

Игдирбайың тамы билен эмелдарың тамының арасында шорлук мейдан барды. Бу мейданың хәзир үстүни гар басыпды, теп-текиз болуп ятырды. Мейданың гүндогар билен гүнбатары обалыкды. Ол обаларың тамла-

рының хем-де агачларының үстүни гар өртүпди. Ине, Игдирбай шорлугы орталаберенде, бу обалардан хем атлы, пыяда, эшекли адамлар чыкып, эмелдарларыңка тарап йөредилер. Оларың бирнәчеси өз пейвагтына пыядалап барян Игдирбайы гөрүп, онун ызындан етдилер. Хеммәниң нәме үчин чагырыляндыгыны билеси гелйәрди. Игдирбай ызындан етенлер билен, гапдалындан гелип чыканларың хеммеси билен гөрүшди. Улы топарың арасы билен гүррүңлешип, йөрәп гитди.

Ыздан гелйән сары телпекли, гара йүзли, ак сакгаллы адам эшегини дебсиләп «хых-чох» этди-де, Игдирбайың деңине етди.

— Әйт, Игдирбай, бу ене нәмәниң довлука?

— Едибай ага, мениң-ә эшиден задым ёк. Гелмели диенлериңден соң баршым...

Едибай ага сөзүни довам этдирди.

— Игдирбай, биз-ә келеп ужуны йитирендирис. Газы-хашарың-да вагты етип гелйәр. Оглумызам, инимизем, өзүң билйәң, шол Гайып хан билен гидиши. Дәнәмизем гутардык. Өзүң бир маслахат берәймесең-ә, халымыз харапдыр.

Гүнортаның жөвза ыссысында жөвен атызда түвелей туран ялы болды. Эшекли аксакгалың бу сөзи йөрәп барян улы топарың ярасына басылан ялы этди. Хемме бирден улудан демини алып, хемме бирден налады.

— Бизиңем гүнүмиз сениңки ялы...

— Бизиңем агамыздан хабар ёк.

— Соңкужа үч батман жөвеними-де әкитдилер.

— Инди аманады табшыраймакдан башга алач галан дәлдир.

Эшекли аксакгал бу сөзлер көшешенден соң, ене сөзледи.

— Инди мен газы-хашара кими иберейин? Еримн нәхили сүрейин? Ички салмаларымы нәхили газайын? Зенанымызам болса, өзүң билйәң, Игдирбай, ярым адам. Эртир-агшам ыссы-йылы эдәймесе, элинден гелйән зат ёк. Инди мен-ә яңкы бириниң айдышы ялы, аманады табшыраймасам болжак дәл. Эмелдара бир маслахат салып гөрсем диййәрин. Сен шоны ничик гөрйәң, Игдирбай?

Игдирбай янгынлы гепледи.

— Хава, Едибай ага, эмелдар гелип нәме диерка дийип, ёлуна гарашып отурандыр. Бараверн-де, айдавери. Белки, көмеги етер... Әй-й, Едибай ага, бизиң агзымыз бирикмесе, мыдама гөржегимиз шу гүнден говы болмаз. Бу гүн, нәме, эмелдар сени худайёла чагырандыр дийип пикир эдйәрмиң? Мениң йүрегим билипжик дур, ене бир зат гетирик дийип, элини серип отурандыр.

Үч-дөрт адам бирден;

— Инди-хә зәхер алаймаса!.. — дийдилер.

— Бейле диймәң — дийип, Игдирбай гыжытлы сөзүни довам этдирди. — Нәме үчин бейле диййәңиз? Биз хер гезек чагырыланымызда бәрден бир санач ел билен барярыс. Эмма эмелдары гөрен бадымыза пыс болайярыс. Елимиз ятыберйәр. Шонуң үчин-де хан хенизе ченли айдан задыны алман гоянок. Онсоң гуры бейле дийип, өз-өзүң өңүнде ялан сөзлемек нәмә герек?

Топарың башындан башланан гахар толкуны ызына ченли барып етди.

Соңра маслахат берижи әхенде шейле дийди.

— Ынхә, Едибай ага, шейле диели: сен эшекли улы ёлдан гечип барярсың. Гапдалыңдан бири чыкагада, сана пайыш сөз билен сөгйәр. Сен эдил шол вагтың өзүнде оңа жогап берйәрсиң. Эмма Жүнейит хан билен Гайып бала икиси саңа хем сөгйәр, хем-де задыңы, якын адамларыңы элиңден гапырып аляр. Оңа нәме үчин хич зат диеңок? Бирнәчелери тиз вагтда уруш гутарар, Жүнейит хан дерья аркасындакы гарагалпаклары, орслары еңип гелер, онсоң гүлала-гүллүк болар дийип ойлаярлар. Шейле сөз мениң гулагыма дегйәр. Эмма адамлар, бир зады билиң: мен дүйн ериңден гелен адам билен үч гүнләп өйден чыкман, агыз-агза гоюп геплешдим. Дерья аркасындакы адамлар еңилжек адамлар дәлмиш. Оларың аркасы гүйчлүмиш. Олар ханы ит масгарасы эдип еңерлер. Муны маңа гаты дүйпли адам айтды. Шуның пикирине зермек герек. Эртирки гүнүң гайгысыны этмек герек. Ене-де, ядыңыздан чыкараймаң: берен задыңызы эдил деряның дүйбүне атылан ялы билейиң!

Габа телпек, атлы, эшекли човдурлар аяк астларына середип, пикире гитдилер. «Бу нәхили болядыр? Худайың өзи билмесе, бендеси бу затлардан баш чыкарып билседирен болмады...» дийип ичлерини гепләтдилер. Эмма вели Игдирбая умыт билен гөз айладылар. Дурмушың гирдабына гарк болан човдурлар оны хәзир япышалга хасапларрдылар.

Едибай аксакгал:

— Адамлар, бу гүррүңлериң жаны бар-ов! — диййп, көп манылы эдип айтды.

Эмелдарың ховлусының өңүндәки гиң мейдана йыгнанян адамларың саны барха көпелйәрди. Игдирбай хем өз топары билен гелип, адамларың орта гүрпүнде кесе яган агажың үстүнде отурды. Гөвүнли-гөвүнсиз ыгышып гелйән адамларың ызы үзүлмейәрди.

Бир салымдан эмелдарың ховлусының дервезесинден габа телпекли, гарынлак, гызыл йүзли адамлар чыкды. Олар дервезәниң чеп янындакы секиниң үстүне мүндүлер. Эгнине гат-гат дон гейип, үстүнден йүң гушак гушанан, ичмегини елбегей алан узын гара муртлы эмелдар мәрекә гарап элини гөтерди.

— Адамлар вагырды этмән! Хәзир мен сизе ханың галасындан гелен перманың манысыны айдып берейин: хан агамызың раятлары, дин гылыжыны чалып йөрен Гурбанмәммет сердарың ишиниң ровачланмагы үчин хер өйден бир асык, бир билезик, бир жүбүт гулакхалка гетирмели. Өзүни-де шу гүн гүн батманка шу ере, мениң тамыма гетирип табшырмалы. Миллет, эшитдиңми? Эшитмедик болсаңыз, ене гайталажак! — диййп, эмелдар сесини кесди-де, гүберилип гарашды. Дишсынчгысыны агзына етирди.

Ерден сеза чыкярды, отуранлардан сес-үйн чыкмаярды. Эмелдарың сөзи гуя ташланан даш овунтыклары ялы болуп, адамларың арасында йитип гитди. Мәреке улудан демини алып, ашак бакды. Хич ким ерден башыны гөтермеди. Адамларың йүзи гөрүнмәнсоң, оларың башларындакы телпеклери гарантга гейдирилип гойлан ялы болуп, бир хили эрбет, иниңи тикенеклендирижи совук гөрнүш дөретди.

Мәхелләниң бу болшы өзүне гөвни етйән эмелдарың четини гыздырды.

Ол газапланып гыгырды.

— Гарамаяк, мен сизе диййәрин!.. Дилиңиз лалмы?!

— Дилимиз лал дәл! — диййп, адамларың ортасындан бири сесленди. — Дилимиз лал дәл, дилимиз бар. Эмма... асык, билезигимиз ёк!

Эмелдар:

— Ким ол башбозарлык эдйән?!

Мәхелле:

— Кимдигини худай билсин... Асык, билезиксиз биридир-дә...

— Ха! Ха!

— Ха! Ха!

Илери четден ене бир сес чыкды.

— Мениң хелейимиң мамасының-да асыгы ёк экен!

— Ха! Ха!

— Ха! Ха!

— Көне хелей балаклары герек дәлмикә?

— Ха-а-а!!!

— Хер асыгың аграмы нәче гадак болмалы?

— Үч гадакдан еңил болса алжак дәлмиш!

— Дөрт гадак болмалымыш!..

Эмелдар горкды. Реңкини агардып, ызында дуранларың янына чекилди. Дуранлардан бири онуң аркасына дүртүп, гулагына:

— Берк дур! — диййп чавуш чакды.

Эмелдар өңки дуран ерине сүйшди. Ичмегини дүзеден киши болуп, наганыны өңрәк чекди. Мәреке муны гөрди. Эмма хич хили үнс бермеди. Эмелдарың ызында дуранлар-да биллериндәки наганларының дуран ерини үйтгедишдирдилер. Бу-да тәсирсиз болды.

Эмелдар ене-де элини гөтерди.

— Гарамаяк, бейдип, агыла габалан гоюн ялы болуп ятма! Бизиң бейдип, сизиң йүзүңизе бакып дурмага вагтымыз ёк (Соңра ол мыдама шулар ялы ягдайда йүзленйән усулына йүзленди: обаның яшулуларының, аркалы адамларының еке-екеден адыны тутуп гыгырды). Бу нәме болдугы, яшулулар? Инди хан агамызың буйругыны-да яңса алып башладыңызмы? Шейле эдйән адамлары тутуп, мениң элиме бериң. Мен хәзир олары йыгнап, Бедиркент галасына иберейин. Олара галада Непес пещап гарашяндыр. Яшулулар, бейдиңиң дурмаң. Ене биразрак дишиңизи гысың. Уршам хә диймән гутарар. Гиденлериңиз олжа билен долуп-дашып гелер. Алнан атлар, арабалар, дәне... хеммеси гайтарылып берлер. Шуны билип дурубам бейтмәңиз нәме? Гурбанмәммет сердар сизиң үчин дин гылыжыны чалып йөр! Сиз онуң гадырыны-да билеңзок. Мусулманчылыгы бери ятдан чыкармаң. Ол дүнйәни унутмаң! Бу болшуңыз болуш дәл! Гужурлы, өз ар-намысыны горап билйән човдурдыгымызы ятдан чыкармаң. Сәхел ерде өз үсту-

ңизде гезип йөрен ил агаларының йүзүни ере салмаң!..
Айып болар, миллет!
— Сиз йүзүңизи белент тутубериң. Йөне бизде кү-
мүш шай ёк! — диен сес дымып отуран мәрекәни гоз-
гады.
— Саңа билезик гайгы, бизе җан!
— Өз хелейлериңизиңкини элтип бериң!
— Хава, шейдиң, бизде ёк!
— Бу беланы шу гезек өзүңиз совуң!..
Эмелдарың янындакылар иңңе агтарян ялы болуп,
әхли гүйчлерини гөзлерине йыгнап, кимиң шейле сөзлер
билен гыгыряндыгыны гөрмек үчин, мәрекәниң ичине
середийәрдилер. «Бу беланы шу гезек өзүңиз совуң!» диен
яш йигиди оларың бириси чалажа гөрүп галды. Ол йигит
шейле дийип гыгырды-да, өзүни танатмаҗак болуп
ашак эгилди. Эмма эмелдарың адамы ач бүргүт ялы
онуң үстүне топулды. Гызыл йүзли, узын бойлы, улла-
кан гөзлери сәхелче чашырак йигидиң якасындан тутуп,
оны секә тарап сүйрәп башлады. Йигит аягыны ере ди-
рәп:
— Мен хич зат диемок! — дийип гыгырды.
Агыр мәхелле бирден аяк үстүне галды. Ол йигидиң
топарындан орта яшларындакы бир адам эмелдарың
адамсының элинден япышды.
— Йигидиң якасыны гойбер!
— Гойбермәнде нәдерсиң?
— Ине, шейдәериң! — дийди-де, янкы адам онуң дө-
шүнден итди. Онянча йигидиң топарындан болан
бейлеки адамлар ол йигиди чекип алдылар-да, ызларына
гечирдилер. Онуң хем-де эмелдарың адамсының арасына
гечип, эллерини гушакларындан өтүрип дурубердилер.
Агыр дымышлык пейда болды. Эмелдарың адамы өв-
зайың бозуклыгыны аныклап, гөтинҗеклэп башлады.
Эмелдар «хай-күш!» эден болды-да, бу вака үнс берме-
диксиреди. «Беладан башыңы сатын ал» диенлерини
этди. Мәреке хем ишиң улалманыны говы гөрди.
Эмелдарың маңлайы чыгжарды. «Нәме этмели? Бу
вагт булара бир зат дийсең, он зат дийип гайтаргы бе-
рерлер. Мен болсам хенизе ченли гарамаягың гайтар-
гысы билен өвренишмәндирин. Я-да хекимиң янына ба-
рып, көмек сорамалымы? Ол көмеги нирeден алсын?
Онуң шулар ялы юмша гойберер ялы бәш-он адамсы
бар. Хеким ол адамларыны маңа бермез. Берәенде-де

бейлеки обалары нәтсин? Дышкы, Хумай, Елхарав, Чүй-
рүкгала ялы обалары нәтсин? Оларда-да бу гүррүң
бардыр. Онда нәме этмели? Ялбармалымы? Ёк, ёк, ху-
дай сакласын! Булара ялбардыгың — гутардыгыңдыр.
Мундан иш болмаз. Нәме-де болса берк дурмак герек.
Ханың ынамындан-да гачмалы дәл, гарамаягың хем гө-
зүнден дүшмели дәл. Хава, ики тарапы да элден берме-
ли дәл...»
— Адамлар, бетерини гөрмеҗек болсаңыз, бейдип
дурмаң! Иши тизрәк гутаралың-да, өйли-өйүмизе дарга-
шалың! — дийип, эмелдар ене-де халка йүзленди.
Игдирбай мундан артык чыдашып билмеди-де, оту-
ран ериндеи:
— Мундан артык нәхили эрбеди бар, эмелдар? —
дийди. Онуң сеси гахарлы, ынамлы чыкды.
Эмелдар гөзлерине-де, гулакларына-да ынанмаҗак
ялы этди. «Игдирбаймайт бу? О нәме диййәр? Бу гүнә
мен йылдыза гарап йөрән ялы болдум. Игдирбай
бейтсе, бейлекилер-ә депәме-де чыкар. Йөне муны юв-
марламалы болар. Онуң сөзүне әхмиет бермедиксирән
болмалы болар...»
— Игдирбай, уруш вагтының ягдайы шейле.
Игдирбай ериндеи туруп, ынамлы әдимләп, мәрекә-
ниң өңүне гечди.
— Миллет! — дийип, аңкарып өз агзына умыт би-
лен бакан адамлара серетди. — Миллет, кимде күмүш
шай болса, гетирип берсин. Менде-хә ёк. Күмүш шайы
бар, гетирип беребилҗек адам тизрәк айтсын. Болмаса
доңан гарың үстүнде отурып, сыртымызы совук алдыра-
рыс.
Сонра ол эмелдара йүзленди.
— Эмелдар, шундан говусы ёк болса герек? Менде
асыгам, билезигем ёк. Ругсат болса, мен гидейин. Яман
үшедим.
— Ине, бу жай сөз!
— Өмрүң узак болсун, Игдирбай!
— Мертебәң белент болсун!
Адамлар отуран ерлеринден туруп, сыйларыны сил-
кип башладылар.
Эмелдар дым-гызыл болуп, богазына сыгдыгындан
гыгырды.
— Отурың! Нәме өрүшйәрсиңиз?! Отурың! Игдир-
бай, гепленмедигисайы өте гидйәрсиң! Нәме үчин сенде

27 Заказ № 23.

күмүш шай ёкмушмы? Сенде болмаса, кимде болсун?

— Сен, нәме, мениң өйүмиң ягдайыны менден говы билйәрмиң?

Мәреке хас гылав алды.

— Берекелла, Игдирбай!

— Жаныц саг болсун!

— Дилиңе гүл битсин!

Бу сөзлериң хер бири эмелдарың йүзүне от ялы болуп басылярды. Ол шейле-де болса ене дишини гысмалы болды:

— Игдирбай, хер кимден гарашсагам, сенден бейле зада гарашмаярдык!..

Игдирбай инди ыза чекилмеги услып билмеди.

— Адамың хеммеси бир адамдыр, эмелдар. Йөне селиң адамың эрбеди-де бардыр, говусы-да. Онуң үчин сениң гылав берен болуп дурмагың габахат. Нәме үчин бу сөзе башгадан гарашан болсаң, менден гарашмадың? Хич киме герекмежек бу урша мениң топарымдан еди адам гитди. Догры герек! Догры. Мениң топарымдан он атараба гитди! Догрумы? Элбетде, догры. Мениң топарымдан жеми аланың 300 батман бугдай билен 700 батман жовен. Догрумы? Элбетде, догры. Нәче яраг, нәче ок алдың? Алдың герек? Ёк диебилмерсиң! Инди нәме герек? Инди мениң хелейимиң асык-билезиги герекми? Ме, саңа асык-билезик! — дийип, Игдирбай сүем бармагы билен орта бармагының арасындан башам бармагыны чыкарып, элини эмелдара узатды.

Соңра бархa гахарланып, сөзүни довам этдирди.

— Бу затлары мен ерден экип аламок! Инди сен бизи нәме этжек болсаң эдәй! Бала-чагалара әелик эт-де, бизи шу дуран еримизде жайла! Бизден саңа күмүш ёк!

— Догры!

— Берекет тап, Игдирбай!

— Йигидем шулар ялы болса-да!

— Алыңа дөнейин, Игдирбай!

— Гөвнүмден турдуң!

— Дөвлетиң артсын!

Мәреке ягдайың чыныгяндыгыны билип, гүвве ериндең галды-да, Игдирбайың төверегине айланды.

Эмелдарың гөзи ханасындан чыкара гелди.

— Мен сени зынданда чүйредерин! Өйүңе от берерин!

— Сен мениң өйүме өңрәк от бердиң! Инди нәче отлясаң-да, онда янар ялы зат галмады, эмелдар! Зынданлы гүррүңи-де гөрүберйәс-дә...

Эмелдар ягшылык билен зат чыкмажагыны билип, хайбат атды.

— Тутуң! Элини сыртына даңың! — дийип, янында дуран үч-дөрт адама буйрук берди.

Олар секиден дүшүп, Игдирбая тарап топулдылар.

Мәреке муны гөрүп, бирден херекете гелди. Игдирбай билен топулып гелйән ясавулларың арасында адам дивары эмеле гелди.

Едибай ага ясавуллара:

— Вагтың барка ыза чекил!.. — дийип, әрбет кәеди.

— Чекил!

— Игдирбая элиңи дегирдигиң, жаныңызы жәхеннеме иберерис!

— Гайра сүйш!

— Ынсапсызлар!

Ясавуллар муңа гараман, гөзи ёк ялы болуп, өңе сүрүндилер. Адамлар ыкжамландылар. Оняңча иң өңден итип йыкдызап гелйән ясавул Едибайың дөшүнден итип йыкды. Шунуң өзи-де халкың гүйжән газабының бөвединин йыкды. Гөз ачып-юмасы салымда эллеринден ярагы алнан ясавуллар мәрекәниң аягының ашагында пейда болды. Оларың бириниң бурнундан ик ялы ган акярды. Бири овунжак саңжылардан долан ичини тутярды, бириниң маңлайы ярылыпды...

Эмелдар асмана гарадып, бир-ики гезек ок атды. Мәреке сакланды. Шундан соңра эмелдар:

— Адамлар, даргашың! Өзүм соңра сизден арымам аларын, күмшем аларын! — дийди.

Едибай ага сакгалыны титредип, дуран ериндең эмелдара гыгырды.

— Эмелдар, Игдирбайың я-да шу адамларың бирине бир зат эдәйсең, өзүңи, бала-чагаңы, ынха, шу гүжүклериңи бир жая дыкып, жайыңы отларыс. Шуны ятдан чыкарма! Сылагың етендир!

— Элини бир дегирсин, Игдирбая!

— Гелиң, хәзир хеммесинем ёкҡалаҥ!

— Күлүни гөге совралың!

Эмеллар гана булашып ятан ясавулларыны алып,
яныңдакы адамлар билен жайына гирди.
Адамлар асса-ювашдан даргашып уградылар.
Игдирбай өз топары билен ызына гайтды. Ёлда ол
адамлара шейле гүррүң берди.
— Човдурларың ата-бабалары-да хакыкат үстүнде
гөрешип гелипдирлер. Ил ичинде шейле бир накыл бар.
Бир вагтлар бир човдурың башга бир човдурда бир
ширван алгысы галыпдыр. Ол кән гезек пулумы бер
дийип, онуңка гатнапдыр. Ол ахырсоны:
— Мен сениң пулуңы бирейййәм бердим. Сен менден
ики гезек алжак болярсың — дийип дава гутупдыр. Ал-
гылы адамың муңа гахары гелйәр. Олар каза барярлар.
Ол ерде хем хич зат чыкмаяр. Гараз, гепиң гысгасы, ал-
гылы өз сөзүни гөгертмек үчин баржа задыны сатяр-да,
ак патышаң боляң галасына гидйәр. Шол ерде гепини
дүшүндирип, бергили адамың адына он манады төлемек
хакында үч мөхүр басылан петек алып гайдяр. Ине, шей-
дип, он манат үчин мүң манат чыкдажы эдйәр. Эмма өз
сөзүни догры чыкардяр. Шейле болмак герек.
Биле барян адамлар Игдирбайың аз-да болса, ынжа-
лыкдан гачяндыгыны аңладылар.
Едибай ага:
— Ясы яның ерде болсун! Сен бизи голдадың. Би-
зем сениң аркаңда дурарыс — дийди.
— Гайгы этме!
— Гижелерине өйүңи горамалы болса-да ялтанма-
рыс!
Игдирбай толгунды.
— Саг болуң, адамлар. «Эл-эли ювар, ики эл бири-
гип йүзи» дийипдирлер.
Едибай ага:
— Игдирбай, «Дагдан аркасы боланың дашдан йү-
реги болар» дийипдирлер. Ине, шу адамлар дагдыр! —
дийди.
Игдирбай өйүне гелип, өзүне гарашып отуран доган-
-гарындашларына болан ишлериң хеммесини айдып
берди. Соңра шейле дийди.
— Ярaглы ярагыңызы алың-да, гүн батансоң шу ере
гелиң. Эмеллар дек ятмаз...
...Шол гүнүң эртеси гүн догуп-догманка, Игдирбайың
өйүне ики атлы гелди. Игдирбай дервезәниң дашына
чыкып, олары тамының өңүнде гаршылады. Бу атлыла-

РУС ДИЛИНДЕ

1. **Пустыня отступает** (Стихи). А., Туркменгосиздат, 1952.
2. **Аизхан** (Сказка в стихах). А., ТГИЗ, 1956.
3. **Свет Москвы** (Повесть). А., ТГИЗ, 1956.
4. **Беспокойные люди** (Повесть и рассказы). М., Советский писатель, 1958.
5. **Братья** (Роман). М., Советский писатель, 1960.
6. **На реке** (Рассказы) А., ТГИЗ. 1961.
7. **Поэт** (Роман). М., Советский писатель, 1961.
8. **Братья** (Роман) Кн. 2. М., Советский писатель, 1962.
9. **Живая дань** (Повесть). А., ТГИЗ. 1962.
10. **Братья** (Роман). М., Известия, 1963.
11. **Паутина** (Повесть). А., Туркменистан, 1966.
12. **Братья** (Роман) Кн. 3. М., Советский писатель, 1968.
13. **К свету** (Поэма). М., Советский писатель, 1970.
14. **Бедиркент** (Роман). М., Советский писатель, 1975.
15. **Избранное.** М., Художественная литература, 1976.
16. **Каракумская легенда** (Повесть) М., Советский писатель, 1978.
17. **Братья** (Роман). М., Киев, Днепр. 1981.
18. **Братья** (Роман). М., Советский писатель, 1982.

СЕЙТАКОВ БЕКИ

Соб. сочинений в 6 томах. т. 2

«БРАТЬЯ»

На туркменском языке

рың өзүни алып барышлары, саглык-аманлык сорашан-ларында хем аз геплейишлери, ховсалалы ялы гарайыш-лары Игдирбайы гең галдырды. Эмма шейле-де болса Игдирбай буларың хошниет билен гелендиклерини өз ичинден аныклан болса герек, янындакылара мыхман-ларың атыны тутмагы табшырды-да, олар атдан дүшен-ден соң, өйлерини башлап, мыхманхана алып гирди.

Бирнәче вагтлап ики тарап хем дымды. Шу дым-шыкда Игдирбай ожагың одуны өлчерди, түнчәни ода голайлашдырып гойды. Гөзүниң астындан геленлериң бирини сынламагыны довам этди. Бу адам кичижикди. Гейимлерини бири зорлап гейдирен ялыды, гаты укып-сыз гөрүнйәрди. Боюна гөрә болан сакгал-муртуна тиз-тизден элини етирйәрди, эмма олары бейлеки адамла-рың эдиши ялы аркайынлыкда сыпалап билмейәрди. Игдирбайың гөвнүне болмаса, онуң сакгалы-да соң отурдылан ялыды. Бу адам Игдирбайы гаты гең гал-дырды. Мыхманларың бейлекисиниң газак я-да галпак-дыгыны Игдирбай деррев аныклады.

Өй эеси бейдип, дымып отурмагы услып гөрмеди-де, мыхманларың өңүнде чай билен чөрек гоюп, сөзлемек үчин ардынды. Өз-өзи билен гүмра болуп отуран кичижик адама хич зат диймән, бейлекә йүзленди.

— Айыплашдырмаң, мыхман, мен сизи танамадым-ла! — дийди.

Газак бичимли мыхман чайыны гайтарып отурышына:

— Биз хениз бири-биримизи гөремзок. Йөне берлен салгы билен биз гөни сениң өйүңе гелдик. Сен Игдирбай болмалы, шейле дәлми? — дийди.

— Хава, мен яңы тамың өңүнде-де Игдирбайдыгымы айдыпдым герек?

— Әй, онда-да аныкламагың айбы ёк. «Еди бичип, бир кес» дийипдирлер. Заманасы шейле.

— Нәме, бу ерлерде сөвда-сатык ишиңиз бармы? — дийип, Игдирбай бейлеки мыхманың чай гайтарып отуры-шыны сынлап, гүлкүсини зордан саклап сорады.

Газак бичимли мыхман йылгырды. Игдирбай онуң йылгырышында бир хили гызгын мәхир дуйды.

— Ёк, Игдирбай, бизиң сөвда-сатык ишимиз ёк. Биз сениң өйүңе йөрите гелдик. Бу адам-а Көнеүргенч та-рапларa гечип баряр. Мен хем муны шу ерден ёла са-лып, ызыма доланмалы. Порса бармалы.

Игдирбайың келлесине гелен пикир йылдырым чакан
Игдирбайын келлесине гелен пикир йылдырым чакан яалы болуп гитди-де, онуң гөвнүни яггылтды. Эмма ол бирден бу дуйга берлип, болмасыз бир ишиң үстүнден барлярмыкам диййип горкды. Мундан сонра башга бир горкулы пикир оны ховсала салды. «Эмелдарың адамларыдыр. Ол галадан гелен ясавуллардан икисиниң мениң үстүме иберип, мени тутуп әкитмеги булара табшырандыр. Бу шол адамлардыр» диййип, Игдирбай ыкжамланды. Ол гапының агзырагында тама сөелги дуран бәшатарына голайрак сүйшүп, инди хер хили зат йүзе чыкса-да, оңа тайынланып башлады.

Газак бичимли мыхман йылгырып, сөзүни довам этдирди.

— Гөрйән вели, Игдирбай, сен-ә бизден әтияч хем эдипуградың. Бизден яңа аркайын бол. Йөне бир адам бизе: «Мениң говы достум бардыр. Ишиңиз дүшен вагты оңа йүзленсеңиз, мыдама көмек эдер» диййди. Биз шол себәпли сениң яныңа гелдик. Ынха, шу адам Көнеүргенже бармалы. Зерур иши бар. Йөне бу адам бу юртлары да гезип гөрен адам дәл. Мунуң яныңа бир белет герек.

Хенизем ынаныып етишмедик Игдирбай:

— Ким ол сизи мениң яныма иберен адам? — диййип, бойнуны бир тарапа гышардыбрак сорады.

— Сапармырат...

— Сапармырат агамы? — диййип, Игдирбай гарысына галаныны дуйман галды. Гөзлерини гинден ачып, мыхманларына әңетди. Дур, дур, онда сен Атамырат Жапаков, ол адамам Ефим-дә?..

— Эдил өзи...

Игдирбай ак йүрекден бүтин беденини херекетлендирип гүлди.

— Вах, мениң чалбейнидигими гөрсеңизләң! Ефимиң түркмен гейиминде укыпсыз отурышыны илки гөремде-де шейлемикә хем диййдим-ле! Ёк, бу болшуңыз болаңок! Ханы, тәзеден гөршелиң!

Игдирбай еринден туруп, мыхманлары билен эллешип гөрүшди. Олары ниреде отурдып-турузжагыны билмеди. Бу арада онуң гарындашларындан бир йигит нәме хызмат бар диййип сорамага гелди. Игдирбай оңа:

— Деррев бир жанлы союң. Чөрек бишириңлер. Чайы ажырак демләп гелиң! — диййип табшырды. Гапыдан чыкып барян йигиди саклап:

— Деревезеден өзүмизиңкилерден башга адамыны гойберме! — диййип пугта сарғады.

Йигит чыкып гиденден соң, Игдирбай мыхманларының ортасында отурып шейле диййди.

— Бизиң башымыза уллакан иш дүшүп дуран вагты сизиң гелмегиңиз мениң башымы асмана етирди. Догрусыны айтсам, дүйн биразрак гысыныбам алдым. Йөнә бу гүррүңлери соң эдерис. Ханы, Сапармырат ага гелмедими? Ол ниреде? Саг-гургунмы? Ол мениң йүрегими толгундырып гитди-де, соң гөрүнмеди. Сизиң икиңизиң хакыңызда-да маңа кән гүррүң берди...

Жапаков ене-де йылгырып гепледи.

— Сапармырат ага хәзир гаты узакда. Ол эл етер ялы ерде дәл.

Жапаков хем, Ефимов хем тә гелели бәри Игдирбайың хер бир херекетини, хер бир сөзүни сынлаярдылар. Олар бу адамың ак йүреклилигине ынандылар. Ынанмазлык мүмкин хем дәлди. Игдирбай булары танандан соң, эдил доганыны гөрен ялы, оларың үстүнде көкенек герип башлады.

— Әй, онуң бу гезип йөрен адамлара меңземейәндигини шол бир гезек гөремде-де билипдим-ле... Хава, ол адам гаты ёкарлара гитмели адам...

Сонра Игдирбай достларының йүзүне гезек-гезегине әңедип, дүйн болан ишлери гүррүң эдип башлады.

Сергей Михайлович Ефимов Шайдаков билен Сапармырадың язан хатыны йөрите иберилен адамың элинден алып окандан соң, бегенчден яңа өйүниң ичинде бөкүп башлады. Кухнядан ылгап гелен аял онуң болшуна гең галып:

— Серёжа, дәлиредиңми? Я-да яңы үйтгәп башладыңмы? — диййип сорады.

Ефимов өйде дел адамың бардыгына гараман, аялыны гужаклады. Оны бир-ики гезек пырландырды-да, оңа элиндәки хаты берди.

— Ханы, ока! Онсоң билерсиң! — диййип, хат гетирене йүзленди.

— Сиз өтәгидиң. Өзүм сизи тапарын — диййип, оны угратды.

Ефимов доланып ичери гиренде, Мария Павловнаның

йүзи бахар гүлүне меңзейәрди. Ол гуванч гүлкүсини басып билмән:

— Бу нәхили хормат! Бу нәхили бегенчли хабар! — дийип, инди онуң өзи Ефимовы гужаклады.

Бегенч толкунлары басылып ураңдан соң отурдылар.

— Маша, мен хеммеден бетер ол бойны ёгының Куйбышев билен Фрунзәни гөрүп, олардан тәлим алжакдыгына бегенйәрин! Олар билен геплешенсоң, ол дүйбүнден башга хили адам болуп гелер! Ине, гөрерсиң, ол геленде, оны танамарсың!

— Николай Алексеевич Шайдаков акыллы адам болмага чемели. Оны деррев танапдыр. Оңа ынаныпдыр. Шайдакова хат язанда, шунун үчин оңа саг болсун айдавери.

— Гүррүни нәме! Сапармырат бизиң гуванжымыз болды.

Ефимов хаты элине алып, оңа тәзеден гөз гездирип чыкды.

— Маша! Маша! Ине, онуң өзи гол гоюпдыр. Гөрйәрмин, күкүрдиң чөплери ялы болуп үйшүрилен чызыклары! Шулар арап элипбисиниң харплары! Гөр! Йөне велин харпларың дуршы энтек мениңки болсун диер ялы дәл! Өвренже элиң сандырап-титрәп язандыгы месе-мәлим болуп дур.

Мария Павловна Сапармырадың чекен голуна серединп бегенди, хаты Ефимова берди.

— Шуңа-да шүкүр эт. Ол бир зады эдейин дийип гөвнүне дүвсе, этмән гоймаяр. Ине, гөрерсиң, геленде соватлы болар геләер!

Ефимов:

— Яшасын Сапармырат! — дийип гүлди.

Мария Павловна:

— Яшасын онуң досты Ефим! — дийди.

Хат гелен гижеси гураманың иң актив адамлары Салай жерчиниңкә үйшдүлер. Хаты өвран-өвран окадылар. Ишчилериң векиллери өз иберен адамларының шейле дережә етендигине хетденаша бегендилер.

Ефимов шейле дийди.

— Ёлдашлар, революцион херекети гүйчлендирмегиң вагты етди. Халка хәзир сәхелче сөйгет герек. Бизиң көмегимиз герек. Сансыз көп, ызы үзүлмән гелйән салгытдан яңа халк энрейәр. Ине, биз шейле халкың ичине тохум ташлапдык. Шол тохумларың гөгериши, бой алышыны гөрмек герек. Белки, ерлердәки бизиң адамларымызың душүнмейән затлары бардыр? Ондан хабар тутмак герек. Шонуң үчин-де билиң биримиз гитмели боларыс.

Архип Петрович муртуны дүзедишдирип:

— Гаты догры гүррүң. Шу вагткы халкың гөтерилишини голдамалы. Шонуң үчин-де, Сергей Михайлович, сен он-он бәш гүн кеселлемели боларсың-да... Гриша, шейле дәлми? Справка берерсиң герек? — дийди.

Доктор Григорий:

— Онуң гүррүни нәме, Архип Петрович — дийди.

Хемме меселе чөзүлип, иш бирянасы эдиленден соң, гайдышмак үчин еке-екелен, ики-икиден ёла дүшдүлер. Ефимов Архип Петрович ве Аржанов билен гайтды.

— Архип Петрович, Акжагүлүң ишлейши нчик?

— Гаты говы, Сергей Михайлович! Машының агзына памык тутмак хер аялың башаржак иши дәл. Ол өз ишини гаты говы башаряр.

— Ол пахыры бирнеме яладярыс өйдйән? — дийип, Ефимов ынжады. Маша-да өйде оңа гүн берепок. Шәхер дурмушыны өвредйәр. Бир совятлы аял тапыпдыр-да, эли бошаса, оны окадяр. Эмма шу затларың хеммеси өз гөзүмизиң өңүнде.

— Гүррүни нәме?.. Яш адамлар, яданы билен хич зат болмаз.

— Өзи-де, Архип Петрович, гаты дүшүнжели гыз. Бир зат дийсең, ики гезек гайталатман гулагында саклаяр.

— Яшлар яткеш боярлар.

— Архип Петрович, Акжагүли Мария Павловна икиңизе табшырярын. Оны хер гүн ише биле экидип, биле гетирип гит. Өйде Машаның өзи гөз-гулак болар.

— Ондан аркайын бол, Сергей Михайлович! Акжагүл ынамлы элдедир.

Шу гүррүңден ики гүн гечeнден соң, Сергей Михайлович Ефимов ёла дүшди. Гөкчәгеде ики гүн, Порсуда ики гүн болды. Хәзир болса, ине, Игдирбайың дүйнки болан ишлери хакындакы гүррүңини диңләп гутарды.

Ол Игдирбай сөзүни гутарандан соң, онуң аркасына какды.

— Сен акыллы иш этдиң, Игдирбай. Сен Сапармырадың говы окувчысы болдуң,—дийип, оңа миннетдарлык билдирди.

Жапаков мылайым йылгырып, Игдирбайың чигинден тутды-да, шейле дийди.

— Мен дүйн гүндиз Хомай обасында болдум. Ефимов ене бир ишчи йигит билен Дышкы обасында болды. Ол ерлерин адамлары-да эдил сизиң болшуңыз ялы гаршылык гөркездилер. Бир грам хем күмүш бермедилер.

— Дышкыда эмелдар урулды. Өе габалды — дийип, Ефимов айтды.

— Хэ, хораз хемме ерде дең гыгыряр-ов! — дийип, Игдирбай бегенди. Шундан соң Жапаков сөзүни довам этдирди.

— Игдирбай, биз сизиң билен халкы гафлат укусындан оятдык. Инди ол бейле гапдалына өврүлип, ене-де ука гидэймез ялы гөреши гүйчлендирмели. Эгер ексен оңарып билсең, адам йыгнап билсең, мен индики екшенбе гүни гелип, Русиетде болуп дуран ишлер, революцион жошгун хакында вагыз эдип берейин.

— Герегиң адам болсун, Жапаков ага! Индики екшенбә ченли гөзүм ёлуңда болар.

Игдирбай гүн батып, гараңкы дүшйәнчә мыхманларының янындан айрылман, оларың хер сөзүнден сапак алды. Гүн батандан соң өз агасыны Ефимовың янына гошуп, оны Көнеүргенже угратды.

Атамырат Жапаков Порса гайтды.

ЕФИМОВ ХАСАБАТ БЕРЙӘР

Хожабек Айымбетов завод эесиниң янында Исагулы деллалың йүзүни ере салмады. Завода гирен гүнүнден башлап, хич бир ишден гайтмады. Табшырылан хер бир ишни ак йүрекден өеди. Завод эеси тиз вагтда оны танады. Хакыны артдырды. Онуң сөзүне гулак салып башлады. Бу ерде, элбетде, илки билен Хожабекиң өз ыхласы болса, икинжиден, Исагулы деллалың оны ише хөдүрлемеги улы роль ойнады. Йөне вели завод эеси башга бир зада гең галды. Ишден соң хич ерде Хожабеке душмаярды, оны гөрдүм-билдим диен адам хем болмаярды. Ол заводың дервезесинден чыкандан соң, эдил гуя гачан ялы болайярды. «Мениң ишими этсе боляр. Ишден соң нәме этсе шоны этсин. Маңа нәме?» дийип, завод эеси элини силтеди. «Белки, овнук-ушак сөвда-сатык эдйәндир, ким билйәр?..»

Досмет ага билен Дурды усса Сапармырада берен сөзлериниң ызында дурдулар. Хожабеке ики саны жай тапып бердилер. Ол жайларың биринде Хожабек түйс революцияның ишине берлен адамлар билен душушярды. Олар билен сыясы гүррүңлер гечирип, душүндириш ишини алып барярды. Муңа «илерки жай» дийилйәрди. Бу жай илерки дервезәниң голайындады. Бейлеки жай гайракы дервезәниң голайындады, оңа «гайракы жай» дийилйәрди. Бу ерде Досмет аганың, Дурды уссаның революцион ише гошулмак үчин тапып гелйән дуйгудашлары мыхман алынярды. Олара илкинжи сапак берилйәрди. Көпчүлик иши көпди, башдан ашады. Өңде-де агирт улы везипелер дурярды.

Эмма бу үч адамың өз ишлери-де етерликди. Күйзегәр Досмет ага хер гүн базара чыкарар ялы күйзе ясамалыды. Эртеси узак базар я-да гысга базар дийилйән гижелер укламан ишлэрди. Бала-чаганы ондурмак герекди. Дурды уссаның-да ягдайы шейледи. Хожабек болса ир сагат секизден агшам секизе ченли заводың дервезесинден бир минут хем дашары чыкып билмейәрди. Онуң дине екшенбе гүни бошды. Бу затлара гарамаздан, үч дост элини чермәп ишлейәрди. Досмет ага кәвагт эрбет ядарды. Чай-чөрек иендеи соң, биразрак гышарайм агы кем гөрмезди. Эмма чагаларына середип, оларың гүлкүлерини эшиденде, әхли ядавлыгы эл билен айрылып ташланан ялы болярды.

— Ёк, булары хекимлериң, эмелдарларың элинде эгләдип болмаз. Мениң өз гөрен гүнлерим, дөкен гөзяшларымам бес. Эгер мениң эдйән ишим шуларың гележеги үчин азажык-да пейда берйән болса, мен ядаман ишлемели! — дийип, өз-өзүне маслахат берйәрди-де, хер агшам сагат секиз боланда өйүнден чыкып, илерки жая тарап уграрды. Илерки жая хер гүн үйшйән он-йигрими адам оны хормат билен гаршыларды. Гүнлер шейдип гечйәрди. Сепилен тохум гөгерип, бой алып башлапды.

...Усса хоразлар икинжи гезек гыгырандан соң оянды. Аңырсына-бәрсине агдарылып, ене биразрак ятмакчы болды. Эмма укусы гелмеди. Ериннден турды-да, чай ичмәге отурды. Чайдан соң дашары чыкды. Жахан ягты-

лып гелйәрди. Дервезәниң өңүне чыкып, адамсыз, совук шемал өвсүп дуран көчә серетди. Көчеден өзүне тарап ылгап гелйән Хожабек Айымбетовы гөренде, бирден онуң дили тутулан ялы болды. «Тоба худайым, хернә эйгилик болабилсе ягшыдыр. Хожабек нәме үчин бейле ирледи-кә?» дийип, усса басга дүшди. Оняча Хожабек онуң алкымына дыкылып гелди. Олар гыссагара саглык-аманлык сорашып, дервезәниң ичине чекилдилер.

— Хожабек, нәме хабар? Тизрәк айтсана?

Хожабек Айымбетов семиз, гызыл йүзүни нурландырып йылгырды.

— Яңыжа мениңкә улы адам гелди. Дашховуздан. Ефимов! Өзүң билйәнсиң ахыры. Шу гүн агшам «илерки жайда» улы гүррүң болжак. Шоңа алып бармалы адамларыны гижә галман алып бар. Мен ишден өң саңа хабар берейин дийип ылгап гайтдым.

— Бе, Ефим гелди дийсене! — дийип, Дурды усса көп маңылы эдип сорады.— Оны-да гөрмек бар экен-ов! Бизиң ишимиз-ә гөрйән вели, оңатлашян ялы. Саг бол, иним! Вагтынданам өң барарыс. Йөне илерки оба-ха узакдыр. Ол ердәки адамларымызы нәдеркәк?

— Нәме этсең эт, усса. Йөне гелер ялы эт.

— Өзүм барып гайдыберсеммикәм?

— Гөр-дә...

— Боляр. Мен тарапдан аркайын бол. Йөр, чай ичип гит.

— Ёк, саг бол, усса. Мен эййәм чай ичип, чөрек иййдим. Хош, саг бол.

Хожабек Досмет агаңыңка уграндан соң, Дурды дүканына гелди. Эмма вели онуң эли ише бармады. Нәме этжегини, хайсы ишден башлажагыны билмән, хер зада бир эл уруп чыкды. «Бе-е, Сапармырада-да сапак берйән адам гелипдир-ов! Ол көп затлар айдар. Худай халаса, бизиң ишимиз оңар. Пикирдешлеримизиң саны гүн-гүнден көпелйәр. Хемме бу ише жан-тени билен япышяр. Гел, шол дүйнки башлан асыгымы гутарайын-ла. Онсоң илерки оба өзүм гидип геләерин» дийип, гүн догуп, жайың ичи ягтыландан соң, габаклары елли, гашлары ала гөзлериниң үстүни япып дуран, додаклары галың Дурды усса сандалың башына гечди.

Бир салым харс уруп ишледи. Шондан соңра болса уссаның өйи базара дөнүп гурады. Асык, хоза, билезик, гупба, бәзбент, тегбент ясатмак үчин күмүш гетирен

адамлар я-да аял шайларына гаш гойдурмак үчин, кемис ерини бежертмек үчин гетирен адамлар ызлы-ызындан дөкүлип ураныдылар. Усса муңа гец галды.

— Хав, миллет, бу болшуңыз нәхили! Не жын урды?

Дүканың ичини долдурып отуранлардан бири:

— Усса ага, гөвнүңе зат гетирме. Бир геп чыкып дур. Күмүш шайлары йыгнажакмышлар. Өтен агшам хекимиң оглы Мустафагулы бир ерде агзындан гачырыпмыш. Бу гүррүң хәзир галаның ичинде долды. Сен бир-ики гүн гыссанма. Биз ене-де гетирерис. Сенден башга адамың ясан заады бизе герек дәл — дийди.

Усса деррев дүшүнди.

— Онда, ынха, адамлар, малыңыз! Алың! Эмма вели бир мысгалыны-да берәймәң! Булар соңабака хер затлара-да барып етжек...

— Күмүш ерине...— дийип, бир яш йигит пайыш сөгүнди. Адамларың бир топары затларыны алып чыкярды. Бир топары-да зат үчин гелйәрди. Ховлының ичинде-де гелен, гидип барян адамлар гүрлешип сакланярдылар. Шу вагт дервезәниң даш йүзүнден ат аягының сеслери эшидилди. Бәш атлы ясавул гелип, атларыны көчеде багладылар-да, күрсәп ичери гирдилер. Дервезәни ичинден гулпладылар. Бу аралыкда ховлуда дуранларың толгунышыны эшидип, усса башлыкларыны дүкандакылар хем ылгашып ховла чыкдылар.

Ясавулбашы ярагыны шакырдадып, ховлудакыларың үстүне гыгырды.

— Сизиң бу ере нәме үчин йыгнанандыгыңызы билйәрин! Чыкарың, голтугыңыздакы күмүш шайлары! Деррев чыкарың! Атарың! Ләшиңизи серерин.

Адамлар үстлерини гапыллыкда басдырандыкларына гөзлерини етирдилер. Кырка голай ярагсыз адам бәш саны ясавулың өңүнде диңе йүреклеринде жошян газапларына бат берип, дишлерини гысышып дурярдылар. Ягдай гаты кынлашыпды. Эгер адамлар шай ясатмага гелдик дийселер, ясавулбашы гетирен күмшүңизи чыкарың дийжекди. Эгер ясадан шайымызы алмага гелдик дийселер, ене-де ясавулбашы онда шайыңызы чыкарың дийжекди. Нәме этмели? Дурды усса адамларың өз йүзүне середйәндигини билди, оларың өзүнден хемаят гөзлейәндиклерини дүшүнди. Ол хем агыр ягдая дүшди.

Бу аралыкда бири дервезәни ачмакчы болуп сынан-

ды. Ясавуллар онуң дашына үйшдүлер. Ясавулбашы хем аңры өврүлди. Мундан пейдаланан Дурды усса янында дуранларың бирине ховлының төрүндәки кичижик гапыны гөркезди-де:

— Гапы берк дәлдир. Бир депсеңиз дөвлер. Мен булары гүймәйин. Онянча чыкып гачың! — дийди.

Дервезәниң агзында гыгырышып дуран бәш-алты адамдан бейлекилер төрдәки кичижик гапа тарап ылгадылар. Гапы бир депенде йыкылды. Адамлар хүмерленишип чыкдылар-да, Көнеүргенжиң эгрем-буграм көчелерине синип гитдилер.

Даваны бирйүзли эдип, ызына өврүлен ясавулбашы агзыны ачды. Бу ери эййәм совлан базара меңзәпди. Ясавулбашы хениз өзүне гелмәнкә, Дурды усса гыгырып уграды.

— Хей, шейле-де бир гүн болармы? Шейле-де бир оңшук?! Күмүш гетирен бири, оны алҗак болян бири. Ики арада мен яндым. Мениң гапымы дөвдүлер. Мен ниймәге чөрегими зордан тапып отырын. Инди бу гапыны нәдип бежердеркәм? Бежертмесеңем, агшам огрулар гелип, өйүми уруп гидерлер. Ёк, мен хекимиң үстүне гитмесем болмаз! Хәзир Мустафагулыны тапып, онуң билен хекимиң янына бармасам болмаз!

Хеким, «Хер иш билен ил үстүне чыксаңыз-да, гыкылык турузмаң. Уруш зерарлы салгыт төлейән адамларың гахары гүйчли. Бирден бир улы беланың ашагында галаймалын» дийип, ясавулбаша табшырып гойберипди. Ине, Дурды усса-да мундан хабарлы ялы гыкылыклап башлады. Озал-а әхли адамлары элинден гачыран, инди-де уссаның сесинден гулагы камата гелен ясавулбашы йыкылан гапа тарап ылгап барян Дурды уссаның өңүне гечди.

— Дур! Гозганма! Хекимиң янында ишиң ёк. Гапыңы өзүм бежертдирерин! Янкыларың янында күмүш көпмүди?

— Көпди. Олар дүкандакы әхли күмүшлери зорлап алдылар. Өзлериниңкинем алдылар, кишиниңкинем! Ет, оларың ызындан! Эҗизе ганым болмазлар! Мени хачан гелсең-де, шу ерден тапарсың!

Ясавулбашы дервезәниң өңүндәкилери тутуп, эллерини сыртына даңдырды. Хемме ерлерини барлашдырып, әхли күмүш шайларыны алды. Усса бу болшы сынлап дуршуна, «Элбетде, гөреш гурбансыз болмаз. Отуз бәш

адамы халас этдим. Бәш адам зат хич. Инди оларың задыны алдылар, көчә чыканларындан соң, ковуп гойберерлер» дийип ичини гүлдүрди. Ясавулбашы адамлары өңүне салып әкитди. Ховлуда уссаның еке өзи галды.

Усса бир салымдан бошап галан дүканының агзыны гулплады. Аялына:

— Мени соран болса, билемок дий-де отур. Мен таты гич гелерин. Гысынма. Горкма — дийип, голтугына бир дөвүм чөрек салды-да, илерки оба, дайханларың арасына гитди.

...Бу хабары Досмет ага уссаханасыны ачан бадына эшитди. Оңа Дурды уссаның адамлары нәхили эдип гачырандыгыны-да айтдылар. Досмет ага Дурды уссадан миннетдар болды. Өзи-де уссаханасыны япып, кесек атылан арының өйи ялы болан шәхериң ичине синип гитди. Ол күйзегәрлериң, эдикчилериң, демирчилериң йүзе голайының өйүне барып, күмүш шайларыны гизлетди. Тамларың өңүнде үйшүшип дуран, көчеде топар-топар болуп йөрен адамлара:

— Берк дуруң. Бир-бириңе аркалашың! — дийип, табшырып гечйәрди. Шейле мылайым, хич адама йүзүң үстүнде бурнуң бар диймейән яшулының бу сөзлери шәхер адамларына бу агыр вагтда гүйчли сөйгет болярды.

...Досмет ага билен Дурды усса илерки жая агшам сагат едиде гелдилер. Семаварлара от салдылар. Ики газан атардылар. Жайың ичини сырып-сүпүрип, гүл ялы этдилер. Дәлизлери сүпүришдирдилер.

Дурды усса:

— Эгер үстүмизе геләйселер, той эдип отырыс диерис-дә? Шейле дәлми, сакгалдаш? — дийди.

Досмет ага пикирленди-де, келлесини яйкады.

— Ёк. Той эдйәрис дийсек, айдымсыз, сазсыз той болмаз диерлер. Ынанмазлар. Деңңене эдйәрис диерис. Деңңенеде ол затлар герек дәл ахыры.

— Догры гүррүң, сакгалдаш — дийип, Дурды усса макуллады.— Әй, гелип дурасларам ёк-ла. Ясавуллара-да инди гүн батансоң көчә диениңден, хер зат эт диениң говумыка диййәрин. Оларың жаны-да өзлери үчин сүйжүдир, сакгалдаш.

— Хәй, онуң гүррүни нәме? Сүйжүдир...

— Ефим дийилйән нәхили адамка, сакгалдаш?

— Мениң пикиримче, улы геврели, келлеси-де тамдыр ялыдыр.

— Шейледир, шейледир. Болмаса, мунча адама са-
— Шейледир, шейледир. Болмаса, мунча адама са-
пак беребилмезди. Шу гүн эртир билен Хожабекиң ме-
нинкә бу хабар билен гелешини гөрен болсаң, агзыңы
ачардың. Ефимиң адыны тутанда, эдил дөрт Чарыярың
бириниң адыны тутан ялы, Хожабекиң йүзи нурланып
гитди.
— Ол сениңкиден чыкып бу ере гелди. Айданың дог-
ры. Хожабеки танар ялы дәлди.
— Әй, ынха, хә диймән гелер. Онсон гөрерис. Сапар-
мырат шейле адамды. Бу-ха ондан бетердир. Бу иши бу-
ларың йүрегине худай саландыр-да, сакгалдаш?..
— Онуң гүррүңи нәме? Онсуз чөпүң башы гымылда-
ярмы?
Адамлар еке-екеден, ики-икиден гелип уградылар.
Хеммәниң рухы белентди. Хеммәниң гөзи гапыда, гула-
гы дашардакы чыбшылдыдады. Хемме геленин өңүне
чай гойярдылар. Ортада уллакан сачак, онуң гапдалын-
да-да бир гоша елйыртаның үстүнде диш-диш набат
ятырды. Үч-дөрт саны онлук чыра жайың ичини гүндиз-
лик ялы ягтыландырярды.
Дашардан аяк сеси эшидилди. Хемме бирден гапа
бакды. Илки билен Хожабек гирди. Онуң ызы билен ки-
чижик, тогалажык бири гирди.
— Салавмалейким, ёлдашлар! — дийип, Хожабек ге-
ленлери еке-еке сынлап, адамлар билен саламлашды.
Гөршүп уграды. Гапының агзында гөзжагазларыны ял-
дырадып дуран кичижик адама хич ким үнс бермейәрди.
Бу аралыкда бири:
— Ханы, Ефимов ниреде? — дийип, аладалы сорады.
Хожабек йылгырды-да, гапыда дурана йүзленди.
— Ёлдаш Ефимов, бу адамлардан чекинмән, гөвнү-
ңиздәкини айдыбер, булар бизиң иң ынамдар, иң йүрек-
деш, иң актив адамларымыз!..
Хожабек Ефимов билен бу ере голайлап геленле-
ринде:
— Мен илки гирейин. Сен ызымдан гир. Белки, нәта-
ныш бири болаймасын. Эгер нәтаныш болса, мен сени
танатман, өйден чыкарып, өзүмем ызыңдан етерин —
дийипди.
Бу сөзден соң йигрими адамың йүзүнде эмеле гелен
хайран галмаклык аламатларыны айдып гутарар ялы
болмады. Эмма бу хайран галмаклык гөз ачып-юмасы
салым довам этди.

Ефимов дуран ериндeн:

— Салам, ёлдашлар! — диенден, хемме бирден ериндeн турды. Онуң билен гөршүп башладылар. Ефимовы төре гечирип, иң хорматлы ерде отуртдылар.

Ефимов адамларың илкибада өзүни әсгермезлиге саландыкларыны яман хем гөрмеди, муңа гең хем галмады. Бу ерде отуран даяв ишчилериң, гүйчли-гүйчли дайханларың, овнук хүнәрментлериң өзлериндеңем даяв адама гарашяндыкларына дүшүнди. «Нәтжек, мениң ярадылышым шейле-дә» дийип, ол ичини гүлдүрди-де, өңүндәки чайдан кәсесини долдурды.

Хожабек Айымбетов Ефимова серетди.

— Хава, Сергей Михайлович, бу отуранлар бизиң халкың ичинде уран дамарымыз. Булар сениң бержек гүррүңиңе гарашярлар. Дурды ага, дервезәни ичинден гулпладыңызмы?

— Кеми галан дәлдир, Хожабек.

Сергей Михайлович ховлукман, пайхаслы геплэп, илки адамлар билен танышып уграды. Бу ерде дайханам, ишчи-де, хүнәрмент-де, шәхерде ол-бу ишлер билен мешгул болуп, гүнделик чөрегини тапып йөрен батраклар-да барды. Ефимов оларың хер бирине өз ишлери, машгалалары хакында совал берди. Оларың жогапларыны үнс билен диңледи. Хожабек Айымбетов Ефимовың бу гүррүңлерини диңләп, ичинден: «Бе-е, Сергей Михайлович-ә дилини дүйбүнден дүзедипдир-ов! Бу Дашховуздакы маслахатларда гүлкүнч сөзләп дуран Ефимова дүйбүнден меңзәнок» дийип, бегенч билен белледи.

Хемме билен танышып чыкандан соң, Ефимов Руссия пролетариатының хәзирки вагтда алып барян гөреши хакында, Колчагың, Деникиниң, Дутовың, дашары юрт империалистлериниң галтаманчылыклары, вагшычылыклары хакында, эмма әхли эзилен халкларың оларың гаршысына диш-дырнак болуп гөрешйәндиклери хакында дүшнүкли, маңызлы эдип гүррүң берди.

— Диймек, сиз, Көнеүргенч зәхметкешлери өз алып барян гөрешиңизде еке дәл. Сизиң аркаңызда Лениниң ёлбашчылык эдйән әхли зәхметкеш адамлары дуряр — дийип, сөзүниң бу бөлүмини жемледи.

Чайлар совады. Эгер-де жайың ичинде бир сиңек учуп йөрен болса, онуң выззылдысы-да месе-мәлим эшидилжекди. Ефимовың сөзүниң бу бөлүми Дурды усса-да, Досмет ага-да, отуранларың хеммесине-де шейле бир тә-

28 Заказ № 23.

сыр этди вели, оны сөз билен айдып дүшүндирер ялы болмады. Адамлар өз гүйчлериниң дүйбүнден түкенмежек гүйчдүгине, башлан ишлериниң мукаддес ишдигине бүтинлейин гөз етирдилер.

Ефимов бу адамларың гөреше чынлакай гиришендиклерине, инди болса орта ёлдан ызларына долпмажаклерине, инди болса орта ёлдан ызларына долпмажакларына дүшүнди. Ол хем сөзлейәрди, хем адамларың дыкларына дүшүнди. Ол хем сөзлейәрди, хем адамларың йүзүне середйәрди. Өз агзына бакып, башга хемме зады ядындан чыкарып отуран адамларың йүзүнде мекирлигиң, икийүзлүлигиң хич хили аламаты ёкды. Бу ягдай Ефимовың гөвнүни гөтерди. Ол сөзүниң икинжи бөлүмине хас җошгунлы гиришди.

Онуң сөзүниң икинжи бөлүми шу отуранларың, оларың доган-гарындашларының, дост-ярларының айыларың доган-гарындашларының, дост-ярларының гелжек гүнлери хакындады. Ол хәзирки гүнде Хорезмде доганч гүнлери хакындады. Ол хәзирки гүнде Хорезмде довам эдйән әхли ягдайлары жемләп, бир сурата өврүп, оны-да шу отуранлара гөркезип отурана меңзейәрди.

— Агыр дурмуш, гараңкы гүн Хорезмиң халкларының этинден өтүп, сүңкүне етди. Халк ояңды. Хут шу дертден ояңды. Бизиң индики везипәмиз — ояңан халкың башында дуруп, оны еңишден-еңше алып бармакдыр. Онуң алып барян уршы өзи хем өзи ялылар үчиндир.

Соңра Ефимов Җүнейит хан хакында кән гүрледи. Онуң алып барян уршуның диңе өзи хем-де өзи ялылар үчин герекдигини субут эдип берди.

— Ол сува гарк болуп баряна меңзейәр. Онуң гүни санаглы. Онуң өңүнде берк дурмак герек. Оңа чигит ялы-да зат бермели дәл!

Ефимов човдур обаларында болан вакалары, оларың күмүш салгыдына гаршы гөрешишлери барада, Игдирбайың чыкышы барада айтды. Соңра:

— Мен шу гүн узаклы гүн көчелерде гездим. Көнеүргенчли адамларың күмүш салгыдына гаршы гөрешишлерини гөзүм билен гөрдүм. Ынха, сизиң ёлдашларыңыз Дурды уссаның, Досмет аганың шу гүнки эден ишлери хакында шәхерде гуванч билен гүрлейәрлер. Сизиң хер бириңизиң өз ериңизде шейле элендигиңизе-де мен ынанярын. Шейдип, көпчүлик болуп, агыз бирикдирилип ишленсе, хич ким хич зат эдип билмез. Эмма бири ишләп, бейлекиси гарап дурса, онда ишләни әкидибирлер.

Соңундан сораг-җогап башланды. Нахарың башында-да, нахардан соңра-да бирнәче вагтлап, көнеүргенчли адамлар Ефимовдан гелжек гүнлер хакда сорашып отурдылар. Ефимов өзүниң садалыгы, бүтин болшы билен бу адамларда хич вагт ятдан чыкмажак тәсир дөретди. Адамлар бу гиже бу адамдан йөрежек ёлларының долы салгыны алдылар. Олар даңың атып гелйәндигини дуйдулар.

Догрудан-да, олар даргашып көчә чыкаңларында, гүндогар тарап ягтылып башлады.

Хожабек Айымбетов бир айланмачда Ефимова:

— Сергей Михайлович, дилиң-ә дүзелипсиң — диййди.

Ефимов онуң йүзүне миннетдарлык билен серетди.

— Догры айдярмың?

— Гаты догры айдярын!

— Гардаш, мен — диййип, Ефимов йөрәп баршына Хожабек Айымбетовың голтугындан тутды. — Гардаш, мен дилим хакында пугта ойландым. Уршужының ярагы түпең. Агитаторың ярагы хем дили. Мен шуңа пикиримиң етирдим-де, соңкы бирнәче вагтың ичинде гижәми гүндиз эдип, дилими дүзетмәге гиришдим. Максадыма етдиммикәм диййәрин...

— Әй, оны шу гижеки гүррүңиң гөркезди-ле, Сергей Михайлович!

— Нәхили, говы гүррүң болдумы?

— Оны якын гелжекки вакалар гөркезер! — диййип, Хожабек Ефимовы гуҗаклады.

Дурды усса билен Досмет ага хемме чыкып гиденден соң, Ефимовдан алан тәсирлериниң ашагындан зордан чыкдылар.

— Аферин, бейле-де адам болар экен-ов! Арман, йөңе гаты кичижик экен — диййип, Дурды усса Досмет аганың йүзүне бакды.

Досмет ага хем:

— Хол җувазчыны танаярсың-а. Онуң гөвресинден секиз саны Ефим ясаса болҗак. Не пейда! Гуры гөвре. Ефимовың гөвресинде болса гүйчден башга зат ёк... Әй, сакгалдаш, Ефимов бизи өрән узаклара әкидер — диййип, көп манылы эдип айтды...

НӘЗИК БИЛЕН ЧЕРКЕЗ

Нәзик Акҗагүлүң тоюндананм, болан ериндененм, тоя чепли өзүни саклайшындананм разы болуп гайтды. Адамың гөвнүни гөтермек үчин-де, сындырмак үчин-де кән

зат герек дәл ахыры. Акжагүли әдил өз чагалары ялы
әдип саклан Хожамухаммет арслан билен онуң аялы
гөрмегей Бике юка йүрекли, сада адам болан Нәзигиң
өмүрбойы ядындан чыкмаз. Ылайта-да Бике! Нәхили гиң
гөврүмли, сүйжи дилли, хер затдан башыны алып чыкян
аял! Нәзик хениз-де онуң адамкәрчилигине гең галып,
башыны атярды.
Нәзик Акжагүл билен Дашховза гитмеди. Эмма он-
дан бәри бирнәче гүн геченден соң, эне йүреги әжизләп
уграды. Онуң гызыны гөреси гелип башлады.
Әри билен болан сене-менеси Нәзигиң бирейһәм ядын-
Әри билен болан сене-мене онуң йүрегинде ыз гал-
дан чыкды. Эмма ол сене-мене онуң йүрегинде ыз гал-
дырды. «Ол нәме үчин ят ерде шейле этдикә?» дийип, бо-
лар-болмаз бахана тапып, шу ерде, гайыбана ягдайда
болса-да, Сапармырадың өз гөвнүнден турмаян тарап-
ларыны ятлап, оңа кәйинмекчи болды. Дили бармады.
Аялың асырлар бойы довам эдип гелйән әре болан та-
быллыгы эне сүйди билен Нәзигиң ганына сиңипди.
Ине, шу зат оңа әри хакында чигит ялыжак болса-да,
эрбет пикир этмәге ругсат бермеди. Гайтам, Нәзик
өзүне кәйәп башлады: «Худайым, мен гурайын. Ол па-
хыры не гүнлере салдым. Онуң гызыны әлимде берк
саклап билмедим. Мениң шу йүреги юкалыгым гурсун.
Акжагүл сәхел зада гыңаныш, бойнуны бурса, мен ондан
бетер болярдым. Шейледигими билип, ол сачы кесилен
хем башына гитди. Бу заманың чагалары, нәме, эне-
-атаны сыламагы башарярлармы? Шейдип, мениң агза-
чыклыгымдан пейдаланып, илде ёк иши этди. Бири-
ниң атының сыртына мүнүп гачды-да өтәгитди. Ине, мен
гарамаңлайың юка йүреклилигиниң етирен ери... Бу
хорлук, бу масгарачылык Сапармырадың ичине сыгма-
ды. Хеммеси менден. Хеммеси мениң сөлителигимден!
Онсоң ол сөгмезми? Урмазмы? Хәлем онуң дердини eң-
леден шу той болды. Худайым, Хожамухаммет аганың-
-да, Бикәниң-де, Салай жерчиниң-де өмрүни узак этсин.
Ол бичәрелериң эллери-гөзлери дерт гөрмесин. Дөвлет-
лери артсын... Хә-әй, Сапармырадың дерди гүйчли-ле!
Бу дерт башга бириниң башына дүшен болса, муны
чекебилмезди. Шунча гужурлы-гайратлы болуп дуру-
бам, Сапармырат хем муны чекип биленок. Ине, хер
хили бахана тапяр-да, бир ерлере башыны-аягыны алып
гидиберйәр. Белкем, иши болса-да бардыр. Ол йөне
ишсиз ерине сөллерип, гөрениң агзына бакып гезип йөр-

жек адам дәл. Мен онуң бейтмежегини билйәрин. Йөне
вели ол бейдип, өйүнден-илинден бизар болуп гезжек
адам хем дәл. Мен муны-да бәш бармагым ялы билйә-
рин. Оны ериндеп-юрдундан үркүзип гойберен хут мениң
өзүм. Бу ерде башганы гүнәлендиреси иш ёк... Ине шей-
дип, өйүң әхли хысырдысы өз башыма галды. Хәлем
мениң багтыма Дурдымырат жан бар. Түвелеме, худай
көп гөрмесин, огулжыгым гаты дүшбүже. Инди ол хер
әдимде Акжагүл билен уршуп, бееэатчылык эдип йөрен
Дурдымырат дәл. Нерессежигим, какасы өленсоң, таныл-
маз ялы үйтгеди. Дәлесиниң бейдип йөриши-де огулжы-
гымың башыны ашак салды. Инди ол уллакан адамлар
ялы үстүни гайга басдырыпдыр. Башыны ерден гөтере-
нок. Бир зат дийсең, ики айтдырмаяр...»

Ине, шу пикирлер билен Нәзик гүнүни батырып, да-
ңыны атырярды. Инди, вагтың гечмеги билен, Акжагүли
гөреси гелмек аладасы-да буларың үстүне гелип гошул-
ды. «Нәхиликә? Ят ерде нәдип оңушярка? Олун-чөпи
бармыка? Гуюсы якын ердемикә? Әй, Ефим оны хор эт-
мез-ле. Онда-да, гараз, гөзүң биленжик гөрәйсең-дә.
Вах, инди бизиң галан өмрүмиз шейле гечмели болар-
мыка? Бизиңем башымызың жемленен гүни болар-
мыка?..»

Дервезе жыгылдап ачылды. Дурдымырат ябысы би-
лен эшегини гуюдан сува якып гелди. Нәзик ичерден:

— Дурдымырат жан, гелдиңми? — дийип гыгырды.

— Гелдим, эже.

— Онда улагларыңы тизрәк ерлешдирип гел, ог-
лум.

Дурдымырат бир салымдан ишини гутарып гелди.
Онуң совукдан яңа алма ялы гызарып дуран яңакла-
рыны гөренден, нәме үчиндир, Нәзигиң гөзлери немлен-
ди. Дурдымырат ожагың башында чоммалып отурды-
-да, элини одуң үстүне тутды.

Нәзик эгрип отуран игини бир тарапа сүйшүрди.

— Оглум, хей шу якында Черкез аганы гөрдүңми?

Оглан бирсалым пикир эдип отурандан соң:

— Өңңин-ә гөрүпдим.

— Шоны тапып билермиң?

— Тапман нәме? Шу обададыр-да.

— Оглум, совук-да болса, ялаңам болсаң, ялтан-
ма-да Черкез аганы тапып гел. Эжем чагыряр дий.

— Оны нәме этжек, эже!

Нэзик бирсалым гөвнүни бөлди. Соңундан:

— Дашховза иберип алжак. Этсе. Этмесе-де этмез-дә, оглум — дийди.

Дурдымырат ер-гөкден гелди.

— Дәдемиң яныналы?

Нэзигиң ене-де гөзүниң окаралары долды.

— Ёк. Дәдең Дашховузда дәл, оглум. Акжагүлүң янына.

— Онда менем гидип гелэейин, Черкез ага билен?

— Вий,Дурдымырат жаның диййәнини?.. Дәдең гитди, Акжагүл гитди, сенем гитсең... онда мен нәдейин ахыры? Менем экидиң, онда...

Дурдымырат эжесиниң гөзүнден дөкүлйән яшы гөрүп, айданына пушман этди.

— Боляр, эже. Онда мен Черкез аганы гөзләп гелейин.

— Пыяда гитжекми, улаглы гитжекми, оглум?

— Нәме дийсең эдәерин, эже.

— Улаглы гитсең-ә үшәрсиң, пыядажа өтэгит, оглум.

— Боляр, эже!

Дурдымырат пугта гейинди. Гушагыны чекип гушанды. Телпегини ашак басды. Элине сөзен таягыны алып, ёла дүшди.

Соңкы вагтларда өйлеринде довам эдйән дурмуш он бир яшына гадам уран Дурдымырада дүшнүксизди. Огланбу болушлара гөзүни етирип билмесе-де, эмма йөнекей бир зат дәлдигини билйәрди. Йөне вели хич бир заады айыл-сайыл эдип, аңшырып биленокды. Ол дәдесине ынанярды. Дәдесиниң ызына тиркәп гетирен эшексине «севдагәрлериниң» севдагәр дәлдигини билйәрди. Йөне оларың нәхили адамдыкларына, нәме иш билен мешгул болуп йөрендиклерине нәче ойланса-да, пикир етирип билмейәрди. Шу сырлы затлар оны гөйә чагалык мөвсүминиң душундан гечирип, дос-догры аладалы дурмушың ичине салып гойберене меңзейәрди. Ол шу сырлы ишлериң ачарыны агтарярды. Эмма ол ачар оңа хенизе ченли тапдырмаярды.

Ол бу ачары Черкезден тапып болмазмыка диен умыт билен әдимини чалтландырды. Черкезиң болайжак өйлерине барды. Эмма бу өйлериң хич биринде оны тапмады. Ахырсоны оңа обаның гүнбатар четиндәки өйлериң биринде болаймагы мүмкин дийдилер. Дурдымырат Черкези шу ерден тапды.

Ёла дүшүп уграпларындан соң, Черкез кинаялы сөзләп башлады.

— Биз киме герек болдуккак? Хава-да, бир вагтлар бизе-де «Черкез, Черкез» дийдилер. Соңра хер хайсы өз ёлуна гитди. Мениң йүзүме гарап, сен бармын-ёкмуң диен адам хем болмады. Гараз, агсак болсаң, майыпмужрүп болсаң, хич киме-де герек дәл экениң. Шуңа-да гөзүм етди, Дурдымырат бег. Бизи-де адам хасаплап, өз ызларына дүшүрип экиден болсалар, бегенжимизден йүрегимиз ярылаймазды. Бизем улы ишлерине болмаса-да, өз гүйжүмизиң етйән ишлерине элимизден гелен көмеги берердик. Менден нәме гүнә тапдыларка? Буйран юмушларыны этдим. Ики гезек айтдырмадым. Ине, Дурдымырат, сен хениз чага. Эмма шу гүнлерден башлап, билип гой: мениң ялы эжиз болма. Дең-душуңдан кем дуружы болма. Бири бир зат билйән болса, сен ики зат билмәге чалыш. Гөрйәрмиң дәдеңи? Онуң совады-да ёк. Эмма Ефим билен дең әдим уруп йөр. Себәби, гүйчли. Дилевар. Гөвнүне дүвениини эдип билйәр. Шейле болмак герек. Мениң Ефим гелмәнкә-де шу болшумды, гөрениң гапысында энтәп йөрдүм. Ефим гиденсоңам, ине, шол болшум. Эжиз адам шейле боляр. Сен бейле болма. Гүйчли бол.

Ефимов, Ягмыр, Сапармырат, Касым, Аман пәлван дагы бу обадан гиденлеринден соң, Черкез бир көне тамың ичине гирип, узаклы гүн аглады. Дөшүне урды, маңлайына юмруклады. Өзүни дүнйә гетирен ата-энесине кәйинди. Аягының майып болмагына себәп болан жеделиң тохум-тижинде адам болан болса, оларың хеммесине нәлет окады. Инди онуң пикиринде Ефимов билен билеликде гечирен гүнлери мукаддес ер эеледи. Черкез үчин ол гүнлер бахасына етип болмажак ажайып гүнлерди. Черкез газаплы гышда, ол өйден ол өе барярка ёлда үшесе-де, иймәге зат тапман ажыкса-да, чай-теммәкисиз келлесини тама уруп отуран вагтларында-да шол гүнлери ятласа гызярды, гарны дойярды, чай ичип, чилим чекен ялы болярды. Мыдама гезмеги, белли бир ерде узак дуруп билмезлиги эндик эдинен гожа, ол адамлар гиденден соң, бөврүни диңләп, күйленип уграпды. Гөвни узак-узак обалара, ят иллере, нәтаныш ерлере гитмеги арзув эдип башлады. Эмма вели я Сапармыратдан, я-да Ефимовдан бир хабар болар диен умыт оны бу обада өркледи. Ол бу хабарың болжагына ынанмаярды. Эмма

бу умыдындан бүтинлей элини-де үзүп билмейәрди. «Мен гитсем, бирден олар мени агтарсалар, менем тапылмасам, онда нәхили болар? Ол мәхрибан адамлар менден бүтинлей йүз өврерлер. «Горкак экени. Бизиң дуран еримизде дуруп билмән, эййәм гачып гидипдир. Хәй, озалам-а онуң оңлы адам дәлдигини билйәрдик-ле» дийип, гайдып мениң йүзүми гөрмезлер. Маңа гайдып хич зат ынанмазлар» диен пикир оны саклаярды.

Нәзикден гелен хабар оңа тәзеден жан берди. Онуң умытларына ганат бекледи.

— Черкез ага, дәдем дагы нәме эдип йөр? Сен, нәме, олар билен гитмедигиңе өкүнйәрсиң?

Черкез огланың өңүне дүшүп кейтикләп баршына шейле дийди.

— Дәдеңдагының эдип йөрен иши икимизиң келләмизе сыгжак иш дәл, Дурдымырат жан. Онуң сыгмажакдыгының өз эммасы бар, оглум. Сениң келләң кичижик. Мениң келләм улам велин, онуң ичинде гарыплыгың аладасындан башга бош ер галмандыр.

Соңра Черкез гайрадан думанлап гөрүнйән ханың әпет галасыны Дурдымырада гөркезип, сөзүни довам этдирди.

— Сениң дәдең дагы шол галаны ер билен егсан этмек үчин гөрешйәр. Шуны билип гой, Дурдымырат жан, оглум.

Дурдымырат гең галды: «Бедиркентдәки галаны йыкмак үчин башга юртлара гитмек нәмә герекка? Гала болса бу ерде. Гайтам, дәдем дагы оны йыкжак болсалар, шу ерде жемленишселер болмаярмыка?»

Нәзик Черкези хорматлы гаршылады. Өңүнде чай, бир сачак чөрек гойды.

Гожа чай-чөрекден язылышандан соң:

— Бизем идәп-соражак адам бар экен-ов! — дийип, нәгилелик билен айтды.

Нәзик гожаның нәмәни дилине чолаяндыгына дүшүнди. Эмма онуң өзи-де бу меселеде ябың аңырсында галан ялыды.

— Черкез ага, мениң ол ишлериңиз билен ишим ёк. Ол затлара мениң акылым чатмаяр. Йөне мениң саңа бир дилегим дүшди. Сен бир гайрат этмесең болжак дәл.

Бу сөз умыдына ганат беклән Черкезиң лапыны кеч этди.

— Одун гетирмелими? Сув чекмелими? Бизе шундан башга юмуш буйруласы ёк...

— Ёк, Черкез ага. Одун шайымызы Дурдымырат жан билен тутдук. Сувумыз элимизиң ашагында. Мениң саңа башга бир юмшум бар. Сен бир Дашховза гидип гелмесең болжак дәл. Шол начарымызың хал-ягдайыны гөрүп, онуң хабарыны гетирмесең, мениң йүрегим пара-пара болуп баряр.

Черкез: «Гөкдәки дилегим ерде говушды-ов» дийип, леззет билен келлесини сыпалады. Муртуны товлашдырды. Сакгалыны тертибе салды.

— Ефимиңкә барсам тапармыкам? Ефим онуң болян ерини билйәндир-дә?

— Ефимиңкә барсан болаңы. Йөне онуң өйүни бери тапармыкан? Менем-ә саңа салгы беребилжек дәл.

— Мен Ефимиң өйүни гөзүми багласалар-да тапарын! Онуңка барып, Ефимиң достуны Бедиркенде гетирен кимди? Вах, биз пахыра бир зат этмели дийип дүшүндирип айтсалар этжег-ов. Йөне хасап-хесипден чыкарып атайярлар. Ине, шунусы болаңок.

Нәзик:

— Шол ере барсаң, хасап-хесибине-де гирерсиң — дийип гүлди.

— Агзыңдан худай эшитсин, Нәзик гелин...

— Онда эртир ирден ёла дүшебилермиң, Черкез ага?

— Хәзирем дүшерин!..

Черкез хыялында гөк йүзүнде ганат герйәрди. Ефимовы гөрмек арзувы онуң йүрегини жошдурярды.

— Черкез ага, онда иргөзинден ише гиришели. Бир жанлы союп бер. Мен говрайын. Сен жанлыны союп болянчаң, мен бир-ики тамдыр күлче биширейин. Элиң бош бармаз ялы.

— Боляр, боляр, Нәзик гелин. Пычагың, йүпүң бардыр-да?

— Хеммеси бар... Хич зады гайгы этме.

Нәзик, Черкез, Дурдымырат ише гиришдилер. Ховлының ичинде көп гүнлерден бәри гөрүлмедик херекет башланды.

Эртеси гүн догуп, асмана галандан соң, Нәзик Черкези ёла салды.

— Этденем, чөрекденем Ефимиңкилере берсин. Ене бу затлары күрк товук ялы багрына басып отурмасын — дийип, Черкезе табшырды.

...Черкез гүн батып, гараңкы дүшенден соң, Дашхов-
за етип, атыны бир газыкча табшырып, Нэзигиң совгат-
ларыны аркасына алды. Ефимовың өйүне уграды. Ол
улы көчеден Ефимовың өйүне совлан бадына, көчеле
гезип йөрен мэхеллэниң ичинден бири сайланды-да, онуң
ызына дүшүп гитди. Бу адамың гөзи Черкезин чеп аягын-
да хем-де онуң йөришиндеди. Себэби, ол хэзир гаты
голайлашаймаса, Черкезиң йүзүни гөрүп билжек дэлди.
«Шолмука? Дэлмикә? Әй, шол агсак доңуз болса герек...
Эгер шол болайса, онда мениң ишим шовуна болар» ди-
йип, яңкы адам барха умытланярды. Ол Черкези тапады.
Инди онуң хайсы жая гирениини билмек үчин, онуң ызын-
дан галмады.

Бу Ашырмэтди...

219.

БЕКИ СЕЙТЭКОВЫҢ КИТАПЛАРЫ

Түркмен дилинде

1. Бахтлы несил (Хекаялар). А., ТДН, 1939.
2. Аязхан (Эртеки). А., ТДН, 1940.
3. От ичинде (Поэма). А., ТДН, 1940.
4. Бизиң дөврүмиз (Поэмалар ве гошгулар). А., ТДН, 1941.
5. Жоралар (Поэма). А., БТДН, 1941.
6. Жоралар (Поэма). А., ТДН, 1942.
7. Гошгулар ве поэмалар. А., ТДН, 1947.
8. Оба хекаялары. А., ТДН, 1948.
9. Яшлык (Гошгулар). А.,ТДН, 1948.
10. Аязхан (Эртеки). А., ТДН, 1950.
11. Китабың достлары (Повесть). А., ТДН, 1950.
12. Гум еңийэр (Шыгырлар). А., ТДН, 1951.
13. Сайланан эсерлер. А., ТДН, 1951.
14. Дөвүрдешлер (Повестлер ве хекаялар). А., ТДН, 1955.
15. Москваның ялкымы (Повесть). А., ТДН, 1956.
16. Сенемиң сөйгүси (Поэма). А., ТДН, 1956.
17. Аязхан (Эртеки). А., ТДН, 1958.
18. Гыз салгыды (Повесть). А., ТДН, 1958.
19. Доганлар (Роман) 1 китап. А., ТДН, 1959.
20. Повестлер ве хекаялар. А., ТДН, 1960.
21. Доганлар (Роман) 1 китап. А., ТДН, 1961.
22. Доганлар (Роман) 2 китап. А., ТДН, 1961.
23. Гыз салгыды (Повесть). А., ТДН, 1962.
24. Чөлүң йүреги (Фантастики роман). А., ТДН, 1962.
25. Ягтылыга (Поэма). А., ТДН, 1963.
26. Доганлар (Роман) 3 китап. А., ТДН, 1965.

27. Огул совгады (Повесть). А., Түркменистан, 1966.
28. Бекмырат Дурдыев (Повесть). А., Түркменистан, 1969.
29. Эсерлер. Ики томлук. Т—1. (Проза). А., Түркменистан, 1970.
30. Белиркент (Роман). А., Түркменистан, 1972.
31. Эсерлер. Ики томлук. Т—2. (Поэзия). А., Түркменистан, 1973.
32. Лениниң оглы (Повесть). А., Түркменистан, 1975.
33. Перване (Повестлер, хекаялар) А., Түркменистан, 1978.
34. Тылла сениң ышкыңда (Повесть). А., Түркменистан, 1980.
35. Текепбир гыз (Повесть, хекаялар). А., Түркменистан, 1981.
36. Иң соңкы өвеш (Роман). «Совет эдебияты» журналы, 1980 ,№ 11, № 12.

Редактор А. Омарова
Суратчы В. Моисеенко
Сурат редакторы Б. Кураев
Техники редакторы О. Нурягдыева
Корректор А. Хожагулыева